

LEKSYKON
AKSJOLOGICZNY
Słowian i ich sąsiadów

Tom 3

PRACA

LEKSYKON
AKSJOLOGICZNY
Słowian i ich sąsiadów

INSTYTUT SLAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
KOMISJA ETNOLINGWISTYCZNA PRZY MIĘDZYNARODOWYM KOMITECIE SLAWISTÓW

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW

pod redakcją Jerzego Bartmińskiego

1

DOM

Redakcja

Jerzy Bartmiński

Iwona Bielińska-Gardziel

Beata Żywicka

2

EUROPA

Redakcja

Wojciech Chlebda

3

PRACA

Redakcja

Jerzy Bartmiński

Małgorzata Brzozowska

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

4

WOLNOŚĆ

Redakcja

Maciej Abramowicz

Jerzy Bartmiński

5

HONOR

Redakcja

Dejan Ajdačić

Petar Sotirov

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

KONWERSATORIUM

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY Słowian i ich sąsiadów

pod redakcją Jerzego Bartmińskiego

3

PRACA

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Małgorzata Brzozowska
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Lublin 2016

Recenzenci poszczególnych artykułów:

Maciej Abramowicz (Warszawa), Nikolaj Antropov (Mińsk),
Dejan Ajdačić (Kijów-Belgrad), Maciej Czerwiński (Kraków),
Aloyzas Gudavičius (Szawle), Amir Kapetanović (Zagrzeb),
Valentina Kulpina (Moskva), Anna Pajdzińska (Lublin),
Irina Sedakova (Moskva), Marina Valencova (Moskva),
Irena Vaňková (Praga)

Redakcja językowa: Beata Żywicka

Skład: Artur Drozdowski

Projekt okładki i stron tytułowych: Robert Kryński

Wydanie tomu sfinansował Instytut Filologii Polskiej UMCS.

© Copyright by Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016

ISBN 978-83-7784-906-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

20-031 Lublin, ul. Radziszewskiego 11,

tel. 81 537 53 04

www.wydawnictwo.umcs.lublin.pl

e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy: tel./fax 81 537 53 02

Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu

e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Drukarnia „Elpil”

ul. Artyleryjska 11

08-110 Siedlce

Spis treści

<i>Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów</i> – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony? (Jerzy Bartmiński).....	7
* * *	
<i>PRACA</i> w kręgu wartości słowiańskich i europejskich (Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska).....	13
* * *	
Homer i Hezjod – początki europejskiego myślenia o pracy (Kazimierz Korus)	43
Koncept PRACY (<i>DARBAS</i>) w języku i kulturze litewskiej (Marius Smetona, Irena Smetonienė, Kristina Rutkovska).....	67
* * *	
Koncept PRACY we współczesnej polszczyźnie (Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska)	93
<i>PRÁCE</i> v českém jazyce a jazykovém obrazu světa rodilých mluvčích češtiny (Ladislav Janovec, Zuzana Wildová).....	129
<i>PRÁCA</i> – konceptualizácia pojmu v povedomí Slovákov (Natália Korina, Katarína Dudová)	157
* * *	
<i>ТРУД</i> в русском языке (Марина А. Еремина).....	179
<i>ТРУД</i> в белорусском языке (Алла Кожинова)	207
Концептосфера <i>РОБОТА</i> в українській лінгвокультурі (Світлана Мартінек)	241
* * *	
Концептът <i>ТРУД/РАБОТА</i> в българската езикова картина на света (Марияна Витанова).....	279
<i>RAD</i> (PRACA) w języku serbskim (Marija Stefanović).....	309
<i>RAD</i> u hrvatskom jeziku (Marina Balažev).....	331
* * *	
<i>PRACA</i> (<i>ARBEIT</i>) we współczesnym języku niemieckim (Jolanta Knieja)....	361
Konceptualizacja PRACY (<i>LAVORO</i>) w języku włoskim (Sylvia Skuza).....	405
<i>TRABAJO</i> (PRACA) w języku hiszpańskim (Martyna Sońta)	427
* * *	
Noty o autorach.....	449

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*

Jerzy Bartmiński

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – którego kolejny tom poświęcony PRACY oddajemy w ręce Czytelników – jest próbą paralelnego opisanie świata wartości słowiańskich na szerszym tle porównawczym. Tytuł *Leksykonu* jest poniekąd umowny, bo chodzi o wartości podzielane nie tylko przez poszczególne narody słowiańskie, ale też przez ich bliższych i dalszych (niekiedy bardzo dalekich) sąsiadów.

Wartości stanowią rdzeń każdej kultury, a ich rozpoznanie i określenie stosunku do nich jest warunkiem definiowania własnej tożsamości zarówno przez poszczególne jednostki, jak całe zbiorowości. Problem wartości rodzi jednak wiele pytań: Co jest wartością i dla kogo? Czy istnieje kanon wartości uniwersalnych? Kanon wartości ważnych i konstytutywnych dla kultury europejskiej (z nasuwającymi się pojęciami wolności i równości, godności, praw człowieka)? Wartości ważnych dla kultur narodowych, jak ojczyzna, patriotyzm, demokracja i tolerancja – ale czy dla wszystkich kultur narodowych jednakowo? Konceptualizowane są wartości bytowe: życie, zdrowie, praca, kariera, pieniądze – ale czy niezależnie od czasu i szerokości geograficznej? W jakim stopniu w dzisiejszym świecie pozostają wciąż istotne pojęcia rodziny, małżeństwa, dziecka? Promotorka badań aksjologicznych w lingwistyce polskiej, Jadwiga Puzynina, zwraca uwagę na to, że wartości „docierają do nas jako treści wyrażań należących do języka” i w związku z tym mogą łatwo podlegać manipulacjom¹. Nasz *Leksykon* powinien pomóc w zapobieganiu manipulacjom znaczeniami nazw wartości.

* Przedruk z nieznacznymi modyfikacjami tekstu publikowanego w tomie *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, DOM, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka, Lublin 2015, s. 7–13.

¹ Jadwiga Puzynina, *Kłopoty z nazwami wartości (i wartościami)*, „Etnolingwistyka” 26, 2014, s. 7.

Zespół autorski skupił uwagę na kilku wartościach wybranych z dużego ich zespołu, licząc się z realnymi możliwościami wykonawczymi, limitowanymi przez środki uzyskane na ograniczony czas². Wybrano na początek pięć haseł: DOM i EUROPE, bo niezależnie od politycznych i aksjologicznych wyborów mówimy o Europie jako „wspólnym domu”, w którym mieszkamy i w którym chcielibyśmy czuć się „u siebie”; PRACE, bo zwłaszcza w dobie szerzącego się bezrobocia stanowi ona przedmiot szczególnego zainteresowania; WOLNOŚĆ, bo jest sztandarową wartością naszej części świata; HONOR, bo sięga źródeł kultury europejskiej, antycznej Grecji, a bliska mu GODNOŚĆ została wpisana do *Powszechnej deklaracji praw człowieka* uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 roku. We wszystkich przypadkach wydało się rzeczą interesującą sprawdzić, w jakim stopniu pojęcia te są podobnie, a w jakim specyficznie pojmowane w ramach poszczególnych kultur narodowych. Myślą przewodnią *Leksykonu* jest szukanie „jedności w różnorodności”.

Zainteresowanie wartościami i ich rolą w kulturach narodowych owocuje dziś wieloma wydawnictwami, zarówno w Polsce, jak na Zachodzie i Wschodzie Europy. Pomysł naszego *Leksykonu* sięga swoimi początkami lat 90. ubiegłego wieku, kiedy opracowano zbiorowo pojęcie OJCZYZNY w dwunastu językach europejskich³, ale w wersji aktualnie realizowanej powstał jako fragment opolskiego programu „komparacji” języków słowiańskich po roku 1945, który przedstawił Stanisław Gajda⁴, a którego wstępny zarys dali w swoich referatach Wojciech Chlebda⁵ i Jerzy Bartmiński⁶, rozwijając go w kolejnych publikacjach⁷. Specyfiką naszego opracowania, jego cechą wyróżniającą, jest – po pierwsze – operowanie uzgodnionym systemem narzędzi pojęciowych i wynegocjowaną w toku wielu posiedzeń wspólną termino-

² Praca nad *Leksykonem* była częściowo wspierana przez grant NPRH nr 2/H12/81/2012 pt. *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych*, pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego (współwykonawcy: Iwona Bielińska-Gardziel i Wojciech Chlebda), przyznany Instytutowi Sławistyki PAN w Warszawie na lata 2012–2015.

³ Tom pt. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* ukazał się w roku 1993 w Lublinie pod redakcją Jerzego Bartmińskiego.

⁴ *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, red. Stanisław Gajda, Opole 2000.

⁵ Wojciech Chlebda, *Plaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka*, [w:] *Komparacja...*, op. cit., s. 163–178.

⁶ Jerzy Bartmiński, *Językowy obraz świata Polaków w okresie przemian*, [w:] *Komparacja...*, op. cit., s. 179–195.

⁷ Jerzy Bartmiński, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 40, 2005, s. 259–280; Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów*, „*Etnolingwistyka*” 20, 2008, s. 11–27; Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”*, „*Etnolingwistyka*” 21, 2009, s. 341–342.

logią; po drugie – oparcie opisów na porównywalnym zestawie źródeł, po trzecie – przyjęcie podobnych sposobów definiowania znaczeń. Wszystko to razem tworzy wspólną płaszczyznę teoretyczną i metodologiczną (*tertium comparationis*), co paralelnym opisom ma zapewnić porównywalność.

Wartości opisujemy jako „koncepty kulturowe”, czyli pojęcia nacechowane aksjologicznie i wyposażone w swoiste kulturowo konotacje. Różniamy leksemy jako jednostki planu wyrażania z jednej strony – zaś znaczenia, pojęcia, koncepty i idee jako elementy planu treści z drugiej. Odpowiednio do tego stosujemy konwencje graficzne: leksemy zapisujemy *kursywą*, pojęcia i koncepty – KAPITALIKAMI, znaczenia podajemy w ‘łapkach’.

Analizy i opisy postanowiliśmy oprzeć na trojakiemu typowi danych. Pierwsze (S) czerpane są ze źródeł systemowych (w tym słownikowych), drugie (A) – ze źródeł „wywołanych”, tj. uzyskanych metodą badań ankietowych, trzecie (T) – z tekstów czerpanych z korpusów narodowych oraz z wysokonakładowej prasy, dobranej wedle reprezentatywnych opcji politycznych i światopoglądowych (łącznie bazę materiałową określamy skrótem S-A-T). Założyliśmy też, że porównanie skupi się na tym, co w poszczególnych językach uchodzi za wspólne (potoczna, standardowa odmiana języka), a koncepcje indywidualne (skądinąd zawsze godne uwagi) będą przywoływane tylko wyjątkowo. Ankiety były przeprowadzane w porównywalnych 100-osobowych grupach studentów⁸ (równoważąc reprezentację kobiet i mężczyzn, przedstawicieli kierunków humanistycznych i ścisłych), którym zadawano jedno wspólne pytanie, za przykładem lubelskiej ankiety ASA⁹, „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego X-a?”

Wprowadzenie w pytaniu modyfikatora „prawdziwy” miało służyć ukierunkowaniu odpowiedzi na stronę wyobrażeniową („Jak postrzegasz i konceptualizujesz X-a?”), a nie stronę przedmiotową („Jaki jest X?”), chodziło bowiem o uzyskanie zróżnicowanych narodowo charakterystyk subiektywnych stereotypów domu, pracy, Europy, honoru itd., a nie opisów encyklopedycznych. Encyklopedyczne definicje Europy, domu, pracy, ale też w dużym stopniu wolności i honoru, w różnych językach z natury rzeczy muszą być podobne, jeśli nie identyczne, bo muszą odnosić się – w przypadku Europy –

⁸ Nawiązano w tym punkcie do porównawczych badań amerykańskich Katza i Braly’ego oraz niemieckich Sodhiego i Bergiusa, które także opierały się na 100-osobowych reprezentacjach studentów różnych narodowości, zob. Uta Quasthoff, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main 1973, s. 30–49.

⁹ Zob. informacje o ASA (ankiecie słownika aksjologicznego) w artykułach Jerzego Bartmińskiego i Małgorzaty Brzozowskiej w tomie *Język, wartości, polityka*, Lublin 2006, s. 8–62.

do obiektywnych cech kontynentu, w przypadku pozostałych pojęć – cech uznanych za istotne i typowe. Modyfikator „prawdziwy” przedstawia perspektywę na widzenie podmiotowe, na to, co jest ważne dla osoby odpowiadającej na pytania¹⁰.

Założeniem autorów haseł było więc zdiagnozowanie specyficznego rozumienia określonych wartości przez użytkowników poszczególnych języków. Dlatego jako narzędzie eksplikacji znaczeń przyjęto subiektywistyczną koncepcję „definicji kognitywnej”, której celem jest nie tyle zobiektywizowany opis znaczenia słów, ile uchwycenie tego, jak mówiący rozumieją znaczenia słów¹¹. Stąd też odwoływanie się nie tylko do definicji leksykograficznych podawanych w słownikach językowych (z zasady pretendujących do obiektywizmu), lecz także do osobistych wypowiedzi użytkowników, do tekstów wywołanych metodą ankietową. Ponieważ uwzględnienie sposobów rozumienia słów przez mówiących prowadzi nieuchronnie do ujawnienia różnic, postanowiono systematycznie uzupełniać podstawowe eksplikacje o opisy różnych typowych sposobów profilowania bazowych wyobrażeń¹². Znanie z gramatyki kognitywnej pojęcie profilowania¹³ zastosowano w zmodyfikowanej wersji wypracowanej na użytek profilowania pojęć¹⁴.

Opracowania *Leksykonu* podjął się międzynarodowy zespół językoznawców z wszystkich bez mała krajów słowiańskich i niektórych pozasłowiańskich, skupionych w ramach konwersatorium EUROJOS. Konwersatorium utworzone z inicjatywy piszącego te słowa w ramach OBTA UW w roku 2001, zostało w latach 2009–2015 afiliowane w Instytucie Sławistyki PAN w Warszawie, a wspierane było przez Instytut Filologii Polskiej UMCS w Lublinie i Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Opolskiego. W latach 2012–

¹⁰ Szersze omówienie różnic między obrazami przedmiotu „typowego” i „prawdziwego” w artykule Jerzego Bartmińskiego, *Operatory „typowy” i „prawdziwy” w strukturze semantycznej tekstu*, „Prace Filologiczne” 46, 2001, s. 41–47; „typowy” – ‘taki, jaki jest (w sensie statystycznym)’, „prawdziwy” – ‘taki, jaki jest, i (zdaniami mówiącego) być powinien’.

¹¹ Według autora koncepcji, założeniem definicji kognitywnej jest „zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania.” (J. Bartmiński, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, Lublin 1988, s. 169).

¹² Zob. Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska, *Kognitivnoe opredelenie, profilirovanie ponjatij i sub”ektnaja interpretacija mira*, [w:] *Kognitivnaja lingvistika konca XX veka. Materialy Meždunarodnoj Naučnoj Konferencii 7–9 oktjabrja 1997 v treh častjah*. I. Minsk 1997, s. 4–8.

¹³ Por. Ronald Langacker, *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, Kraków 2009, s. 100 i nast.

¹⁴ Por. tom *Profilowanie pojęć*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 1993, oraz Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, *O profilowaniu językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy” 2015, nr 1, s. 30–44.

2015 udało się na wsparcie prowadzonych prac uzyskać wspomniany grant NPRH. Opracowanie *Leksykonu* zostało poprzedzone cyklem roboczych spotkań, których owocem była seria publikacji ogłaszanych na łamach rocznika „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” (tomy 20–28 z lat 2008–2016)¹⁵ i w ramach lubelskiej „czerwonej serii” pod zbiorczym tytułem *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*¹⁶. Publikowano zarówno szkice dotyczące problemów teoretycznych i metodologicznych¹⁷, jak i analizy wybranych konceptów – poza pięcioma wymienionymi także takich, jak: RÓWNOŚĆ, DEMOKRACJA, NARÓD, RODZINA; DOBROĆ, PRAWOŚĆ i ODWAGA; RADOŚĆ, KARIERA, PAMIĘĆ, ZDROWIE i CHOROBA; WINA i KARA, PRACA, ŚWIĘTO i ŚWIĘTOWANIE; por. także dyskusje na temat opozycji SWÓJ – OBCY (w tomie 20. „Etnolingwistyki”) i na temat wartości tworzących „duszę” Europy (w tomie 23. „Etnolingwistyki”).

Pozostaje otwarte pytanie, w jakiej mierze opisy są porównywalne i jakie dalsze perspektywy „komparacji” otwierają? Profesor Swietłana Tolstojowa, podsumowując spotkanie w roku 2012, postulowała kontynuowanie badań w kierunku ujęć bardziej syntetycznych i proponowała opracowanie zgromadzonych materiałów w kategoriach ściśle lingwistycznych. tj. odniesienie ich do systemu językowego¹⁸. Na obecnym etapie pracy projektowanie takich

¹⁵ Zob. zwłaszcza artykuły Renaty Grzegorzczkovej: *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*, „Etnolingwistyka” 21, 2009, s. 15–29; *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka” 23, 2011, s. 217–225; Jadwigi Puzyrny, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka” 22, 2010, s. 39–51; Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS: Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyrny*, „Etnolingwistyka” 23, 2011, s. 227–233.

¹⁶ Wydano trzy tomy zbiorowe: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014.

¹⁷ Por. zwłaszcza Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014, s. 71–102; Nina Gryshkova, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, tamże, s. 21–50.

¹⁸ W tomie: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014, s. 262–265.

ujęć i wypracowanie nowych perspektyw porównawczych pozostawiamy redaktorom poszczególnych tomów¹⁹, autorom haseł i czytelnikom. Nic też nie stoi na przeszkodzie, by listę haseł rozszerzyć i paralelne opisy semantyczne kontynuować na materiale innych języków.

Leksykon jest adresowany do wszystkich, zainteresowanych problematyką wartości, ich rangą i rolą w dyskursie publicznym, w skali zarówno narodowej, jak i ponadnarodowej. Nasza publikacja ma przyczynić się do lepszego rozumienia się ludzi mówiących różnymi językami, ma pomóc im we wzajemnym zbliżeniu. Wyróżnianymi adresatami *Leksykonu* są młodzi adepci studiów językowych i antropologicznych, którzy mają szczególne predyspozycje i zobowiązanie, by wpływać na niwelowanie barier w komunikacji międzykulturowej.

¹⁹ Próbę taką podjął współredaktor tomu *DOM* w otwierającym szkicu *DOM – koncept uniwersalny i specyficzny kulturowo*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1. *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015, s. 15–33.

***PRACA* w kręgu wartości słowiańskich i europejskich**

Jerzy Bartmiński
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

*Piękno na to jest, by zachwycało do pracy –
Praca, by się zmartwychwstało.*

(Cyprian Kamil Norwid, *Promethidion* 1851)

1. Wprowadzenie

Tom *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* poświęcony *PRA-CY* zawiera paralelne opisy tego konceptu w 14 językach: starogreckim i litewskim, polskim, czeskim i słowackim; rosyjskim, białoruskim i ukraińskim; bułgarskim, serbskim i chorwackim; a także w trzech zachodnioeuropejskich: niemieckim, włoskim i hiszpańskim. Wychodzimy od Słowian, ale zakładamy, że *Leksykon* – uwzględni też bliższych i dalszych sąsiadów Słowian, bo w dzisiejszym zmediatyzowanym świecie za sąsiadów można uznać dosłownie wszystkich. W wydanym przed rokiem tomie *DOM* (LASiS-1, 2015) znalazły się nawet opracowania dotyczące języków afrykańskich i języka japońskiego.

Do opracowania niniejszego tomu udało się zaangażować zespół autorski z 10 krajów: z Litwy, Polski, Rosji, Białorusi, Ukrainy, Czech i Słowacji, Bułgarii, Serbii i Chorwacji, w większości *native speakerów*.

Celem naszego *Leksykonu* jest komparacja konceptów w różnych lingwo-kulturach, pokazanie różnic, ale i szukanie jedności w różnorodności. Im więcej różnych języków znajdzie się w zasięgu komparacji, tym lepiej.

2. Dlaczego *PRACA*?

Pierwsza seria LASiS dotyczy pięciu konceptów: *DOM*, *EUROPA*, *PRACA*, *WOLNOŚĆ*, *HONOR*. Dlaczego znalazła się wśród nich *PRACA*?

Po pierwsze dlatego, że należy do wartości podstawowych, decydujących o pozycji życiowej poszczególnych ludzi i całych społeczności. Nie była dotąd przedmiotem systematycznych porównawczych badań lingwistycznych.

Specjaliści z Międzynarodowej Organizacji Pracy¹, instytucji europejskich i krajowych, skupiają uwagę na ważnych aspektach ekonomicznych, prawnych, socjologicznych itp. My jako językoznawcy o nastawieniu antropologicznym chcemy pokazać, jakie jest społeczne wyobrażenie (językowo-kulturowy obraz) pracy, jaka aksjologia jest odzwierciedlona w odnośnym słownictwie, frazeologii i frazematyce, w tekstach kliszowanych (przysłowiaach), publicystycznych, w wypowiedziach potocznych (wywołanych ankietowo), w korpusach językowych. Chcemy diagnozować nie tyle stan faktyczny pracy w poszczególnych krajach, co jej rozumienie przez „zwykłych ludzi” i sposoby jej potocznej konceptualizacji w różnych językach, w różnych lingwokulturach.

Po drugie dlatego, że zarówno sam rynek pracy, jak i subiektywne pojmowanie pracy w Europie i w świecie podlegają aktualnie radykalnym zmianom. W przypadku rynku pracy – w warunkach postępującej robotyzacji i komputeryzacji maleje zapotrzebowanie na zawody tradycyjne, a równocześnie powstają nowe profesje, które wymagają specjalnych umiejętności i nowych zasad organizacji. Wszędzie problemem jest wysokie bezrobocie, niekorzystne zwłaszcza dla osób młodych. Ograniczany jest wzrost płac, zmieniają się stawki za godzinę pracy. Jeśli idzie o samo pojmowanie pracy, stosunek ludzi do niej – praca z wartości staje się towarem. Trwa dyskusja na temat udziału kobiet w rynku płatnej pracy, dyskutowany jest czas pracy, toczą się spory o czas przechodzenia osób starszych na emeryturę. Zwiększony został udział zatrudnienia tymczasowego i w niepełnym wymiarze czasu pracy, pojawiła się nowa kategoria pracowników, określana mianem *prekariat*². Wszystko to składa się na głębokie przemiany kulturowe, bo w kształtującym się w skali globalnej nowym modelu społeczeństwa informacyjnego zanika tradycyjna etyka pracy na rzecz etyki konsumpcji i zabawy (Bauman 2006). Stajemy przed problemem funkcjonowania społeczeństwa w warunkach „życia bez pracy” (Rifkin 2003). Pojawia się pytanie, co oznacza ta perspektywa, skoro to „praca jest kluczowym elementem godności osoby”, jak głosi Kościół katolicki, ostatnio ustami papieża Franciszka³.

¹ MOP działa w ramach ONZ i ma trójstronną strukturę, skupia przedstawicieli rządów, reprezentantów pracodawców i pracowników.

² Zob. Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*; polskie wydanie pt. *Prekariat: Nowa niebezpieczna klasa* Warszawa 2014. Słowo *prekariat* jest neologizmem urobionym od ang. *precarious* ‘niepewny’ na wzór słowa *proletariat*; *prekariusze* to osoby zatrudnione na podstawie elastycznych form zatrudnienia, niemające gwarancji ciągłości pracy.

³ Homilia z 1 maja 2013; Papież powiedział: „By posłużyć się obrazem, praca ‘namaszcza’ nas godnością, napędza nas godnością; czyni nas podobnymi do Boga, który pracował i pracuje, nieustannie działa (por. J 5,17). Pozwala ona utrzymać siebie, swoją rodzinę, przyczynić się do rozwoju naszej ojczyzny”. (Za: <http://www.niedziela.pl/arttykul/9175/Papiez-Franciszek-o-pracy-bezrobociu-i-wykluczeniu>). W homilii 1 maja 2015 roku Papież Franciszek dodał jeszcze, że rodzina nie może być zakładnikiem pracy.

W krajach słowiańskich, mających za sobą doświadczenia systemu komunistycznego, w którym praca była obowiązkiem wobec wszechwładnego pracodawcy państwowego, dochodzą perturbacje wynikające z transformacji ustrojowej, z przechodzenia od modelu pracy socjalistycznego do modelu kapitalistycznego, niekiedy w jego najbardziej prymitywnej formie, także wprowadzania nowych form pracy i wydłużania godzin jej trwania. Zwraca uwagę brak przełożenia długości tygodniowego czasu pracy na efekty w postaci produktu na jednego pracującego Europejczyka⁴ – według danych unijnej agencji *Eurofound*⁵ z roku 2014 najkrócej pracują Francuzi (35 godzin), Niemcy, Duńczycy, Szwedzi i Norwegowie, którzy osiągają najwyższe dochody, najdłużej Węgrzy, Rumuni, Chorwaci, Polacy (41 godzin), których dochód jest stosunkowo niski. Konfrontacja doświadczeń słowiańskich, wschodnioeuropejskich, z zachodnimi, zarówno katolickimi (hiszpańskimi i włoskimi), jak protestanckimi (niemieckimi), może być w kontekście problematyki pracy szczególnie interesująca.

3. Krótki rys historii konceptu

Pojęcie pracy ludzkiej ma charakter historyczny, ulegało zmianie wraz z rozwojem kultury; praca jest osiągnięciem cywilizacyjnym gatunku *homo sapiens*. Czy były pracą zajęcia pierwszych ludzi, takie jak zbieractwo, łowiectwo, rybołówstwo, pasterstwo, polegające na korzystaniu z dóbr natury, traktowanych jako „dar bogów”? Na pewno nie w dzisiejszym rozumieniu pracy.

3.1. W najstarszych kulturach agrarnych praca na roli łączyła aspekt sakralny i bytowy. Sumerowie, którzy w IV wieku przed Chr. stworzyli wysoko rozwiniętą cywilizację, uznawaną za kolebkę kultur Bliskiego Wschodu i Europy, przyznawali pracy charakter boski, szczylicili się osiągnięciami rolnictwa, budownictwa i rękodzielnictwa⁶. Wiązanie owocności pracy z siłami przyrody i opieką bóstwa zaświadcza archaiczna modlitwa zapisana od afrykańskiego plemienia Konde nad jeziorem Niasa:

[1] *Mbambo! Tyś naszym ojcem, a my dziećmi twymi,
Tyś nas stworzył;
Dlaczego chcesz naszej śmierci?
Daj nam kukurydzy, bananów i fasoli!
Dajeś nam nogi do skakania,
Dajeś ręce i woły do roboty,
Daj teraz deszcze, byśmy mogli zebrać plony*⁷.

⁴ Zob. dane według Międzynarodowego Funduszu Walutowego (2015).

⁵ *Eurofound. Developments in working life in Europe. EurWORK annual review 2014.*

⁶ Zob. Bielicki 1966.

⁷ H. Ringren, A. V. Ström, *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, Warszawa 1975, s. 575; cyt. za: Bartnik 1982: 43.

Specyficzny typ hieratycznej kultury pracy wytworzył starożytny Egipt, obecny na arenie historycznej od ok. 3500 lat p.n.e. Cywilizację tę oparto na podporządkowaniu ciężkiej pracy chłopów i niewolników bogom i władzy państwowej, faraonowi i jego urzędnikom, którzy razem z kapłanami tworzyli warstwę sprawującą kierownictwo i kontrolę nad pracującymi⁸.

Stosunek starożytnych kultur Dalekiego Wschodu (Indii, Chin, Japonii) do pracy był jeszcze inny, ale też zdystansowany, kształtowany pod wpływem filozofii i religii. W starożytnych Chinach, choć dokonano wielu wynalazków technicznych (cegły, jedwabnictwo, proch), to pracę fizyczną i gospodarczą stawiano niżej niż zachowania „mądrościowe”, oparte na „nie-działaniu”, powstrzymywaniu się od pracy fizycznej: taoizm (od VI w. p.n.e) głosił nieśmiertelność, zjednoczenie się z naturą; konfucjanizm – najwyżej stawiał szacunek do władzy, buddyzm – postulował wygaszenie pragnień przez medytację, wyciszenie, przestrzeganie zasad moralnych itd.

3.2. Europejskie początki filozofii pracy sięgają VIII wieku przed Chrystusem. Najstarszy okres przypomina w naszym tomie Kazimierz Korus w szkicu pod znamienym tytułem: *Homer i Hezjod – początki europejskiego myślenia o pracy*. Autor twierdzi, że dla bohaterów Homera praca miała charakter boski i ludzki zarazem, była boską i ludzką zdolnością tworzenia, urzeczywistniania sztuki, robienia czegoś lub po prostu służenia. Była związana z poczuciem godności i społecznym szacunkiem. Hezjod, nieco tylko młodszy od Homera, pozbawił pojęcie pracy jej boskiego charakteru, wskazał na wysiłek ludzki, nawiązał do kultury agonistycznej uznającej rywalizację za zasadę życia, uzależnił wartość pracy od sprawiedliwości, uczciwości ludzkiej, od czystości serca. Tylko dla człowieka nikczemnego praca jest udręką, człowiek prawy dzięki efektom uczciwej pracy osiąga bogactwo i czuje się szczęśliwy.

Mitologia grecka pokazywała bogów nie tylko walczących i ucztujących, ale też pracujących. Pracowali wszyscy, od Zeusa i królów poczynając, a na Posejdonie i Apollonie kończąc. Ale wartościowano pracę ze względu na jej rodzaj. Pracowitością wyróżniał się kowal Hefajstos, Prometeusz uczył ludzi pracować – przetapiać metale, uprawiać rolę, kuć zbroje, budować domy, Apollo leczył choroby itd.; a równocześnie historia Syzyfa pouczała o tym, że praca może być pozbawiona sensu, być karą.

W okresie rozkwitu filozofii Grecja odeszła od poważania pracy fizycznej. Platon (427–347 p.n.e.) i Arystoteles (384–322 p.n.e.) uważali, że praca fizyczna degraduje człowieka, że nie można praktykować cnót, osiągać doskonałości, będąc robotnikiem; uznano, że do pracy fizycznej predysponowani są

⁸ Por. Bartnik 1982: 47–50.

niewolnicy, natomiast człowiek wolny osiąga pełnię przez ćwiczenie rozumu, myślenie, filozofowanie⁹.

3.3. Dla Rzymian praca, *labor*, stanowiła wartość prawie tak samo ważną jak pobożność i męstwo wykazywane w walce. Pojęcia te stanowiły kościół rzymskiej tożsamości. Wergiliusz (70–19 p.n.e.) w *Georgikach* wyrażał przekonanie, że ciężka praca buduje *dignitas* człowieka – jego dostojęństwo i otwiera drogę do nowego, odrodzonego Rzymu, podobnego do idealnej społeczności pszczół. *Labor omnia vincit* – pisał. Praca wszystko zwycięży. Ale podobnie jak w Grecji, w Rzymie także rozróżniano rodzaje prac. Formy aktywności publicznej i politycznej, procesy sądowe, trudnienie się handlem Rzymianie określali słowami – *negotium* i *negotiatio*. Rzymianie cenili też coś jeszcze poza pracą, co nazywali *otium*, czas wolny, jaki człowiek ma dla siebie i przyjaciół, kiedy można ucztować, prowadzić uczone dysputy, pić wino, spędzać czas z kochanką lub kochankiem. Przysłowie głosiło *Otia post negotia* – po pracy odpoczynek.

4. Między religią, nauką i życiem

Silny wpływ na współczesne europejskie rozumienie PRACY wywarła tradycja judeochrześcijańska, która dokonała przesunięcia uwagi z rodzajów pracy na samego wykonawcę pracy.

4.1. W biblijnym ogrodzie praca nie była dla człowieka ciężarem, stała się nim dopiero po wygnaniu z raju:

[2] *W pocie więc oblicza twego będziesz musiał zdobywać pożywienie, póki nie wrócisz do ziemi, z której jesteś wzięty.* (Rodz. 3, 17–19).

Stary Testament zobowiązanie do pracy połączył jednak z nakazem odpoczynku:

[3] *Sześć dni będziesz pracował i wykonywał wszelką twą pracę, lecz w siódmym dniu jest szabat Pana, Boga Twego. Nie będziesz wykonywał żadnej pracy, ani ty, ani twój syn, ani twoja córka, ani twój sługa, ani twoja służąca, ani twój wół, ani twój osioł, ani żadne twoje zwierzę, ani obcy, który przebywa w twoich bramach; aby wypoczął twój niewolnik i twoja niewolnica, jak i ty.* (Pwt 5, 13–14).

Podobnie na pracę patrzyli też chrześcijanie, którzy traktowali pracę jak ludzką powinność – co św. Paweł ujął w zwięzłą formułę: *Kto nie chce pracować, niech też nie je* (2 Tes 3,10) – i dla których szkołą życia pracowitego była parająca się rzemiosłem ciesielskim Święta Rodzina z Nazaretu¹⁰,

⁹ Leśniak 1965: 79; Bartnik 1977: 34–40 i 1982: 53–58; Strzeszewski 1978: 26; Gałkowski 2012: 19–34.

¹⁰ Zob. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, 1994, pt 533.

a świadectwem wagi pracy były częste odwołania w przypowieściach Jezusa do pracy pasterza, rolnika, lekarza, siewcy, gospodarza, służącego, ekonomy, rybaka, kupca, robotnika najemnego.

Chrześcijańska teologia pracy stanowi wciąż bardzo znaczący i wpływowy nurt we współczesnym dyskursie humanistycznym, zwłaszcza, że poczynając od św. Augustyna (354–430), w pojmowaniu istoty pracy pojawiło się jej rozumienie także jako działania twórczego, zapewniającego człowiekowi udział w boskim dziele stwarzania świata wciąż na nowo.

Teologia pracy nieco inaczej rozwijała się w kręgu protestanckim i katolickim.

4.2. W protestantyzmie – szczegółowiej omawia to Jolanta Knieja (2016) – z wielką siłą dało znać o sobie akcentowane przez Marcina Lutera (1483–1546) traktowanie pracy jako moralnego obowiązku. Praca zawodowa stała się formą pobożności i wręcz celem życia samym w sobie. Max Weber w słynnej rozprawie o *Etyce protestanckiej* (1922) argumentował na rzecz tezy, że stosunek do pracy w Europie jest zróżnicowany pod wpływem doktryn religijnych i że protestanci pracują lepiej niż katolicy.

4.3. W katolicki nurt myślenia o pracy – po długim okresie braku reakcji Kościoła katolickiego na burzliwy przebieg industrializacji i tragiczny los wyzyskiwanego przez drapieżny kapitalizm proletariatu – wpisał się wyraziście w roku 1891 Leon XIII swoją społeczną encykliką *Rerum novarum*. Encyklika podjęła „sprawę robotniczą” i głosiła, że obowiązkiem państwa jest ochrona pracownika przez zapewnienie mu minimalnej płacy, trwałości zatrudnienia oraz niedzielnego odpoczynku. Dokument papieski proponował etykę społeczną alternatywną zarówno wobec XIX-wiecznego socjalizmu, jak kapitalistycznego liberalizmu. 90 lat później nawiązał do tej wypowiedzi Leona XIII – uznanej za przełomową – Jan Paweł II encykliką *Laborem exercens* (1981). Główne tezy encykliki *Laborem exercens* skupiły się wokół podmiotowego charakteru pracy:

– Praca ma wymiar osobowy, człowiek jest jej podmiotem:

[4] *Pierwszą podstawą wartości pracy jest sam człowiek – jej podmiot. [...] Ostatecznie bowiem celem pracy; jakiegokolwiek pracy spełnianej przez człowieka – choćby była to praca najbardziej ‘służebna’, monotonna, w skali potocznego wartościowania wręcz upośledzająca – pozostaje zawsze sam człowiek. [...] Jako osoba [człowiek] pracuje, wykonuje różne czynności przynależące do procesu pracy, a wszystkie one, bez względu na ich charakter, mają służyć urzeczywistnieniu jego człowieczeństwa.* (LE II 6).

– Praca jest trudem i zarazem dobrem człowieka:

[5] *Praca jest dobrem człowieka. Jeśli dobro to nosi na sobie znamię ‘bonum arduum’ wedle terminologii św. Tomasza, to niemniej jako takie jest ono dobrem*

człowieka. I to nie dobrem tylko ‘użytecznym’ czy ‘użytkowym’, ale dobrem ‘godziwym’, czyli odpowiadającym godności człowieka. (LE II 9).

– Praca włącza człowieka w krąg rodzinny, narodowy, społeczny:

[6] *Praca stanowi podstawę kształtowania życia rodzinnego. [...] Rodzina jest, bowiem równocześnie wspólnotą, która może istnieć dzięki pracy i jest zarazem pierwszą wewnętrzną szkołą pracy dla każdego człowieka. [...] Społeczeństwo [...] chociażby nie osiągnęło jeszcze dojrzałej formy narodu – jest nie tylko wielkim, chociaż pośrednim ‘wychowawcą’ każdego człowieka [...]; jest ono także wielkim historycznym i społecznym wcieleniem pracy całych pokoleń.* (LE II 10).

– Praca buduje wspólnotę i solidarność:

[7] *Praca ma to do siebie, że przede wszystkim łączy ludzi – i na tym polega jej siła społeczna: siła budowania wspólnoty. W ostateczności we wspólnocie tej muszą się w jakiś sposób połączyć i ci, którzy pracują, i ci, którzy dysponują środkami produkcji lub są ich posiadaczami. W świetle tej podstawowej struktury wszelkiej pracy – w świetle faktu, że ostatecznie w każdym ustroju ‘praca’ i ‘kapitał’ są nieodzownymi składnikami procesu produkcji – zrodzona z potrzeb pracy łączność ludzi dla zabezpieczania właściwych im uprawnień pozostaje konstruktywnym czynnikiem ładu społecznego i nieodzownej dla tego solidarności.* (LE IV 20).

– Praca ma pierwszeństwo przed kapitałem:

[8] *Trzeba podkreślać i uwydatniać pierwszeństwo człowieka w procesie produkcji – prymat człowieka wobec rzeczy. Wszystko to, co mieści się w pojęciu ‘kapitału’ – w znaczeniu zawężonym – jest tylko zespołem rzeczy. Człowiek jako podmiot pracy – bez względu na to, jaką spełnia pracę – człowiek sam jeden jest osobą. Prawda ta posiada zasadnicze i doniosłe konsekwencje.* (LE III 12).

– Upaństwowienie środków produkcji nie jest równoznaczne z uspołecznieniem:

[9] *Samo przejęcie środków produkcji na własność przez państwo o ustroju kolektywistycznym nie jest jeszcze równoznaczne z ‘uspołecznieniem’ tejże własności.* (LE III 14).

– Bezrobocie jest złem, z którym powinno walczyć państwo:

[10] *Zadaniem tych instancji, które obejmuje się tutaj nazwą pośredniego pracodawcy, jest przeciwdziałać bezrobociu, które jest w każdym wypadku jakimś złem, a przy pewnych rozmiarach może stać się prawdziwą klęską społeczną. Problem bezrobocia staje się problemem szczególnie bolesnym wówczas, gdy zostają nim dotknięci przede wszystkim młodzi.* (LE IV 18).

Autor encykliki surowo osądza neokapitalizm i kolektywizm, krytycznie odnosi się do ustroju liberalnego, który sprzyja posiadaczom i przedsiębiorcom reprezentującym kapitał, i wypowiada się pozytywnie o potrzebie istnienia związków zawodowych, choć jednocześnie przestrzega je przed wiązaniem się z partiami politycznymi:

[11] *Związki [zawodowe] nie mają charakteru ‘partii politycznych’ walczących o władzę, i nie powinny podlegać decyzjom partii politycznych, ani też mieć zbyt ścisłych związków z nimi.* (LE 20).

Autor broni zasady sprawiedliwego wynagrodzenia na poziomie zabezpieczającym byt rodziny pracownika, domaga się respektowania prawa do wypoczynku, postuluje dowartościowanie zadań macierzyństwa, sygnalizuje „proletaryzację” pracującej inteligencji. Osobną uwagę poświęca godności pracy na roli, potrzebie udostępniania rynku pracy osobom niepełnosprawnym i problemom emigrantów. W zakończeniu zajmuje się duchowym wymiarem pracy:

[12] *Człowiek, stworzony na obraz Boga, przez swoją pracę uczestniczy w dziele Stwórcy – i na miarę swoich ludzkich możliwości poniekąd dalej je rozwija i dopełnia, postępując wciąż naprzód w odstanianiu ukrytych w całym stworzeniu zasobów i wartości.* (LE V 25)¹¹.

4.4. Wątek antropologiczny encykliki Jana Pawła II rozwinął krakowski teolog i filozof Józef Tischner (1931–2000) w *Etyce solidarności* (1981), eksponując zwłaszcza społeczny sens pracy, jej charakter dialogowy i zgłaszając koncepcję „gramatyki pracy”:

[13] *Praca jest szczególną formą rozmowy człowieka z człowiekiem, służącą podtrzymywaniu i rozwojowi ludzkiego życia. Krócej: praca to rozmowa w służbie życia.* (Tischner 1981, cyt. wg wydania II, 2005: 25).

W paryskim tomiku *Polska jest ojczyzną. W kręgu filozofii pracy*, rozwijając tę myśl, napisał:

[14] *Praca jest formą porozumienia człowieka z człowiekiem. [...] Praca wymaga porozumienia i służy porozumieniu. Oznacza to, że pracą rządzi od wewnątrz*

¹¹ W podobnym duchu jak Jan Paweł II do kwestii pracy odniósł się ostatnio papież Franciszek, który 1 maja 2013 roku podczas mszy św. powiedział: *Praca daje nam godność! Ten, kto pracuje, ma szczególną godność, godność osoby: mężczyzna i kobieta pracujący są ludźmi posiadającymi godność. Natomiast ci, którzy nie pracują, pozbawieni są tej godności. Jest jednak tak wiele osób, które chcą pracować, a nie mogą. Obciąża to nasze sumienie, bo kiedy społeczeństwo jest zorganizowane w taki sposób, że nie każdy ma możliwość pracy, żeby być namaszczonejmi godnością pracy, to takie społeczeństwo nie funkcjonuje dobrze: nie jest sprawiedliwe!*

jakiś właściwy dla niej „rozum”, że przenika ją jakaś „rozumność”. Praca musi być „racjonalna”, inaczej nie mogłaby być podstawą porozumienia. Ona musi w jakimś zakresie „dać się rozumieć”. [...] Praca posiada swoistą gramatykę, która umożliwia porozumienie, określając jej sens. Gramatyka pracy jest podstawą logiczną jedności pracy. Włada ona jakby z ukrycia czynnościami ludzi, obiegiem informacji, krążeniem produktów i surowców pracy, określa podstawowy rytm pracy a także jej poziom. Konkretny pracujący człowiek nie musi znać wszystkich reguł gramatyki pracy, jak nie musi znać reguł gramatyki mowy, mimo to może się do nich stosować, wykonując rzetelnie swój obowiązek. Ma on świadomość, że jego praca ma sens, gdy widzi, iż ona owocuje. (Tischner 1985: 47).

4.5. Osobno wypada powiedzieć o europejskiej filozofii pracy, która rozwinęła się w pełni w ramach ideologii nowożytnego mieszczaństwa, czerpiącego ze źródeł nie tyle religijnych, co pragmatycznych.

[15] *O ile stanowy narcyzm arystokracji opierał się na pojęciach niczym niemuśzającej się tłumaczyć wyższości, waleczności, rycerskości i związanej z nią ogłady, służby (panu, monarchii, państwu), o tyle narcyzm mieszczaństwa jest narcyzmem pracy i związanych z nią pojęć, takich jak „osiągnięcie”, „sukces”, „etos zawodowy” itd. (Majmurek 2014).*

Naukowe zręby współczesnej koncepcji pracy stworzyły *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* (1776) ekonomisty Adama Smitha. Realistyczne zachodnioeuropejskie powieści – Balzaka (np. *Ojciec Goriot*), Dickensa (np. *Opowieść wigilijna*), Tomasza Manna (*Buddenbrookowie*) i inne – pokazywały bohaterów żyjących w surowym reżimie pracy. Przeciwny brytyjskiemu utylitaryzmowi Georg Friedrich Hegel (1770–1831), głosiciel ewolucyjnego idealizmu, widział dzieje ludzkości jako postępującą pracę Ducha, dzięki której człowiek dochodzi do prawdy o sobie, o Bogu i świecie. Nawiązujący do Hegla Karol Marks (1818–1883) przeprowadził jednak zdecydowany rozbrat między religią a pracą: z obserwacji stosunków kapitalistycznych wyprowadził swoją teorię pracy, uznając pracę za warunek istnienia człowieka, a z drugiej strony – zdecydowanie potępiając wyzysk pracy robotników (proletariatu) przez drapieżnych kapitalistów. Pisał:

[16] *Praca jest przede wszystkim procesem zachodzącym między człowiekiem a przyrodą, procesem, w którym człowiek poprzez swoją działalność zapośrednicza, reguluje i kontroluje wymianę materii z przyrodą. [...] Oddziałując [...] na istniejącą poza nim przyrodę i zmieniając ją, człowiek zmienia zarazem własną naturę. Rozwija drzemiące w niej moce i podporządkowuje grę tych sił swej własnej zwierchności. (Marks 1970: 205).*

Praca wedle Marksa jest źródłem godności człowieka i miarą jego wielkości, ucłowiecza człowieka. Dlatego każdy człowiek ma prawo do pracy. Ale

uczłowiecza tylko praca prawdziwa, podczas gdy realne stosunki produkcji w kapitalizmie – narzucone przez klasę panującą – powodują „wyobcowanie” pracy, pozbawiają ją znamion człowieczeństwa, uniemożliwiają człowiekowi wszechstronny rozwój¹²:

[17] *W istocie rzeczy praca stwarza cuda dla bogatych, a dla robotnika nędzę. Wznosi pałace, a dla robotnika nory. Stwarza piękno, a robotnika czyni kaleką. Zastępuje pracę maszynami, ale część robotników wprzega na powrót w jarzmo barbarzyńskiej pracy, z drugiej zaś części robi maszyny*¹³.

Paul Lafargue (1842–1911), zięć Marksa, w prowokacyjnie zatytułowanym esaju *Prawo do lenistwa*, kontynuując te krytyczne opinie, pisał:

[18] *Dziwaczne szaleństwo ogarnęło klasę robotniczą krajów o rozwiniętej cywilizacji kapitalistycznej. To szaleństwo pociąga za sobą osobiste i społeczne niedole, torturujące od dwóch wieków zmęczoną ludzkość. Tym szaleństwem jest miłość do pracy, wściekła namiętność pracy aż do wyczerpania sił witalnych osobnika i jego potomstwa. Zamiast przeciwstawić się temu zboczeniu umysłowemu, kapłani, ekonomiści i moralisci uczynili z pracy przedmiot najwyższego kultu [...]. Wszystkie indywidualne i społeczne niedole zrodziły się z pasji człowieka do pracy.*

Dodawał przewidująco:

[19] *Maszyna jest zbawczynią ludzkości, bogiem, który wyzwoli człowieka [...] od pracy zarobkowej, który da mu prawo do czasu wolnego i zapewni rzeczywistą wolność.*

Koncepcja pracy jako „istoty człowieczeństwa” znalazła swoje przewrotne, paradoksalne konsekwencje w sowieckich i hitlerowskich obozach pracy, ze słynnym hasłem „Arbeit macht frei”¹⁴ na bramie obozu śmierci w Oświęcimiu.

W nowoczesnych zakładach pracy, opartych na zmechanizowanej produkcji taśmowej, gwarantującej wysoką wydajność pracy, wykonawca pracy człowiek, został sprowadzony do roli śrubki w maszynie, zdehumanizowany (Friedman 1967).

4.6. Filozofia i praktyka organizacji pracy w krajach socjalistycznych, wzorujących się na regulacjach przyjętych w Związku Radzieckim (istniejącym w l. 1922–1991) były podporządkowane koncepcji państwa jako hegmona i wszechwładnego pracodawcy, zainteresowanego wydajnością pracy,

¹² W Polsce do tez Marksa nawiązywali Stanisław Brzozowski i zwłaszcza Edward Abramowski, który głosił ideę wyzwolenia człowieka od pracy w ogóle, a w postawie ludycznej widział szansę dla rozwoju kultury i osobowości człowieka.

¹³ *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne*, 1844 r., MED, t. 1, s. 555.

¹⁴ O jego historii pisze Jolanta Knieja w naszym tomie.

nieliczącego się z potrzebami i aspiracjami człowieka pracującego. Idea socjalistycznego współzawodnictwa pracy pozwalała co najwyżej wyłaniać przodowników pracy i honorować ich jako *bohaterów pracy*.

[20] *Socjalizm wyzwolił masy pracujące od wyzysku i zastąpił przymusową pracę dla wyzyskiwaczy wolną pracą dla siebie samych, dla całego społeczeństwa. Praca w ustroju socjalistycznym ma charakter twórczy i jest zorganizowana planowo w skali społeczeństwa. [...] W ZSRR praca jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy członka społeczeństwa. W socjalistycznym systemie gospodarki narodowej zostało zlikwidowane bezrobocie i urzeczywistniono prawo do pracy dla wszystkich członków społeczeństwa. [...] Socjalistyczna kooperacja pracy jest kooperacją pracowników wolnych od wyzysku, związanych stosunkami braterskiej współpracy. [...] Najważniejszą cechą kooperacji socjalistycznej jest współzawodnictwo socjalistyczne. Socjalizm stwarza wyższą w porównaniu z kapitalizmem wydajność pracy społecznej. Wzrost wydajności pracy jest decydującym warunkiem nieprzerwanego wzrostu produkcji socjalistycznej i dobrobytu narodu.*

(*Ekonomia polityczna*. Akademia Nauk ZSRR, Warszawa 1955, Książka i Wiedza, s. 581–582; pobrano z witryny Internetowej utworzonej 21 września 2011).

W socjalistycznej Polsce, kiedy obowiązywał konstytucyjny obowiązek pracy, przedmiotem zainteresowania filozofów, socjologów i ekonomistów były głównie czynniki wpływające na organizację i wydajność pracy¹⁵. W latach 80. XX wieku wykrystalizowały się w Polsce dwa kontrastowe punkty widzenia pracy: pierwszy, wywodzący się z marksistowskiego traktowania pracy, podtrzymywany przez środowiska związane z ówczesną władzą (praca to działanie produkcyjne mające wytwarzać głównie dobra materialne, wykorzystujące robotników i pracowników jako siłę roboczą) i drugi, budowany w oparciu o katolicką naukę społeczną (praca to działanie człowieka – podmiotu, mające na celu nie tylko wytwarzanie dóbr materialnych, ale także rozwój osobowy i doskonalenie się człowieka pracującego oraz tworzenie wspólnoty społecznej). To drugie rozumienie zostało przyjęte przez powstały w roku 1981 (odbudowany po stanie wojennym w roku 1990) związek zawodowy „Solidarność”, który ostatecznie doprowadził do obalenia komunizmu i zmiany ustroju.

4.7. Współczesna „ideologia pracy” szuka nowej narracji. Jedna z nich zwraca się ku podmiotowi pracy, więc idei samorealizacji, samorozwoju i elastyczności, uzasadniając jednak konieczność wysiłku i osobistych wyrzeczeń (Wilsz 2009), druga – w stronę społecznych kontekstów pracy, ku problemowi bezrobocia, nowych form organizacji pracy dających możliwość zapewnienia wszystkim uczestnictwa w społecznych procesach pracy.

¹⁵ Zob. więcej Bartmiński, Brzozowska 2016.

Odnotujmy – tytułem przykładu, – że przeciw mitologizowaniu pracy, na rzecz jej „odczarowania”, wypowiedzieli się m.in. francuscy socjologowie. André Gorz w *Metamorfozach pracy*¹⁶ stał się adwokatem gwarantowanego dochodu podstawowego (*guaranteed basic income*), niezależnego od „pracy”. W swojej książce *Critique of Economic Reason* (1989) zgłaszał nowatorskie (utopijne?) propozycje, pisząc:

[21] *W odróżnieniu od gwarantowanego minimum socjalnego przyznawanego przez państwo tym, którzy nie mogą znaleźć stałej płatnej pracy, nasz regularny dochód miesięczny będzie miał formę wynagrodzenia uzyskiwanego dzięki wykonywaniu pracy w takim wymiarze, jakiego od każdej jednostki wymaga gospodarka. Fakt, iż ilość tej wymaganej pracy jest tak mała, że staje się ona sporadyczna i stanowi jedną z wielu aktywności nie powinien być przeszkodą w wynagradzaniu jej poprzez stały miesięczny dochód przez całe życie. Dochód ten odpowiada części społecznie generowanego bogactwa, do której uprawniony jest każdy poprzez swój udział w społecznym procesie produkcyjnym. Nie jest to już jednak prawdziwa pensja, ponieważ nie opiera się na ilości wykonywanej pracy (w miesiącu lub w ciągu roku) i nie ma na celu wynagrodzenia osób jako pracowników.* (Z Internetu sv. Gorz; tłum. Adam Głaz).

Sposób myślenia Gorza podzieliła Dominique Meda¹⁷, również akceptująca zredukowanie roli pracy w życiu społecznym i roztaczająca taką wizję społeczeństwa, w którym część jego członków by pracowała, podczas gdy pozostali pobieraliby świadczenia.

Współczesny filozof przewiduje, że:

[22] *Europę czeka trzecia faza industrializacji, która – dzięki zaaplikowaniu robotyki do produkcji czy takim urządzeniom jak drukarki 3D – będzie w dużej mierze industrializacją bez pracy. W tej sytuacji akcent walk społecznych musi się przesunąć: z „prawa do pracy” na „prawo do dochodu”, do społecznego uczestnictwa, do niedegenerującego lenistwa.* (Majmurek 2014).

Dyskusje na temat pracy toczą się aktualnie nie tylko na poziomie ogólnoeuropejskim, ale także narodowym. O niemieckim dyskursie pracy informuje Jolanta Knieja (2016), o polskim – J. Bartmiński i M. Brzozowska (2016), o litewskim – Marius Smetona, Irena Smetonienė i Kristina Rutkovska (2016), o rosyjskim – Marina Eremina (2016), o słowackim – Natália Korina i Katarína Dudová (2016).

5. Koncept PRACA w różnych lingwokulturach

Teksty na temat pracy zgromadzone w tym tomie *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* mają w zasadzie układ paralelny, który powinien

¹⁶ André Gorz, 1988, *Métamorphoses du travail*, Paris.

¹⁷ Meda Dominique, 1995, *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, Paris.

służyć założonej komparacji. Z dwóch możliwych sposobów prezentacji danych i przedstawienia rezultatów analizy, „separacyjnego” według typów danych (system – ankieta – teksty) i „holistycznego”, łączącego wszystkie typy danych wedle klucza problemowego¹⁸, autorzy preferowali łatwiejszy opis „separacyjny”, jednak w części drugiej z zasady dążyli do zintegrowania wyników i przedstawienia w formie syntetycznej ustrukturowanej treści konceptu zgodnie z założeniami tzw. definicji kognitywnej.

Generalnie więc artykuły w tomie PRACA zostały skomponowane według następującego schematu:

- (1) Wprowadzenie
- (2) Krótki przegląd badań nad PRACĄ
- (3) Podstawa materiałowa opisu
- (4) PRACA w świetle danych systemowych (definicje słownikowe leksykalnych eksponentów konceptu PRACA; etymologia nazw PRACY; kategorie nadrzędne (hiperonimy), kohiponimy PRACY i opposita; synonimy, derywaty i frazeologizmy)
- (5) PRACA w świetle danych ankietowych
- (6) PRACA w świetle wybranych tekstów (przysłowia; teksty literatury pięknej; teksty prasowe i publicystyczne; dane korpusowe)
- (7) Podsumowanie: Skrócona definicja kognitywna PRACY
- (8) Profilowanie PRACY we współczesnych dyskursach.

Wypada od razu zaznaczyć, że schemat ten nie jest realizowany sztywno, bo autorzy wykazali znaczną swobodę w jego traktowaniu, co zaowocowało indywidualną innowacyjnością, niewątpliwie cenną z punktu widzenia atrakcyjności tomu dla czytelnika. W naszej sumarycznej prezentacji zawartości tomu przedstawimy wyniki analiz, odnosząc je do wyróżnionych wyżej punktów. Omówimy efekty badań danych systemowych, ankietowych i tekstowych, skupimy uwagę na syntetycznym przedstawieniu rezultatów i sposobach profilowania pracy w dyskursach narodowych.

5.1. Nazwy PRACY i ich etymologia

W językach europejskich koncept PRACY ma różne wykładniki leksykalne, różne nazwy. W języku starogreckim używano słów *ergon* ‘dzieło, wytwór’, *práksis* ‘działanie, dokonanie’, *pónos* ‘wysiłek, trud’, *póiesis* ‘twórczość, tworzenie’. Greckiemu słowu *ergon* ‘dzieło’ w sanskrycie odpowiadało słowo *varg* ‘poruszanie czegoś siłą, ściskanie’, z którym jest etymologicznie spokrewnione angielskie słowo *work* ‘praca’, niemieckie *Werk* ‘dzieło, praca’, litewskie *vargas* ‘niewolnik’.

¹⁸ O różnicach między separacyjnym i holistycznym opisem zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2014.

W języku łacińskim używano słowa *labor* (pierwotnie *labos*), które oznaczało nie tylko ‘pracę’, ale również ‘cierpienie, bolesny wysiłek’; słowo to ma przedłużenie we włoskim *lavoro*¹⁹ i angielskim *labour/labor*. Starorzymski rzeczownik *labos*, jak wskazują niektóre etymologizacje, odpowiada sanskryckiemu *rabhas*, hinduskiemu *rabh* (czy *arbh*), starogermańskiemu *rabhas* (*arbhas*), gockiemu *arbaiths*, i ma odpowiedniki w dzisiejszym litewskim słowie *darbas* i niemieckim *Arbeit* (wyprowadzonym ze starowysokoniemieckiego *arabeit*, *arebeit* ‘trud, męczarnia, kara boska, cierpienie, znój’)²⁰. Z tego samego rdzenia indoeuropejskiego, rekonstruowanego jako **orbhos* (miał on także znaczenie ‘niewolnika’), wywodzą się niektóre słowiańskie nazwy pracy: scs. *robota/rabota* ‘niewola, niewolnictwo’, czeska *robota* ‘pańszczyzna, harówka’, polska i ukraińska *robota* ‘praca’, rosyjska *rabota*; ten sam rdzeń mają stpol. *roba* ‘niewolnica’, współczesny polski *parobek* ‘sługa, służący’ i ros. *rab* ‘niewolnik’ (zob. Bartmiński, Brzozowska 2016; Eremina 2016).

Od przywołanych nazw odbiega *praca* używana w czeskim (*práce*, stczes. *práce* ‘wysiłek’), słowackim (*práca*), a także w polskim (*praca* – z czeskiego, pierwotnie w znaczeniu ‘staranie, opieka’), w ukraińskim (*праця*) i białoruskim (*праца*), w obu językach są to słowa przejęte z polskiego; w innym fonetycznym wariantcie, w znaczeniu bliskim językowi staroczeskiemu, występuje w stpol. *proca* ‘trud, wysiłek’, dłuż. *proca* ‘trud, wysiłek, cierpienie’ oraz głuź. *próca* ‘trud, wysiłek, mozół’. Z trzech hipotez etymologicznych, z których najczęstsza wiąże *pracę* z południowosłowiańskim *pratiti* ‘odprowadzać, towarzyszyć’ (Vasmer 1987, Boryś 2005), druga z przestawionego rdzenia wyrazu **trpěti* ‘cierpieć’ (Holub, Kopečný 1952), a trzecia – z wyrazami *part* ‘grube płótno’, *partać* ‘licho pracować’ (Lehr-Splawiński 1966), najlepiej semantycznie (choć nie formalnie) uzasadniona wydaje się hipoteza trzecia, wiążąca słowo *praca* z tkaniem płótna.

Trud był znany już w języku cerkiewno-słowiańskim (*труд*) w znaczeniu wysiłku fizycznego, cierpienia i przeszkód, lęku, smutku i trudności; funkcjonuje w rosyjskim (*труд*, też *трудиться* ‘pracować’, *тяжелая* ‘ciężka praca, wysiłek’); podstawowa forma słowa jest sprowadzana do psł. **trudō* ‘wysiłek, ciężka praca’ (kwestie te rozwija w swoim szkicu M. Eremina,

¹⁹ Podchodzi on od łacińskiego *labōre*, a od niego też *laboratiōne* i późnołaciński *laboratōre*, oba związane z pojęciem ciężkiej katorżniczej pracy, por. także *labāre*, czyli ‘chwiać się’ (pod ciężarem). Pokrewny leksem w sanskrycie (*rabh*) w pierwszym znaczeniu oznaczał ‘zdobyć coś na własność ogromnym wysiłkiem’ (na temat takiej etymologii zob. Skuza 2016).

²⁰ Zob. na ten temat uwagi w artykule Jolanty Kniei 2016 (w tym tomie).

2016). W etymologicznym związku z *trudem* pozostają litew. *triūsas* ‘praca, nadmiar zajęć’ i łac. *trūdō*, *trūdere* ‘uderzać, pchać, pędzić gwałtownie’. Wszystkie te formy są sprowadzane do hipotetycznego pie. rdzenia **ter-* w znaczeniu ‘trzeć, rozcierać’ (Boryś 2005: 644).

Serbowie i Chorwaci używają swoistej nazwy **rad** od *raditi* ‘pracować, starać się’; por. pol. *radzić sobie z czymś*, *poradzić sobie* ‘pokonać trudności’.

Francuzi mówią **travail**, Hiszpanie **trabajo** i łączą pracę z ‘ciężarem’, por. łac. *trabalium* ‘ciężar’; w tekstach średniowiecznych hiszp. rzeczownik *trabajo* oznaczał też ‘wysiłek, zmęczenie, trudność, krzywdę i cierpienie’; bywa też łączony z nazwą narzędzia tortur *tripalium* (*tres* i *palus*, tj. ‘trzy pale’; por. Sońta 2016).

Jak wynika z zestawionych danych, w pierwotny koncept PRACY wpisane są znaczenia *przymusu*, *cierpienia* i *podporządkowania komuś*, niewolnictwa. PRACA w swoim najstarszym rozumieniu, utrwalonym w etymologii nazw, jest wysiłkiem, nawet torturą, wedle filozofa wręcz czymś w rodzaju zadawanej na raty śmierci²¹. Z lingwistycznego punktu widzenia potwierdziła to Swietłana Tolstojowa, która przeanalizowała słowa z pola semantycznego pracy, cierpienia i męki²² i pokazała ich ściśle wzajemne powiązania i podobny rozwój semantyczny; leksem ros. *trud* ‘praca’ wchodzi w związku semantyczne z leksemami nazywającymi ból, cierpienie, poród, życie pozagrobowe, ogarnia więc swoją semantyką całą życiową drogę człowieka – „od narodzin w trudzie i mękach przez nieprzerwany trud całego życia do ostatnich mąk śmiertelnych” (Tolstaja 2008: 120).

5.2. Definicje słownikowe

Definicje słownikowe **pracy** w poszczególnych badanych językach są różne, zarówno jeśli idzie o liczbę wyróżnianych znaczeń, jak też jakoś kojarzonych z nazwami cech (kategorialnych i charakterystycznych).

Liczba wyróżnianych znaczeń **pracy** waha się od trzech w języku litewskim i niemieckim do pięciu w języku czeskim, serbskim i chorwackim oraz hiszpańskim, sześciu w ukraińskim, siedmiu w języku polskim, słowackim, ośmiu we włoskim. Co więcej, zmienna jest także liczba znaczeń wyróżnianych przez różne słowniki tego samego języka (czego już tu nie komentujemy).

W języku litewskim (według słownika języka litewskiego LKŽ) słowo **darbas** ‘praca’ ma 3 znaczenia:

²¹ Majmurek 2014.

²² 1. trud, praca (**trud-*, **strad-*); 2. wysiłek fizyczny, napięcie, zmęczenie, słabość, ból (**trud-*, **strad-*, **møk-*, **bremen-*); 3. ciężar, poród (**trud*, **teg-*, **møk-*, **bremen-*); 4. śmierć, życie pozagrobowe (**trud*, **møk-*).

- (1) ‘celowa działalność człowieka na pożytek społeczeństwa, wymagająca wkładu sił fizycznych i umysłowych; działalność, trud’;
- (2) ‘to, co zostało zrobione, wykonane’;
- (3) ‘jakość, sposób wykonania, produkcji’.

W języku niemieckim według *Duden. Bedeutungswörterbuch* (wyd. 2, 1985) *Arbeit* ma 3 złożone wewnątrznie znaczenia:

- (1) ‘działanie fizyczne lub intelektualne z określonym zamierzeniem; wykonywanie pewnego zadania (Körperliches oder geistiges Tätigsein mit einzelnen Verrichtungen; Ausführung eines Auftrages) [...]’;
- (2) (bez liczby mnogiej) a) ‘zajmowanie się czymś’ (das Beschäftigsein mit etwas [...]); b) ‘działanie wyteżone, uciążliwe, męczące’ (anstrengendes, beschwerliches, mühevolltes Tätigsein [...]); c) ‘działalność zawodowa, wykonywanie zawodu’ (berufliche Tätigkeit, Ausübung des Berufes) [...];
- (3) a) jako ‘wynik pewnego działania, produkt’ (als Ergebnis einer Betätigung entstandenes Erzeugnis, Produkt [...]); b) ‘ukszałtowanie, sposób wykonania’ (Gestaltung, Art der Ausführung [...]).

W języku polskim słowo *praca* ma w USJP Dubisza (2003) 7 znaczeń:

- (1) ‘celowa działalność człowieka, zmierzająca do wytworzenia określonych dóbr materialnych lub kulturalnych, będąca podstawą egzystencji i rozwoju społeczeństwa, działanie, robienie czegoś, robota, wykonywany zawód’;
- (2) ‘wytwór celowej działalności człowieka, zwłaszcza w dziedzinie nauki lub kultury’;
- (3) ‘zajęcie, zatrudnienie jako źródło zarobku; posada, zarobkowanie’;
- (4) ‘funkcjonowanie, aktywność organizmu, organów człowieka, zwierzęcia’;
- (5) ‘funkcjonowanie, bycie w ruchu jakiejś maszyny, jakiegoś urządzenia’;
- (6) pot. ‘instytucja, w której się pracuje zarobkowo; zakład pracy, firma’;
- (7) fiz. ‘jedna z podstawowych wartości fizycznych, określająca wartość energii potrzebnej do przemieszczania ciała materialnego w przestrzeni [...]’.

Jak widać z przytoczonych przykładowo definicji, nie tylko ilość cech, ale także ich jakość nie odpowiadają sobie. Nie ma pełnej zgodności co do składnika kategoryzującego (nadrzędnego), od którego jakości zależy dobór cech charakteryzujących, które przy tym odpowiadają sobie tylko częściowo.

5.3. Czym jest *PRACA*? – Problem hiperonimu

Hiperonimem *PRACY* w badanych językach najczęściej jest ‘**działanie** / **działalność**’ (polski, czeski, słowacki; rosyjski, białoruski, ukraiń-

ski; bułgarski, serbski i chorwacki; niemiecki i włoski), w kolejności ‘zajęcie’ / ‘zajmowanie się’ (białoruski, litewski, niemiecki, hiszpański); ‘aktywność’ (polski, słowacki, serbski); nadto: ‘czynność’ (polski i niemiecki); ‘funkcjonowanie’ (polski, słowacki), ‘proces’ (ukraiński), ‘produkcja’ (litewski).

W kategoryzacjach wyraźnie dominuje ‘działanie’ / działalność’, urobione od czasownika *działać*, który jest (w narodowych wariantach fonetycznych) znany wszystkim językom słowiańskim w znaczeniu ‘czynić, robić, pracować; wykonywać coś, tworzyć’ (Boryś 2005: 138). Z perspektywy języka polskiego nieco węższe znaczenie od *działania* ma *zajęcie* / *zajmowanie się czymś*, ale oba dają się definiować za pomocą jeszcze ogólniejszej kategorii *robienia czegoś, czynności, aktywności*. Mamy więc do czynienia ze strukturą piętrową, kilkupoziomową:

- poziom I: *czynność, aktywność* (wspólny mianownik ‘robienie czegoś’);
- poziom II: *działanie, zajęcie* (wspólny mianownik ‘robienie czegoś + celowe’);
- poziom III: *praca, robota* (wspólny mianownik: ‘robienie czegoś + celowe + z wysiłkiem + z nastawieniem na rezultat’); zob. Bartmiński, Brzozowska 2016.

Aktywność jest prostym synonimem *działania*, bliskoznacznikami są *funkcjonowanie* ‘działanie sprawne w ramach określonego programu’ i *czynność* ‘wykonywanie czegoś; działanie czegoś, funkcjonowanie’; *proces* i *produkcja* są ‘rodzajami działań’: *proces* uwydatnia przebieg, fazowość działań, *produkcja* oznacza zorganizowaną działalność ukierunkowaną na wytworzenie określonych dóbr materialnych.

Punktem wyjścia, bazą słowotwórczą dla *działania* było *dzianie się*, mające ogólne znaczenie ‘zdarzenia, odbywania się’. Pochodne słowa to: *dzieło* ‘rzecz wykonana’, *dzielny* pierwotnie ‘czynny, energiczny’ (znamienna różnica: w polskim *dzielny* znaczy tyle co ‘waleczny’, w czeskim *delný* to ‘pracowity’), *dzieje* ‘historia’ itp.

5.4. PRACA wobec innych działań, zajęć i form aktywności

Jakie są inne formy działania poza pracą? Zabawa? Nauka? Sport? Coś jeszcze? Na ile wyczerpujące jest rozróżnienie *homo faber – homo ludens*, które za Johanem Huizingą rozwija Anna Zadrożyńska? Jest to pytanie o **kohiponimy**. Bogusław Sułkowski postulował rozpatrywanie opozycji *homo faber – homo ludens* w szerszym kręgu doświadczeń, z uwzględnieniem zwłaszcza **gier**, wskazywał na względność rozróżnienia nawet zdawałoby się podstawowego przeciwstawienia **praca – zabawa**, przypomniał, że w okresie staropolskim *zabawiać się czymś* znaczyło ‘zajmować się, trudzić się

czymś (domem, gospodarstwem)’ (Sułkowski 1991: 219). Znana była koncepcja „niepróżnującego próżnowania”. Współcześnie jesteśmy znowu świadkami zacierania granic między pracą (zwłaszcza pracą umysłową) a niepracą.

Autorzy studiów szczegółowych w naszym tomie dotyczą tej kwestii na różny sposób. W przypadku polskiej *pracy* do językowo wyróżnianych *działań celowych* niebędących *pracą* zaliczono następujące:

- dla znaczenia ‘działań wymagających wysiłku, wykonywanych w jakimś celu’: *odpoczynek, czas wolny, spacer; gry i zabawy; sport (zawodowy), zajęcia dydaktyczne, czytanie; modlitwa;*
- dla znaczenia ‘zarobkowania’: *nauka, sport (amatorski), wolontariat;*
- dla znaczenia ‘miejsca pracy’: *dom, szkoła, kościół, plaża* i in.

Wskazanie kohiponimów jest zwykle równoznaczne we wskazaniu relacji antonimicznych, bo wyraźne wyróżnienie innych form działania niż praca w prosty sposób prowadzi do ich przeciwstawienia. Cecha różniąca staje się podstawą kontrastowania. Zob. dalej pkt 5.6.

5.5. Parametryzacja cech *PRACY*

Jakie cechy są w definicjach pracy wmiennie jako charakterystyczne? W przytoczonych trzech przykładowych definicjach – a także we wszystkich pozostałych, omawianych przez poszczególnych autorów w naszym tomie – wymienia się najczęściej to, że praca jest działaniem celowym, że jej efektem jest określony wytwór, że wymaga wysiłku, że jest czymś właściwym człowiekowi. Mówienie o „pracy” maszyny (np. w opracowaniu Stefano-*vić* 2016) traktujemy jako rozszerzenie metaforyczne. W innych definicjach nazw pracy (zob. poszczególne opracowania w naszym tomie) pojawiają się jeszcze inne parametry (fasety, wymiary). Jeśli wziąć je wszystkie pod uwagę, możemy powiedzieć, że składają się one na „strukturę kognitywną”²³ pojęcia *PRACY*. Są to:

- (1) [kategoria nadrzędna],
- (2) [podmiot, czyli wykonawca pracy],
- (3) [cel działania],
- (4) [narzędzie],
- (5) [wytwór działania],
- (6) [jakość działania / cechy],
- (7) [wysiłek wkładany w wykonanie], a dalej też:
- (8) [zarobek / wynagrodzenie],
- (9) [okoliczności: miejsce i czas pracy].

²³ Pojęcie i termin wprowadzony przez Annę Wierzbicką w książce *Lexicography and Conceptual Analysis*, 1984.

Czy wszystkie parametry są jednakowo ważne i występują we wszystkich użyciach nazw? Nie. W świetle zebranych w tomie definicji pracy do najważniejszych (obligatoryjnych) składników pojęcia należą: [kategoria nadrzędna], [wykonawca], [cel działania] i [wytwór]. Słabszą pozycję (rzadziej uwzględnianą w definicjach i użyciach tekstowych) mają fasety takie jak: [narzędzie], [jakość działania / cechy], [zarobek / wynagrodzenie], [wysiłek wkładany w wykonanie]. Hierarchizacja faset jest ustalana dopiero w tekstach reprezentujących różne dyskursy, w postaci swoistych profili pracy (o czym dalej).

Osobnym, kolejnym problemem jest treściowe wypełnienie faset określonymi charakterystykami, bardziej lub mniej szczegółowymi, co stanowi o relewantnych kulturowo różnicach w konceptualizacji pracy. Zwraca na to uwagę Zuzanna Topolińska²⁴, która dokonała systematycznej analizy semantycznej kontynuantań prasłowiańskich rdzeni **děti*, **orb-*, **port'-*, **prav-*, **trud-*, nazywających pracę w językach macedońskim i polskim (są to m.in. polskie leksemy *działać*, *robić*, *pracować*, *sprawiać*, *trudzić się* itp.) i doszła do wniosku, że w rozwoju historycznym najważniejsza jest różnica między prostą pracą fizyczną, która kojarzy się przede wszystkim z wysiłkiem, zniewoleniem, męką, cierpieniem a pracą twórczą, zorganizowaną społecznie:

[23] *Od pracy w sensie osławiania realnego świata przyrody, pracy rolnika, hodowcy itp. przechodzimy sukcesywnie do pracy w zorganizowanej wspólnocie, pracy „dla kogoś”, pracy zinstytucjonalizowanej, pracy zarobkowej, przyczem od samego początku pojawia się wątek kreacji, rzemiosła artystycznego, inwencji technicznej i technologicznej. Innymi słowy: szerzy się pole semantyczne, krzyżują się asocjacje związane z wielorakim pragmatycznym kontekstem użycia pojęcia pracy i różnie frekwencja użyć w nowych, „uszlachetnionych”, kontekstach.* (Topolińska 2016, w druku).

Ważne pytanie metodologiczne: Czy dla wszystkich cech, wprowadzanych do definicji przez autorów słowników, da się znaleźć „dowody językowe” w rozumieniu, jakie przyjęli Anna Wierzbicka (1993) i Jerzy Bartmiński (używający terminu „certyfikacja”, 2014)? Czy – przykładowo – pożytek społeczny z pracy jest jej cechą „relewantną semantycznie” czy nie? O sposobach weryfikacji cech włączanych do definicji, powiemy dalej (pkt 6).

²⁴ Topolińska Zuzanna, 2016, *Praca ludzka* (mps, stron 31, w druku). Autorka daje uporządkowany przegląd rdzeni werbalnych odnoszących się do pracy w językach polskim i macedońskim.

5.6. Antonimy i synonimy PRACY

Jako antonimy pracy wymienia się najczęściej:

- ‘bezrobocie’: litew. *nedarbas*; pol. *bezrobocie*, ros. *безработица*, serb. *besposlica* ‘bezrobocie, nieposiadanie pracy’; niem. *Arbeitslosigkeit*; wł. *disoccupazione*, hiszp. *paro*;
- ‘odpoczynek’: litew. *poilsis*; pol. *odpoczynek*, czes. *odpočinek*, ros. *отдых, передышка*; chorw. *odmor* ‘prekid rada, pauza, predah’; niem. *Rast*; wł. *ozio*, hiszp. *descanso, ocio, reposo*;
 - ‘czas wolny’: pol. *fajrant*, ros. *шабаш*; niem. *Freizeit, Feierabend* ‘czas po pracy/koniec pracy’;
 - ‘wakacje’: pol. *wakacje, ferie*, ros. *каникулы*; niem. *Ferien*;
 - ‘urlop’: pol. *urlop*, ros. *отпуск*; niem. *Urlaub*;
 - ‘emerytura’: pol. *emerytura*, ros. *пенсия*, wł. *pensione*;
 - ‘spokój’: niem. *Ruhe*;
 - ‘luz’: niem. *Entspannung* ‘rozluźnienie/luz’, hiszp. *Holgura*, ‘luz’;
- ‘rozrywka’: brus. *пагуляць смела адкладай, а зрабіць – і на часіну не адкладай*; niem. *Zerstreuung*; wł. *divertimento, svago, passa tempo, hobby*;
 - ‘święto’: pol. *święto*, ros. *праздник*; litew. *šventė*, wł. *festa*;
 - ‘przyjemność’: niem. *Vergnügen*;
- ‘bezczywność’: pol. *bezczywność, bezruch, bezwład, stagnacja, zastój, ustanie*; czes. *nicnedělání, ležení, flákání se*; ros. *праздность*, serb. *dokolica* ‘czas bez pracy, bezczywność’, *nerad* dosł. ‘nie-praca’, ‘czas spędzony bez pracy, bezczywność’; chorw. *lijenost* ‘nerad, neradinost’, *dokolica* ‘besposlica, nerad, neaktivnost, odmaranje’; wł. *inerzia* ‘bierność’, *inattivita* ‘brak aktywności’, *dolce far niente* ‘słodkie nieróbstwo’;
 - ‘strajk’: pol. *strajk*, okoliczn. *przerwa w pracy*, ros. *стачка, забастовка*; wł. *sciopero*;
- ‘lenistwo’: grec. *aergia*, litew. *tingėjimas*; pol. *lenistwo, leniuchowanie*, ros. *лень: Труд человека кормит, а лень портит*; ukr. *liń, lińki, linošči*; chorw. *inertnost* ‘neaktivnost, pasivnost, lijenost’; *nepoduzetnost* ‘lijenost, neaktivnost, pasivnost’; *besposlica, tromost* ‘lijenost’; niem. *Faulheit*, wł. *oziosaggine*, hiszp. *pasividad, holgazaneria* ‘pasywność’ i ‘lenistwo’;
- ‘próżnowanie’: litew. *tinginystė*; pol. *próżniactwo*; ros. *безделье, бездеятельность* ‘próżniactwo’; serb. *besposlica* ‘czas wolny, próżnowanie, nicnierobienie’; niem. *Müßiggang* ‘próżniactwo/nieróbstwo’;
- ‘nuda’: niem. *Lang[e]weile*.

Kontekstowym antonimem pracy w przysłowiach może być też ‘mówienie, słowo’, np. w litew. *Darbu pasirodyk, ne žodžiais* (Pracą się wykaż, nie słowem); brus. *Bolsz rabi, a mieńsz hawary*; serb. *Lasno je govoriti, al’ je teško tvoriti* (Łatwo mówić, trudno zrobić).

Bogatą dokumentację nazw działań, które „nie są pracą”, podali dla języka czeskiego Ladislav Janovec i Zuzana Wildová (2016).

Synonimika pracy jest bardzo bogata i grupowana odpowiednio do wyróżnianych znaczeń leksemu nazywającego pracę. Najbardziej systematycznie pogrupowano je w opracowaniu synonimów pracy litewskich, polskich, czeskich, słowackich, serbskich, chorwackich, niemieckich, włoskich, hiszpańskich.

Nie jest w poszczególnych opracowaniach jednakowo traktowana kwestia rozróżnienia synonimów *sensu stricto* (typu *praca – robota*) od hiponimów (*praca – fucha* ‘nielegalna robota wykonywana w godzinach pracy’) czy jej hiperonimów (*praca – zajęcie*), dlatego ograniczamy się w tym miejscu jedynie do uwag ogólnych, bez wchodzenia w szczegóły.

5.7. Derywaty i frazeologizmy

Derywaty i frazeologizmy związane z pracą układają się w różnych językach w podobne semantyczne serie, które warto choćby szkicowo odnotować.

Po pierwsze – utrwaliło się w nich widzenie pracy jako działania, które ma ogólnie pojętego **wykonawcę**: pol. *robotnik/pracownik*; ros. *работник*; brus. *працаўнік*; ukr. *робітник, робітниця*; czes. *pracovníček, pracovníčka, pracovník*; słowac. *pracovník/pracovníčka*; bułg. *работник, работничка*; chorw. *radnik*; litew. *darbutojas*.

W językach litewskim, rosyjskim, ukraińskim, czeskim i bułgarskim specjalnymi nazwami obdarzani są wykonawcy „lubiący/miłujący” pracę i „sposobni” do pracy: litew. *darbštus*, ros. *работоспособный*, ukr. *працелоб, працелобний, працелобність, працелобство*; czes. *pracemilovný*; bułg. *работоспособен*, pol. *pracowity* to raczej ‘mozolny’, ‘pilny’ niż ‘efektywnie i chętnie pracujący’.

Z dystansem mówi się o ludziach, którzy pracują ponad miarę, tracąc umiar w pracy: pol. *pracoholik/pracoholiczka*; bułg. *работохолук* i chorw. *radoholičar* (z ang. *workaholic*).

W potocznej frazeologii i wyrażeniach metaforycznych osoby pracowite, lubiące pracę kojarzone są z **pszczołą** (jeśli praca przynosi oczywisty pożytek), por. pol. *pracowity jak pszczołka*, też *pszczołka* ‘pracowity człowiek’; bułg. *трудя се като пчела; трудолюбив като пчела; работлив като пчела*; serb. *pčela radnica/radlica*, chorw. *pčela radilica*; z **mrówką** (jeśli praca wykonywana jest z dużą pilnością i starannością), por. pol. *pracowity jak mrówka, mrówcza robota*; bułg. *работи като мравка*; serb. *mrav radnik*; hiszp. *trabajo de hormigas* ‘mrówcza praca, zadanie trudne i wymagające dokładności’; litew. *darbšti kaip skruzdėlė* ‘pracowita jak mrówka’.

Człowiek, który pracuje ciężko, porównywany jest do **wołu** (pol. *pracować jak wół*; bułg. *работя като вол*; wł. *lavorare di schiena*), **muła** (w hiszp. *trabajar como una mula*), sporad. **psa** (wł. *lavorare come un cane*). Ogólnie, praca trudna i ciężka porównywana jest do pracy **zwierzęcia** (hiszp. *trabajar como un animal* ‘ktoś pracuje jak zwierzę’, wł. *lavorare come una bestia* ‘harować jak zwierz’).

Zbiorowego, **kolektywnego wykonawcę** utrwalają wyrażenia typu: pol. *praca zespołowa* i wł. *lavoro a squadre*; a także leksyka tworzona przy użyciu przedrostka *współ-*, łączonego z czasownikiem *pracować* (pol. *współpracować*, *współpracownik*, *współpracownica*; słowac. *spolupracovať*, *spolupracovník*, *spolupracovníčka*), nazywająca działania o charakterze raczej umysłowym niż fizycznym.

Po drugie – w obrazie PRACY jako działalności zorganizowanej ujawnia się **pracodawca**, tj. ten, kto daje lub zleca pracę, zatrudnia na określonym stanowisku: pol. *pracodawca*; ros. *работодатель*; brus. *працадаўца*; ukr. *роботодавець*; czes. *zaměstnavatel*; słowac. *zamestnávateľ*; litew. *darbdavys*; por. także frazeologizmy: pol. *dać komuś pracę*, *zatrudnić kogoś na stanowisku*, *zlecić komuś pracę*; wł. *datore di lavoro*; hiszp. *dar trabajo a alguien*, *trabajo te/le mando*. W bezpośredniej relacji do pracodawcy stawiany jest **pracobiorca** – ten, kto podejmuje pracę: pol. *pracobiorca*; czes. *zaměstnanec*; słowac. *zamestnanec*. W polszczyźnie nazwy te „organizują” dwa różne profile pracy (zob. niżej).

Po trzecie – ogromna liczba wyrażeń (kolokacji) dotyczy **rodzaju** wykonywanej pracy, bądź to **pracy fizycznej**: pol. *praca fizyczna*; ros. *физический труд*; bułg. *физическа работа*, *физически труд*; hiszp. *trabajo corporal*, *físico*; wł. *lavoro manuale* (ta bywa kojarzona z brudem i wysiłkiem, por. pol. *czarna robota*, hiszp. *trabajo sucio*), bądź bardziej cenionej i wyżej wartościowanej – **pracy umysłowej**: pol. *praca umysłowa*, *intelektualna*; ros. *умственный труд*; bułg. *умствена работа*, *умствен труд*; wł. *lavoro intellettuale*; *lavorare di cervello* ‘pracować głową’, ‘pracować umysłowo’; hiszp. *trabajo intelectual*.

Po czwarte – we frazeologizmach i derywatach utrwalone zostały także nazwy **jednostek czasu pracy** (nazwy te wiążą się z naliczaniem zapłaty za wykonywaną pracę): pol. *roboczegodzina*, *dniówka*; ros. *человекочас*, *человекодень*, wł. *lavoro a ore*, *lavoro a giornata*; praca wynagradzana nie wedle czasu pracy, lecz na podstawie efektu pracy, to w polszczyźnie *praca na akord*, w języku włoskim – *lavoro a cottimo*.

Po piąte – znane językom słowiańskim i europejskim kolokacje odnoszą się do **organizacji pracy** ujmowanej w ramy instytucjonalne, stąd mowa o *kodeksie pracy*: ros. *трудовое законодательство*; brus. *кодэкс законаў*

аб працы; ukr. *кодекс законів про працю*; o *prawie pracy*: hiszp. *derecho del trabajo*; wł. *diritto, legislazione del lavoro*; o *umowie o pracę*: brus. *уладкавануца на працу*; słowac. *pracovná zmluva*; wł. *contratto di lavoro*; hiszp. *contrato de trabajo*; o *ofertach pracy*: hiszp. *bolsa de trabajo*; o *rynku pracy*: hiszp. *mercado de trabajo*; o *wypadkach w/przy pracy*: hiszp. *accidente de trabajo*; wł. *infortunio sul lavoro*; o *medycynie pracy*: wł. *medicina del lavoro*.

Po szóste – kwestia **miejsca pracy** znajduje odzwierciedlenie w nazwach typu pol. *pracownia*; słow. *pracovňa, pracovisko*; serb. *radilište* ‘miejsce pracy’, *radionica* ‘warsztat’, *radnja* ‘sklep’; litew. *darbovietė* ‘miejsce pracy’; pol. *praca chałupnicza, chałupnictwo*, wł. *lavoro a domicilio* ‘praca chałupnicza’.

Po siódme – utrwała się językowo **narzędzie pracy**, wyróżniając narzędzie elementarne, jakim jest **ręka** ludzka: ros. *ручної мпыд*; pol. *prace ręczne*; hiszp. *trabajo manual*. Pamięć o ręce jako podstawowym narzędziu pracy poświadczają takie frazeologizmy, jak pol. *być czyjąś prawą ręką* ‘być czymś głównym pomocnikiem’, *mieć ręce pełne roboty* ‘mieć bardzo dużo pracy’, *złota rączka, mieć złote ręce* ‘posiadać umiejętność fachowego wykonywania wszystkiego’, *roboty pali się komuś w rękach* ‘ktoś pracuje bardzo szybko i efektywnie’; cenione są przedmioty ręcznej *roboty*. Można też *zakasać rękawy* ‘z zapalem rozpocząć pracę’ i *urobić sobie ręce po łokcie* ‘zrujnować sobie zdrowie ciężką pracą’, ale też *mieć dwie lewe ręce* ‘nie potrafić niczego zrobić’. Narzędzia pracy funkcjonują symbolicznie, np. sierp i pług, pędzel, cyrkiel, mikroskop jako znaki określonych zawodów.

5.8. PRACA w badaniach eksperymentalnych (ankietowych)

Badanie eksperymentalne polegało na przeprowadzeniu ankiety, w której respondenci odpowiadali na jedno pytanie: *Co wedle ciebie stanowi o istocie prawdziwej pracy?* Użycie w pytaniu modyfikatora „prawdziwy” miało kierować uwagę na stronę wyobrażeniową, a nie przedmiotową pracy, na to, jak praca jest postrzegana, a nie na to, jaka jest typowa praca w realnej rzeczywistości. O tym, że różnica między pracą „prawdziwą” i „typową” jest kulturowo relewantna najbardziej przekonująco pokazała w swoich wywodach Marina Eremina (2016) na materiale rosyjskim.

Odpowiedzi każdorazowo udzielała podobna liczebnie grupa studencka (z założenia miało to być przynajmniej 100 osób, dobieranych według zasad równowagi płci (po połowie kobiety i mężczyźni) i typów kształcenia (wydziały ścisłe i humanistyczne)²⁵. W tomie udało się uzyskać porównywalne

²⁵ Autorzy opracowań zadawali także pytania uzupełniające lub innowacyjne (według własnego uznania). W przypadku języków ukraińskiego i bułgarskiego zastosowano też

wyniki tylko dla siedmiu języków (polskiego, słowackiego, białoruskiego, ukraińskiego, serbskiego, niemieckiego i hiszpańskiego).

Respondenci **ankiety polskiej** za najważniejszy uznali aspekt bytowy – zarobek i utrzymanie możliwe dzięki pracy. W kolejności zwracali też uwagę na stronę psychologiczną pracy, w tym zwłaszcza na możliwość czerpania z pracy satysfakcji, przyjemności. Za ważne uznawali zaangażowanie pracownika (pasję) i wysiłek/trud wkładany w to, co się robi.

Słowacka młodzież istotę prawdziwej pracy upatrywała w tym, że praca może być czynnością atrakcyjną i przyczyną stresu; atrakcyjna praca jest dodatkowo kojarzona z kreatywnością, samorealizacją i radością („práca má človeka baviti, napĺňat”), spokojem, spełnieniem marzeń i możliwością rozwoju własnych możliwości.

Ankietowani studenci **białoruscy**, pytani *Як Вы разумеце, у чым сутнасць ПРАЦЫ?*, odpowiadali, wskazując: zamiłowanie do pracy; zapłatę, środki do egzystencji; ciężar pracy; poświęcenie pracy (przy obecności/braku satysfakcji); radość z pracy.

W ankietach **ukraińskich** istota „prawdziwej pracy” z jednej strony była kojarzona z *hobby* z tym, że daje ona zadowolenie i że wykonuje się ją z zamiłowaniem; z drugiej zaś z tym, że praca powinna przynosić dobrą zapłatę, dochód, dawać możliwość zarobku „na normalne życie” i utrzymanie rodziny. Prawdziwa praca, zdaniem ankietowanych, przynosi korzyść zarówno wykonawcy, jak i społeczeństwu.

Ankietowani studenci **serbscy** za „prawdziwą” pracę uznali działanie fizyczne lub umysłowe, związane z wysiłkiem, które przynosi korzyść, zysk. Ale praca wymaga od człowieka wysiłku, zaangażowania, gotowości do poświęceń; akcentowano kolektywny wymiar pracy i to, że nagroda za wykonaną pracę może być zarówno materialna, jak i niematerialna (oparta na satysfakcji i szacunku innych).

W badaniu **niemieckim** na pytanie *Was ist für Dich echte Arbeit?*, za najważniejsze charakterystyki „prawdziwej pracy” uznano (w kolejności od wskazań najczęstszych do najrzadszych): wysiłek fizyczny i intelektualny, który jednak nadaje życiu sens, daje satysfakcję, jeśli traktować go jako powołanie (*Berufung*); w kolejności ważne są: cel materialny (zarabianie na utrzymanie); komfort psychiczny i bezpieczeństwo; użyteczność (altruizm); efektywność i wydajność; celowość, a także rozwój osobisty.

test asocjacyjny, którego wyniki jednak nie przystają do wyników testu kognitywnego. Szczegółowe wyniki badań ankietowych zostaną opublikowane w pełnej formie w zbiorze *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska i B. Żywicka (w opracowaniu).

Hiszpańscy studenci uznali, że „prawdziwą pracą” jest wysiłek, zarówno fizyczny, jak i umysłowy, coś, co się lubi, co daje satysfakcję i umożliwia samorealizację (naukę, rozwój osobisty i zawodowy), co bywa powołaniem. „Prawdziwa praca” jest wynagradzana finansowo, człowiek się nią cieszy; praca buduje zespół ludzi, który ze sobą współpracuje; sprawia, że człowiek jest szczęśliwy. Nie jest przymusem.

Podsumowując, „prawdziwa praca” Hiszpanom, Niemcom i Serbom w pierwszej kolejności kojarzy się z wysiłkiem, Słowakom, Białorusinom, Ukraińcom z zadowoleniem, zamiłowaniem i samorealizacją, a Polakom – z zarobkami, z wynagrodzeniem.

5.9. PRACA w świetle danych tekstowych

Wobec niezmiernego bogactwa tekstów o pracy zdecydowano z jednej strony ograniczyć badania do wybranych gatunków i typów tekstów, z drugiej zaś – sięgnąć do narodowych korpusów językowych, które z założenia są magazynem tekstów zróżnicowanych tematycznie i gatunkowo, zbiorem „zrównoważonym”. Postanowiono systematycznie wykorzystywać przysłowia, które są minimalnymi tekstami kliszowanymi i zarazem już jakby jednostkami języka, oraz wybiórczo sięgać po wypowiedzi publicystyczne i artystyczne. Najbogatszym źródłem informacji o funkcjonowaniu konceptu *PRACA* okazały się korpusy językowe. Korzystanie z tekstów wymaga jednak starannego odróżniania informacji presuponowanych i komunikowanych pod asercją, a jako procedura interpretacyjna jest obciążona ryzykiem błędu. Najwięcej podobieństw między językami stwierdzamy w sferze przysłów, które czerpią z tradycji antycznej, greckiej i rzymskiej oraz judeochrześcijańskiej.

6. Proba syntezy: Struktura kognitywna pojęcia *PRACY* w badanych językach

Analiza konceptu *PRACA* dokonana na podstawie trzech typów danych (S-A-T) prowadzić powinna do ustalenia zespołu podstawowych cech, składających się na wyobrażenie bazowe pracy. Autorzy zadanie to potraktowali z różną dokładnością.

Jeśli idzie o zbiorczy zapis cech przypisanych pracy w **języku polskim**, można wskazać kilkanaście takich, które mają potwierdzenie w postaci „dowodów językowych”, opartych bądź na wszystkich typach danych (S-A-T), bądź tylko niektórych²⁶. Definicja kognitywna polskiej *PRACY*, sprowadzona

²⁶ Podobne procedury certyfikacji cech zastosowali autorzy opracowań dotyczących bociana (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2008) i złota (Bartmiński 2015).

do składników mających „certyfikację”, przyjmuje kształt następujący (zob. Bartmiński, Brzozowska 2016)²⁷:

PRACA

- (1) jest (zawsze) *działaniem / zajęciem* [różnym od zajęć takich, jak *nauka, zabawa, sport, modlitwa...*];
- (2) koniecznością życiową [por. np. przysł. *Bez pracy żyją ptacy* ‘praca jest obowiązkiem i przywilejem człowieka’...];
- (3) (zawsze) wykonawcą pracy jest człowiek, który (zwykle) przygotowuje się do wykonywania określonego rodzaju pracy, ucząc się określonego zawodu [por. leksemy *pracownik, robotnik; pracodawca, pracobiorca; robot* zastępuje człowieka; mówienie o *pracy maszyn* polega na rozszerzeniu metaforycznym słowa *praca...*];
- (4) (zawsze) ma określony cel [por. *zapracował na coś; wypracował/ opracował coś*; przysł. *Praca ludzi wzbogaca* itp...];
- (5) (zawsze) wymaga *wysiłku* [ta cecha pracy jest najsilniej artykułowana w danych S, A i T; por. etymologia *roboty*; synonimy: *trud, harówka, męczarnia* i in.; derywaty: *napracować się/ narobić się, spracować się*; fraz.: *praca uciążliwa, mordercza, wyczerpująca; pracować jak wół/koń; wypruć sobie żyły/flaki; zapracować się na śmierć* itp...];
- (6) (zawsze) efektem pracy jest jakiś przedmiot lub wartość [por. derywaty: *wyrób, praca ‘dzieło’, koronkowa robota, robótka; opracowanie, wypracowanie; dorobek, robocizna*; synonimy: *dzieło, rozprawa, studium, utwór*; fraz.: *praca owocna, wynik pracy, wydajność pracy...*];
- (7) (zwykle) efektem pracy jest wynagrodzenie [por. *zarobek, zapłata* (za pracę *najemną*); fraz. *robić/zrobić kasę/pieniądze*; ale: *praca społeczna* ‘bez wynagrodzenia’; przysł. *Jaka praca, taka płaca...*];
- (8) (sądzi się, że) jest moralnym obowiązkiem człowieka [por. przysł. *Bez pracy nie ma kołaczy; Kto nie pracuje, ten nie je...*];
- (9) może być *fizyczna* i/lub *umysłowa* [por. *robot; praca magisterska, doktorska* itp...];
- (10) może być *męcząca/przyjemna, lekka/ciężka...* [por. *praca męcząca, przyjemna, praca lekka, ciężka...*];
- (11) może być *zespołowa/indywidualna* [por. fraz. *prace zbiorowe; polowe* itp...];
- (12) może być *zlecona* przez pracodawcę albo *dobrowolna* [por. *prace zlecone...*];
- (13) może być wykonywana *dobrowolnie* lub *z przymusu* [por. fraz. *umowa pracy, praca przymusowa...*];
- (14) może dawać *satysfakcję, sprawiać przyjemność / nie sprawiać przyjemności* [por. fraz. *czерpać radość z pracy...*];
- (15) (zwykle) korzysta z narzędzi [por. *rękodzieło; praca maszynowa...*];
- (16) (zwykle) odbywa się w określonym miejscu [por. *pracownia*, fraz. *miejsce pracy; praca biurowa*, wyróżniane są: *praca domowa* (prowadzenie domu jako praca), *praca chałupnicza, roboty polowe; dom pracy twórczej, obóz pracy...*];

²⁷ Przykładowe certyfikacje podajemy w nawiasie. Wielokropek oznacza możliwość podawania innych poświadczeń cechy.

- (17) (zwykle) odbywa się w określonym czasie [por. fraz. *czas pracy, godziny pracy, dni robocze, sobota pracująca; praca po godzinach; ośmiogodzinny dzień pracy, tydzień pracy...*];
- (18) (zwykle) odbywa się na określonych zasadach [por. *bhp* [bezpieczeństwo i higiena pracy], fraz. *warunki pracy, higiena pracy, inspekcja pracy, kodeks pracy, urząd pracy, sąd pracy...*].

Status ontologiczny cech definicyjnych pracy jest zróżnicowany. Pewne cechy są przypisywane pracy stale, a inne tylko niekiedy, warunkowo, alternatywnie. Z tego powodu w proponowanym wyżej zapisie zastosowano „modyfikatory” typu: „zawsze”, „zwykle”, „może być”.

7. Profilowanie PRACY

W procesie współczesnej pluralistycznej komunikacji społecznej koncept PRACY pojawia się w zróżnicowanych wariantach kontekstowych, kształtowanych odpowiednio do założeń aksjologicznych i pragmatycznych komunikujących się stron. W dyskursach ukierunkowanych ideologicznie parametry są odpowiednio wybierane, eksponowane, hierarchizowane, modyfikacjom podlega także ich wypełnienie treściowe. Tego rodzaju modyfikacje możemy w miarę adekwatnie opisać, operując pojęciem konceptu bazowego i jego profilowania w dyskursie.

Profile, jakie funkcjonują na gruncie dyskursów publicznych, dają się charakteryzować według następujących kryteriów:

- (1) przyjęta za podstawę koncepcja pracy jako działanie mające (lub nie) wymiary etyczne lub czysto praktyczne, religijne lub świeckie, osobiste lub społeczne;
- (2) dobór i hierarchia faset (wymiarów pracy);
- (3) sposób postrzegania podmiotu pracy, respektowanie / nierespektowanie jego oczekiwań i potrzeb (satisfakcji moralnej itp.);
- (4) rozumienie celu pracy;
- (5) jakość narzędzi pracy;
- (6) rozumienie efektów pracy (zarobek);
- (7) wysiłek – jego akceptacja lub odrzucenie;
- (8) jakość pracy (rozwijająca – monotonna itp.);
- (9) warunki i organizacja pracy: miejsce i czas pracy (wydłużanie/skracanie czasu pracy, także wieku emerytalnego).

Problem profilowania PRACY został podjęty tylko w niektórych opracowaniach, przy tym profile wyróżniano według nieco odmiennych kryteriów.

Stosunkowo zgodnie wskazywano na to, że zasadniczy kontrast zachodzi między tradycyjnym i współczesnym rozumieniem pracy.

Profil **tradycyjny** (określany też jako ludowy, folklorystyczny), obecny w języku litewskim, polskim, białoruskim, bułgarskim i hiszpańskim, opiera się na prototypie pracy rolnika, która rodzi chleb i bogactwo. Jej narzędzia (pług, sierp, kosa) symbolizują owocny trud. Praca jest aspektem życia, jest współdziałaniem z naturą. Człowiek jest podporządkowany pracy. Praca jest wynagradzana poprzez jej wytwory. Profil tradycyjny, rozciągnięty na wszystkie inne rodzaje pracy, korzysta z motywacji religijnej, rozumienia pracy jako obowiązku moralnego, zgodnie z przekazem biblijnym.

Profil **współczesny** PRACY (wyróżniony w języku białoruskim i bułgarskim, określony jako polityczny w języku słowackim, instytucjonalny w języku hiszpańskim), ma charakter świecki, pragmatyczny. W wariacie **pracodawcy** postrzeganie pracy ukierunkowane jest na wytwór, w wariacie **pracobiorcy** – na działanie, warunki pracy, jakość pracy, godziwe wynagrodzenie, w wariacie **instytucjonalno-prawnym** – na przestrzeganie oficjalnego prawa pracy w interesie ogólnospołecznym, do czego zobowiązane jest państwo i media społeczne.

W opracowaniu polskim wyróżniono PROFIL pracy tworzony z perspektywy człowieka bezrobotnego. W języku białoruskim wyróżniono profil **młodzieżowy** (ważniejsze zadowolenie z pracy niż jej wyniki) i profil **inteligentki** (praca nie zna ograniczeń czasowych).

8. Perspektywy kontynuacji badań

Liczba języków uwzględnionych w naszym opracowaniu jest ograniczona. Jednak praca ludzka, zwłaszcza w perspektywie rosnącego bezrobocia, jest tematem tak doniosłym, że można się spodziewać, iż analizy i opisy sposobów konceptualizacji pracy w kolejnych językach, podobne do przedstawionych w tomie, będą kontynuowane.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 2005, *Praca ludzka w idei „Solidarności”*, [w:] *Na początku był Lipiec. Materiały z sympozjum naukowo-historycznego KUL 7 czerwca 2005*, red. Piotr Gach, Lublin, s. 85–93.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy” nr 1, s. 14–29.
- Bartmiński Jerzy, Brzozowska Małgorzata, 2016, *Koncept PRACY we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *LASiS-3*, s. 93–128.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2008, *Miejsce informacji kulturowej w znaczeniu słowa i w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Bunt tradycji – tradycja buntu*, red. Grażyna Szwał-Gyłybow, Magdalena Bogusławska, Warszawa, s. 65–77.
- Bartnik Czesław, 1977, *Teologia pracy ludzkiej*, Warszawa.
- Bartnik Czesław, 1982, *Ręka i myśl. Teologia pracy, odpoczynku i świętowania*, Katowice.

- Bauman Zygmunt, 2006, *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Kraków.
- Bielicki Marian, 1966, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa.
- Bielińska-Gardziel Iwona, Brzozowska Małgorzata, Żywicka Beata, red., *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych* (w opracowaniu).
- Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Eremina Marina, 2016, *Trud v russkom jazyke*, [w:] LASiS-3, s. 179–206.
- Friedman Georges, 1967, *Praca w okrucinach*, Warszawa.
- Gałkowski Jerzy, 2012, *Człowiek – praca – wartości*, Lublin.
- Gorz André, 1988, *Métamorphoses du travail, que te du sens. Critique de la raison économique*, Paris.
- Gruberowa K., (red.), 1968, *Ergonomia – zagadnienia przystosowania pracy do człowieka*, Warszawa.
- Holub Josef, Kopečný František, 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Huizinga Johan, 1938/1967, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, przeł. Maria Kurecka i Witold Wirpsza, Warszawa 1967 (kolejne wyd.: 1985, 1998, 2007).
- Janovec Ladislav, Wildová Zuzana, 2016, *PRÁCE v českém jazyce a jazykovém obrazu světa rodilých mluvčích češtiny*, [w:] LASiS-3, s. 129–155.
- Knieja Jolanta, 2016, *PRACA (ARBEIT) we współczesnym języku niemieckim*, [w:] LASiS-3, s. 361–404.
- Lafargue Paul, 1883/1906, *Prawo do lenistwa*, Warszawa.
- LASiS-1 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1. DOM, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015.
- LASiS-3 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. PRACA, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016.
- Lehr-Splawiński Tadeusz, 1966, *Przyczynki etymologiczne 1.*, Pol. praca, [w:] *Studia i szkice wybrane*. Seria 2, Warszawa, s. 1991–1993.
- Leśniak Kazimierz, 1965, *Arystoteles*, Warszawa.
- Liszczyńska Teresa, 2016, *Praca ludzka – wartość ekonomiczna czy etyczna?*, „Etnolingwistyka” 28, s. 59–80.
- Majmurek Jakub, 2014, *Prawo do pracy, prawo do lenistwa*, „Dziennik Opinii. Krytyka Polityczna”, 1 V 2014.
- Marks Karol, 1970, *Kapitał*, tłum. M. Kwiatkowski, t. 1, Warszawa.
- Meda Dominique, 1995, *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, Paris.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] WwJOS-3, s. 71–102.
- Norwid Cyprian Kamil, *Poezje*, oprac. J. W. Gomulicki, Warszawa 1979.
- Rifkin Jeremy, 2003, *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery post-rynkowej*, Wrocław.
- Ringren Helmer, Ström Åke V., 1975, *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, przeł. Bogdan Kupis, Warszawa.
- Sońta Martyna, 2016, *TRABAJO (PRACA) w języku hiszpańskim*, [w:] LASiS-3, s. 427–448.
- Skuza Sylwia, 2016, *Konceptualizacja PRACY (LAVORO) w języku włoskim*, [w:] LASiS-3, s. 405–426.
- Standing Guy, 2011, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London and New York. (Polskie wydanie pt. *Prekariat: Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa 2014).
- Strzeszewski Czesław, 1978, *Praca ludzka. Zagadnienia społeczno-moralne*, Lublin.

- Sułkowski Bogusław, 1991, *Zabawa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, t. 1, Wrocław, s. 219–236.
- Tischner Józef, 1981, *Etyka solidarności*, Kraków (wyd. II Kraków 2005).
- Tischner Józef, 1985, *Polska jest ojczyzną. W kręgu filozofii pracy*, Paryż.
- Tischner Józef, 1993, *Myślenie według wartości*, Kraków.
- Tolstaja Svetlana, 2008, *Trud i muka*, [w:] tejże, *Prostranstvo slova. Leksičeskaja semantika v obščeslawjanskoj perspektive*, Moskwa, s. 114–120.
- Topolińska Zuzanna, 2016, *Praca ludzka* (maszynopis).
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, t. 1–6, Warszawa 2003.
- Vasmer Max, 1987, *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, t. 3, [tłum. i uzup. O. N. Trubačev z niem. wyd. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1950–1958], Moskwa 1987.
- Weber Max, 1922, *Die Protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus*, München.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 251–267.
- Wilsz Jolanta, 2009, *Teoria pracy. Implikacje dla pedagogiki pracy*, Kraków.
- WwJOS-1 – *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
- WwJOS-2 – *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014.
- WwJOS-3 – *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014.
- Wojciechowska Anna, *Otium i negotium w starożytnym Rzymie* [witryna Internetowa: http://www.wilanow-palac.pl/otium_i_negotium_w_starozytnym_rzymie.html; pobrano 5 X 2016].
- Wołkowski Józef, 1979, *Filozofia i praca jako płaszczyzna dialogu chrześcijan i marksistów*, [w:] Wołkowski, red., s. 171–217.
- Wołkowski Józef, red., 1979, *Człowiek i praca. Studia i szkice wokół chrześcijańskiej koncepcji pracy*, red. Józef Wołkowski, Warszawa.
- Wyszyński Stefan, 1946, *Duch pracy ludzkiej*, Londyn.
- Zadrożyńska Anna, 1983, *Homo faber i homo ludens. Etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, Warszawa.

Homer i Hezjod – początki europejskiego myślenia o pracy

Kazimierz Korus

Autor sięga do początków europejskiej refleksji nad pracą ludzką, do tekstów Homera i Hezjoda (VIII/VII wiek przed Chr.). Analizuje teksty *Iliady* i *Odysei* oraz *Prace i dni* Hezjoda i na ich podstawie ustala cechy semantyczne pracy i rekonstruuje dwa sposoby jej traktowania. Pokazuje podobieństwa i różnice pomiędzy obu poetami. Praca dla Homera była boską i ludzką zdolnością tworzenia, robienia czegoś lub po prostu służenia. Jako nasycona boską obecnością była związana z poczuciem godności i społecznym szacunkiem. W świecie bogów i ludzi pracowali wszyscy, od Zeusa i królów poczynając, a na Posejdonie i Apollonie kończąc. Bóg Apollo wypasał bydło i także ta praca przynosiła radość (*térpetai*). Najwyżej jednak była oceniana praca natchnionego przez Muzy poety czy wieszczka. Bogowie dali ludziom – lekarzom, cieślom, kowalom – wiedzę i umiejętności zawodowe. Jedynie żebracy budzili pogardę, bo nieróbstwo i lenistwo było złem. Hezjod nieco młodszy do Homera, nie zmienił tej definicji, zmienił jednak poetykę epickiej narracji, pozbawił pojęcie pracy jej boskiego charakteru. Wskazał na wysiłek ludzki, nawiązał do kultury agonistycznej, uzależnił wartość pracy od sprawiedliwości, uczciwości ludzkiej i czystości serca. Według niego tylko dla człowieka nikczemnego praca jest udreką, trudem, niekończącym się wysiłkiem. Człowiek prawy dzięki efektom uczciwej pracy osiąga bogactwo i czuje się szczęśliwy.

1. Wprowadzenie

Pytania, jakie stawiam w tym szkicu, sprowadzają się w istocie rzeczy do dwóch: jak najwybitniejsi autorzy starogrecy – Homer i Hezjod (VIII wiek przez Chrystusem)¹ definiowali samą pracę, czyli wytwarzanie (*ergádzesthai*) oraz jej wyniki, rezultaty (*érga*) i jak je wartościowali? Chodzić będzie o aksjologiczny wymiar pojęcia. Na podstawie analizy przekazanych nam

¹ Odtąd wszystkie daty, jeżeli nie zaznaczę inaczej, będą się odnosiły do czasów przed narodzeniem Chrystusa.

tekstów obu poetów zmierzam do określenia cech semantycznych pojęcia PRACA i do zbudowania jego definicji kognitywnej.

2. Homer i Hezjod – u źródeł europejskiego rozumienia pracy

Literatura starożytnej Grecji, przekazywana nam przez wieki, odzwierciedla sposób myślenia pięćdziesięciu pokoleń poetów i pisarzy (jeżeli przyjmemy, że miarą czasu jednego pokolenia jest 30 lat). Wszystkie te pokolenia na przestrzeni 1500 lat (od IX wieku przed Chrystusem do VI po Chrystusie) miały podobne marzenia o wolności, prawdzie, sprawiedliwości, pięknie, dobru i miłości². Wyrażały je w rozmaitych gatunkach, w rozmaitej formie literackiej i artystycznej – w rzeźbie, malarstwie, architekturze, wyposażeniu świątyń, budynków użyteczności publicznej, jak bazylik, oraz prywatnych domów. Potrzebowały zatem tych, którzy albo te marzenia umieli wyrazić, albo zrealizować. Mówiąc ich językiem: umieli je przedstawić, stworzyć, zrobić (*ergádzesthai, práttein, poiéin*). Stąd poeta (*poietés*) to ten, który robi, wytwarza wiersze, a wszyscy pozostali artyści i rzemieślnicy, w tym i wieszczkowie, wróżbici, lekarze, to demiurgowie (*demiourgói*), czyli ci, którzy – jak powiada Homer – właściwymi dla siebie środkami lub narzędziami *urzeczywistniali sztukę* (*péirata téchnes* – *Odyseja* III433; por. też VI 232–234, XXIII 159–161). To zaś, co poeta stworzył, nosiło nazwę *he póiesis*, a to, co demiurg: *to érgon*, w liczbie mnogiej *ta érga*, lub *to demioúrgema*, w liczbie mnogiej *ta demioourgémata*. Jednak w ciągu wieków zacierały się granice tych pojęć, poetę na przykład uznawano za demiurga. Dochodziły nowe określenia obejmujące wszystkich ludzi pracujących, których nazywano *bánausoi*. Zmieniały się poglądy na samą pracę.

Moja więc rekonstrukcja owych opinii, wszelkiego rodzaju wartościujących sądów, jeżeli ma być dokładna, musi przede wszystkim ustalić ramy czasowe, a w ich obrębie uwzględnić chronologię. W krótkim z konieczności artykule nie można pokazać ewolucji poglądów na pracę, byłoby to zadanie nie do wykonania. Dlatego uznałem za rzecz zasadną ograniczyć badania do początków europejskiej kultury, do jej pierwszych źródeł literackich, zachowanych w całości, a nie we fragmentach. Uznałem, że Homer i Hezjod, prawie rówieśnicy, będą najwyraziściej reprezentować sposób myślenia wolnych³ Greków tego okresu.

² Platon w *Fajdrosie* (246 f) uznał z wymienionych wyżej trzy wartości za najwyższe: dobro, prawdę i piękno.

³ Celowo podkreśliłem tu wolność (*eleuthería*), pojęcie określające najwyższą dla wszystkich Greków, gdziekolwiek by ich los nie rzucił, wartość polityczną, społeczną i kulturową, godną umiłowania ponad życie jednostki. Wolność ponadto zabezpieczała

Najwięcej miejsca poświęcam rekonstrukcji poglądów i opinii na temat pracy i jej społecznego wartościowania u Homera (mam na myśli zarówno *Iliadę*, jak i *Odyseję*, bez wnikania w kwestię autorstwa obu poematów). Zdecydował tu rozległy wpływ obu poematów na kulturę wszystkich Greków, a więc i na sposób ich myślenia. Warto w tym miejscu przytoczyć opinię Platona, który żyjąc czterysta lat po Homerze, z naciskiem zaznaczył w *Państwie* (606 e), że Homer wciąż wychowuje (*pepáideuke*) Greków. Z tego powodu, rekonstruując myślenie bohaterów homeryckich o pracy, uznałem je za istotny punkt odniesienia dla dalszych rozważań i dlatego zamieściłem w podsumowaniu kryterialne cechy semantyczne pojęcia PRACA, usiłując równocześnie dać jej definicję kognitywną.

Hezjod, poeta nieco mniej niż o pokolenie młodszy od Homera, z racji swego poematu *Prace i dni* wymaga wprawdzie szerokiego przedstawienia, ale pytanie, jakie stawiam, brzmi: czym przemyślenia Hezjoda różnią się od Homerowego sposobu opowiadania o pracy?

Nie zawsze w badaniach prowadzonych diachronicznie uwzględnia się oczywisty fakt, że pierwsze trzy wieki rozwoju literatury były wynikiem ewoluowania kultury mówionej (*oral culture*), która stopniowo ustępowała miejsca kulturze pisanej (*written culture*)⁴. Słusznie zauważa Romuald Turasiewicz⁵, że Hellenowie znali pismo już w wieku X albo IX, które przejęli od Fenicjan, ale o interioryzacji pisma możemy mówić dopiero na przełomie wieków V i IV. Dzisiaj poznajemy ducha początków greckiej i naszej kultury, zakłętego w tradycji literackiej, dzięki przekazom pisemnym, czyli – mówiąc słowami Sokratesa z *Fajdrosa* Platona (276 e), mamy do czynienia tylko z widmem (*éidolon*) ducha, a to oznacza, że był on przez wieki bezbronny, czyli podatny na wszelkiego rodzaju zmiany, dodatki, interpolacje. Wprawdzie istniało zabezpieczenie naturalne, czyli rytm i związane z nim melodie, które znakomicie ułatwiały zapamiętanie i przekaz, ale przecież rapsodowie mogli swobodnie dodawać od siebie nowe elementy⁶, podobnie jak w polskiej tradycji do dwóch zwrotek *Bogurodzicy* dodawano od XV wieku wciąż nowe strofy.

Wniosek dla nas jest jeden: wyniki zaproponowanych tu ustaleń, oparte na tekście, spisanych według niektórych badaczy być może w VII, a według innych (jeżeli chodzi o *Iliadę* czy *Odyseję*) w VI wieku⁷, należy uznać za

niezależność sądów u obu autorów. Por. Raaflaub 2004 oraz obszerna recenzja tej pracy w: Rhodes 2005; por. też Hammond 1973: 751–754.

⁴ Por. szerzej Ong 1992.

⁵ Turasiewicz 1999.

⁶ Por. Powell 1981.

⁷ Por. zwięzłe i dobrze wyważone wprowadzenie do kwestii powstania obu poematów, ich zapisania oraz innych aspektów historycznych w: Trzcionkowski 2005: 41–66.

prawdopodobne, ale nie za pewne⁸. Podobna ostrożność niech nam towarzyszy przy analizach tekstu Hezjoda.

3. Grecja w epoce archaicznej

Dla uniknięcia jeszcze jednego nieporozumienia pragnę przypomnieć pozornie rzecz oczywistą, o której się często zapomina w syntetycznych fachowych artykułach na temat pracy: Grecja nie była w tym czasie monolitem politycznym, kulturowym czy gospodarczym.

Chodzi o to, aby nam towarzyszyła świadomość różnorodności pojęcia GRECJA, zwłaszcza w epoce archaicznej. Poeci i pisarze woleli mówić o *póleis*, czyli o miastach-państwach, jako różnorodnych organizmach politycznych, które były samodzielne, ale przecież poddane różnorodnym wpływom. Inaczej przedstawiała się kultura bogatych miast-państw w Azji Mniejszej, inaczej z wysp np. z Paros (poeta Archiloch), z Lesbos (Safona), z Mitylene (Alkaios), kolonii greckich, jak z Megary (Teognis), i oczywiście Grecji właściwej – Peloponezu (Likurg), Aten (Solon). Homera i Hezjoda łączy wspólne pochodzenie. Obaj bowiem urodzili się w Azji Mniejszej – tak twierdzili starożytni⁹. Może tam też Hezjod wykształcił się na *Iliadzie* i *Odysei*, jak na to wskazuje jego język i technika literacka, ale wkrótce potem działał w Grecji właściwej. Zachował jednak całkowitą niezależność w budowaniu świata przedstawionego i w przesłaniu ideowym, a także w poglądach na PRACĘ, co postaram się ukazać.

4. Uwagi o stanie badań

Konceptualizacja pracy u obu wybranych do analizy poetów nie była przedmiotem naukowych monografii. To nie znaczy, że nie dysponujemy niezliczoną ilością prac naukowych i popularnonaukowych syntetycznie przedstawiających kulturę grecką w jej rozmaitych przejawach życia literackiego, naukowego, a zwłaszcza filozoficznego, społecznego, gospodarczego i politycznego. Tu wymienić trzeba aktualną, choć wciąż dyskusowaną i uzupełnianą, monografię Wernera Jaegera, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*¹⁰. Bogata źródłowo i również dostępna w Polsce jest książka Oswyna Murraya *Narodziny Grecji*¹¹. Do monografii szczegółowych, dobrze ilustrujących kulturę i duchową, i materialną epoki Homera, należy stale uzupełniana

⁸ Por. Nagler 1979.

⁹ Por. *Homer*, [w:] Podbielski (red.), 2005: 69 i n.

¹⁰ Jaeger 2001.

¹¹ Murray 2004.

i poprawiana książka Emile Mireaux *Życie codzienne w Grecji w epoce homeryckiej*¹², w której sporo miejsca zajmują opisy światów ludzi rozmaitych zawodów.

Szersze omówienie zagadnienia pracy spotykamy w słownikach idei i encyklopediach, np. *Dictionary of the History of Ideas*, opracowany przez Philipa Wienera w elektronicznej edycji na podstawie wersji drukowanej w roku 1974, dzięki czemu jest łatwo dostępny. Zamieszczony tu artykuł Felicego Battaglii s.v. *Work* pomija Homera i Hezjoda, ogranicza się do kilkudzaniowego przedstawienia poglądów Platona, Arystotelesa i Ksenofonta – autorów z epoki klasycznej. W powszechnej, naukowej encyklopedii dotyczącej wyłącznie starożytności, pt. *Der kleine Pauly* znajdziemy artykuł pt. *Arbeit* opracowany przez Michaela von Albrechta. Autor również pomija Homera i Hezjoda, skupia uwagę na społecznym i kulturowym znaczeniu pracy w całej kulturze antycznej. Wymienić jeszcze trzeba ogólne monografie, jak np. Jerzego Gałkowskiego *Praca i człowiek*¹³, który pracy w myśli starożytnej poświęcił 13 stron (s. 19–32). O wiele przydatniejsze są badania szczegółowe, poświęcone poglądom na pracę jednego autora, jak np. dysertacja Bronisława Bilińskiego *O hezjodejski aspekt starożytności. I. Praca w starożytnej Grecji*¹⁴ czy Anny Komornickiej *Ludzie pracy w komediach Arystofanesa*¹⁵. Na koniec warto przypomnieć naukowe słowniki, które skupiają się na wychwyceniu odcieni znaczeniowych pojęć *trud*, *wysiłek*, dokumentują je źródłowo w sposób wybiórczy i bez wnikania w kulturalne i diachroniczne procesy. Do najwartościowszych należą dwa: Le Bailly¹⁶ oraz Liddell-Scott¹⁷.

Dodam jeszcze, że w ujęciu diachronicznym starałem się w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku przedstawić kwestię prestiżu społecznego tych autorów starożytnych, którzy zajmowali się nauką¹⁸. Bliskie naszemu postępowaniu badawczemu, choć dotyczące innej tematyki bądź zmierzające do innego celu, są prace poświęcone dziejom pojęć lub pojęcia. Dla przykładu wymienię monografię Władysława Tatarkiewicza *Dzieje sześciu pojęć*¹⁹.

¹² Mireaux 1962.

¹³ Gałkowski 1980.

¹⁴ Biliński 1948.

¹⁵ Komornicka 1957.

¹⁶ Celowo tak właśnie wpisałem zwyczajową nazwę słownika, aby wskazać na jego niezwykłą popularność (prawie trzydzieści wydań!). Tytuł oficjalny ponad 2200 stron liczącego słownika: *Le Dictionnaire grec-français*. Warto podkreślić, że dzieła dokonał jeden autor A. Bailly, Paryż 1895.

¹⁷ Wielokrotnie modernizowany i poprawiany od XIX wieku słownik *A Greek-English Lexicon* jest dostępny w reprimie, zob. Liddell i in. 2007.

¹⁸ Korus 1980.

¹⁹ Tatarkiewicz 1975.

5. Boski i ludzki wymiar pracy w eposach Homera

Z pewną ostrożnością możemy przyjąć, że przełom wieków IX i VIII albo wiek VIII, jak chce dzisiaj większość współczesnych uczonych²⁰, przynosi Europie bezcenny dar pieśni *Iliady*, recytowanych śpiewnie przez wędrownych rapsodów. Mając na względzie wszystkie powyżej wspomniane ograniczenia związane z ich przekazem ustnym, przypomnijmy oczywiste fakty literackie.

Po pierwsze, autor *Iliady* i *Odysei* konstruuje świat przedstawiony trójwymiarowo: dwa najistotniejsze to światy bogów i ludzi, a ponad nimi znajduje się świat cudowności i bajki (mówiąca rzeka, mówiący koń, a w kuźni Hefajstosa na jego wezwanie samodiałające miechy kowalskie itp.). Genialność Homera polega na utrzymaniu zasady niezależności każdego ze światów, co należy rozumieć następująco: świat bajki może przenikać pozostałe, z kolei świat bogów ma władzę i może ingerować w świat ludzi, ale nie jest do pomyślenia odwrotny kierunek. Ludzie nie mogą zmienić świata bogów ani świata bajki, a bogowie mogą czerpać ze świata bajki i nadawać przedmiotom właściwość samoistnego ruchu, ale zatrzymują się na jego granicy. I tak na przykład, choć wszechwiedzący, to stają bezradni wobec więzów, które są dla nich niedostrzegalne, jak Afrodyta i Ares złapani w sieci przygotowane przez boskiego rzemieślnika, Hefajstosa²¹. Dla naszych rozważań ważne jest przekonanie Poety, iż bardzo często świat działających bogów jest odzwierciedleniem doskonałym świata ludzkiego. A to prowadzi do niezwyklej idealizacji pracy ludzkiej. Praca boskiego kowala Hefajstosa, kującego nadzwyczajną tarczę Achillesowi (*Iliada* XVIII, w. 462–607), unosi aż do Olimpu pracę ziemskich kowali kujących miecze i tarcze pozostałym bohaterom.

Po drugie, świat ludzki jest zależny od bogów, którzy ingerują weń w sposób naturalny i cudowny. Dla przykładu należy przypomnieć obraz burzącego mury Troi boga Apollona i odautorską ocenę Homera (w. 365): *Fojbosie, zburzyłeś prace i trudy Dzielnych Argiwów (kámaton kai oidzýn)*²². Owe bardzo częste i w umownym świecie naturalne interwencje nadają mu w ten sposób wymiar świata wyidealizowanego z wyraźnym celem paideutycznym: obrazy poetyckie mają wychowywać młodych ludzi, propagować wzorce postępowania, kształtować polityczny wymiar rzeczywistości²³.

²⁰ W języku polskim bardzo przejrzyste wprowadzenie dał Podbielski (red.), 2005: 67–155; por. też Latacz 1989: 23 i n. i Lambin 1995.

²¹ W świat bajki i bogów przynosi nas pieśń Demodoka (*Odyseja*, VIII 266–366), por. jej interpretację – Korus 2015: 45–56.

²² Uwypukliłem to wyrażenie, ponieważ używa go Hezjod, a to musi wywołać pytanie, czy nie stało się typową poetycką formułą; szerzej o formułach epickich por. Hainsworth 1979: 368–386.

²³ Por. Jaeger 2001: 91–114; Marrou 1969: 31–44.

Pytanie, jakie tu należy zadać, odnosi się do funkcjonowania tego świata, do jego społecznego podziału, jeżeli przyjmiemy perspektywę interesującej nas kwestii pracy.

Wyjdźmy od prostego przekonania Homera, sprowadzającego się do następującego stwierdzenia: skoro bogowie na wszelkie sposoby działają jak Zeus lub wręcz pracują jak Posejdon, Apollo (*thetéuousi*, *Odyseja* XVIII 357) czy kowal Hefajstos (*poiéi*, *Iliada* XVIII 478), to i królowie muszą być ukazani w działaniu i w pracy (tu pojawia się wyrażenie *práttein érga* – dosłownie: „dokonywać czynów”, *Iliada* IX 443), nie mówiąc już o poddanych²⁴. Działanie królów idzie w dwóch kierunkach: pierwszy to przekonywanie innych do swoich planów słowem i przykładem. Mają być najlepsi w radzie, czyli w rządzeniu. A drugi kierunek działania mierzony jest indywidualną sprawnością bojową oraz umiejętnością w dowodzeniu wojskiem na polu walki. Fojniks, wychowawca Achillesa, przypomina mu, że jego cały ‘wychowawczy wysiłek’ (*didáskein*) zmierzał do tego, aby był najlepszym „przemawiającym mową i sprawcą czynów” (*mýthon te rhetér’ émenai prektéra te érgon*, *Iliada* IX 443). Tak wychowani znajdują się pod opieką samego Zeusa, króla królów. Achilles w zamian docenia swego nauczyciela w stopniu najwyższym. Proponuje mu „przyjaźń” (*filía*), „wspólne rządzenie” (*basiléuein*) i dzielenie się wraz z nim „czcią”, czyli ‘szacunkiem i uznaniem społecznym’ (*timé*, *Iliada* IX 614–615).

Do pozostałych „zawodowych” umiejętności królów należy znajomość pracy na roli, która uchodziła zawsze za zajęcie godne arystokratów, zwanych „najlepszymi” (*áristoi*)²⁵, oraz zarządzanie majątkiem ziemskim przy pomocy zubożałych arystokratów, wolnych rolników i niewolników.

Warto tu dla unaocznienia przytoczyć propozycję Eurymacha, skierowaną do przebranego za żebraka Odysa (*Odyseja*, XVIII 356–301):

[1] *Gościu, czy nie miałbyś ochoty zgodzić się do służby, gdybym cię przyjął? Postąpiłbym cię daleko na pola, za uczciwą zapłatę (místhós árkiós, w. 358) zbierałbyś pręty kolczaste i sadził wielkie drzewa. Miałbyś tam u mnie chleb gotowy, dałbym i odzienie, i sandały na nogi*²⁶.

Ilustracją zaś osobistej pracy na roli króla niech będzie dumna odpowiedź Odysa, przecież króla Itaki, który dostał, jak to wyżej cytowaliśmy, propozycję pracy od Eurymacha, ale niestety zakończoną obelgami. Eurymach

²⁴ Por. podobny sposób rozumowania Fojniksa, który doradzał Achillesowi uśmierzyć gniew i przebaczyć Agamemnonowi (*Iliada* IX 496–502): *Nie trzeba serca mieć serca zatwardziałego. Ublagać się dają bogowie sami, choć przecież jest większa ich dzielność, cześć i potęga.* (Tłum. Kazimiera Jeżewska).

²⁵ Por. Mireaux 1962: 86.

²⁶ Jeżeli nie zaznaczyłem inaczej, cytuję przekład *Odysei* J. Parandowskiego (1953).

zwymyślał mu, jako żebrakowi, od nierobów (*Odyseja*, XVIII301: *Przyuczylesię się do złego i nie chcesz pójść do roboty*) i od skończonych leniuchów o brzuchu niesytnym.

Odys uniesiony gniewem poczuł się zmuszony do niezwyklej odpowiedzi:

[2] *Eurymachu, chciałbym z tobą pracować i iść o lepsze* [dosłownie: ‘oby zaistniała między nami rywalizacja w pracy’, gr. *éris érgou*, genetivus od *érgon*] *na łące wiosenną porą, gdy dzień długi. Miałbym ja kosę krzywą i ty taką samą i ścigałibysię w robocie* [gr. *peireisáimetha érgou*] *na czczo aż do zupełnego zmroku, póki by trawy starczyło. A gdyby znów przyszło pędzić woły co najlepsze, czerwone, duże, dobrze odkarmione paszą, równego wieku i biegu, a siły niewyczerpanej, i gdybyś mnie dał cztery morgi lekkiej do pługa ziemi, zobaczyłbyś, jak umiem* [domyślne: *je pędzić i*] *ciąć proste łany. A jeśli by Dzeus wojnę gdzieś zesał dzisiaj, byłbym miał tarczę i dwie włócznie, i hełm spiżowy, dobrze przylegający do skroni, zobaczyłbyś mnie w pierwszym rzędzie walczących i nie wymyślałbyś mi od brzuchów.* (*Odyseja*, 366–375).

Obraz króla rywalizującego o miano „najlepszego” (*áristos*) nie tylko w walce, ale i w rozmaitych pracach na roli czy w hodowli bydła dowodzi, że nie gardzono sławą najlepszego w codziennej pracy. Czerpano jednakową dumę z czynów bojowych i ze zwykłej, dobrze wykonywanej roboty. Podkreśla ten fakt użycie tego samego słowa w liczbie mnogiej w kontekście walki i pracy. O jednej i drugiej mówiło się krótko: *érga* – „czyny bojowe, prace”. Zauważmy również dwa zwroty: pierwszy – *érga práttein* to jest ‘wykonywać pracę’, i drugi, synonimiczny – *prektér* (rzeczownik od czasownika *práttein*) *érgon éinai* – ‘być sprawcą czynów’ (domyślne bojowych). W cytowanym fragmencie uwypukliłem również zwrot: „rywalizować w pracy” (aby być pierwszym, lepszym). Z punktu widzenia językowego zastosowana tu została peryfraza, która w dosłownym tłumaczeniu brzmi: „niech pomiędzy nam będzie współzawodnictwo, spór”. Pojawia się pojęcie ‘współzawodnictwa, rywalizacji (sporu) w pracy’ – *éris érgou* (homerycka forma genetiwu – *érgoio*). Jak było to wyrażenie ważne w tym kontekście dla Homera świadczy użycie po raz drugi synonimicznego zwrotu: *ścigać się w robocie* – *peirásthai érgou* dosłownie: ‘wypróbować się w robocie’, tu w języku Homera: *peiresáimetha érgou* – ‘wypróbujmy się w robocie’²⁷.

Te spostrzeżenia prowadzą nas do potwierdzonej w nauce uogólniającej oceny kultury greckiej: jest to kultura agonistyczna, czyli oparta na rywalizacji. My dodajmy: także na rywalizacji w pracy.

²⁷ Warto zauważyć, że ową rywalizację w pracach na roli podejmuje sielanka, gatunek literacki epoki hellenistycznej, a Teokryt rywalizację pasterzy czy żniwiarzy czyni dominantą kompozycyjną utworów, przenosząc spór na rywalizację w pieśniach. Por. zwłaszcza *Sielanki IV, X*. Ta umiejętność przeciwstawiania bohaterów w agonie poetyckim przyniosła mu chlubę. Por. Ott 1969.

Inni bohaterowie obu poematów to również arystokraci, czyli „najlepsi” (*áristoi*) w boju i radzie. Ich zadanie jest podobne do królewskiego: mają pomnażać majątek rodowy oraz sławę rodu i przydawać mu w ten sposób czci²⁸. Wysoko w ich ocenie był ten, kto przy pomocy służby i niewolników potrafił organizować nie tyle pracę na roli, bo ta ograniczała się do produkcji mąki, wina, oliwek, ile hodowlę bydła, bo to ona była źródłem bogactwa możliwych²⁹.

Przejdźmy do pozostałych pracujących lub mówiących o pracy bohaterów epickich, już nie zawsze pochodzenia arystokratycznego. Możemy ich podzielić według *timé*, czyli powszechnego uznania, jakim się cieszyli³⁰. Do grupy pierwszej, najwyższej należeli kapłani, wieszczkowie, lekarze i *aojdo-wie*, do drugiej rzemieślnicy (*demiourgoi*), do trzeciej najemnicy rolni i inni robotnicy, zwani *thetami*. Z kolei czwartą grupą, która pomagała wszystkim, była ogromna rzesza niewolników tak mężczyzn (*hoi douloí*), jak i kobiet (*hai doulai*).

Przedstawmy przynajmniej szkieletowo wartość i jakość pracy wszystkich grup społecznych, pytając o jej wspólną definicję i ewentualne desygnaty nazwy.

Cechą wspólną grupy pierwszej był wyjątkowy rodzaj wtajemniczenia w sprawy boskie, które dawało im prawo radzić, pomagać, inspirować do działania, a nawet niekiedy kierować królami.

Tu potrzeba paru słów wyjaśnienia odnośnie do poszczególnych „zawodów”. Kapłanem (*hieréús*) mógł być każdy, bo każdy mógł składać ofiary bogu bez pośrednictwa kapłana. W Grecji kapłani „zawodowi” byli stróżami świątyni – pełnili służbę bożą w wyznaczonych świątyniach i zarządzali majątkiem. Kapłaństwo należało do godności publicznych, którą albo dziedziczone, albo nadawano. Często kapłanów wybierano losem³¹. Autorytet kapłana opierał się nie na tym, że prawdę głosił, ale na tym, że umiał w odpowiedni sposób czcić boga i bronił świętości miejsc bogom poświęconych.

²⁸ Por. Korus 2012: 57–65.

²⁹ Por. Mireaux 1962: 79 i n.

³⁰ Jak wiadomo, ów prestiż społeczny (*timé*) związany z uprawianym zawodem i majątkiem stał się w reformach społecznych Solona (VI w.) podstawą wartościowania obywateli, co nazwane zostało *timokracją*, a sprowadzało się do zasady: pokaż, jaki masz majątek i jak nim zarządzasz, a ja powierzę ci odpowiednie prawa i obowiązki obywatela. I tak – jak mówi – *wprowadziłem ład sprawiedliwy (euthéian díken, fragment 36 (30), 18–20)*, ponieważ *tylko, co trzeba, ludowi władzy przyznałem, ani mu czci (timé) nie ujmując, ani jej dając zbyt wiele* – przekł. W. Appel, [w:] Plutarch, *Żywoty równoległe*, przekł. K. Korus i L. Trzcionkowski, Warszawa 2005; tu *Żywot Solona*, przekł. L. Trzcionkowski, por. rozdz. 18, 1 i n. oraz komentarz tłumacza, s. 75. Por. też Welwei 2005: 29 i n.

³¹ Por. wysoko cenioną w nauce pracę Burkerta 2001: 41 i n. Tam też literatura przedmiotu.

Przykład Chryzesa, kapłana Apollona, z pierwszej księgi *Iliady* jest tego dowodem. Utrzymywał siebie i swoją rodzinę z darów i ofiar składanych przez Greków. Jemu też musiał zwrócić zrabowane dary świątynne Agamemnon (*Iliada* I 22 i n.). Jedynym miejscem wyjątkowym i najświętszym były Delfy, w którym kapłani pośredniczyli w głoszeniu prawdy (*alétheia*) płynącej od samego Zeusa poprzez Apollona i Pytię. Stąd wśród wszystkich Greków epoki archaicznej najwyższym autorytetem cieszyli się właśnie kapłani delficy. Utrzymywali się, jak wiadomo, z ofiar składanych przez szukających porady.

Wróżbitą (*mántis*) można było zostać z bożego powołania. Wieszcziarstwo, dosłownie „sztuka wieszczenia” (*he mantiké téchne*), była zatem powołaniem, ale też i wiedzą. Wymagała w głoszeniu prawdy (*alétheia*) natchnienia boskiego oraz biegłości w odczytywaniu znaków (np. z wnętrzości zwierząt ofiarnych, lotu ptaków itp.) oraz znajomości rytuału³². Dwie najślawniejsze w literaturze greckiej postaci kapłanów-wróżbitów to Kalchas, znajdujący się na wróżbie i z lotu ptaków, i z wnętrzości zwierząt ofiarnych, najczęściej występujący w micie trojańskim, na przykład w *Iliadzie*, w której czytamy taką jego pochwałę: *Kalchas, Testora syn, spośród wróżbitów był najprzedniejszy (áristos). Wiedział (édei, od czasownika óida „wiem”) on wszystko, co było, co jest i co kiedyś się stanie.* (*Iliada* I 69 i 70). Pojawia się tu obok prawdy następne pojęcie wiedzy, towarzyszące ich pracy.

Drugim znanym i uznanym wróżbitą był Tejrezjasz – ślepy, natchniony przez boga, wiedzący, co było, jest i będzie, wyrazista osobowość w micie Labdakidów, najbardziej znany z *Króla Edypa* Sofoklesa. Najkrócej ujmując różnicę pomiędzy kapłanem a wróżbitą, możemy powiedzieć tak: kapłanem mógł być każdy „wróżbita” (tak tłumaczono słowo *hiereús*), ale „wróżbitą” nie mógł zostać nieobeznany ze sztuką kapłan. Kapłani mogli głosić prawdę za zgodą Apolla, a „wróżbici” ją znali, bo posiadali wiedzę.

Do tej grupy społecznej, cieszącej się w czasach Homera ogromnym autorytetem moralnym, należeli też poeci³³. Autor *Odysei* (VIII, w. 479) wręcz tak pisze:

[3] *Wszyscy śmiertelni na ziemi szanują i czczą pieśniarzy (timés émmoroí eisi kai aidouís), gdyż Muza nauczyła ich wzniosłego śpiewu i ukochała ich ród*³⁴.

³² O istnieniu swobodnego odwołania się do tradycji uprawiania sztuki, jak w rzemiośle, świadczy następujące określenie tego rodzaju ludzi w *Papirusie z Derveni* (cytuje za Burkertem, 2001: 84): *wieszczek, uzdrowiciel, charyzmatyk to ten, kto ze świętości czyni sztukę, mistrz w dziedzinie religii*.

³³ Por. szczegółowe omówienie ich artystycznej i społecznej roli w kulturze greckiej: Grube 1965: 1 i n.; por. także Tatarkiewicz 1962: 25 i n.; Murray 2004: 29.

³⁴ Homer, *Odyseja*, tłum. W. Madyda, [w:] Tatarkiewicz 1962: 47.

Zwróćmy uwagę, że z tym „zawodem” łączy się tak jak z czynami, pracami (*érga*) króla czy arystokracji pojęcie „czci” (*timé*) i „zbożnego szacunku” (*aidós*).

Aojdowie sami dbali o podtrzymywanie przekonania w społeczeństwie, że to bogowie albo muzy przemawiają w ich pieśniach. Głosili więc „prawdę boską”, co pięknie ujął równy Ajschylosowi, genialny poeta z przełomu VI i V wieku Pindar z Teb (*Pean* VI 51; wydanie C. M. Bowra³⁵), który stwierdził, że istnieją rzeczy, których bogowie mogą nauczyć poetów, a których śmiertelni odkryć nie są zdolni (tłum. W. Madyda). Chodzi tu o ten szczególny rodzaj wiedzy, który odnosił się do przeszłości i przyszłości. Tejrezjasz wieszczek też był obdarzony tą wiedzą. Na czymże więc polegała wyjątkowa rola i związany z tym społeczny autorytet poetów? Otóż otrzymali oni od Muz i ich matki nie tylko wszechwiedzę opartą na prawdzie, ale też i zdolności poetyckie zatrzymania na wieki w „pieśni dzwonnej”³⁶, bo zapadającej poprzez rytm i melodię w umysł i serce, czynów bogów nieśmiertelnych i ludzi, a zwłaszcza herosów stojących na straży prawa obyczajowego. Bohaterowie przez nich opiewani byli arystokratami najwyższej próby: najlepsimi w boju i doskonali w radzie, jak czytamy w *Iliadzie* (IX 440 i n.). Ich przyimoty (gr. *aretái*, łac. *virtutes*) rozśławiały cały ród. Każdy więc władca chciał mieć na swoim dworze rapsoda, czyli kogoś, kto obdarzony wyjątkową zdolnością mówienia prawdy o przeszłości, a co za tym idzie obdarzony społecznym zaufaniem, podziwem, głębokim szacunkiem, będzie opiewał czyny jego przodków. Sposób myślenia króla był prosty. Pieśń unieśmiertelniała jego przodków, ich sława (*kléos áfthitos*) spływała na cały ród. Skoro jego przodkowie władający krajem byli najlepsi, to także i on, ich spadkobierca, słusznie, jako najlepszy, sprawuje władzę, ponieważ dziedziczy ich cnoty – *aretái*. Ten eugeniczny sposób myślenia pomógł współczesnym badaczom w postawieniu literackiej tezy, że najstarszymi partiami *Iliady* są *aristeie*, czyli opisy pojedynków, narad i wszelkich czynów bohaterów. Dodajmy, że samo tylko wymienienie walczącego pod Troją bohatera już go nobilitowało. Uczeni słusznie zauważyli, że tak zwany „katalog okrętów”, czyli spis bohaterów, którzy przypłynęli pod Troję, pojawił się w II księdze *Iliady* jako obca struktura w eposie. Być może, że była to znacznie późniejsza wstawka rapsoda. Dla naszych rozważań katalog stanowi ważny dowód na pragnienie władców swoistej nobilitacji swoich przodków.

Potrzeba polityczna i społeczny szacunek zadecydował o stałej ich obecności na dworach królewskich. Obraz pieśniarza Demodoka na dworze Alkinoosa

³⁵ *Pindari carmina cum fragmentis, recognovit brevique adnotatione critica instruxit C. M. Bowra*, wyd. 2, Oxford 1968. Por. Nagy 1989.

³⁶ Warto tu przypomnieć *dzwonną pieśń* Syren z XII księgi *Odysei*.

z VIII księgi *Odysei* dowodnie oddaje nadzwyczajny autorytet *aojdy*. Z jednej strony chronił on prawo obyczajowe, a z drugiej bywał rozjemcą w sporach, uśmierzał gniewy, rozstrzygał, co sprawiedliwe, słuszne i godne szlachetnych ludzi³⁷. O tym, jak wielkim autorytetem cieszyli się rapsodowie na dworach królewskich, świadczy zachowanie Klitajmestry (tu przenosimy się na dwór Agamemnona), która planując podczas nieobecności męża, Agamemnona, wyjście za mąż za Ajgistosa, dobrze zdawała sobie sprawę z niegodziwości czynu tak z punktu widzenia moralnego, jak i politycznego. Ślubem przecież przekazywała władzę obcemu. Na dworze miała jednak *aojdę* czuwającego nad moralnością mieszkańców, a szczególnie żony króla. Homer ustami Nestora przedstawia bardzo wyraziście całą dramatyczną sytuację (*Odyseja* III 253–328). Najpierw próbuje królową bronić, a potem tak oskarża:

[4] [Ajgistos] spokojnie sobie wprowadził Agamemnonową żonę. Z początku wzbriała się przed sromotą [érgon aeikés – „czynem niegodnym, nieprzystojnym”] boska Klitajmestra, bo duszę miała zacną, a był przy niej i pieśniarz, któremu Atryda idąc na Troję usilnie zlecił czuwać nad żoną. Ale gdy wola boża zmusiła ją ulec, wtedy tego *aojda* wysłała na wyspę bezludną i zostawiła ptakom na łup i żer. (*Odyseja* w. 263 i n.).

W dziejach recepcji mitu o domu Atrydów ów *aojda* pozostał bezimien-
nym symbolem prawości, chroniącym wysokie normy prawa obyczajowego,
który swą służbę przypłacił życiem³⁸.

Słusznie więc otaczano *aojdów* czcią (*timé*) i zbożnym szacunkiem (*aidós*). A gdy do tego dodamy ich nadzwyczajną dyspozycję do *robienia*, co [im] umysł (*nóos=noús*) podsuwał (*Odyseja*, I 346), do powoływania do życia nowych światów oraz dar pamiętania kilkudziesięciu tysięcy wierszy, to zrozumiemy przekonanie Homerowych słuchaczy, że wszystko to, czym się wyróżniali, pochodzi najwyraźniej od bogów, od Apollona i Muz.

Lekarze (u Homera lekarz to *ietér*, attycka forma *iatrós*) zawdzięczali swój autorytet bogom, a szczególnie Asklepiosowi. W jego sanktuariach, zwanych *Asklepieiami*, kapłani-lekarze, lekarze-wieszczkowie, często nazywani *asklepiadami*, poddawali swych pacjentów najpierw obrzędowi religijnemu, potem postom, nacieraniom i innym zabiegom. Ofiary za leczenie (*ta íatra*) miały charakter religijny, składano je bogu. W ogóle wierzono, że pierwszą przyczyną wszystkich chorób, a zwłaszcza szału, gniewu, melancholii był rozgniewany bóg (*Iliada*, XIX 86–91). Księga I *Iliady* wskazuje jako przyczynę zarazy w wojsku greckim właśnie gniew Apollona. Dodajmy, że nikt nie wątpił, że wyleczenie zawdzięcza też wiedzy lekarza, ofiarowanej mu przez

³⁷ Por. analizę pieśni Demodoka i ich funkcji społecznej w: Korus 2015: 45 i n.

³⁸ Por. Scully 1981: 67–83; Korus 2016.

Asklepiosa. Nestor bardzo wysoko cenił lekarza Machaona: *Większy jest bowiem z lekarza pożytek niż z innych. . . (antáksios pollón állon, Iliada XI 514). Do tej oceny Homer od siebie dodał, że każdy lekarz (domyślnie: z rodziny Pajeona) ma największą wiedzę ze wszystkich (epístámenos) (Odyseja, IX 231)*³⁹.

I znów na szacunek społeczny zasłużyli sobie, jak pozostali wymienieni wyżej kapłani, wieszczkowie czy *aojdowie* boskim wtajemniczeniem i wiedzą.

Drugą obszerną grupę stanowili demiurgowie. Z początku to określenie miało sens tak ogólny, że oznaczało wszystkie „zawody” użyteczne społecznie:

[5] *Któż by obcych sam szukał po świecie? Chyba użytecznych dla kraju (demiurgoi), takich jak wieszczek, lekarz chorób, cieśla albo pieśniarz boski, który nas pieśnią raduje. (Odyseja XVII 383 i n.).*

Rzeczownik *demiurg* to złożenie. Pierwsze słowo **demos* oznacza lud, a drugie **ergon* – pracę. Każda więc, dzisiaj byśmy powiedzieli ‘praca społeczna’ (dosłownie: „dla ludu”) ma właśnie odpowiednie ‘społeczne uznanie, autorytet’ (*timé*). Tym większe, im potężniejszy bóg się nią opiekuje lub ją wykonuje.

Mówiliśmy już o Hefajstosie, wspomnijmy też o innych bogach. I tak na przykład Atena opiekuje się cieślami okrętowymi. Szczególnie kocha Fereklosa, budowniczego okrętu, na którym uciekał od Menelaosa Parys z porwaną Heleną. Homer przedstawia jego śmierć (*Iliada* V 60–61) w boju, jak arystokraty (!), którego imię i pochodzenie warte jest uwagi. Nazywał się *Fereklos* (dosłownie: „sławny wytwarzaniem”), był synem *Tektona* (czyli „cieśli”), wnukiem *Hermona* (czyli „majstra”). Jakby tego było mało, poeta dodaje do jego charakterystyki jeszcze i to: *Miał ręce tak sprawne, że każdy przedmiot kunsztowny umiał (epístato) wykonać (téuchein, Iliada V 60).*

Zwróćmy uwagę na oba wyróżnione tu czasowniki: pierwszy *epístato* pochodzi od czasownika *epístamai* – ‘potrafić, umieć, wiedzieć, znać’, a drugi *téuchein* – ‘zrobić, wykonać, sporządzić’. Dowodzą one, że wysoka społeczna ocena pracy demiurga wiązała się nie tylko z opieką Ateny, ale też z odziedziczoną wiedzą (*epistéme*) oraz z techniczną czy manualną sprawnością. W księdze XV (w. 411–412) wspomina Homer jeszcze cieślę, który *poznał dokładnie (eu eidé) dzięki pouczeniom Ateny mądrość (sofia) swej sztuki*. Drugi zatem rodzaj mądrości pochodził wprost od bogini, a nie przechodził z dziadka na wnuka, jak w przypadku Fereklosa.

Trzecią ilościowo najliczniejszą, jak przypuszczamy, grupę stanowili ci wszyscy, którzy najmowali się do pracy. Nazywani byli *thetami* (*thetés* od

³⁹ Pajeona bardzo cenił w V wieku Herodot, *Dzieje* II 84 oraz fragment 139, por. komentarz West 1988: 208.

thes, thetós). Byli ludźmi wolnymi. Wykonywali prace służebne (*thetéuein*) zarówno w domach, jak i zagrodach. Przypomnę tu początek, cytowanej wyżej, propozycji pracy ze strony Eurymacha, skierowanej do żebraka-Odysa w dosłownym moim tłumaczeniu: *Gościu, czy nie zechciałbyś pracować jako najemnik... (ethélois theteuémen – infinitivus homerycki zamiast thetéuein, Odyseja XVIII 357)*. Zauważmy zmianę terminu: *pracować jako najemny robotnik – thetéuein*. U Sofoklesa (*Król Edyp*, w. 1029) spotykamy rzeczownik: *najemna praca – thetéia*. Zmiana nazwy *pracy* sugeruje zmianę jej oceny. I tu się mylimy! Musimy pamiętać o idealizmie świata przedstawionego w obu poematach. O dowartościowywaniu świata ludzi pracy przez bogów, równie ciężko pracujących, choć dużo doskonalej. Również i tu Homer pamiętał o tej zasadzie. W *Iliadzie* (XXI 444 i n.) Posejdon przypomina Apollonowi, jak z polecenia Zeusa musieli pełnić służbę przez cały rok u Laomedonta *jako dwaj najemnicy za określoną opłatą (thetéusamen... misthó)*. Dowiadujemy się również, że Posejdon zbudował Trojanom dookoła miasta *mur szeroki i bardzo piękny, nie do zdobycia*. Ta autopochwała warta jest uwypuklenia, bo była to praca najemna, której wynik został obdarzony epitetem jakościowym: *mur bardzo piękny (mála kalón)*. Natomiast Apollo *paszał woły na stokach Idy lesistej pofałdowanej w liczne doliny i jary*. To, co się potem stało, było szokiem dla obu bogów. Laomedont bezprawnie *odesłał ich bez zapłaty (biésato misthón... apépempen)*. Nieco dalej (w. 456–457) obaj oburzeni i rozżaleni bogowie ponownie króla oskarżyli, że *nie uiścił zapłaty, którą obiecał*. Tu pojawia się termin *teléin misthón*– ‘uiścić zapłatę’.

Pora teraz przejść do ostatniej grupy społecznej, do niewolników. I tu również spotkamy wyidealizowany obraz ich pracy, zwłaszcza przedstawiający pobyt Odysa u pasterza świń Eumajosa (*Odyseja*, cała księga XIV). Wystarczy powiedzieć, że Homer konsekwentnie obdarza Eumajosa epitetem *boski* tak, jak głównego bohatera, jego pana. Ich praca jest identyczna, jak praca *thetów*, różnica polega tylko na tym, że nie otrzymują zapłaty, chociaż Eumajos żałuje, że pan jego umarł, bo dałby mu za trud i pracę (*kámesi, érgon*) dom i ziemi kawalek. Dodajmy, że ci, którzy jak Eumajos daleko od pałacu wypasają bydło czy trzodę, żyją jak wolni ludzie. W rozmowie z nim Odys charakteryzuje rozmaite prace i sentencjonalnie tak podsumowuje (w. 228): *każdy człowiek inną pracą się cieszy (érgois epitérpetai – tłum. K.K.)*. Warto zapamiętać to wyrażenie starego poety: *cieszyć się pracą!*

Czy mogło się ono także odnosić do pracy niewolników? Sądzę, że tak w przypadku Eumajosa i jego towarzyszy. Ich życie, podobne przecież do życia najemnych robotników, musiało w świecie przedstawionym Homera być znośne, skoro Odys, odwiedzając świat zmarłych, usłyszał od mary Achillesa:

[6] *Wolałbym za parobka służyć na cudzej roli (theteuēmen, attycka forma – thetēuein), u biednego chłopca, który ledwo się może utrzymać, niż tu panować nad wszystkimi, co znikli ze świata. (Odyseja XI 488 i n.).*

6. Rozumienie pracy według Homera

Staralem się dowieść, że poglądy bohaterów eposów homerowych na pracę mają charakter idealistyczny. Wynikają z artystycznego założenia takiej budowy świata, aby światy bajki i bogów mogły wpływać na postawy i działania ludzkie. Zarówno w świecie bogów, jak i ludzi każdy pracuje, od Zeusa i królów poczynając, aż na Posejdonie i Apollonie, jako *thetach* u Laomedonta, kończąc. Praca ma charakter boski i ludzki zarazem. Nawet pasterz świń jest boski, bo bydło wypasał wspomniany tu Apollo. Każda praca przynosi radość (*térpetai*) temu, który ją realizuje w sposób dobry lub piękny. Nie znalazłem w tekstach Homera pogardy wobec kogoś, kto wykonywał jakąś, choćby najskromniejszą pracę. Istniały jednak prace niegodne czy nawet haniebne, jeżeli je wykonywać musiał ktoś przymuszony, jak na przykład wzięty do niewoli arystokrata. To on sam czuł się poniżony, a nie poniżał jego pracy ktoś inny swoją oceną. Tak na przykład, kiedy Andromacha malowała czarny obraz niewoli swojemu synkowi, królewiczowi Astyanaksowi, użyła zwrotu *będziesz wykonywał niegodną siebie pracę (érga aeikéa ergádzesthai, Iliada, XXIV, w. 733).*

Wartościowanie pracy, jej prestiż społeczny, szacunek czy godność (*timé, aidós*) zależała od przydatności społecznej (por. etymologię słowa *demiourgós*) i od wyrazistości jej związku z bezpośrednią inspiracją czy z darem wiedzy boga lub bogów. Stąd najwyżej była oceniana praca natchnionego przez Muzy poety czy wieszczka. Przemawiający przez nich bóg głosi prawdę (*alétheia*), odsłania dobre obyczaje, dostarczając wzorców do naśladowania. Prawdę głoszą też kapłani delficy, gdyż przemawia przez nich Apollo. Bogowie, co tu jest bardzo ważne, dają ludziom wiedzę zawodową (*epistéme, sofía*), jak na przykład lekarzom, cieślom, kowalom. Tym ostatnim pomagają za pomocą narzędzi *urzeczywistniać sztukę (téchne)*. Wartość z kolei codziennej pracy czy służby *thetów* i niewolników doceniana była ze względu na ich przydatność społeczną i na udział w tych pracach bogów. Jedynie żebracy spotykają się z wyrazistą pogardą ludzi, bo nieróbstwo (*aergía*), lenistwo (dosłownie: *brak ochoty do pracy – ou thelém érgon epóichesthai*) ich zdaniem jest złem (*kakón*). W przeciwieństwie do wszystkich, którzy wyuczyli się jakiejś sztuki, oni *wyuczyli się zła (Odyseja, XVIII 301)*. Homer jednak i tu nie zapomniał o swym idealnym świecie, bo oddał żebraków pod opiekę samego Zeusa, który chroni każdego, kto jako gość przybędzie

do czyjegokolwiek domu. Byli więc tolerowani. Tak jak zalotnicy tolerowali Odysa, który w przebraniu żebraka dotarł do pałacu Penelopy.

Uogólniając nasze wywody, możemy podjąć próbę definicji pracy według Homera.

PRACA jest boską i ludzką zdolnością tworzenia, urzeczywistniania sztuki, robienia czegoś lub po prostu służenia. Jako nasycona boską obecnością jest związana z poczuciem godności i społecznym szacunkiem.

Podsumowanie słownikowe

Nazwa:

praca – *to érgon, práksis* (działanie, dokonanie)

pracować – *ergádzesthai, práttein*

trud – *kámatos kai oidzýs; pónos kai oidzýs*

trudzić się, męczyć się pracą – *kamnéin, ponéomai*

Hiponimy:

pracować jako najemny robotnik – *thetéuein; thes* – robotnik

pracować jako nauczyciel, uczyć – *didáskein; didáskalos* – nauczyciel

pracować jako rzemieślnik – *demiourgéin; demiourgós* – rzemieślnik, pracownik *wykwalifikowany*

trudzić się – *ponéin; pónos* – wysiłek, trud, móżól

tworzyć – *poiéin; póiesis* – twórczość, tworzenie

zajmować się czymś – *epoichésthai*

Ekwiwalencje:

áristos – najlepszy

aristéuein – być najlepszym, wyróżniać się

árkios misthós – wystarczająca, należna zapłata

basiléuein, timásthai – rządzić, doznawać czci, społecznego szacunku

dóksa – mniemanie, sąd reputacja, opinia pozytywna lub negatywna, szacunek, zaszczyt

doksádzesthai – cieszyć się opinią, czcią, społecznym szacunkiem

éris érgou – współzawodnictwo, rywalizacja w pracy

he mantiké téchne – sztuka wieszczczenia

he timé – godność, szacunek społeczny

ho aidós – szacunek, lęk poczucie godności

to kléos, to kýdos – sława, dobra opinia

Opozycja:

aergía – lenistwo

Właściwości:

to érgon kalón, theión – praca, czyn, dzieło piękne, boskie

to kléos, to kýdos, esthlón, méga, eurý – sława szlachetna, wielka, szeroka

Zwroty frazeologiczne:

émmoros timés kai aidous éinai tini – cieszyć się szacunkiem i czcią u kogoś

érga ergádzesthai – wykonywać prace

érgapráttein – dokonywać czynów

érgois epitérpesthai – cieszyć się pracą

érgon epóichesthai ou thelén – brak ochoty do pracy

érgou peirásthai – ścigać się, rywalizować w robocie, pracy

meíresthai timén – dzielić się społecznym szacunkiem, mieć udział w czci, społecznym szacunku

teléin mīsthón – uiścić zapłatę za pracę

7. Ludzki wymiar pracy – pragmatyzm Hezjoda

Hezjod urodził się pod koniec VIII wieku na wybrzeżu Azji Mniejszej w eolskiej Kyme⁴⁰. Ojciec próbował ryzykownego handlu. Domyślamy się, że musiał Hezjodowi i jego bratu Persesowi zapewnić wykształcenie, ponieważ Hezjod dobrze znał oba poematy Homera. Poza tym miał talent, o czym wspomina w najwcześniejszym utworze *Teogonii* (*Muzy mnie nauczyły pięknego śpiewu*, w. 22). Ojca musiało dosięgnąć niepowodzenie, bo sprzedał to, co miał, i z chłopcami przeniósł się do Askry, wsi beockiej, leżącej u stóp Helikonu. Hezjod zajmował się, jak napisał (*Teogonia*, w. 22), wypasem owiec. Pewnego razu ukazały mu się Muzy, zwymyślały go od leni i pasibrzuchów i zachęciły do uprawiania poezji, obdarzając *wieszczym natchnieniem*, *aby śpiewał* (*aéidein*), *co będzie oraz co było dawniej* (w. 31, tłum. K.K.). W technice opowiadania o swoim powołaniu dostrzegamy ten sam sposób traktowania „zawodu” poety, jaki obserwowaliśmy u Homera. Natomiast, co nas zaskakuje, to przytoczone przez Hezjoda wyznanie samych Muz (w. 27):

[7] *Wiemy, jak głosić kłamstwa liczne (pséudea pollá) do prawdy podobne, Wiemy też, gdy zechcemy, jak rzeczy prawdziwe (alethéa) obwieszcząć*⁴¹.

Natchniony poeta może głosić *kłamstwa do prawdy podobne*, a nie tylko prawdę. Jest to zasadnicza różnica realizacji powołania poety w zestawieniu z Homerowym *aojdá*. Co takiego się zmieniło w uwarunkowaniach społecznych? Hezjod z dumą opowiada (*Prace i dni*, w. 650–656) o swoim sukcesie poetyckim, kiedy zdobył trójnog spizowy w poetyckim konkursie, urządzonym przez Ganyktora, władcę Chalkidy na wyspie Eubei, z okazji igrzysk pogrzebowych ku czci jego ojca Amfidamasa. To, co zwraca uwagę, to fakt, że wrócił do Askry, nie pozostał na dworze królewskim. Nie potrzebował uzurpować sobie prawa do natchnionej prawdy, aby zyskać uznanie społeczne. Zwycięstwo mu je gwarantowało. Odtąd mógł być sobą, czyli realistycznie popatrzeć na swoją pracę jako poety. W odróżnieniu od Homera miał świadomość budowania fikcyjnego świata przedstawionego (*do prawdy podobnego*). I tu się rodzi moim zdaniem owa *licentia poetica*, którą nota bene, jak sam

⁴⁰ O życiu i twórczości Hezjoda zob. Podbielski (red.), 2005: 185–231; tamże bogata literatura przedmiotu.

⁴¹ Zarówno *Teogonię*, jak i *Prace i dni* podaję, jeżeli nie zaznaczę inaczej, w przekładzie J. Łanowskiego, Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia). Prace i dni. Tarcza*, Warszawa 1999.

głosił zgodnie z tradycją Homerową, otrzymał od Muz, tych samych, które homeryckim *aojdom* kazały głosić wyłącznie prawdę. On wiedział, jakie naprawdę są jego zadania. Sprowadził na ziemię boski wymiar pracy poetyckiej.

Nie tyle śmierć ojca, ile skutki realizacji jego testamentu stały się przyczyną jeszcze poważniejszej zmiany nastawienia poety do sposobu budowy świata przedstawionego. Całkowicie odszedł od wyśnionego świata bogów, bohaterów, herosów, stworzył inny, twardy, oparty na rzeczywistym świecie niesprawiedliwych i *darozerczych* (*łapówkarskich*) *sędziów* (*Prace i dni*, w. 221). Opisał bowiem w *Pracach i dniach* (*Érga kai hemérai*, dalej będą używał skróconego tytułu *Prace*), niezwykle realistycznym poemacie, konflikt z bratem Persesem i skutki fałszywego oskarżenia o niesprawiedliwy podział majątku. A prawda była taka, że Perses tę część, którą dostał, roztrwonił. Postanowił więc na drodze procesowej odebrać ziemię Hezjodowi. Krzywda była oczywista. Talent poety jednak opromienił jednostkowe, bolesne przeżycie, bo potrafił je uogólnić. Hezjod, kierując pouczenia do brata, umiał ukazać przyczyny zła na tle wartości pracy. Uczynił z poematu jej pochwałę i zarazem przesłanie, które przyniosło mu taką sławę, że potomni wymyślili jego spotkanie z Homerem. Przedstawili ich rywalizację i ogłosili go zwycięzcą, składając w ten sposób hołd jego talentowi oraz głównemu przesłaniu utworu – pochvale pracy, a nie wojny jak w *Iliadzie*⁴². Pomysł owego agonu zaczerpnięto zapewne od samego Hezjoda, który w *Pracach* zaraz po inwokacji najpierw stwierdził (w. 11 i n.), że istnieją dwie boginie Erydy, uosobienia ludzkiej rywalizacji. Jedna, młodsza, do wojny i zawiści popycha, a druga, o „wiele lepsza dla ludzi”, uosabia rywalizację w pracy i pokoju. Poeta zdaje się wyraźnie nawiązywać do Homerowego pojęcia „rywalizacji” (*éris*) ‘w pracy na roli’ przedstawionej przez żebraka-Odysa w *Odysei*. Wskazuje na jej cechy pozytywne: *ona i leniwego* (*apálamon*) *pobudzi do pracy* (*Prace* w. 20, tłum. K.K.). Tu warto zwrócić uwagę na zwrot: *pobudzić do pracy – epi érgon egéirein*. I dalej poeta kontynuuje pochwałę: *gdy ktoś, kto jest bezczynnym* (*érgoio chatídzei*), *patrzy na drugiego bogacza, zaraz spieszy, aby coś posiać albo posadzić, dom porządnie urządzić...*

Potem Hezjod już zwraca się do Persesa z upomnieniem, aby nie zajmował się sporami na rynku, tylko pracą na roli (*Prace* w. 28 i n.): *niech niegodziwa Eris, która cię zachęca, abys śledził kłótnie na agorze, nie odciąga twego serca od pracy*. Zauważmy tu nowy zwrot *érgou erýkein* – ‘odciągać, odwozić od pracy’.

Te i inne pouczenia prowadzą poetę do ogólnego pytania o przyczyny zła na świecie. Jego źródło widzi w coraz to wyrazistszych, narastających

⁴² Por. oryginalny tekst w: Homer, *Certamen Homeri et Hesiodi*, 1912: 225–238.

z wpływem wieków, nikczemnych skłonnościach ludzi. Kreśli przygnębiający obraz rozwoju ludzkości (*Prace* w. 109–201). Tylko u zarania jej dziejów ludzie pracowali chętnie i spokojnie (*ethelemói hēsychoi érg(a) enémonto*, *Prace* w. 119), a potem nastąpiły wojny, złe obyczaje, cierpienia, a najdelikatniejsze boginie *Aidos* (wstyd) i *Nemesis* (sumienie) opuściły ostatnie, żelazne pokolenie (w. 199)⁴³, i praca zamieniła się w uciążliwy znój (*kámatos*), biedę i cierpienie (*oidzýs*; por. to samo wyrażenie w *Iliadzie*, XV 365: *kámatos kai oidzýs*), które już nigdy nie dadzą ludziom chwili wytchnienia.

Hezjod przeprowadza Persesa przez barwną historię pokoleń ludzkich z wyraźnym wnioskiem i wychowawczym przesłaniem: im bardziej człowiek oddala się od prawa i obyczajów pokolenia złotego, im bardziej wypędma ze swego postępowania Wstyd i Sumienie, boginie chroniące przed znikczemieniem serca ludzkie, tym bardziej jego praca staje się znojem i nigdy niekończącą się udreką. Odtąd poeta będzie prowadził Persesa przez liczne przykłady potwierdzające jego tezę. Opowiada o ludziach sprawiedliwych, prawych, którym praca przynosi dobrobyt (*thalía*). Warto tu przypomnieć wiersz 230 i n.:

[8] *Nigdy [...] nie towarzyszy Głód mężom, co idą za prawem, ani Klęska, lecz raczą się oni płodami swych trudów. Ziemia im niesie dostatek...*

Głód natomiast dosięga leniwego (*aergós*), który jak truteń wyjada miód pszczołom (w. 300 i n.). Poeta uogólnia i dodaje: Żadna praca nie hańbi – hańbą jest nie pracować (*érgon oudén óneidos*, *aergíe de t'óneidos*).

Człowiek uczciwy, pełen cnoty (*areté*) i pracowity ma nie tylko uznanie społeczne (*kýdos*), ale i bogactwo (*plóutos*). Poecie wyraźnie zależy na zachęceniu Persesa do pracy na roli. Pojawiają się szczegółowe rady, jak i kiedy należy pracować i jak do tej pracy się przygotować. Rozpoczyna od ogólnej zasady: Nigdy nic nie odkładaj na jutro albo pojutrze, staranie (*meléte*) pracy pomaga (w. 410).

Dalej następujące wskazówki odnoszą się do wykonywania szczegółowych prac na roli. W tym kontekście pojawiają się hiponimy: orać – *aroún*, siać – *spéirein*, żąć zboże – *amán*, młócić – *dinémen*, od *dino*. Charakter dydaktyczny utworu daje jednak o sobie znać. Poeta dalej wtrąca uogólnienia i zaleca utrzymywanie porządku (*euthemosýne*) przy tych pracach, na koniec potępia leniwego człowieka (*aergós anér*), który przeklina swój los i siedzi w karczmie.

Poeta wie jednak, jakiego niespokojnego ma brata. Podejrzewa, że żąda szybkiego wzbogacenia się odwróci go od pracy na roli i skłoni do handlu. Nie

⁴³ Por. Evelyn-White 1916: 72; Hezjod nawiązuje tu świadomie do tych pojęć, które u Homera odgrywały również znaczącą rolę, por. Scott, 2016.

szczędzi nagan, wspomina złe doświadczenie ojca i na koniec tak zaczyna ostatnią część swych pouczeń, dotyczących pracy kupca (w. 646): Jeśli twoje lekkomyślne serce nastawisz na handel (tu pada zwrot: *zwrócić się do handlu, zając się handlem – emporien trépein*) i uniknąć chcesz długów i nieznośnego głodu, to ukażę ci „miary morza”, czyli wymiar pracy żeglarza, zupełnie odmienny od pracy rolnika. Po wielu radach kończy zasadą, która winna towarzyszyć kupcowi-żeglarzowi: Pilnuj miary (*métra fylássesthai*): najlepsza jest zawsze chwila sposobna (*kairós epí pásin áristos*). Potem następują wyliczenia, co należy robić w życiu prywatnym i jakie są dni pomyślne dla prac, przynoszące korzyść (*óneiar*) i niepomyślne. Na koniec utworu autor ukaże własną wizję pracy, która czyni człowieka szczęśliwym:

[9] *Szczęśliwym i bogactwem błogosławiony (eudáimon te kai ólbios) jest ten, kto zna to wszystko (w domyśle: co powiedziałem) i w pracy realizuje (ergádzetai), kto, będąc niewinnym wobec bogów nieśmiertelnych, umie czytać ich wolę z lotu ptaków i unika przesady. (Prace w. 825–827, tłum. K.K.).*

8. Rozumienie pracy przez Hezjoda

Hezjod w istocie nie zmienił Homerowej definicji pracy, którą zrekonstruowałem wyżej. Zmienił jednak poetykę epickiej narracji. Budując realistyczny obraz świata, pozbawił pojęcie pracy jej boskiego charakteru. Wskazał na wysiłek ludzki, u którego źródeł stoi bogini *Eris* (uosobienie międzyludzkiej rywalizacji). Nawiązał w ten sposób do kultury agonistycznej, którą ukazał Homer. Wzbogacił jednak myślenie Homerowych bohaterów o pracy, ponieważ po pierwsze uzależnił jakość pracy od sprawiedliwości, uczciwości ludzkiej, od czystości serca (*Prace*, w. 825–826). Jego bowiem zdaniem dla człowieka nikczemnego praca jest udręką, trudem, niekończącym się wysiłkiem. Prawość zaś charakteru pozwala człowiekowi dzięki pracy i jej efektem (bogactwo) czuć się szczęśliwym. Po drugie – uznał bogactwo za efekt i drugie zadanie pracy. Mówiąc najkrócej: uznał, że bogactwo i szczęście są celem i efektem uczciwej pracy⁴⁴.

⁴⁴ Warto tu dodać, że etyka zawodowa lekarzy, wyrażona dopiero po czterystu latach w przysiędze Hipokratesa, ma swoje źródło według mnie w etyce Hezjoda. Wystarczy, że przypomnę jej istotę. Otóż lekarz pod przysięgą zobowiązuje się, że *będzie w sposób święty i godziwy uprawiał swoją sztukę (hagnos kai hosios diaterein ten technen)*. Na końcu tej przysięgi życzy sobie, aby do końca życia miał świadomość, iż od czystości jego serca i zamiarów wobec pacjentów zależeć będzie jego szczęście w pracy i życiu. Wprowadzenie do zagadnień związanych z *Corpus Hippocraticum* i, co za tym idzie, z tekstem przysięgi Hipokratesa najlepsze w języku polskim wraz z literaturą przedmiotu dał R. Turasiewicz, *Pisma medyczne: Corpus Hippocraticum*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, op. cit., s. 491–504. O samej przysiędze por. Turasiewicz 1993 (tekst przekładu na s. 231).

Podsumowanie słownikowe

Pozostała nam kwestia odpowiedzi na pytanie, czy jego poemat dydaktyczny wzbogacił przede wszystkim o nowe konotacje zasoby leksykalne Homera. Odpowiedź jest pozytywna i w schemacie, który przyjęliśmy w przypadku Homera przedstawia się tak:

Hiponimy:

młócić – *dinémen*, od *dino*

orać – *aróin*

siać – *spéirein*

zwać zboże – *amán*

zwrócić się do handlu, zająć się handlem – *emporíen trépein*

Zwroty frazeologiczne:

być bezczynnym, bezrobotnym – *érgoio chatídzein*

chwila sposobna (do pracy, handlu, do wszystkiego) – *kairós epí pásin*

pilnować miary – *métra fylássesthai*

pobudzić do pracy – *epi érgon egéirein*

Ekwiwalencja:

bogactwo i szczęście – *ólbos kai eudaimonía*

korzyść – *óneiar*

Opozycja:

Lenistwo – *aergía*

leniwy – *apálamos; aergós*

Właściwości:

praca dobrowolna, chętnie wykonywana – *to érgon ethelemón*

praca spokojna – *to érgon hesýchion*

praca uczciwa – *to érgon díkaion*

Bibliografia

- von Albrecht Michael, 2002, *Arbeit*, [w:] *Der kleine Pauly*, oprac. A. F. Pauly, München, szp. 490, 33–494, 36.
- Bailly Anatole, 1895, *Le Dictionnaire grec-français*, Paryż.
- Battaglia Felice, 1974, *Work*, [w:] *Dictionary of the History of Ideas* [online], oprac. Philip Paul Wiener, s. 530–532.
- Biliński Bronisław, 1948, *O hezjodejski aspekt starożytności. I. Praca w starożytnej Grecji*, „Archeologia. Rocznik Polskiego Towarzystwa Archeologicznego”, nr 2.
- Bowra Cecil M., 1968, *Pindari carmina cum fragmentis, recognovit brevique adnotatione critica instruxit C. M. Bowra*, wyd. 2, Oxford.
- Burkert Walter, 2001, *Starożytne kultury misteryjne*, przekł. Krzysztof Bielawski, Bydgoszcz.
- Evelyn-White Hugh G., 1916, *The Iron Age in Hesiod*, „The Classical Review” May, Vol. 30, No. 3.
- Gałkowski Jerzy W., 1980, *Praca i człowiek*, Warszawa.
- Grube George M. A., 1965, *The Greek and Roman Critics*, London.
- Hainsworth John B., 1979, *The Homeric Formula and the Problem of its Transmission*, [w:] *Homer. Tradition und Neuerung*, red. Joachim Latacz, Darmstadt, s. 368–386.
- Hammond Nicholas G. L., 1973, *Dzieje Grecji*, Warszawa.

- Jaeger Werner, 2001, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przekł. Marian Plezia, Henryk Bednarek, Warszawa.
- Korus Kazimierz, 2012, *Godność jednostki w starożytnej kulturze greckiej*, [w:] *Godność w perspektywie nauk*, red. Halina Grzmil-Tylutki, Zbigniew Mirek, Kraków, s. 57–65.
- Korus Kazimierz, 2016, *Jeszcze raz o funkcji aoidy na dworze Agamemnona (Odyseja III 262–272)*, „Vox Patrum”, nr 36, t. 65, s. 1–8.
- Korus Kazimierz, 2015, *Mim grecki w gatunkach literackich*, Kraków 2015.
- Korus Kazimierz, 1980, *Nauka i nauczanie w opinii starożytnych Greków*, Wrocław.
- Lambin Gérard, 1995, *Homère le compagnon*, Paris.
- Latacz Joachim, 1989, *Homer. Der erste Dichter des Abendlands*, München–Zürich.
- Liddell Henry G., Scott Robert, Jones Henry S., McKenzie Robert, 2007, *A Greek–English Lexicon*, Oxford.
- Marrou Henri I., 1969, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, Warszawa.
- Mireaux Emile, 1962, *Życie codzienne w Grecji w epoce homeryckiej*, przekł. Stanisław Kołodziejczyk, Warszawa.
- Murray Oswyn, 2004, *Narodziny Grecji*, przekł. Alfred Twardecki, Warszawa.
- Nagler Michael, 1979, *Mündliche Dichtung und die Frage der Originalität in der Literatur*, [w:] *Homer. Tradition und Neuerung*, red. Joachim Latacz, Darmstadt, s. 387–402.
- Nagy Gregory, 1989, *The „Professional Muse” and Models of Prestige in Ancient Greece*, „Cultural Critique” Spring, No. 12, s. 133–143.
- Ong Walter J., 1992, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przekł. Józef Japola, Lublin.
- Ott Ulrich, 1969, *Die Kunst des Gegensatzes in Theokrits Hirtengedichten*, Hildesheim.
- Plutarch, *Żywoty równoległe*, przekł. Kazimierz Korus, Lech Trzcionkowski, Warszawa 2005.
- Powell Barry B., 1981, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge.
- Raaflaub Kurt, 2004, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, Chicago.
- Rhodes Peter J., 2005, *Freedom and Other Values in Greece*, „International Journal of the Classical Tradition”, Vol. 12, No. 1, s. 94–103.
- Scott Mary, 2016, *AIDOS and NEMESIS in the works of Homer, and their relevance to Social or Co-operative Values*, „Acta Classica” [online, dostępne w dn. 20.07.2016:] <http://www.casa-kusa.org.za/acta-classica.htm>, s. 13–35.
- Scully Stephen P., 1981, *The Bard as the Custodian of Homeric Society: „Odyssey” 3, 263–272*, „Quaderni Urbinati di Cultura Classica. New Series”, Vol. 8, s. 67–83.
- Stesimbrotos, *Peri Teleton*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1986, nr 62.
- Tatarkiewicz Władysław, 1975, *Dzieje sześciu pojęć. Sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne*, Warszawa.
- Tatarkiewicz Władysław, 1962, *Estetyka starożytna*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Trzcionkowski Lech, 2005, *Historyczne aspekty eposu homeryckiego*, [w:] *Literatura Grecji starożytnej. Epika. Liryka. Dramat*, red. Henryk Podbielski, Lublin, s. 41–66.
- Turasiewicz Romuald, 1999, *Alkidamas o oralności i piśmienności*, „Terminus”, z. 1, s. 179–187.
- Turasiewicz Romuald, 1993, *O Przysiędze Hipokratesa inaczej: pytania, zagadki, nieporozumienia*, „Meander”, Vol. 48, No. 5–6, s. 213–232.
- Turasiewicz Romuald, 2005, *Pisma medyczne: Corpus Hippocraticum*, [w:] *Literatura Grecji starożytne. Epika. Liryka. Dramat*, red. Henryk Podbielski, Lublin, s. 491–504.

- Welwei Karl W., 2005, *Ursachen und Ausmass der Verschuldung attischer Bauern um 600 v. Chr.*, „Hermes”, Jg. 133, H. 1, s. 29–43.
- West Stephanie, 1988, *A Commentary on Homer's Odyssey*, Vol. 1, Oxford 1988.
- Wiener Philip, 1974, *Dictionary of the History of Ideas*, opracowanie elektronicznej edycji na podstawie wersji drukowanej w roku 1974.

Źródła

- Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia). Prace i dni. Tarcza*, przekł. Jerzy Łanowski, Warszawa 1999.
- Homer, *Certamen Homeri et Hesiodi*, ed. Th.W. Allen, *Homeri opera*, Oxonii 1912, Vol. 5.
- Homer, *Iliada*, przekł. Kazimiera Jeżewska, wyd. XIII, Biblioteka Narodowa Seria II, nr 17, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- Homer, *Odyseja*, przekł. Jan Parandowski, wyd. 2, Warszawa 1953.

Homer and Hesiod – the beginnings of European reflection on work

The author goes back to the beginnings of European reflection on human work – to the texts of Homer and Hesiod (8th/7th centuries BC). He analyzes the texts of *the Iliad* and *the Odyssey*, and Hesiod's *Works and Days*, and on that basis determines the semantic features of work and reconstructs the two ways in which it is treated by those poets. He points out the similarities and differences between the two conceptualizations of work. Homer understood work as the divine and human ability to create, to do something or to serve. Being saturated with the divine presence, work was associated with a sense of dignity and social respect. In the world of gods and people, everybody worked, starting with Zeus and kings and ending with Poseidon and Apollo. The Greek God Apollo pastured cattle, and this work brought joy (*térpetai*) to him. The type of work which was held in the highest estimation, however, was that of a poet or seer inspired by the Muses. The gods gave people – doctors, carpenters, blacksmiths – knowledge and professional skills. Only beggars aroused contempt, because idleness and laziness were considered evil. Hesiod, somewhat younger than Homer, did not change his predecessor's definition but changed the poetics of his own epic narration depriving the concept of work of its divine character. He gave prominence to human effort, made references to agonistic culture, and proposed that the value of work relied on justice, human honesty and purity of heart. In his opinion, only to a nefarious man was work a chore, a hardship, a never-ending effort. A righteous man who worked honestly achieved wealth and happiness.

Koncept PRACY (*DARBAS*) w języku i kulturze litewskiej

Marius Smetona
Irena Smetonienė
Kristina Rutkovska

Językowo-kulturowy obraz litewskiej PRACY (*DARBAS*) został przez autorów przedstawiony na podstawie danych leksykograficznych, ankietowych i tekstowych. W dokumentacjach słownikowych widoczne są refleksy wiejskiego rozumienia pracy jako ciężkiej, mozolnej działalności człowieka, będącej podstawą egzystencji, wykonywanej z obowiązku a jednocześnie niosącej radość. Ankietowana w roku 2016 młodzież ma dwoisty stosunek do pracy – jest ona koniecznością, ale równocześnie nadaje życiu sens. Na negatywne charakterystyki wpływa konsumpcyjny charakter współczesnego społeczeństwa. Dane pochodzące z kilku dyskursów (literackiego, ideologicznego, prawniczego i publicystycznego) dostarczają nowych sposobów postrzegania pracy. Ciężka praca została opisana przez klasyków literatury litewskiej, którzy poetyzowali i uszlachetniali pracę, wynosili i heroizowali jej wykonawców. Dyskurs ideologiczny podkreśla patriotyczny sens pracy i dokonuje manipulacji człowiekiem, prawniczy skupia uwagę na znaczeniu prawa do pracy. Najbardziej wieloaspektowo jest przedstawiana praca w dyskursie publicystycznym: jest ona wartością, sprawą honoru, koniecznością i obowiązkiem; może też być traktowana jako hobby niewymagające wielkich wysiłków. Autorzy opisali dwa profile litewskiej PRACY – pierwszy, tworzony z punktu widzenia rolnika i mający już dziś charakter archaiczny oraz drugi, współczesny, ujawniający punkt widzenia wyspecjalizowanego robotnika, mającego rozwiniętą świadomość społeczną i znającą swoją wartość.

1. Wprowadzenie

Pogląd na pracę jako określoną wartość i jednocześnie czynnik definiujący człowieka kształtują takie instytucje, jak rodzina, szkoła, Kościół, media, które zajmują się jego edukacją i przygotowaniem go do życia; wywierają one ogromny wpływ na stosunek człowieka do różnych sfer życia i otaczającego go środowiska. Praca jest obiektem zainteresowania wielu podmiotów życia społecznego i dyscyplin naukowych. Różnymi aspektami pracy zajmują się

nauki takie, jak antropologia, paleontologia, historia, socjologia, psychologia. Zdaniem socjologów i filozofów praca nadaje sens życiu człowieka, a przygotowanie zawodowe i umiejętność wykonywania powierzonych zadań ma wpływ na samoocenę jednostki. Zakłada się, że pozycja społeczna człowieka jest określana przez zawód i pracę, którą wykonuje. Od wyboru zawodu i charakteru wykonywanej pracy zależy sytuacja ekonomiczna człowieka, jego dochody.

Kościół katolicki głosi, że praca jest podstawowym wymiarem istnienia człowieka na ziemi. Tę myśl wyraził papież Franciszek, pisząc: „Praca w różnych jej wymiarach jest częścią bytności człowieka. Praca jest wyrazem godności człowieka, stworzonego na obraz Boga” (www.15min.lt). Jan Paweł II poświęcił pracy całą encyklikę *Laborem exercens* (1981), w której stwierdza, że człowiek umacnia się na ziemi tylko dzięki pracy i poprzez pracę. Człowiek zaczyna swoje panowanie nad ziemią już wówczas, gdy udomawia i hoduje zwierzęta, zdobywa dzięki temu niezbędny pokarm i odzież, a także wtedy, gdy wydobywa z ziemi i morza różnorodne dary przyrody. Jeszcze bardziej „czyni sobie ziemię poddaną”, kiedy zaczyna ją uprawiać, a jej plody wykorzystuje dla zaspokojenia swoich potrzeb – dlatego rolnictwo stanowi podstawową dziedzinę życia gospodarczego. „Człowiek dlatego ma czynić sobie ziemię poddaną, ma nad nią panować, ponieważ jako ‘obraz Boga’ jest osobą, czyli bytem podmiotowym uzdolnionym do planowego i celowego działania, zdolnym do stanowienia o sobie i zmierzającym do spełnienia siebie. Jako osoba jest tedy człowiek podmiotem pracy”. (Jan Paweł II, *Laborem exercens*, 1981).

Ze stanowiskiem Kościoła są zgodni autorzy artykułu, którzy omawiają podstawowe założenia encykliki: „Jeżeli nam się udaje wybrać pracę zgodną z naszymi życiowymi marzeniami, pojawiają się możliwości w większym lub mniejszym stopniu odnalezienia siebie i samorealizacji” (bernardinai.lt).

Praca jest też swego rodzaju obowiązkiem. Funkcjonuje opinia, że praca i małżeństwo to dwa elementy, z których składa się całe życie dorosłego człowieka. Zygmunt Freud za najważniejsze aktywności człowieka, od których zależy jego życiowy sukces, uważał miłość i pracę.

Pracę jako rodzaj działalności Litwini określają dość skrajnie: *dobra – zła, ciężka – lekka; prestiżowa – hańbiąca; wysoko opłacana – nisko opłacana* itd., ale najczęściej praca jest traktowana jako obowiązek, powinność, jest niezbędna do utrzymania rodziny i zaspokojenia własnych potrzeb.

Znany litewski poeta Justinas Marcinkevičius, reprezentujący poglądy zgodne z nauką Kościoła, usiłował pracę poetyzować, traktować jako normę moralną. W wydanej w 2011 roku książce *Dzienniki i daty (Dienoraščiai ir datos)* pisał on:

Spróbujmy traktować życie jako obowiązek. Jako obowiązek człowieka wobec człowieka, jako obowiązek człowieka wobec społeczeństwa, a społeczeństwa – wobec człowieka, jako obowiązek słońca wobec ziemi, jak obowiązek rodziców wobec dzieci, pracującego wobec pracy, jako nasz obowiązek wobec prawdy i wierności, jako obowiązek naukowca wobec nauki, jako wierność i obowiązek poety wobec poezji, jako obowiązek wobec dobra i piękna, jako obowiązek wobec ojczyzny, jako obowiązek wobec dnia dzisiejszego i jutrzejszego, jako obowiązek wobec drzewa i ptaka. (Cytat z wywiadu republika.lt).

Starsze pokolenie również postrzega pracę jako wartość, a człowieka pracowitego określa jako budowniczego społeczeństwa:

Pracowitość dostarcza człowiekowi satysfakcji moralnej, bowiem pięknie i z pożytkiem wykorzystany czas – to wielki dar Boży dla człowieka. Takie osoby są cenione w społeczeństwie, bez obaw zleca się im odpowiedzialne zadania, gdyż są one niezawodne, zawsze wykonują swoją pracę, zachowują się rzetelnie. Tylko pracowity człowiek ma przed sobą pewną przyszłość, może zgromadzić wystarczająco dużo dóbr materialnych i wartości duchowych. (Plačas <http://laiskailietuviams.lt>).

Młódzież zaś pracę traktuje nieco inaczej, pozbawia ją aureoli i nawet podważa wartość pracy dla człowieka:

Pracowitość – to cecha nabyta. Łączy ona w sobie twórcze podejście, upór, zaradność i przemyślane, skuteczne, w odpowiednim czasie włożone wysiłki. Już od dawnych czasów praca była wartością. Ludzie rozumieli jej wagę i starali się nie zaniedbywać. Pracowitość charakteryzowała naród rolniczy, dlatego mówiono: „Co posiejesz, to i poźniesz”. Jednak z czasem skala wartości ulega zmianie, dlatego powstaje pytanie – czy praca nadal pozostaje wartością? Dzisiaj praca nie jest już taką wartością, jaką była kiedyś. Dzisiaj już nikt nie chce pracować – lepiej zaczekać aż pracę wykona ktoś inny. (Railaitė <http://ejournal.emokykla.lt>).

Można przytoczyć jeszcze bardziej skrajne zdania o pracy, ukazujące jej negatywne strony:

Mówienie o pracy, zajmującej lwią część naszego życia, że ma dla nas największy sens, dzisiaj mało komu się zdarza. Charakter ekonomiki operującej pojęciem „siły roboczej”, powoduje wyobcowanie człowieka z jego pracy. Człowiekowi obce są wyniki jego pracy, jest on od nich odizolowany, nie ma z nimi związku, dlatego obca mu staje się sama praca. Praca dla niego nie jest już sposobem samorealizacji i zaspokojenia potrzeb, praca dla niego jest tylko obowiązkiem, powinnością. W dodatku, z powodu bezosobowej postawy wobec pracy, kryjącej się pod określeniem „siła robocza”, „specjalista” albo „reputacja przedsiębiorstwa”, człowiekowi coraz trudniej budować i realizować swoją tożsamość poprzez pracę. (Baranovas 2011).

Są to jednak opinie poszczególnych osób. Nieco bardziej „społeczny” obraz pracy przynoszą badania opinii publicznej¹. Zdaniem ankietowanych, na Litwie nadal najbardziej cenioną cechą człowieka jest pracowitość, obok wymieniane są też takie jego walory, jak samodzielność i poczucie odpowiedzialności. Odpowiadając na pytanie, jakie cechy powinno wynieść dziecko z domu, aż 90% ankietowanych wymieniło pracowitość. Porównując dane z 2005 roku z danymi z 1990 i 1999 roku, pochodzącymi z badań nad wartościami Europy można zauważyć, że w przeciągu 15 lat niepodległości poglądy mieszkańców Litwy na najważniejsze cechy człowieka faktycznie nie uległy zmianie. W 1990 roku, podobnie jak i w 1999 roku, preferowane były przez mieszkańców Litwy te same wartości – pracowitość, samodzielność oraz poczucie odpowiedzialności. Przeprowadzone w 2009 roku badania wśród studentów nadal poświadczają wysoki status pracy w życiu człowieka – spośród ankietowanych kobiet 24,7% wymieniła pracę jako wartość, spośród mężczyzn takiego zdania było 31,1% ankietowanych.

2. Stan badań

Badań typowo językoznawczych lub etnolingwistycznych nad litewską *darbas* dotychczas brak. Najliczniejsze są opracowania z zakresu filozofii i socjologii. Dotyczą one różnych aspektów pracy jako rodzaju działalności społecznej (Mitrikas 2005: 40–45); analizowano przyczyny zadowolenia lub niezadowolenia z wykonywanej pracy (Bakanauskienė, Bendaravičienė, Krikštolaitis 2010: 12–24), powody zmiany pracy, wymagania stawiane wobec pracy (Pilkauskaitė Valickienė, Valickas, Sinkievič 2007: 115–123). Rozpatrywana była praca również w aspekcie społeczno-kulturowym: analizowano rolę pracy w społeczeństwie sowieckim i jej miejsce w życiu rodziny (Marcinkevičienė 2008: 198–212), relacje pomiędzy pracą i czasem, przeznaczonym na wypoczynek i rekreację (Savicka 2006: 183–204). Przedstawione zostały poglądy studentów na pracę i jej miejsce w szeregu innych wartości (Čiužas 2005). Rozpatrywane były funkcje pracy w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego – zasady jej podziału w rodzinie, utrwalone historycznie stereotypy związane z pracą (Šmigelskytė-Stukienė 2008: 165–197).

Ukazał się artykuł na temat obrazu pracy w pieśniach ludowych (Skabeikytė-Kazlauskienė 2004: 27–29) oraz najbardziej wartościowe dla niniejszego szkicu opracowanie o językowym obrazie pracy w paremiach litewskich i rosyjskich (Шифрисова 2005: 334–339). Z analizy wynika, że dla Rosjanina

¹ Świadczą o tym dane pochodzące z przeprowadzonych we wrześniu 2005 roku badań nad wartościami mieszkańców Litwy, wykonanych na zamówienie Instytutu Społeczeństwa Obywatelskiego przez spółkę *Badania Bałtyckie* (lit. *Baltijos tyrimai*).

w procesie pracy ważny jest nastrój i chęć do pracy, Litwin natomiast nie lubi niepotrzebnych rozmów, ma negatywny stosunek do pracy wykonanej w pośpiechu i ceni pracę wykonaną dokładnie i rzetelnie, bowiem od jakości pracy zależy status człowieka w społeczeństwie.

3. Dane systemowe

W słowniku języka litewskiego (LKŽ) zostały podane następujące znaczenia wyrazu „praca”: 1) ‘celowa działalność człowieka na pożytek społeczeństwa, wymagająca wkładu sił fizycznych i umysłowych; działalność, trud’; 2) ‘co zostało zrobione, wykonane’; 3) ‘jakość, sposób wykonania, produkcji’. W słowniku współczesnego języka litewskiego podano już pięć znaczeń: 1) ‘działalność fizyczna oraz umysłowa’; 2) ‘zajęcie, służba, biznes’; 3) ‘wyniki pracy’; 4) ‘sposób, jakość produkcji, wykonania’; 5) ‘uczynek, zachowanie’.

Obecnie *darbas* w znaczeniu ‘wyniki pracy’ jest bardzo częsta: *baigiamasis darbas* ‘praca końcowa’, *magistro darbas* ‘praca magisterska’, *bakalauro darbas* ‘praca licencjacka’, *kursinis darbas* ‘praca roczna’, *projektinis darbas* ‘projekt’ itd. Te wyrażenia mają już rangę terminów.

Litwin jest bardzo pracowity, pracuje nie szczczędając siebie i bez względu na to, czy praca jest dla niego obowiązkiem, czy rutyną, potrafi cieszyć się wynikami swojej pracy. Taki stosunek do pracy jest głęboko zakorzeniony w jego świadomości. Przyjrzyjmy się wyrazowi *darbas* ‘praca’ w gwarach litewskich, analizując przykłady z LKŽ:

[1] *O tai darbo žmogus, visą dieną kaip bitelė pluša.* [Oto pracowity człowiek, cały dzień pracuje jak pszczołka.] (Šauk).

[2] *Šiandie darbo turim iki ausų.* [Dzisiaj pracy mamy powyżej uszu.] (Mrj).

[3] *Pasisodink tą šniūrą braškių, tada turėsi darbo lig akių ir uogų.* [Zasadź grzędę truskawek, będziesz miał do woli pracy i jagód.] (Rm).

[4] *To darbo tai pilnos akys, negali apsigint.* [Od tej pracy aż w oczach się roi, nie można się opędzić.] (Alv).

[5] *Be darbo ilgu.* [Bez pracy jest tęskno.] (Slv).

[6] *Jis visada paskendęs darbuose.* [On stale zajęty pracą.] (Šn).

[7] *Jau žiemą kulti – tai paskutinis darbas.* [W zimie młocka – to już ostatnia praca.] (Rm).

[8] *Kad visuomet darbuose, tai nė pasakos nerūpi.* [Jako że ciągle pracuje, to nawet bajki go nie interesują.] (Gs).

[9] *Dabar iš darbų turim tik suart.* [Teraz z prac została tylko orka.] (Pc).

[10] *Vasarą darbuose visi nušilę, nuplukę.* [Latem wszyscy w pracy zgrzani, spoceni.] (Pn).

Jak widać, dla Litwina praca jest rutyną, zwykłą czynnością fizyczną, od której nie można się uwolnić, bo Litwin nie jest przyzwyczajony do siedzenia beczynnie, a pracy jest tak dużo, że jej końca nie widać (2, 3, 4, 6, 9). Praca jest ciężka, wycieńczająca (1, 7, 10), zmęczonego pracą nie obchodzą inne ważne rzeczy, może o nich nie pamiętać (8), ale przyzwyczajonemu do pracy trudno bez niej wytrzymać (5).

O pracy była mowa i w historycznych zabytkach językowych:

[11] *Senus mažus darban varė*. [Starych pędzono do pracy.] (JD210).

[12] *Nesirūpink mano sunkiais darbeliais*. [Nie zamartwiał się o moją ciężką pracę.] (JD31).

[13] *Nuo sunkių darbelių žiedelis rūdėja*. [Od ciężkiej pracy pierścionek ciemnieje.] (StnD12).

[14] *Jeį darbą savo rankelių valgysi, pašlovintas būsi*. [Jeżeli będziesz spożywał owoce pracy swoich rąk, dostąpisz chwały.] (Mž424).

Praca jest tu traktowana jako obowiązek, powinność (11), dominujący jest sem ‘ciężka praca’, nawet jeśli jest określana za pomocą zdrobnień (12, 13, 14).

W wypowiedziach potocznych wyraz *darbas* jest używany w kilku znaczeniach:

[15] *Bitės parlekia su darbu*. [Pszczoly wracają z urobkiem.] (Vl).

[16] *Spinta didelė, bet darbas nė šuniui nevertas*. [Szafa duża, ale robota psa nie warta.] (Jnš).

[17] *Kai šitą [laikrodį] nuyvensiu, tai kitą vėl pirksiu to pačio darbo*. [Jak tylko ten (zegarek) zepsuje się, kupię nowy tej samej produkcji.] (Plv).

[18] *Kai pašoka, jaunoji suriša savo darbo juosta*. [Jak potańczą, młoda przewiąże pasem swojego wyrobu.] (Dv).

[19] *Apsiūtas savo darbo siūlu* [Obszyty nitkami swojego wyrobu.] (Lzd).

[20] *Namų darbo rūbai geriau ir velėjas*. [Odzież domowej roboty lepiej się pierze.] (Sdk).

W tym wypadku wyraz *darbas* określa efekty pracy (15) oraz konkretne przedmioty, będące wytworem pracy (16), jakość wykonanej pracy (16, 17, 20), sposób produkcji (18, 19).

Należy zauważyć, że wyrazy *darbas*, *dirbti* ‘pracować’ nie są dawne, nie sięgają języka praindoeuropejskiego, a ich pierwotne znaczenie prawdopodobnie nie było związane z ciężarem. Według Wojciecha Smoczyńskiego *dirbti*, *dirbu*, *dirbau* ma powiązanie z lotewskim *dirbt* w znaczeniu ‘szybko

biec; iść powolnym krokiem' (Smoczyński 2007). Znaczenie 'ciężka praca', zdaniem litewskiego etymologa V. Mažiulisa, pojawiło się później, zostało zapożyczone z innych języków, utrwaliło się prawdopodobnie pod wpływem czynników psychospołecznych².

3.1. Synonimy

Słownik synonimów (SŽ) notuje następujące synonimy wyrazu *darbas* w języku ogólnym: *užsiēmimas* 'zajęcie', *verslas* 'biznes', *profesija* 'zawód', *specialybė* 'specjalność', *amatas* 'rzemiosło', *tarnyba* 'służba', *veikla (visuomeninė)* 'działalność (społeczna)', *kūryba (meninė)* 'twórczość (artystyczna)', *triūšas (kruopštus darbas)* 'trud (rzetelna praca)'. Słownik synonimów podaje też znaczenia wyrazu *darbas*: 1. 'to, czym się człowiek zajmuje, z czego się utrzymuje'; 2. 'celowa działalność człowieka: fizyczna, umysłowa praca'; 3. 'dzieło (doktorat, monografia itd.)'.

3.2. Antonimy

Słownik antonimów (AŽ) określa znaczenie wyrazu następująco: 'celowa działalność, wymagająca umiejętności fizycznych i umysłowych'. Wyrazy antonimiczne to: *nedarbas* 'bezrobocie', *poilsis* 'odpoczynek', *šventė* 'święto', *tingėjimas* 'lenistwo', *tinginystė* 'próżnowanie' – stanowią one przeciwieństwo działalności fizycznej i umysłowej:

[21] *Visame pasaulyje būty sunku rasti tokią valstiečių tautą kaip lietuvį, kuri sugeba švente paversti ir darbą, ir poilsį.* [Na całym świecie trudno znaleźć taki naród rolniczy jak litewski, który potrafi w święto zamienić i pracę, i odpoczynek.] (rš).

[22] *Darbas žmogų ne teip sunkina kaip gulėjimas.* [Praca mniej męczy niż leżenie.] (Smal).

[23] *Kas nedirba, tas prie jokio darbo nepripras.* [Kto nie pracuje, ten do żadnej pracy się nie przyzwyczai.] (rš).

[24] *Gėdą daro tinginystė, o ne darbas.* [Wstyd przynosi lenistwo, a nie praca.] (rš).

Kontekstowym antonimem pracy może być też 'mówienie' oraz 'słowo', jeżeli są one rozumiane jako przeciwieństwo jakiegokolwiek działania, na przykład:

[25] *Daugiau dirbkime ir vertinkim ne pagal kalbas, o pagal darbus.* [Pracujmy więcej i oceniajmy nie według mówienia, a według pracy.] (rš.)

[26] *Darbu pasirodyk, ne žodžiais.* [Pracą się wykaż, nie słowem.] (Jnš.)

² Znaczenie 'pracować, trudzić się' występuje w zapożyczeniach z innych języków – łot. *strādāt* (z ros., zob. ME III 1084), lit. (gwar.) *prociavoti* (z pol.) 'ciężko pracować'.

3.3. Derywaty i frazeologizmy

Związek między wyrazami *darbas* i *dirbti* nie został przez etymologów jednoznacznie ustalony. Niektórzy są zdania, że ***darbas*** może być pochodny od *dirbti*, bowiem znaczenie tego wyrazu jest określane jako ‘wykonywać pracę’. LKŽ notuje 123 derywaty od wyrazu *darbas* i 37 derywatów od wyrazu *dirbti*. Taki układ mógłby świadczyć o tym, że pochodny wyraz, to znaczy *darbas*, jest bardziej rozbudowany słowotwórczo, jednak wyraz *dirbti* posiada aż 9 znaczeń, a *darbas* – tylko 3. Wyraz *darbas* jest semantycznie związany ze znaczeniem pierwszym *dirbti* ‘wykonywać jakąś pracę, robić cokolwiek, pracować’. W znaczeniu tym mieszczą się określenia zarówno pracy ciężkiej, jak i przyjemnej. Przy opisie konceptu przeanalizowano tylko wyrazy pochodne od wyrazu *darbas*.

Przytoczmy powszechnie dziś używane derywaty: *darbadienis* (*darbas* ‘praca’ + *diena* ‘dzień’) ‘dzień pracy’; w czasach sowieckich – ‘wymiar pracy kołchoźnika’; *darbalioti* (*darb-* + *-alioti*) ‘wykonywać drobne prace’; *darbastalis* (*darbas* ‘praca’ + *stalas* ‘stół’), współcześnie mający znaczenie nie tylko ‘stół, na którym pracuje stolarz lub ślusarz’, ale i ‘ekran komputera’; *darbdavys* (*darbas* ‘praca’ + *duoti* ‘dać’) ‘ten, który daje pracę’; *darbeliai* (zdrobnienie w formie l.mn.) ‘lekcja, na której naucza się wykonywania robótek ręcznych’; *darbymetė* lub *darbymetis* (*darbas* ‘praca’ + *metas* ‘czas’) ‘okres, kiedy wykonuje się dużo pracy’; *darbingas* (*darb-* + *-ingas*) – przymiotnik używany w znaczeniu ‘będący w stanie pracować’; ‘pracowity’, ‘wypełniony pracą’; *darbininkas* (*darb-* + *-ininkas*) ‘człowiek należący do klasy robotniczej’; ‘pracujący, będący w stanie pracować’; ‘pracowity człowiek’; *darbinis* (*darb-* + *-inis*) – przymiotnik używany w znaczeniach ‘przeznaczony do pracy’, ‘przydatny do pracy’; ‘związany z pracą’; *darbinti* (*darb-* + *-inti*) – czasownik używany w znaczeniu ‘zatrudniać’; *darbotvarkė* (*darbas* ‘praca’ + *tvarka* ‘porządek’) ‘harmonogram posiedzeń, zebrań, zjazdów’; *darbovietė* (*darbas* ‘praca’ + *vieta* ‘miejsce’) ‘miejsce pracy’; *darbštus* (*darb-* + *-š-* + *-tus*) – przymiotnik używany w znaczeniu ‘ten, który lubi pracę i nie leni w pracy’; *darbuotojas* (*darb* + *-uot-* + *-ojas*) ‘ten, kto pracuje, wykonawca’.

Z przytoczonych derywatów największą łączliwość ma wyraz *darbštus* ‘pracowity’:

[27] *Tokį darbštų sunku kitą rastr.* [Trudno znaleźć drugiego takiego pracowitego.] (Dkš.).

[28] *Kad darbštūs žmonės, tai visko ir turi.* [Pracowici ludzie wszystkiego mają pod dostatkiem.] (Gs).

[29] *Darbštus žmogus visuomet ras darbo.* [Pracowity człowiek zawsze znajdzie sobie pracę.] (Sim).

[30] *Darbštus kaip bitė*. [Pracowity jak pszczoła.] (Krtn).

[31] *Darbšti kaip skruzdėlė* [Pracowita jak mrówka] (PPr 323).

[32] *Darbščiam ir ilgiausią dieną trumpa*. [Dla pracowitego i najdłuższy dzień jest krótki.] (Užp).

[33] *Darbšti dukte ir iš kiminy šilkus verpa* [Pracowita córka i z mchu jedwab utka.] (Šts).

Jak wynika z przykładów, ciężka praca nie jest postrzegana negatywnie. Ciężko i dużo pracujący człowiek jest porównywany do mrówek (31) i pszczoł (30), które w kulturze tradycyjnie są oceniane pozytywnie: pszczoła i człowiek są jednakowi, obydwójce jedzą (*valgo*) i umierają (*miršta*) – wszyscy pozostali żrą (*ėda*) i zdychają (*dvesia*). Praca jest wyróżnieniem i zaszczytem (27), podstawą dobrobytu (28), bowiem pracujący mają wszystko. Pracowity człowiek zawsze znajdzie sobie zajęcie (29), nie zauważa, kiedy następuje wieczór (32), bo praca dostarcza mu przyjemności; pracowity może z byle czego zrobić rzeczy piękne (33). W opinii własnej (autostereotyp), ale i w heterostereotypie Litwini to naród pracowity:

Litwini w tej dziedzinie są chyba szczęśliwsi od wielu innych. Wiadomo, że Litwini od urodzenia są pracowici. Tysiące lat temu obcokrajowcy, mający okazję odwiedzenia Litwy, pięknie ich opisali w swoich kronikach, wszędzie podkreślając pracowitość Litwinów. Litewscy rolnicy po ukończeniu ciężkich prac nie próżnowali, lecz znajdowali sobie różne pożyteczne zajęcia w domu. Mężczyźni wili liny, pletli łapcie i robili różne potrzebne rzeczy oraz sprzęty niezbędne w gospodarstwie. Kobiety przędły, tkwały, haftowały, wyszywały, łątały. Staruszkowie opowiadali bajki dzieciom, młodzież śpiewała, zagadywała zagadki, układała przysłowia. Takim sposobem, pracując w domu, wykonując różne prace, stworzyli bogaty folklor, którym interesują się też obcokrajowcy. Mający zdolności do rzeźbienia wykonywali z drewna krzyże, kapliczki, figurki świętych. (Plačas <http://laiskailietuviams.lt>)

4. Ankiety

Analizę współczesnego litewskiego rozumienia PRACY (*DARBAS*) przez młodzież przeprowadzono wśród studentów Uniwersytetu Wileńskiego w roku 2016. Pytanie ankiety zostało sformułowane zgodnie z założeniami EURO-JOS: *Co dla Ciebie stanowi o istocie prawdziwej pracy? (Kas man yra tikras darbas?)*. Na ankietę odpowiedziały 234 osoby, w tym przedstawiciele nauk humanistycznych stanowili 20%, a pozostałe 80% stanowili studenci nauk ścisłych. Wiek ankietowanych wahał się od 18 do 25 lat. Kobiety stanowiły 54%, pozostałe 46% – to mężczyźni.

Respondenci podali 757 wyrażen (*token*), które sprowadzono do 55 deskryptorów (*type*). Wskaźnik stereotypizacji (udział procentowy dwóch najczęstszych wskazań w ogólnej liczbie wskazań wyniósł 32,50%.

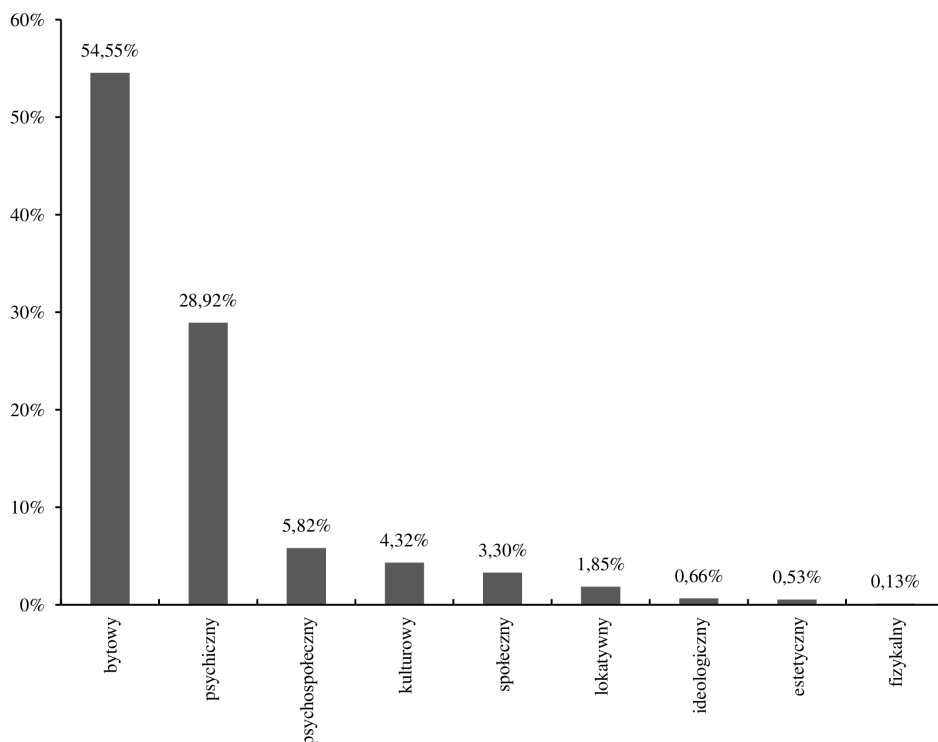
Najczęściej jako cechy „prawdziwej” pracy podawano dochody, wynagrodzenie (151 razy, 19,95% wskazań), działalność (95/12,54%), doskonalenie się (53/7%), zadowolenie, przyjemność, radość (40/5,28%), możliwości (31/4,10%), wynik (25/3,30%), pożytek (21/2,77%), cel (21/2,77%), część życia (20/2,64%), odpowiedzialność (16/2,11%), socjalizacja, obcowanie (16/2,11%), codzienność, rutyna (15/1,98%), obowiązek (15/1,98%), wysiłek (14/1,85%), zamiłowania, hobby (14/1,85%), zmęczenie (11/1,46%), odpoczynek (11/1,46%), pomoc (9/1,19%), samorealizacja (9/1,19%), umiejętności, nawyki (8/1,06%), realizowanie (6/0,80%), wolność, niezależność (4/0,53%), porządek (4/0,53%), niewolnictwo, pańszczyzna (4/0,53%). Trzy razy podano: konieczność, poświęcenie, pracowitość, oddanie; po dwa razy pojawiły się wyrażenia: energia, kariera, determinacja, marzenia; pojedynczo wskazywano też: cenę, motywację, powołanie.

Jeśli zapytać, jakie aspekty pracy były przez respondentów najsilniej eksponowane, okaże się, że na pierwszym miejscu znajduje się zdecydowanie **aspekt bytowy**: praca to działalność, która przynosi dochody, jest pożyteczna, codzienna, wymaga dyscypliny, energii, wysiłku. Litewska młodzież *pracę* najczęściej rozumie jako konieczność. Jako *pracę* traktuje się *pracę* za pieniądze, ale też naukę, hobby, dobroczynność czy wolontariat. Najlepiej takie rozumienie pracy ilustruje cytat jednej z ankiet: *Darbas yra visur aplink mus, tiesiog keičiasi jo forma, turinys ir paskirtis*. [Praca jest dookoła nas, zmienia się tylko jej forma, treść i cel.]. Aspekt finansowy krótko określono w jednej z ankiet: *Šiuolaikinėje vartotojiškoje kultūroje darbo sąvoka suprantama gana paprastai – tai tikslingiausia priemonė pajamoms gauti*. [We współczesnej kulturze konsumpcyjnej pojęcie pracy jest rozumiane w prosty sposób – jest to sposób na uzyskanie dochodu.]. Podkreślano też, że nie można jednakowo wynagradzać wszystkich, bo wysokość wynagrodzenia musi zależeć od umiejętności, wiedzy człowieka itd.: *Atlygis – pagal sugebėjimus* [Wynagrodzenie – zgodnie z możliwościami].

W drugiej kolejności podkreślano aspekt **psychiczny** pracy: „prawdziwa praca” daje możliwość samorealizacji, doskonalenia się, może sprawiać radość, odpowiadać powołaniu, marzeniom, być hobby, mimo że męczy. Kilkoro ankietowanych wymieniło *n e g a t y w n e* cechy pracy. Praca może być nie lubiana i nie mieć nic wspólnego z zamiłowaniem. Negatywny stosunek do pracy może wynikać ze złych relacji między pracodawcą i pracownikiem albo ze statusu socjalnego rodziny.

Respondenci zwracali też uwagę na **społeczny** aspekt pracy. Za *pracę* niekoniecznie oczekuje się specjalnego wynagrodzenia, ważna jest satysfakcja

moralna. Praca jest pojmowana także jako działanie dla dobra społeczeństwa, na chwałę Ojczyzny. Zdanie jednego z respondentów: *Tikras darbas yra vertingas ne tik asmeniui, bet ir visuomenei, bei valstybei* [Prawdziwa praca stanowi wartość nie tylko dla jednostki, ale też dla społeczeństwa, państwa].

Wykres 1. Litewska PRACA (*DARBAS*) w ujęciu aspektowym

Uogólniając wyniki ankiety, można powiedzieć, że litewska młodzież rozumie pracę jako konieczną podstawę życia jednostki i całego narodu, jako coś, co zajmuje człowiekowi większą część życia, wymaga odpowiedzialnego podejścia, dyscypliny, wysiłku i staranności, ale nawet jeśli jest obowiązkiem męczącym i nieprzyjemnym, to się opłaca, bo pozwala na samorealizację, rozwijanie się w określonej sferze, zawodzie, jest źródłem osobistej niezależności, równocześnie jako coś, co dostarcza przyjemności, radości i stanowi wartość, zdbi człowieka.

5. Teksty

5.1. Przysłowia o PRACY

Przysłowia o pracy zawarte w zbiorach paremiologicznych (Grigas 1987, 2000) i w stale uzupełnianej elektronicznej bazie przysłów (aruodai.lt) są bardzo liczne. Prezentują one różne wizje pracy, ujawniają przede wszystkim poglądy rolnika.

Praca w przysłowiach litewskich jest podstawą życia, człowiek jest wprost stworzony do pracy. Największą wartość stanowi *p r a c a r o l n i k a*, kształtuje ona człowieka i decyduje o jego walorach psychicznych i osobowości:

[34] *Žmogus gimsta darbui, kaip paukštis lakstymui* [Człowiek rodzi się dla pracy jak ptak dla lotu].

[35] *Žmogaus vertė darbu matuojama* [Wartość człowieka pracą się mierzy].

[36] *Tik žemės darbas tėra žmogaus vertas* [Tylko praca na roli jest warta człowieka].

[37] *Koks iš tavęs vyras – darbe lyg sustiręs* [Jaki z ciebie mężczyzna – w pracy taki sztywny].

[38] *Darbininkės rankelės juodos, bet širdelė balta* [Robotnicy mają ręce czarne, ale serce białe].

Praca *z e s p o ł o w a* jest najbardziej przyjemna i produktywna. Praca ustala też relacje w rodzinie, nadaje wartość każdemu z domowników (najbardziej zapracowana w domu jest gospodyni, matka). Praca sprzyja wychowaniu dzieci, którzy uczestniczą w zajęciach różnego rodzaju od lat najmłodszych:

[39] *Visada prie būrio darbas eina greičiau, negu vienam* [Praca w gromadzie zawsze lepiej się układa, niż w pojedynkę].

[40] *Vyrų darbas su galu, o moterų be galo* [Praca mężczyzn zawsze ma koniec, praca kobiet – nie ma końca].

[41] *Vaiko nelepink, bet prie darbo pratink* [Dziecka nie rozpieszczaj, ale do pracy przyzwyczajaj].

W przysłowiach zaleca się nieprzestrzeganie czasu pracy. Szczególną wagę ma praca wykonywana w dzień, a źle widziana jest praca nocna:

[42] *Visokiam darbui savas laikas* [Każda praca ma swój czas].

[43] *Nakties darbai – dienos juokai* [Nocna praca śmiesznie wygląda w dzień].

Przysłowia przedstawiają pracę jako *c i ę ż k ą*, przesłaniającą człowiekowi dzień i słońce. Pracy nie należy odkładać do jutra – rozpoczętą trzeba pomyślnie skończyć. Podczas pracy nie ma czasu na rozmowy, człowiek pracowity tym się różni od leniwego, że nie ma czasu na próżne gadanie:

[44] *Už darbų šviesios dienos nemato* [Z powodu pracy dnia białego nie widzi].

[45] *Tingins kalbas kalba, darbininkas darbą baigia* [Leniwy rozmowy prowadzi, pracowity pracę kończy].

[46] *Palik valgį rytdienai, o ne darbą* [Na jutro zostaw jedzenie, ale nie pracę].

Ciężka praca jednak p o p ł a c a i to przede wszystkim ze względu na jej wynik końcowy – dostatek w domu, smaczny chleb do syta. Przynosi ona ogromną satysfakcję, najmiłsza jest praca wykonana własnoręcznie. Człowiek pracowity znajduje skarby:

[47] *Sunkus darbas gardžią duoną kepa* [Ciężka praca smaczny chleb piecze].

[48] *Gardi duonelė savo uždirbta* [Smaczny jest chlebek własnoręcznie zarobiony].

[49] *Užkastą lobį darbininkas teranda* [Zakopany skarb tylko pracowity znajdzie].

Codzienna praca jest jak modlitwa. Musi ona być rzetelna, wykonana sumiennie i odpowiedzialnie, cierpliwie, bez pośpiechu. Człowiek powinien pracować z przekonania, nie z przymusu:

[50] *Su malda lūpose, su darbu rankose niekur nepražūsi* [Z modlitwą na ustach, z pracą rąk nigdy nie zginiysz].

[51] *Skubos darbą velnias renka* [Pracę szybko wykonaną diabeł sobie przywłaszcza].

[52] *Priverstas – ne darbininkas* [Z niewolnika nie ma robotnika].

[53] *Be kantrybės nebus darbo* [Bez cierpliwości nie ma pracy].

Litwin ceni pracę jako wartość najwyższą (34–36), która stoi na straży relacji rodzinnych (39–41), kształtuje wysoką moralność człowieka (37–38). Uczy rzetelności, odpowiedzialności i jest podstawą życia w sensie materialnym i duchowym (47–49). Nie są ujawniane cechy negatywne pracy – nawet mozolna i trudna praca jest przeznaczeniem, uczy pokory (51–53), jest kojarzona z wiarą, czyli jest uświęcona (50).

5.2. PRACA w dyskursie literackim

Literatura ma duży wpływ na kształtowanie wyznawanych przez człowieka wartości. W literaturze łączą się ze sobą przeszłość, teraźniejszość i perspektywa przyszłości. Trzech wybitnych autorów litewskich, którzy w swojej twórczości poświęcili szczególnie wiele uwagi problemowi pracy to: Kristijonas Donelaitis, Dionizas Poška i Juozas Tumas-Vaižgantas.

Omówienie ich poglądów na pracę należy rozpocząć od poematu Donelaitisa *Metai* („Pory roku”) – najwybitniejszego utworu dydaktycznego

XVIII wieku. Donelaitis był pastorem i poczuwał się do obowiązku dbania o moralność swoich parafian, których starał się nauczać, opisując prace przypisane do określonej pory roku i podkreślając, że praca powinna być wykonywana wytrwale, bez względu na pogodę, bo jest nakazem danym przez Boga:

[54] *Nugi dabar, į dievišką žiūrėdami ranką
Judinkimės pamaži nuolatai nusitvert savo darbus.
Ir nepabūkim, kad išgirsim darganas ūžiant
Ar kad orai mus daugysyk visoki nugandins!*
[Więc teraz szybko z bożą pomocą zaczniemy
Krzętać się w gospodarstwie wokół prac wiosennych.
Niech nas nie troska grzmotów dudnienie wysokie.
I wszelkie niepogody straszące za drzwiami]³.

Donelaitis opisuje pracę chłopa, który wkłada w nią część swojego serca, na wiosnę wychodzi w pole siał, potem zbierać plon, latem musi pracować bez przerw, bez wytchnienia. Ale zarazem praca czyni go silniejszym, nigdy nie narzeka on na „pańskie” choroby. Latem nadmiar prac (część poematu ma tytuł *Trudy lata*) przygniata chłopa pańszczyźnianego: wywóz gnoju, sianokosy, żniwa, zbieranie bobu i grochu, orzechów i grzybów. Donelaitis podkreśla, że *bur* litewski jest oddany pracy i nawet najgorszą i brudną pracę wykonuje w terminie i sumiennie. Cały czas człowiek pozostaje na łonie przyrody. Tylko prace zimowe wykonuje w domu, podczas długich wieczorów, przy świetle lampy. Prace zimowe nie są tak uciążliwe, ale są monotone.

Bohaterowie Donelaitisa są podzieleni na dwie grupy: *viežlybieji* (od ros. *vezlivijs*, dosł. grzeczni; pozytywni) i *nenaudėliai* (dosł. nicponie; negatywni). Negatywni bohaterowie są antyspołeczni – niebezpieczni, konfliktujący, nakłaniający do nieuczciwego życia – pijaństwa, obżarstwa. Jeden z ludowych nicponi, występujących w urywku z *Radości wiosny* – to mędrkujący leń Slunkius (sam wyraz *slunkius* jest synonimem lenia, zob. lkż.lt):

[55] *Ak! kad būt ilgiaus žiema pas mus pasilikus,
Ir kad vis miegot mums būtų sviete paskirta!
Ogi dabar, žėlėk Dieve! jau vasara randas
Ir darby naštas nusitvert vėl ragina rengtis.*
[Gdyby człek mógł tylko wyspać się w zyciu!
A tu, na Boga, lato już mówi dzień dobry
I do robót rozlicznych człowieka nakłania.
O, gdybyż dni zimowe trwały nieco dłużej.]

³ Wersja polska według tłumaczenia Zygmunta Ławrynowicza (Kristijonas Donelaitis, 1982, *Pory roku*, Olsztyn–Białystok: Wydawnictwo Pojezierze).

Monolog Slunkiusa kontrastuje z postawą innego bohatera utworu, który zachęca do pracy:

[56] *Bet jūs, viežlybi kaimynai, jūs, gaspadoriai
Su grečnom̃s gaspadinēms, mums nereik nusigédēt,
Kad mes, būriškus jau vėl nusitverdami darbus,
Mėšlus rausim ir laukus įdirbdami vargsim;
[I wy, gosposie skrzętne, czego nam się wstydzic,
Gdy przyjdzie się przylozyc do czarnej roboty,
Lecz wy, zacni sasiedzi, dobrzy gospodarze
Będziecie gnój roztrzasac i uprawiac rolę.]*

Donelaitis wyraźnie wskazuje, na których *burach* należy się wzorować. On sam akceptuje tylko tych *burów*, którzy pracują, dla których praca to podstawowy drogowskaz życia. Rysuje wzorzec osobowy *vežlybych* (grzechnych) *burów*, którzy darzą pracę szacunkiem i wręcz miłością, śpieszą do pracy, by zdążyć na czas, nawet jeżeli nie zdążą nic zjeść czy porządnie się ubrać.

Napisany na początku XIX wieku poemat Poški (Paszkievicza) *Mužikas žemaičių ir Lietuvos* („Chłop źmudzki i litewski”) przypomina skondensowaną imitację *Pór roku* Donelaitisa – ukazuje prace chłopa pańszczyźnianego i jego trudy w różnych porach roku, podkreśla ogrom i nieustanność prac:

[57] *Pons taria: „Garbė dievui, darbymets praėjo”
Mužike! kitaip sakai: naujs darbs prasidėjo.
[Pan mówi: „Dziękować Bogu, prace się skończyły”.
Chłopie! (A ty) inaczej mówisz: Nowe prace się rozpoczęły.]*

Poška, podobnie jak Donelaitis, głosi pochwałę chłopa (*mužikas* ‘chłop’) jako twórcy wszelkich wartości materialnych, duchowych i kulturowych. Jednocześnie ukazuje się jego ubóstwo, niewolnicze życie, poddane bezprawnym działaniom:

[58] *Dalele žmonių brangi, vienok paniekinta
Iš kurio darbios rankos žemės vaisiai krinta!
[Cząstka ludu droga, jednak często znieważana,
Z której rąk pracowitych owoce ziemi pochodzą].*

Chłop (*mužikas*) jest „prawdziwym panem życia – producentem wszystkich dóbr społecznych, twórcą wszystkich wartości” (Girdzijauskas 2001).

[59] *Mužike! rašiau darbus pagal mano galės.
„Netiesa: tai tikt yra darby mano dalys,
Kurias tiktai nugraibe kaip verėne taukus:
O kas gi tuos išskymė pievas, dirvas, laukus?*

*Kas sausomis padarė tas pelkes bedugnes?
 Kas akmenis suskaldė su gelžiu per ugnis?*
 [Chłowie, jam w tym opisie mocny i zuchwały.
 Nie, wszak częśćkę wyliczasz, a nie trud nasz cały,
 Jak kucharka, co zbiera z wierzchu tłuszczu szkliwo.
 A kto zagon obsiewa, plon kto zbiera w żniwo?
 Kto usuwa ci bagna, błota i moczary?
 Kto rozszczepia kamienie bez ognia i pary?]
 ...
*Kas pastatė tas baltas trobas mūrinyčias,
 Iš plytų ar iš akmens blizgančias bažnyčias?*
*Kas tuos žemčiūgus, auksus, sidabrus nupelno?
 Vis tai kruvins prakaitas ir mužiko delna.*
 [Kto buduje kamienie, miejskie domy białe
 I kościoły z kamieni, cegieł, wiecznotrwale?
 I kto kraj twój we złoto i srebro wzbogaca?
 Toć ten cały trud krwawy – chłopskiej dłoni praca⁴.]

U obu autorów pozytywnie pokazani chłopci żywią szacunek i miłość do pracy, trudzą się, nie oszczędzając sił, choć równocześnie praca *mużików* jest pracą niewolniczą, wyczerpującą; *mužikas*, mimo że wytwarza wspaniałe dobra, nie odczuwa radości, narzeka i płacze.

Poglądy na pracę XX-wiecznego pisarza, księdza Juozasa Tumasa-Vaižgantasą są bliższe poglądom, głoszonym przez Kościół. W jego twórczości znowu wraca motyw wywyższenia pracy. Znamienna pod tym względem jest powieść *Pragiedruliai* („Zwiastuny wiosny”). Rzeczywiście, wszyscy ludzie dużo i ciężko pracują, praca jest przymusowa, ale jedni to robią z nawyku, inni z obowiązku, a dla bohatera powieści – Napalysa praca jest źródłem szczęścia. Nie sprawia mu trudności wczesne wstawanie i to, że pracuje więcej niż inni. Praca jest częścią jego życia, jest jego szczęściem. To człowiek, który kocha pracę, zachwyca się wszystkim: i wiosennym sianokosem, i wyborem kosi, a jego zapał do pracy przyciąga innych:

[60] *Dlatego i najemnicy z Šešiavilkisów nigdzie nie chcieli iść sami, bez Napalysa. Idąc razem, spoglądali na tego przystojnego o jasnej cerze młodzieńca, słuchali niekończących się jego rozmów i pracę wykonywali niby z łatwością, nie nudząc się, nie zniechęcając.*

Praca Napalysa w powieści jest poetyzowana, uszlachetniana; autor pokazuje siłę młodzieńca, sens jego pracy, jej piękno i pożytek:

⁴ Tekst polski według tłumaczenia Julii Wichert-Kajruksztisowej, *Tam gdzie mały lśnił czerwone. Antologia literatury litewskiej*, oprac. Zygmunt Stoberski, Warszawa: PWN, 1973.

[61] *Będąc w sile wieku i dobrym zdrowiu, prace w obejściu wykonywał Napalys z takim samym zapalem, z jakim zabierał się zawsze za każdą nową robotę. Jego umiejętności budziły zachwyty... Gwiżdżąc, przyśpiewując lub gawędząc wesole, Napalys orał pole, kosił siano, młócił, wywoził gnój i robił to tak samo dobrze, jak robotnicy najemni. A nawet jeszcze lepiej, bo z większą cierpliwością i wytrwałością.*

Zwłaszcza poetycko jest przedstawiony „koncert kos” przed sianokosami i same sianokosy w *Gondingos krašte* („Kraj Godingi”) – praca jest ciężka, lecz jej obrazy są jasne, wypełnione słońcem, zapachem traw, powiewami wiatru. Praca według J. Tumasa-Vaižgantas jest źródłem radości i zdrowia, wywyższa człowieka i uszlachetnia. Nieprzypadkowo rozdział powieści *Napalys darbus dirba* („Nalapys wykonuje prace”) jest włączony do kanonu obowiązkowych lektur szkolnych. Inni pisarze litewscy nie poświęcają tak dużo miejsca pracy w swoich utworach, ale w ten czy inny sposób temat pracy pojawia się w nich stale. Wskazywane są jej cechy charakterystyczne:

[62] *Esame darbo mes broliai, klauso mūs erdvės ir toliai.*

[Jesteśmy braćmi pracy, słuchają nas przestrzenie i dale.] (V. Myk-Put).

[63] *Visus darbus ji nudirbo, darbas rankose jai tirpo.*

[Wszystkie prace wykonała, praca paliła się w jej rękach.] (S. Nèr).

[64] *Kad žmogus ir numiršta, darbai gyvena.*

[Nawet jeżeli człowiek umrze, jego dzieła (prace) żyją.] (J. Jabl).

[65] *Žmogui visada mieliau dirbti darbą, negu atlikti pareigą.*

[Człowiekowi zawsze przyjemniej wykonać pracę, niż wypełniać obowiązki.] (J. Marc).

[66] *Jei iš viso yra pašaukimas, tai kilniausias pašaukimas yra darbas.*

[Jeżeli w ogóle istnieje powołanie, to najbardziej zaszczytnym powołaniem jest praca.] (J. Marc).

[67] *Į darbą, broliai, vyrs į vyrą, šarvuoti mokslu atkakliu!*

[Do dzieła (pracy), bracia, maż z mężem, uzbrojeni w pancierz nauki!] (Mair).

[68] *Kambario nuotaika, ramybė, knygos – geriausi darbo draugai.*

[Nastrój (panujący) w pokoju, spokój, książki – najlepsi pracy towarzysze.] (P. Cvir).

Z podanych przykładów wynika, że praca przedstawiana jest w starszej literaturze przede wszystkim jako działalność fizyczna (54–62, 65–66), eksponowany jest efekt tej działalności (72). Dopiero w utworach XX-wiecznych pojawia się praca umysłowa (67–68). Praca fizyczna pokazana jest jako ciężka, nawet nieznosna (krwawy pot) (59), która się nigdy nie kończy (54–57), jest obowiązkiem. Ale umieszczana na określonej skali wartości; jawi się

jako ciekawa; wykonywana z miłością nie stanowi ciężaru, jest czymś naturalnym (60, 61, 63), staje się powołaniem (66), a ludzie wspólnie pracujący są sobie bliscy jak bracia (62).

5.3. Dyskurs polityczny

Praca w pierwszym znaczeniu, podanym w LKŽ – ‘pożyteczna dla społeczeństwa działalność człowieka’ – znajduje swój wyraz w dyskursie politycznym, w którym jest obecne chłopskie rozumienie tego pojęcia:

[69] Prezydent A. Smetona: *Kokia gi yra toji pareiga? Ji yra mokyti, auklėti ir išėjus mokslą dirbti naudingas darbas tėvynei.*

[Jaki jest ten obowiązek? Tym obowiązkiem jest uczyć się, kształcić się i ukończywszy naukę wykonywać pożyteczną dla ojczyzny pracę.] (Rinktiniai raštai).

[70] Sygnatariusz Aktu Niepodległości Litwy Z. Vaišvila: *Tai buvo darbas vardan Lietuvos Tautos akivaizdoje.*

[To była praca w imię Litwy, dla Narodu.] (laisvaslaikraštis.lt).

[71] Prezydent D. Grybauskaitė: *Kiekvieno diplomato pareiga – darbas Tėvynei ir šalies žmonių interesus gynimas.*

[Obowiązkiem każdego dyplomaty jest praca dla dobra Ojczyzny i w interesie ludzi naszego kraju.] (15min.lt).

[72] Reżyser D. Ibelhauptaitė: *Mūsų darbai turi pasakyti, ar mylime Tėvynę.*

[Nasze prace powinny świadczyć o tym, że kochamy Ojczyznę.] (Pasaulio jaunimo susitikimas).

W tych przykładach do głosu dochodzi idea p a t r i o t y z m u. Wykonując konkretną pracę człowiek przyczynia się do dobrobytu państwa, umacniania państwowości. Należy zaznaczyć, że taki sens jest często nadany pracy w przemówieniach okolicznościowych i agitacyjnych (69, 71), zwłaszcza wiele takich wypowiedzi pojawia się w przemówieniach działaczy politycznych i ulotkach reklamowych, rozpowszechnianych podczas akcji wyborczych. Takie rozumienie pracy charakteryzuje osoby reprezentujące myślenie narodowe (70, 72): mówiąc o pracy, zawsze mają oni na myśli Ojczyznę, a pracę traktują jako źródło dobrobytu państwa.

Patriotyczny aspekt pracy jest wspólny różnym kulturom. Warto tu przypomnieć słowa prezydenta USA Johna Kennedy’ego: „Nie pytaj, co ci może dać państwo, ale zapytaj, co ty mu możesz dać”.

Nie można też pominąć dyskursu sowieckiego, w którym praca dla dobra społeczeństwa była najważniejszą częścią ideologii.

[73] *TSR Sąjungoje darbas – kiekvieno darbingo piliečio pareiga ir garbės dalykas.*

[W Związku Radzieckim praca jest obowiązkiem i sprawą honoru dla każdego zdolnego do pracy obywatela.] (rš).

[74] *Didelis darbas dirbamas kolūkiams elektrifikuoti.*

[Wielka sprawa (praca) się dokonuje – elektryfikacja kołchozów.] (sov).

Władza radziecka wyносиła prace na poziom honoru i obowiązku, propagowała zrównanie pracy fizycznej i umysłowej, przedstawiała pracę jako źródła dobrobytu społeczeństwa, niewątpliwie zdając sobie sprawę z tego, że jest to kłamstwo ideologiczne, mające niewiele wspólnego z konkretnym człowiekiem i realnym życiem.

5.4. PRACA we współczesnej publicystyce

Poglądy współczesnego Litwina na pracę najlepiej ujawniają się w opiniach pochodzących z portali internetowych:

[75] *Psichologijos požiūriu žmogaus santykis su darbu gali būti trejopas: darbas dėl pinigų, darbas dėl karjeros, darbas kaip pašaukimas.*

[Z psychologicznego punktu widzenia stosunek człowieka do pracy może być trzech rodzajów: praca dla pieniędzy, praca dla kariery, praca z powołania.] (bernardinai.lt).

[76] *Nors sergantys žmonės turėtų gulėti lovoje ir sveikti, apklauso rezultatai parodė, kad daugumai žmonių darbas yra svarbesnis nei sveikata.*

[Chociaż chorzy powinni leżeć w łóżku i zdrowieć, wyniki sondażu wykazały, że dla większości ludzi praca jest ważniejsza niż zdrowie.] (delfi.lt).

[77] *Tai, ką turi dabar, šis lietuvis susikūrė sunkiu darbu.*

[Tego, co obecnie posiada, dorobił się Litwin dzięki ciężkiej pracy.] (delfi.lt).

[78] *Lietuvis darbe jaučiasi puikiai, jei dirbti įdomu, darbovietė finansiskai stabili, o santykiai su viršininku yra geri.*

[Litwin w pracy czuje się znakomicie wówczas, kiedy praca jest ciekawa, miejsce pracy jest stabilne finansowo, a stosunki z kierownikiem są dobre.] (lzinios.lt).

[79] *Man darbas yra kaip savotiškas hobis, kuriam reikalingi aktoriniai sugebėjimai ir nuolatinė improvizacija.*

[Praca dla mnie jest swoistym hobby, gdzie potrzebne są zdolności aktorskie i nieustanna improwizacja.] (regionunaujienos.lt).

[80] *Iš jų daugiau kaip pusė mano, kad teismai išmano savo darbą.*

[Większa część z nich jest zdania, że sądy dobrze wykonują swoją pracę.] (tiesos.lt).

[81] *Vienas darbas yra visiška mano aistra, mano kelias, mano gyvenimo prasmė (gelbėju gyvybes), tačiau už jį mažai moka. Kitas darbas man atrodo nuobodus, kankinantis, monotoniškas (nors daug kas atiduotų viską, kad turėtų tokį puikų diplomą), aš jame tikrai nesu laiminga, bet ... už jį gerai moka.*

[Jedna praca jest moją wielką pasją, moją drogą, sensem mojego życia (ratuje ludziom życie), ale jest ona nisko opłacana. Druga praca wydaje mi się nudna, uciążliwa, monotonna (choć wielu oddałoby wszystko, żeby mieć taki piękny dyplom), naprawdę nie jestem w tej pracy szczęśliwa, ale ... za tę pracę dobrze płacą.] (delfi.lt).

Jak wynika z przykładów, rozumienie i wartościowanie pracy przez współczesnego Litwina jest bardzo różne: praca – wartość, honor, obowiązek (75); człowiek czuje się dobrze, wykonując ciekawą pracę (78), praca to hobby, niewymagające wielkiego wysiłku (79), praca jest oparta na kompetencji (80), dzięki ciężkiej pracy osiąga się dużo (77), praca jest sensem życia, ale jest nisko opłacalna (81), może być nudna, uciążliwa, monotonna, ale wysoko opłacana (81). W ogłoszeniach pojawiają się te same cechy: praca dobrze opłacana, ciekawa, o wysokiej jakości, odpowiednia:

[82] *Ieškau gerai apmokamo darbo.*

[Szukam dobrze opłacanej pracy].

[83] *Gal kas žinote gerą darbą, kur moka gerus pinigus.*

[Może ktoś zna jakąś pracę, gdzie płacą dobre pieniądze].

[84] *Siūlome įdomų darbą jaunam, komunikabiliam vaikinui.*

[Proponujemy ciekawą pracę dla młodego, komunikatywnego chłopaka].

5.5. Dyskurs prawniczy

Dyskurs ten jest specyficzny, dotyczy bowiem relacji między człowiekiem i państwem oraz stosunków między ludźmi, które są przedmiotem regulacji prawnych.

[85] *Kyla klausimas: ar darbas gali būti tik žmogaus teisė, ar gali būti ir pareiga? Atsakymą į šį klausimą galima rasti to paties LR Konstitucijos 48 str. 3 ir 5 dalyse bei kituose tarptautiniuose teisės aktuose.*

[Powstaje pytanie: czy praca może być tylko prawem człowieka, czy też może być jego obowiązkiem? Odpowiedź na to pytanie można znaleźć w artykule 48., części 3. i 5. Konstytucji RL i innych międzynarodowych aktach prawnych.] (juri-sprudencija.lt).

[86] *Visuomenėi naudingas darbas – visuomeninio darbo forma; viena iš pagrindinių nuteistųjų pataisymo ir perauklėjimo priemonių.*

[Praca pożyteczna dla społeczeństwa – forma pracy społecznej; jeden z podstawowych sposobów wychowania poprawczego człowieka skazanego.] (*Pataisos darby kodeksas* – Kodeks prac poprawczych).

W dyskursie prawniczym eksponowany jest nowy aspekt pracy – jest ona prawem człowieka (85), nie tylko obowiązkiem. Prawo człowieka do

pracy gwarantuje *Kodeks pracy*, zatwierdzony w 2002 roku. Praca dla dobra społeczeństwa – eksponowana w dyskursie prawniczym – ma niewiele wspólnego z definicją w LKŽ (86). Także w definicji *darbas* podanej w słowniku współczesnego języka litewskiego (DKŽ) ten aspekt nie jest uwzględniany. Podstawowe znaczenie *darbas* w dyskursie prawniczym pozostaje niezmiennione – jest to ‘rodzaj działalności’.

6. Definicja syntetyczna

Definicje słownikowe ujmujące pracę jako czynność fizyczną lub umysłową, podkreślające jej wagę dla społeczeństwa i określające różne jej rodzaje, nie niosą bogatszych treści konotacyjnych. Z kolei analiza przykładów ilustrujących znaczenia, pochodzących z gwar, zabytków historycznych, języka potocznego daje obraz pracy wiejskiej, dotyczy przede wszystkim pracy na roli – pracy ciężkiej, wycieńczającej, wypełniającej cały wolny czas, a mimo to zyskującej ocenę pozytywną, bo będącej obowiązkiem i powinnością. Potoczne konteksty *darbas* charakteryzują jakość i sposób wykonania pracy.

Synonimy określają różne rodzaje pracy, **antonimy** – podstawowe jej walory. Praca jest przeciwstawiana lenistwu, postrzeganemu jako wada społeczna i moralna, także kontrastowana ze świętem i odpoczynkiem. Najgorszy dla człowieka jest brak pracy – *nedarbas* ‘bezrobocie’.

Derywaty podkreślają pracowitość Litwina, jego rzetelny stosunek do pracy. Podobnie **frazologizmy**. Jak wynika z przedstawionych określeń *darbas*, istotę pojęcia stanowi wykonywana czynność (*dirbti* ‘pracować’), w której ważny jest wykonawca, osobnik współuczestniczący (drugi wykonawca, inni wykonawcy), miejsce wykonywania pracy (charakter pracy, stanowisko) oraz stosunek do pracy. Zmieniająca się sytuacja historyczna decyduje o zmianie wykonawcy i charakterze pracy, niezmiennie (tylko nieco zmodyfikowane) pozostają podstawowe kategorie charakteryzujące pracę (*kto – z kim – gdzie – jak* pracę wykonuje); mogą one mieć inne proporcje w strukturze pojęcia i decydować o jej wartościowaniu.

Litwin nie postrzega pracy jako ciężaru, jest pracowity jak mrówka lub pszczoła.

Przysłowia modelują postawę moralną człowieka wsi, rolnika wobec pracy. Zakłada się w nich, że praca jest podstawą życia, dobrobytu, reguluje stosunki w rodzinie i społeczności, kształtuje człowieka duchowo, niesie spokój, radość, jest jak modlitwa. Dzięki pracy człowiek staje się uczciwy i rzetelny; cechy te są przeciwstawiane lenistwu, próżniactwu, krętaćtu.

Dyskurs literacki, oparty na analizie podstawowych utworów tzw. literatury wiejskiej malowniczo przedstawia wszystkie zajęcia, wykonywane

na wsi w różnych porach roku. Człowiek występuje tu na łonie przyrody i tworzy z nią harmonijną całość. Podstawą jego istnienia w tej przestrzeni, gdzie wszystko ma sens i swoje przeznaczenie, jest praca – rzetelna, mozolna, ponad siły. Nieróbstwo i lenistwo są przeciwieństwem pracy, prowadzą do większych wad społecznych i moralnych – pijaństwa, obżarstwa, oszustwa. Dar miłości do pracy czyni ją przyjemną i stanowi podstawę do jej rzetelnego wykonywania. Praca pełni rolę łącznika pomiędzy człowiekiem-pracownikiem a innym człowiekiem pracującym (są oni jak bracia), rodziną i społecznością wiejską. Pojawia się w literaturze też motyw pracy niewolniczej – chłop czuje się wykorzystywany i ciemiężony, otrzymujący niskie wynagrodzenie za pracę i niedoceniany przez panów mających władzę.

Dyskurs polityczny eksponuje patriotyczny aspekt pracy – pracując człowiek przyczynia się do dobrobytu społeczeństwa, umacniania państwa. W dyskursie politycznym zaznacza się też manipulacja człowiekiem, nakłanianie go do pracy poprzez jej sztuczne wywyższanie (okres sowiecki).

Wieloaspektowo jest przedstawiana praca w **dyskursie publicystycznym**: jest ona wartością, honorem; koniecznością i obowiązkiem; może być traktowana jako hobby, niewymagające wielkich wysiłków. Publicystyka ukazuje różne postawy człowieka wobec pracy. Pozytywnie jest postrzegana praca ciekawa, wykonywana z oddaniem, traktowana jako ważniejsza niż zdrowie. Zadowolenie z pracy odczuwa człowiek w określonych warunkach socjalnych, kiedy są kształtowane uczciwe relacje między pracodawcą a pracownikiem, kiedy panuje zaufanie i partnerskie stosunki w zespole. Dużą rolę w określaniu wartości pracy odgrywa też wynagrodzenie finansowe – praca powinna być dobrze opłacana, zapewniająca dobrobyt. Duże znaczenie ma też dla współczesnego człowieka kariera – dostrzeganie przez przełożonych i społeczeństwo jego zasług i kompetencji zawodowych. Podkreśla się rolę pracy jako czynnika, który wpływa na rozwój intelektualny człowieka, na zdobywanie nowych umiejętności, opanowywanie nowoczesnych technologii.

Najbardziej konkretnie zarysowany został obraz pracy w **wypowiedziach ankietowanych**. Jest to współczesna wizja pracy, którą reprezentują młodzi ludzie dopiero zaczynający działalność zawodową lub zastanawiający się nad rolą pracy w ich życiu, poszukujący odpowiedniego dla siebie zajęcia. Litewska młodzież pracę najczęściej rozumie jako konieczność bytową; praca ma zapewnić dochody. Równocześnie praca powinna dawać przyjemność, być pożyteczna dla społeczeństwa, przyczyniać się do jego rozwoju, dawać poczucie jedności ze społeczeństwem. Za taką pracę oczekuje się przede wszystkim satysfakcji moralnej, podziękowania, szacunku, oddania honoru. Obraz pracy nie lubianej, przymusowej, niemającej nic wspólnego z zainteresowaniami występuje w wypowiedziach młodzieży, ale nie jest on dominujący.

7. Profile litewskiej PRACY (DARBAS)

Wyłaniają się nawzajem uzupełniające się i przecinające się profile PRACY, świadczące o dynamicznym charakterze pojęcia. Wyrazisty jest profil **pracy rolnika**, widoczny w słownikach (podstawowym litewskim źródle leksykograficznym – LKŽ), charakteryzujący się wysoką oceną pracy na roli, która jest traktowana jako podstawa życia i moralności. Wzmacnia go dyskurs literacki otaczający pracę rolnika apoteozą i zakładający harmonijne relacje człowieka z otoczeniem (przyrodą i społecznością). Rozumienie społecznego charakteru pracy poświadczają przysłowia (sentencje pochodzenia ludowego), eksponujące dużą wartość pracy zespołowej (z *kimś*) i wykluczające nieuczciwe podejście do pracy i współwykonawcy. Tylko minimalnie zarysowany jest tutaj aspekt wyzysku człowieka poprzez pracę.

Inny jest profil pracownika, bo rozumienie pracy ulega zmianie wraz z rozwojem cywilizacji, możliwością zdobywania wiedzy i doświadczenia zawodowego, czyli specjalizacji funkcji członków wspólnoty. W dyskursach publicystycznym, politycznym oraz w ankietach mowa o **pracowniku wykwalifikowanym**, posiadającym różne doświadczenia zawodowe, zdobywającym wiedzę lub doskonalącym swoje umiejętności praktyczne. Może on zmieniać pracę, szukać odpowiedniej dla siebie pracy (rolnik raczej takiej opcji nie miał), ale ciągle praca dla niego jest podstawą życia, chce za włożony wysiłek dostawać godziwą wypłatę i być szanowany za działanie dla dobra ojczyzny. Oczekuje dalszego rozwoju i realizacji swoich możliwości. Ważny dla wykonawcy jest również pracodawca i zespół, w którym pracuje. Pracownik oczekuje, że relacje w zespole będą oparte na zaufaniu i tolerancji.

Bibliografia

- Bakanauskienė Irena, Bendaravičienė Rita, Krikštolaitis Ričardas, 2010, *Pasitenkinimo darbu tyrimas universiteto darbuotojų grupių atvejui*, „Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai”, 3 (22), s. 12–24.
- Baranovas Ruslanas, 2011, *Tapatybė ir prasmė: postmodernus būvis*, „Pašvaistė” 10–11, s. 1–4.
- Čiužas Antanas [et al.], 2005, *Akademinis jaunimas: gyvenimo būdas ir vertybės*, Vilnius. *Darbas ir žmogus* – <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-04-27-jonas-paulius-ii-darbas-ir-zmogus/61949>.
- Girdzijauskas Juozas, 2001, *Lietuvių literatūros istorija*, Vilnius, s. 603–624.
- Marcinkevičienė Dalia, 2008, *Darbas ir šeima Lietuvos moterų biografiniuose interviu 1945–1990 metais*, [w:] *Moterys, darbas, šeima: lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*, s. 198–212.
- Marcinkevičius J. rodo, kur eiti, kai paklysti – http://www.respublika.lt/lt/naujienos/kultura/portretai/jmarcinkevicius_rodokur_eitikaipaklysti/, print.1.
- Mitrikas Alfonsas Algimantas, 2005, *Svarbiausios gyvenimo vertybės šių dienų pasaulyje*, „Filosofija. Sociologija” 2, s. 40–45.

- Pilkauskaitė Valickienė Rasa, Valickas Andrius, Sinkievič Beata, 2007, *Darbuotojų ketinimo keisti darbą ir pasitenkinimo darbu sąsajos Lietuvoje*, „Socialinis darbas“, t. 6, nr 2, s. 115–123.
- Popiežius Pranciškus: darbas yra šventas* – <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/pasaulis/popiezius-pranciskus-darbas-yra-sventas-57-522826>.
- Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė* – <http://www.prusistika.ff.vu.lt/paieska/paieska>.
- Savicka Aida, 2006, *Darbas ir laisvalaikis: naujos jų tarpusavio ryšio sampratos paieškos*, „Kultūrologija“ 13, s. 183–204.
- Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina, 2004, *Būties suvokimas lietuvių liaudies dainose*, „Liaudies kultūra“ 3, s. 27–29.
- Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, 2008, *Lyčių vaidmenys viešojoje ir privačioje veikloje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (Darbo pasidalijimo tradicijos, stereotipai, priežastys)*, [w:] *Moterys, darbas, šeima: lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*, s. 165–197.
- Шифрисова Фрида, 2005, *Концепт „труда, работы“ в русской и литовской картине мира на материале паремий*, „Valoda – 2005: valoda dažadu kultūru kontekstā“, s. 334–339.

Ūródła

- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* – internetinė prieiga: <http://dz.lki.lt>
- Eidintas Alfonsas, 1990, *Antanas Smetona. Rinktiniai raštai*, Kaunas.
- Ermanytė Irena, 2003, *Antonimų žodynas*, Vilnius.
- Grigas Kazimieras, 2000, *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. I, Vilnius.
- Grigas Kazimieras, 1987, *Patarlių paralelės*, Vilnius.
- Lyberis Antanas, 2002, *Sinonimų žodynas*. Vilnius.
- Lietuvių kalbos žodynas* – internetinė prieiga: <http://lkzd.lki.lt/Zodynas/Visas.asp>.
- Pataisos darby kodeksas* – dostęp w internecie: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.B83AC4763015/TAIS.154134>; 1971 m. liepos 15 d. Nr. VIII-7 istatymas.
- Smoczyński Wojciech, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno, 114 p.
- www.aruodai.lt [dostęp: 2016-04-15]
- www.bernardinai.lt; informację zamieszczono: 201-04-27; 2012-03-20.
- www.delfi.lt; informację zamieszczono: 2010-11-24; 2013-09-27; 2015-09-18.
- www.jurisprudencija.lt; informację zamieszczono: 2007 2(92); 54-60.
- www.laisvaslaikrastis.lt; informację zamieszczono: 2015-06-20.
- www.lzinios.lt; informację zamieszczono: 2015-05-21.
- www.regionunaujienos.lt; <http://www.regionunaujienos.lt>
- www.tiesos.lt; informację zamieszczono: 2014-02-02.
- www.15min.lt; informację zamieszczono: 2012-07-18; 2015-08-19.

Wykaz skrótów

- Alv. – Alvitas, Vilkaviškio r.
- A. Vien. – Antanas Vienuolis
- AŽ – Antonimų žodynas
- Dv. – Dieveniškės, Šalčininkų r.
- Gs. – Geistarai, Vilkaviškio r.
- JD – Lietuviškos dainos užrašytos par Antaną Juškevičę
- J. Jab. – Jonas Jablonskis

J. Marc. – Justinas Marcinkevičius
Jnš. – Joniškis
Lzd. – Lazdijai
Mair. – Maironis
Mrj. – Marijampolė
Mž. – Mažvydas
P. Cvir. – Petras Cvirka
Plv. – Pilviškiai, Vikaviškio r.
Pn. – Panevėžys
Ps. – Pasvalys
Rm. – Ramygala, Panevėžio r.
rš. raštų žodis
Sdk. – Sudeikiai, Utenos r.
Slv. – Slavikai, Šakių r.
S. Nėr. – Salomėja Nėris
sov. – sowietyzm, wyraz oznaczający realia sowieckie
Stn.D. – *Daynas žemaycziu surynktas yr ysždutas par Symona Stanewicze Mokslynyka Lyteraturas yr Gražiuju Prytiryumu*. Wylniuje Spaustuwiej' B. Neumana Metuose 1829.
SŽ – Sinonimų žodynas
Šauk. – Šaukėnai, Kelmės r.
Šn. – Šunskai, Marijampolės r.
Vl. – Veliuona, Jurbarko r.
V. Myk.-Put. – Vincas Mykolaitis-Putinas
Žem. – Žemaitė

The concept of *DARBAS* 'work' in the Lithuanian language and culture

The linguistic and cultural picture of Lithuanian *DARBAS* 'work' was investigated on the basis of lexicographic, survey and textual data. In dictionary entries, one can see reflections of rural understanding of work as a hard, arduous human activity, which is the basis of existence and is performed out of duty, but, at the same time, brings joy to the worker. Young Lithuanians surveyed in 2016 have a dual attitude to work viewing it as a necessity and as something that gives meaning to life. What gives rise to the negative perceptions of work is the consumerist nature of modern society. Data from several discourses (literary, ideological, legal and journalistic) provide examples of old and new ways of looking at work. The classics of Lithuanian literature poeticise and ennoble hard work, glorifying and placing on a pedestal those who work. Ideological discourse emphasizes the patriotic sense of work and manipulates its recipients; legal discourse focuses on the importance of the right to work. The most multifaceted picture of work is found in journalistic discourse, which treats work as a value, a matter of honour, a necessity and a duty, and also as a hobby which requires no effort. The authors describe two profiles of Lithuanian *DARBAS* – a first one created from the point of view of a farmer, which has an archaic character, and a second, contemporary one, which reveals the point of view of a specialist worker, who has a well-developed social awareness and who knows his own value.

Koncept *PRACY* we współczesnej polszczyźnie

Jerzy Bartmiński
Małgorzata Brzozowska

PRACA na drabinie wartości Polaków zajmuje miejsce wysokie, na równi z rodziną, miłością i wiarą religijną, ale nie jest wartością absolutną, jest wartością instrumentalną. Stosunek Polaków do pracy jest zróżnicowany, w środowiskach plebejskich ceniona jest praca fizyczna, praca rąk, trud rolnika, górnika, w inteligentkich – praca umysłowa, a fizyczna jest traktowana jako gorsza. Ceni się pracę na etacie, mniej – prace dorywcze, na podstawie umów zawieranych na czas określony (zwanymi pogardliwie *śmieciówkami*). Analiza konceptu *PRACA* w polskiej lingwokulturze – przeprowadzona na podstawie danych systemowych (słowniki języka polskiego), ankietowych i tekstowych (przysłowia i teksty z Narodowego Korpusu Języka Polskiego) – pozwoliła wydobyc podstawowe parametry, składające się na „strukturę kognitywną” pojęcia *PRACY*, takie jak: kategoria nadrzędna, podmiot, czyli wykonawca pracy, cel działania, wytwór działania, jakość działania/cechy, wysiłek wkładany w wykonanie, a dalej też: zarobek/wynagrodzenie, miejsce pracy, czas pracy. Autorzy zaproponowali modelowy zapis bazowego wyobrażenia *PRACY* w postaci formuły zdaniowej: Ktoś – działa – celowo – pokonując trudności – z zamiarem zrobienia czegoś – i otrzymuje za to wynagrodzenie. Dwa podstawowe leksykalne eksponenty konceptu *PRACY* – *praca* i *roboty* – różnie profilują bazowe wyobrażenie: w znaczeniu *pracy* dominuje cel, wytwór i jakość, w znaczeniu *roboty* działanie i wynagrodzenie. W znaczeniu obu leksemów akcentowany jest wysiłek, trud. Autorzy przeanalizowali hiperonimy pracy, synonimy, frazematykę. Ankiety (oparte na pytaniu o rozumienie „prawdziwej pracy” – przeprowadzono je w środowisku studentów lubelskich trzykrotnie, w roku 1990, 2000 i 2010) pokazały, że nastąpił spadek rangi aspektu społecznego pracy (tworzenie wspólnoty), także aspektu etycznego, mniej istotna jest też jakość pracy. Ważniejszy staje się zarobek.

Wyróżniono sześć profili *PRACY*. W profilu tradycyjnym (ludowym) prototypem jest uprawa roli, ciężki trud, ale jego owocem jest chleb i bogactwo. Praca ma wymiar sakralny, jest spełnieniem obowiązku moralnego. Człowiek jest podporządkowany pracy. Narzędzia pracy: pług, sierp i kosa stają się symbolami owocnego wysiłku. W profilu religijnym praca jest obowiązkiem moralnym i koniecznością, kontynuacją stwórczego dzieła Boga, praca służy samorealizacji człowieka i tworzeniu wspólnoty ludzkiej. Aspekty fizyczny i umysłowy są trak-

towane integralnie. Pragmatyczny profil przedsiębiorcy zakłada, że praca jest procesem podlegającym racjonalizacji w kategoriach efektów ekonomicznych, towaru i ceny, kupna i sprzedaży. Liczą się koszty pracy (wkład kapitału, wynagrodzenie), wydajność pracy, wytworzony produkt i jego cena. Także: organizacja pracy, czas pracy, prawo pracy. W pragmatycznym profilu pracobiorcy ważne jest wynagrodzenie za włożony trud, ale też aspekt podmiotowy: możliwość indywidualnego rozwoju i doksztalcania się. Profil instytucjonalno-prawny, pozostaje pod oficjalną kontrolą i opieką państwa i jego organów (sądów, urzędów pracy); dąży się do równego traktowania praw i zobowiązań zarówno pracodawców, jak pracowników, działając w interesie ogólnospołecznym. Podkreśla się potrzebę walki z bezrobociem i prowadzenie takiej polityki edukacyjnej, która zapewni gospodarce dopływ niezbędnych fachowców. Profil pracy z perspektywy człowieka bezrobotnego – praca staje się wartością, dobrem pożądanym i trudno osiągalnym, ale też negocjowanym: nie każda praca, nie każde wynagrodzenie, nie każde warunki są akceptowane.

1. Wprowadzenie

PRACA w opinii Polaków nie jest wartością absolutną i „ostateczną”, jest wartością instrumentalną¹, ale na drabinie wartości współcześnie preferowanych zajmuje miejsce bardzo wysokie, na równi z rodziną, miłością i wiarą religijną, wyższe niż wolność, sprawiedliwość, tolerancja, solidarność, honor². Równocześnie stosunek Polaków do pracy jest zróżnicowany: inny w środowisku chłopskim, ludowym, tradycyjnym (trud rolnika jest uświęcony, bo „chlebodajny”), inny w środowisku robotników („zarobić, ale się nie napracować” – Lech Wałęsa), inny, bardziej zindywidualizowany, w sferach urzędniczych, inteligentkich, w wolnych zawodach, w działalności usługowej. Praca umysłowa już dawno w oczach Polaków zdobyła prestiżową i finansową przewagę nad pracą fizyczną, ale w potocznym odczuciu za prototypową pracę wciąż uchodzi praca manualna, praca rąk (kiedy o filozofie mówi się, że *siedzi z założonymi rękami*, znaczy to, że ‘nic nie robi’), ale równocześnie formy pracy umysłowej rozdrobniły się niepomiernie. Inaczej na pracę patrzą biznesmeni i pracodawcy (przedsiębiorcy), zainteresowani jej wynikami, kierujący się zasadą *Jaka praca, taka płaca*, inaczej pracobiorcy (robotnicy najemni, pracownicy), zainteresowani zarobkami i skłonni kierować się zasadą „odwróconą”: *Jaka płaca, taka praca*.

Konstytucja PRL z roku 1952 w artykule 14 stanowiła, że *Praca jest prawem, obowiązkiem i sprawą honoru każdego obywatela*. Konstytucja RP z roku 1997 r. zmienia ten zapis, w art. 24 ustala jedynie, że *Praca znajduje*

¹ Wedle typologii wartości Jadwigi Puzyniny (1992: 39–43).

² Zob. listę rangową polskich wartości, zestawioną na podstawie analizy 20 opracowań z lat 1985–2009, w artykule Bartmińskiego, Grzeszczak (2014: 34).

się pod ochroną Rzeczypospolitej Polskiej. Państwo sprawuje nadzór nad warunkami wykonywania pracy.

W sytuacji bezrobocia radykalnie zmienia się filozofia pracy, ilość miejsc pracy jest ograniczona, praca staje się towarem, pojawiają się jej nowe formy, nowe zawody, zanika tradycyjny etos pracy. Jednak nowe idee współlistnieją w społecznym odbiorze z tradycyjnymi; w zwierciadle języka widać nawarstwianie się nowego na stare, znajduje to odbicie w wielowariantowości „języka pracy”.

W tym szkicu spróbujemy zrekonstruować polski językowo-kulturowy obraz pracy, zgodnie z założeniami programu EUROJOS³, wskazać zespół cech podstawowych przypisywanych PRACY, obecnych w polszczyźnie potocznej, która jest częścią nieideologicznej wspólnej bazy kulturowej (*cultural common ground* van Dijka, 2003). W kolejności przyjrzymy się sposobom profilowania pojęcia PRACY na gruncie współczesnej komunikacji językowej, zwłaszcza w dyskursach ukierunkowanych ideologicznie, powiązanych ze środowiskami pracodawców i pracobiorców.

2. Z badań nad pracą

W XX wieku praca stała się przedmiotem zainteresowania polskich badaczy różnych specjalności: filozofów (teoretyków i prakseologów), socjologów i psychologów, teologów, pedagogów, a ostatnio także językoznawców. Odnotujmy skrótowo niektóre ważniejsze opracowania.

W końcu lat 50. XX w., w okresie rosnącej mechanizacji i automatyzacji, kiedy budziło się zainteresowanie wydajnością pracy w różnych sferach gospodarki i życia społecznego, problemami pracy zajęli się filozofowie. Tadeusz Kotarbiński opublikował głośny *Traktat o dobrej robocie* (1955), w którym jako prakseolog analizował efektywność i opłacalność pracy, rozumianą jako stosunek zaangażowanych sił i środków do osiągniętych efektów. Jego dzieło wpisywało się w pomysły ówczesnych ekonomistów i przedsiębiorców (Ford, Taylora), dążących do maksymalnego zrationalizowania pracy z pobudek praktycznych, finansowych. Zainicjowany wątek myślowy kontynuował Tadeusz Pszczołowski, m.in. w książkach *Zasady sprawnego działania* (1960) i *Prakseologiczne sposoby usprawniania pracy* (1969).

Na lata 60. przypada okres wzmożonego zainteresowania pracą w warunkach ustroju socjalistycznego, w którym obowiązywał konstytucyjny obowiązek pracy. Przedmiotem zainteresowania socjologów i ekonomistów tego czasu były głównie czynniki wpływające na wydajność pracy, por. Bronisław Biegeleisen-Żelazowski i in. (red.), *Jak pracuje człowiek* (1961),

³ Zob. Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009.

Jan Rosner *Zagadnienia czasu pracy* (1962), Jan Kordaszewski *Płaca według pracy* (1963), Józef Piotrowski *Praca zawodowa kobiety a rodzina* (1963), Antoni Rajkiewicz *Zatrudnienie w Polsce Ludowej w l. 1950–1970* (1965), Ryszard Dyoniziak *Społeczne uwarunkowania wydajności pracy* (1967); *Ergonomia – zagadnienia przystosowania pracy do człowieka*, red. K. Gruberowa (1968); Józef Michalak, Józef Orczyk, *Polityka społeczna a wydajność pracy*, (1990).

Na kontekst psychospołeczny pracy było ukierunkowane studium Ignacego Szaniawskiego *Humanizacja pracy a funkcja społeczna szkoły* (1966) i Zofii Ratajczak *Człowiek i praca. Psychologiczna analiza pracy* (1977). Kulturowy aspekt pracy pokazała Anna Zadrożyńska w książce *Homo faber i homo ludens. Etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej* (1983).

Aspekt personalny pracy był przedmiotem rozważań w szkicach i rozprawach z zakresu teologii pracy. Już w roku 1946 Stefan Wyszyński opublikował cykl konferencji o pracy pt. *Duch pracy ludzkiej*, w których przedstawił zarys „katolicko-społecznego, religijno-moralnego i ascetycznego” rozumienia pracy, uwagę skupiając na godności pracy i jej aspektach religijnych (znamienne tytuły rozdziałów: „Praca potrzebą natury ludzkiej”, „Praca obowiązkiem społecznym”, „Praca ludzka – współpracą z Bogiem”, „Módl się pracą” itp.). Do tego nurtu myślowego nawiązali w kolejności Czesław Bartnik w *Teologii pracy ludzkiej* (1977)⁴, Czesław Strzeszewski w fundamentalnej rozprawie *Praca ludzka. Zagadnienia społeczno-moralne* (1978) oraz autorzy piszący w tomie *Człowiek i praca. Studia i szkice wokół chrześcijańskiej koncepcji pracy* (pod redakcją Józefa Wołkowskiego, 1979). Szczególną rolę w kształtowaniu chrześcijańskiego obrazu pracy ludzkiej odegrał papież Jan Paweł II poprzez swoją encyklikę *Laborem exercens* (1981), w której skupił uwagę zwłaszcza na etycznej istocie pracy i podmiocie pracy – człowieku. „Praca jest dla człowieka, a nie człowiek dla pracy” – to kluczowa teza autora. Praca stanowi cel działania człowieka, ale ostatecznie „celem pracy pozostaje zawsze sam człowiek”. Praca powinna służyć człowiekowi, jego rodzinie i całemu społeczeństwu, a człowiek przez pracę „bardziej staje się człowiekiem”. Ten personalistyczny wątek w duchu filozofii spotkania i dialogu rozwijał Józef Tischner, który wychodząc poza bieżącą sytuację ekonomiczno-polityczną, podkreślał, że praca jest także komunikacją z innymi ludźmi, rozmową człowieka z człowiekiem, z innymi ludźmi jako współpracownikami. Mówił o pracy jako dialogu, jako sposobie budowania wspólnoty, w której człowiek

⁴ W wersji rozbudowanej: Czesław Bartnik, *Ręka i myśl. Teologia pracy, odpoczynku i świętowania*, Katowice 1982.

może się poczuć sobą u siebie w domu, o „gramatyce pracy” (Tischner 1981, 1985, 1993; por. Jagiełło 2014).

W latach 80. XX wieku wykrystalizowały się w Polsce dwa kontrastowe punkty widzenia na pracę, różniące się pod względem polityczno-światopoglądowym: pierwszy, wywodzący się z marksistowskiego traktowania pracy, podtrzymywany przez środowiska związane z ówczesną władzą, i drugi, budowany w oparciu o katolicką naukę społeczną, podtrzymywany przez Kościół katolicki, który został na własny użytek przyjęty przez związek zawodowy „Solidarność” (Mazurkiewicz 1990). W ujęciu komunistycznym praca była działaniem produkcyjnym, mającym wytwarzać dobra materialne i niematerialne, a jej wykonawcami są robotnicy przemysłowi i rolni oraz pracownicy umysłowi zależni od państwowego pracodawcy i traktowani przezeń przedmiotowo jako *siła robocza*. Z punktu widzenia katolicko-związkowego praca była opisywana jako działanie człowieka – podmiotu pracy, mające na celu nie tylko wytwarzanie dóbr materialnych, ale także rozwój osobowy i doskonalenie się człowieka pracującego oraz tworzenie wspólnoty społecznej. W chrześcijańskim pojmowaniu pracy przyjęto (od czasów Augustyna) jej rozumienie jako działania twórczego, które zapewnia człowiekowi udział w boskim dziele stwarzania świata wciąż na nowo (por. Wyszynski 1946; Jan Paweł II 1981; Strzeszewski 1978; Tischner 1981, 1985; Gałkowski 2012; Szostek 2015).

Do nurtu humanistycznego dołączyli z czasem także pedagodzy, rozwijając osobny nurt zwany pedagogiką pracy, zob. Zygmunt Wiatrowski *Podstawy pedagogiki pracy* (1994), Janina Karney *Podstawy psychologii i pedagogiki pracy* (2004). Wychodząc od problemów prakseologicznych, kulturoznawczych i teologicznych, pedagodzy podjęli kwestie związane z wyborem zawodu ze względu na predyspozycje psychiczne młodych ludzi, indywidualne potrzeby człowieka (samosterowności, przedsiębiorczości) i możliwości ich zaspokojenia w procesie pracy, stanęli ostatecznie na gruncie podmiotowości człowieka w procesie pracy. W nawiązaniu do licznych wcześniejszych publikacji, podsumowanie prac tego nurtu i jego systematyczne, pogłębione rozwinięcie przedstawiła Jolanta Wilsz w *Teorii pracy* (2009).

Udział językoznawców w „pracy nad pracą” był niewielki. Większość prac wyszła spod pióra Małgorzaty Mazurkiewicz, która w roku 1983 przygotowała pracę magisterską *Stereotyp językowy pracy w polszczyźnie ludowej*, po czym opublikowała serię artykułów na temat etymologii *pracy* i *roboty* (Mazurkiewicz 1988), relacji pracy do *sacrum* (Mazurkiewicz 1989) i dwóch ideologicznych spojrzeń na pracę (Mazurkiewicz 1990), a w kolejności podjęła próbę przedstawienia „struktury kognitywnej” pojęcia pracy i jej wariantów: potocznego, kościelnego i partyjnego (Mazurkiewicz-Brzozowska 1993). Jako

współpracownik programu ASA przygotowała też podsumowanie ankiet dotyczących pracy w roku 1990 i 2000 (zob. JWP 2006, s. 132–137) i opublikowała obszerny komentarz do tych ankiet (Brzozowska 2006b). Swoje badania nad pracą podsumowała w książce *Etymologia a konotacja słowa* (Brzozowska 2009, rozdz. IV). W roku 2014 językowo-kulturowemu obrazowi pracy w środowisku wiejskim poświęciła wiele uwagi Beata Ziajka (2014: 199–222).

Toczone aktualnie dyskusje humanistów (i nie tylko) dotyczą zwłaszcza podmiotowego aspektu pracy – obrony praw i godności osobowej pracownika (por. Szostek 2015), etycznych podstaw prawa pracy (praca jest wartością, nie towarem, Liszcz 2016), skomplikowanej sytuacji na rynku pracy w okresie transformacji ustrojowej i po zastąpieniu systemu socjalistycznego systemem neoliberalnym (Bağlajewski 2016); w planie ponadnarodowym, globalnym – analizowano kwestie kryzysu tradycyjnego etosu pracy w społeczeństwie konsumpcyjnym (Bauman 2006) i perspektywę społeczeństwa bez pracy w „erze postrykowej” (Rifkin 2003).

3. Podstawa materiałowa opisu *PRACY*

Analizę konceptu *PRACA* w polskiej lingwokulturze przeprowadzimy na podstawie danych systemowych (słowniki języka polskiego), ankietowych i tekstowych (S-A-T). Ankieta otwarta, oparta na pytaniu o rozumienie „prawdziwej pracy” została przeprowadzona w środowisku studentów lubelskich trzykrotnie (zob. dalej pkt 5). Sięgamy też wybiórczo do przysłów i tekstów dostępnych w Narodowym Korpusie Języka Polskiego, z którego materiał wybraliśmy częściowo metodą losową, częściowo uznaniową.

4. *PRACA* w świetle danych systemowych

4.1. Definicje słownikowe leksykalnych eksponentów konceptu *PRACA*

Podstawowe leksykalne wykładniki konceptu *PRACA* w języku polskim – *praca*, *robota* i *trud* – znajdują się na różnych miejscach na liście rangowej *Słownika frekwencyjnego polszczyzny współczesnej* (1990), więc mają różny status językowy: *praca* zajmuje wysoką pozycję 53 (z frekwencją 821), *robota* – pozycję 694 (z frekwencją 139), *trud* – pozycję 1851 (z frekwencją 42). Już z tego zestawienia widać, że leksem *praca* zdecydowanie dominuje nad oboma pozostałymi, ma też w opisach leksykograficznych najbardziej rozbudowaną strukturę semantyczną, z wielością wymiarów i cech.

Praca. *Słownik staropolski* podaje, że pierwotnie w polszczyźnie słowo *praca* znaczyło ‘staranie, opiekę’⁵, a *robota* – ‘trud, udrękę’⁶. Najprostszą (i najtrafniejszą) definicję współczesnego rozumienia *pracy* daje *Inny słownik języka polskiego* pod red. Mirosława Bańki (2000):

1. ‘Praca to działania wymagające wysiłku, wykonywane w jakimś celu. 2. *Czyjaś praca* to 2.1 czynności, które ta osoba wykonuje zarobkowo; 2.2 miejsce, w którym ta osoba jest zatrudniona. 3. *Praca* to dzieło uczonego, pisarza, artysty itp., a także ucznia, np. książka, obraz, utwór muzyczny. 4. *Nasza praca z jakimiś ludźmi* to czas, jaki z nimi spędzamy i wysiłek, jaki wkładamy w to, aby im pomóc lub nauczyć ich czegoś. 5. *Praca czegoś*, np. urządzenia, maszyny, narządu lub organizmu, to wykonywanie przez nie właściwych im czynności. 6. *Święto Pracy* to dzień 1 maja, w którym ludzie pracy uczestniczą w wiecach i pochodach na znak swojej solidarności. 7. *Praca* to w fizyce ‘ilość energii potrzebna do przemieszczenia ciała z jakiegoś punktu do innego’.

To ostatnie znaczenie, jako specjalistyczne, pozostawimy poza naszymi rozważaniami. Inne słowniki współczesne definiują *pracę* podobnie⁷, dokonują jednak także pewnych modyfikacji. Np. USJP 2003 precyzuje, że efektem *pracy* może być „wytworzenie określonych dóbr materialnych lub kulturalnych”, wydziela też formę *prace* (w liczbie mnogiej) w znaczeniu ‘działalność zespołowa, ogół czynności grupy ludzi realizujących jakieś zadanie’.

Robota – pochodząca od wieloznacznego słowa *robić* ‘stwarzać coś, sprawiać lub działać’ (mającego w ISJP aż 33 znaczenia) – jest mocno zakorzeniona w polskiej leksyce i semantyce, znaczy (według ISJP pod red. Bańki, 2000)⁸ – przede wszystkim to samo co *praca* w podanych wyżej dwóch

⁵ (<http://www.staropolska.pl/sloownik/info.php?nr=0&litera=praca&id=1812>, dostęp 24.02.2015).

⁶ (<http://www.staropolska.pl/sloownik/info.php?nr=0&litera=robota&id=2000>, dostęp 24.02.2015).

⁷ *Praca* wg USJP (2003) to: 1. ‘celowa działalność człowieka, zmierzająca do wytworzenia określonych dóbr materialnych lub kulturalnych, będąca podstawą egzystencji i rozwoju społeczeństwa, działanie, robienie czegoś, robota, wykonywany zawód’; 2. ‘wytwór celowej działalności człowieka, zwłaszcza w dziedzinie nauki lub kultury’; 3. ‘zajęcie, zatrudnienie jako źródło zarobku; posada, zarobkowanie’; 4. ‘funkcjonowanie, aktywność organizmu, organów człowieka, zwierzęcia’; 5. ‘funkcjonowanie, bycie w ruchu jakiejś maszyny, jakiegoś urządzenia’; 6. pot. ‘instytucja, w której się pracuje zarobkowo; zakład pracy, firma’; 7. fiz. ‘jedna z podstawowych wartości fizycznych, określająca wartość energii potrzebnej do przemieszczania ciała materialnego w przestrzeni [...]’.

⁸ *Robota* wg USJP (2003) to: ‘zespół czynności podejmowanych w celu wykonania, wyprodukowania, wytworzenia, dokonania czegoś; praca, działanie, działalność, robienie czegoś’. W kolejnych znaczeniach – ‘to, co jest (zostało, będzie) zrobione, wykonane, zdziałane, załatwione jako rezultat czyjejś pracy, działalności; wyrób, produkt, wytwór, dzieło, zadanie’; ‘zajęcie, zatrudnienie; praca jako źródło zarobku, zwłaszcza zarobkowa praca fizyczna; posada’; ‘zakład, miejsce pracy, zatrudnienia, stanowisko pracy’.

pierwszych znaczeniach ('czyjeś działania i wysiłki, wykonywane w jakimś celu', 'czynności wykonywane zarobkowo' i 'miejsce czyjegoś zatrudnienia', także 'wynik działania tej osoby'), ale ma też odcienie swoiste: używa się formy liczby mnogiej *roboty* dla nazwania 'działań, zwykle wielu osób, polegających na realizowaniu jakiegoś przedsięwzięcia', np. *roboty publiczne* 'różne prace o charakterze remontowym, porządkowym itp. organizowane na szeroką skalę po to, aby dać pracę bezrobotnym'; mówi się *rzecz czyjejs roboty* na rzecz wykonaną przez jakąś osobę lub w jakiś sposób, np. potrawy *domowej roboty* to takie, które ktoś zrobił sam, zamiast je kupić w sklepie; mówi się, że coś *jest w robocie*, jeśli nie jest jeszcze skończone, ktoś *nie ma nic do roboty* w jakimś czasie, to nie ma wtedy zajęcia i jego obecność jest zbędna lub niepożądana; *roboty* to przedmiot szkolny uczący praktycznych umiejętności, takich jak gotowanie, szycie lub drobne prace stolarskie. USJP (2003) dodaje, że „*robotami* nazywano też ciężkie, przymusowe prace fizyczne, na które wywożono Polaków w czasie II wojny światowej na teren III Rzeszy.”

Trud jest słowem książkowym, ma (według USJP) dwa wyspecjalizowane znaczenia: 'ciężka praca, wielki wysiłek; fatyga, znój' oraz 'niewygoda'; znaczenie 'niewygody' i 'wysiłku' wybija się na plan pierwszy w wyrażeniach pochodnych: *z trudem, bez trudu, trudno, trudność*.

W definicjach *pracy, roboty i trudu* pojawiają się te same podstawowe parametry (fasyty, wymiary), składające się na „strukturę kognitywną”⁹ pojęcia *PRACY*:

- (1) [kategoria nadrzędna],
- (2) [podmiot, czyli wykonawca pracy],
- (3) [cel działania],
- (4) [wytwór działania],
- (5) [jakość działania / cechy],
- (6) [wysiłek wkładany w działanie], a dalej też:
- (7) [zarobek / wynagrodzenie],
- (8) [miejsce pracy],
- (9) [czas pracy].

W znaczeniu *pracy* dominuje cel, wytwór i jakość, w znaczeniu *roboty* działanie i wynagrodzenie, *trudu* – wysiłek. Ale wymiary te w konkretnych kontekstowych użyciach *pracy* i *roboty* są różnie hierarchizowane, odpowiednio do różnych sposobów profilowania bazowego pojęcia (o czym dalej, punkt 8).

⁹ Termin wprowadzony przez Annę Wierzbicką w książce *Lexicography and Conceptual Analysis*, 1984.

Tabela 1. Parametry składające się na strukturę kognitywną nazw PRACY

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Praca</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>Robota</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>Trud</i>	+	+	?	?	+	+	-	-	-

4.2. Etymologia nazw PRACY

Leksem *praca* jest zapożyczeniem z języka czeskiego (stczes. *práce* ‘wysiłek’), w polszczyźnie należy do rejestru „wyższego”, jest odnoszony do prac umysłowych; leksem ten jednak nie ma przejrzystej motywacji semantycznej, jego etymologia jest niepewna, więc nie będziemy tu przywoływać ani analizować rozbieżnych hipotez.

Leksem *robota* jest ogólnosłowiański, ma etymologię przejrzystą, wymowną. W okresie staropolskim *robotę* odnoszono też do ‘pracy pańszczyźnianej, niewoli’; do rodziny wyrazu *robota* należy *parobek* ‘sługa, służący’, stp. *roba* ‘niewolnica’ i *robię* ‘dziecko’ (Boryś SEJP), a idąc dalej – scs. *robota* / *rabota* ‘niewola, niewolnictwo’, ros. *rab* ‘niewolnik’ i *rebionok* ‘dzieciak’. Dominującym znaczeniem *roboty* było więc ‘zajęcie niewolnicze, wymagające wysiłku, męczące’. Część tego etymologicznego znaczenia (‘wysiłek fizyczny’) pozostała widoczna do dziś w znaczeniu *roboty*, która jest odnoszona przede wszystkim do aktywności fizycznej, wymagającej wysiłku.

Podobny komponent, ‘wysiłek, ciężka praca’, wybija się na pierwszy plan w znaczeniu słowa *trud*, który jest także wyrazem ogólnosłowiańskim (por. czes. *trud*, ros. *труд*), łączony z litew. *triūsas* ‘praca, nadmiar zajęć’ i łac. *trūdere* ‘uderzać’ (Boryś SEJP); funkcjonuje we współczesnej polszczyźnie jako wyraz „książkowy”.

4.3. Synonimy

Interesująco opracowany *Dystynktywny słownik synonimów* (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004) notuje serię synonimiczną: *praca*, *zajęcie*, *zatrudnienie*, *robota*, i dołącza do niej ekspresywne słowa *fucha* pot., lekcew. ‘nielegalna robota wykonywana w godzinach pracy’ i *chatura* środ., lekcew. ‘mało ambitna praca zarobkowa artysty’.

PSWP Zgólkowej (2001) podaje liczne synonimy *pracy* i – co ważne – przyporządkowuje je do wyróżnionych sześciu znaczeń *pracy*:

– do znaczenia (1) ‘działania wymagające wysiłku, wykonywane w jakimś celu’: *aktywność*, *działanie*, *harówka*, *katorga*, *kierat*, *krwawica*, *męczarnia*, *mordęga*, *mozół*, *obowiązki*, *orka*, *pańszczyzna*, *pot*, *robota*, *siódme poty*, *służba*, *trud*, *wysiłek*, *zachrzan*, *zapieprz*, *zajęcie*, *zatrudnienie*, *zasuw*, *znój*; można do tego dodać slangową *tyrkę* ‘ciężką pracę’ od *tyrać* ‘ciężko pracować;

– do znaczenia (2) ‘rezultat działań’: *dorobek, dysertacja, dzieło*, (lekcew.) *elaborat, elukubracja, esej, monografia, omówienie, opracowanie, produkcja, publikacja, rezultat, rozprawa, studium, szkic, tekst, twór, twórczość, utwór, wynik pracy, wytwór*, (pot., lekcew.) *wypociny*;

– do znaczenia (3) ‘zajęcie, źródło utrzymania’: *angaż, ciepła posadka, engagement, etat, fotel, fucha, funkcja, godność, miejsce, posada, pozycja, robota, stanowisko*, (pot., pogardl.) *stolek, synekura, zajęcie, zatrudnienie*; do negatywnie nacechowanych synonimów pracy w tym znaczeniu w ostatnich latach doszła jeszcze *śmieciówka, umowa śmieciowa*, którymi to wyrazami potocznie określa się umowy na czas określony, niewymagające ubezpieczenia zdrowotnego (*Jak pracodawcy przestanie się opłacać zatrudniać ludzi na śmieciówkach, to jest większa szansa, że da pracownikowi etat*);

– do znaczenia (4) ‘ogół działań wykonywanych wspólnie’: *aktywność, czynności, działalność, działania, postępowanie, robota*;

– do znaczenia (5) ‘funkcjonowanie organizmu’: *aktywność, czynność, działanie, funkcjonowanie, trud, wysiłek*;

– do znaczenia (6) ‘miejsce, instytucja, w której się pracuje’: *fabryka, firma, instytucja, miejsce pracy, przedsiębiorstwo, zakład*.

Zwraca uwagę bogactwo pejoratywnych synonimów pracy w jej podstawowym znaczeniu (1) ‘działania wymagające wysiłku, wykonywane w jakimś celu’. Negatywnie nacechowane synonimy dominują także wśród czasowników określających pracę: neutralnym określeniom *pracować, robić coś, zajmować się, działać*, odpowiadają potoczne *odwalić* i *chalturzyć/ odstawić chalturę* (oba ostatnie zawierają negatywną ocenę jakości pracy); *harować, zasuwać* ‘wykonywać ciężką pracę pod przymusem’, ich wulgarne odpowiedniki to *zapieprzać* i *zapierdalać*.

Z podanych synonimów pracy warto zwrócić uwagę na *służbę*, która przeszła znamiennej ewolucji znaczeniowej. *Służba* w znaczeniu ‘praca pomocnicza w czyimś domu, w gospodarstwie itp. za wynagrodzeniem’ i *służący, sługa* jako ‘ktoś do pomocy na każde zawołanie’ prawie już wyszły z użycia, bo w demokratycznym społeczeństwie zaczęły być odbierane jako poniżające (por. *wysługiwać się kimś, słuźalczy*). Ale samo słowo *służba* pozostało w obiegu, z tym, że uzyskało sens – „uszlachetniony”: ‘działań na rzecz wspólnoty, wykonywanych z poświęceniem dla jakiejś idei, sprawy’: *służba kapłańska, obywatelska; służba nauce, ojczyźnie, społeczeństwu; służby medyczne, mundurowe; służba prawdzie, sprawiedliwości; nauka w służbie ludu; poświęcić siły w służbie chorych, biednych*. Za taką *służbę* zwykle otrzymuje się nagrodę, czasem medal (z typowym uzasadnieniem: *za wystugę lat*).

4.4. Kategorie nadrzędne – hiperonimy pracy

Hiperonimami pracy i roboty są w słownikach w pierwszej kolejności *działanie* i *zajęcie*. *Działanie* to ‘to wszystko, co jakaś osoba robi w jakimś celu’ (ISJP), *zajęcie* to m.in. ‘czynność, którą dana osoba wykonuje z przyjemnością jako część swoich codziennych obowiązków’ oraz ‘czynność, którą dana osoba wykonuje zarobkowo’ (ISJP). Treść znaczeniowa *zajęcia* jest bogatsza niż treść *działania* (i odpowiednio do tego zakres użycia jest węższy). Oba wyrażenia – *działanie* i *zajęcie* – są najbliższymi hiperonimami pracy¹⁰, oba dają się zdefiniować za pomocą jeszcze ogólniejszej kategorii *robienia czegoś, czynności*, czyli pewnego rodzaju *aktywności*. Mamy więc do czynienia ze strukturą piętrową, kilkupoziomową:

- poziom I: *czynność, aktywność* (wspólny mianownik ‘robienie czegoś’),
- poziom II: *działanie, zajęcie* (wspólny mianownik ‘robienie czegoś + celowe’),
- poziom III: *praca, robota* (wspólny mianownik: ‘robienie czegoś + celowe + z wysiłkiem + z nastawieniem na rezultat’).

Pozostając przy danych systemowych, dodajmy jeszcze, że różnica między *działaniem* i *zajęciem* uwidacznia się, jeśli wziąć pod uwagę konotacje składniowe bazowych czasowników *działać* i *zajmować się*: *ktos działa jakoś, na kogoś* – tu dopełnienie czasownika jest fakultatywne; ale *ktos zajmuje się czymś* – tu dopełnienie czasownika jest obligatoryjne i jest z dużą dokładnością wyznaczane z góry, inaczej mówiąc, implikowana jest kategoria zdarzeń, którymi *ktos się zajmuje*. (Więcej o tym powiemy na podstawie danych korpusowych; zob. dalej, punkt 6.3. Teksty).

4.5. Kohiponimy pracy

Jakie są inne ważne czynności (*działania, zajęcia*) poza pracą? Bo praca nie wypełnia człowiekowi całego życia.

Statystyki oparte na danych GUS informują, że Polacy tylko 12% doby poświęcają na „pracę zawodową”, prawie 47% doby na „potrzeby fizjologiczne” (sen, jedzenie itp.), a resztę czasu w malejącej proporcji – na: „zajęcia i prace domowe”, „korzystanie ze środków masowego przekazu” (telewizja!), „życie towarzyskie i rozrywki”, „dojazdy i dojścia”, „zamiłowania osobiste”, „uczestnictwo w sporcie i rekreacji, „naukę”, „dobrowolną pracę w organizacjach i poza nimi”, „zaangażowanie w działalność organizacji i praktyki religijne” (1,5%)¹¹. W tej oficjalnej statystyce po pierwsze – nie jest respektowana potoczna konceptualizacja doświadczeń życiowych przeciętnego człowieka,

¹⁰ Spełniają postulat „bliskiej przyległości hiperonimu”.

¹¹ Z raportu GUS pt. *Badania budżetu czasu ludności w 2013 r.*

która różni się od oficjalnej subiektywizmem percepcji sposobów spędzania czasu. Niewątpliwie praca w tym subiektywnym postrzeganiu zajmuje więcej miejsca niż wskazane 12%¹². Po drugie, użyte w oficjalnym komunikacie GUS nazwy sposobów innego niż praca spędzania czasu nie odpowiadają potocznemu nazewnictwu. Jeśli respektować dane języka naturalnego, do wyróżnianych *działań celowych* niebędących *pracą* możemy zaliczyć następujące:

– dla znaczenia (1), tj. ‘działań wymagających wysiłku, wykonywanych w jakimś celu’: *odpoczynek, czas wolny, oglądanie telewizji, spacer; gry i zabawy; sport (zawodowy), czytanie...; modlitwa;*

– do znaczenia (2), tj. ‘zarobkowania’: *nauka, sport (amatorski), wolontariat;*

– do znaczenia (6), tj. ‘miejsca pracy’: *dom, szkoła, kościół, plaża* i in.

Do kohiponimów *pracy* wrócimy jeszcze przy omawianiu danych tekstowych (zob. dalej 6.3.).

4.6. **Opposita**

Antonimami pracy jako ‘działań wymagających wysiłku, wykonywanych w jakimś celu’ są w pierwszej kolejności *odpoczynek* i *bezrobocie*, a dalej także (wedle PSWP Zgólkowej, 2003): *bezczytność, bezruch, bezwład, stagnacja, zastój, ustanie*; oraz: *lenistwo, leniuchowanie, próżniactwo*; zZob. też dalej: przysłowia 6.1.

4.7. **Derywaty**

Poszczególne wymiary i składniki semantyczne pojęcia *PRACY* są eksponowane i uwydatniane w wyrazach pochodnych (derywatach) od **pracy** i **roboty**.

Liczna grupa derywatów odnosi się do ludzi, wykonawców pracy: *pracownik/pracownica; robotnik/robotnica*. O zbiorowości wykonawców mówi się: *robotnicy/pracownicy*, z szacunkiem i uznaniem też: *ludzie pracy, świat pracy* ‘warstwa społeczna utrzymująca się z własnej pracy, zwłaszcza fizycznej’. Wśród wykonawców *pracy* wyróżnia się tych, którzy szczególnie lubią to zajęcie, określając ich z dystansem („z przekąsem”) słowem *pracuś* (brak nazwy żeńskiej) i nowszymi określeniami o już wyraźnie negatywnym nacechowaniu: *pracoholik/pracoholiczka*. Od *roboty* analogiczne urobienia to *robotol* (pogardliwie o niewykwalifikowanym robotniku wykonującym najcięższe

¹² Także obiektywnie biorąc liczba 12% jest zaniżona, bo według unijnej agencji *Euro-found* w roku 2010 przeciętny Polak pracował 41 godzin tygodniowo („Gazeta Wyborcza” z 30 kwietnia – 1 maja 2013), czyli przepracowywał około 23% godzin tygodnia.

prace fizyczne) i *robociarz* (z uznaniem o robotniku na znak środowiskowego solidaryzmu). Specyficznym wykonawcą pracy jest *robot* ‘mechaniczne urządzenie wykonujące automatycznie określone zadania’; *robotyka* ‘nauka zajmująca się projektowaniem i stosowaniem robotów’, *robotyzacja* ‘wprowadzanie robotów’. Jest także potoczna i pogardliwa nazwa osoby leniwej, stroniącej od pracy – *nierób* i postawy niechęci do pracy – *nieróbstwo*.

Szczególnie wyraziste jest nazwowe odróżnienie tych, którzy komuś pracę organizują i powierzają: *pracodawcy* i tych, którzy pracę przyjmują: *pracobiorca*. Leży ono u podstaw różnych profili pracy, jednego tworzonego z punktu widzenia przedsiębiorcy, drugiego z punktu widzenia robotnika najemnego; wrócimy tego rozróżnienia przy omawianiu profilowania pracy w dyskursie (pkt. 8).

Pomieszczenie, w którym się pracuje, to *pracownia*; w XVII wieku używano też nazwy *robotnia*.

Od *pracy* tworzone są określenia *współpraca*, *współpracować*, *współpracownik*.

Przymiotniki *pracowity* i *robotny* funkcjonują symetrycznie, znaczą mniej więcej to samo: ‘pracujący dużo i chętnie’, z dodatkową konotacją raczej ‘mozołu’ niż ‘efektywności’, ale już *pracowicie* odbiega znaczeniowo od *roboczo* (*wnioski zredagowane roboczo* ‘wstępnie’); od roboty są jeszcze tworzone inne wyrazy: *roboczy* ‘przeznaczony do pracy’, *zarobek*, *roboczodniówka*, *roboczo-godzina* ‘nazwy jednostek czasu, podczas których wykonywana jest robota’, *robocizna* ‘włożona w co praca, wartość tej pracy’.

Godne uwagi jest bogactwo niuansów oddawanych derywatami czasownikowymi: od *pracować* i *robić*: *dopracować*, *napracować*, *popracować*, *przepracować*, *spracować*, *opracować*, *wypracować*; *dorobić*, *narobić*, *nadrobić*, *obrobić*, *przerobić*, *wyrobić*, *zarobić*, *zrobić*; są od nich tworzone dalsze derywaty: *opracowanie*, *wypracowanie*; *zarobek*, *wyrób*, *wyrobisko*, *wyrobnik*, *wyrobnictwo*.

Formacje prefiksalne pozwalają akcentować różne aspekty procesu pracy; przykładowo: *porobić* – czynność wielokrotnie powtarzana w odniesieniu do wielu obiektów (*Studenci porobili sobie notatki*); *popracować* – przez krótki czas (*Popracował trochę i wyjechał*); *przepracować* – przez określony okres czasu (*Przepracował w banku pięć lat*); *wyrobić*, *wypracować* – podkreśla się osiągnięty efekt działania (*Wyrobił sobie dobrą opinię*; *wypracował nową metodę*); *przerobić* – informuje o zmianie czegoś w coś (*Przerobił strych na mieszkanie*).

Potencjał derywacyjny rdzeni *prac-*, *rob-* i *trud-* jest nierówny. Największy w przypadku *rob-*, najmniejszy w przypadku *trud-*. Można to uwidocznić w postaci tabeli 2.

Tabela 2. Potencjał derywacyjny rdzeni *prac-*, *rob-*, *trud-*.

	Praca	Robota	Trud
		<i>pracować</i>	<i>robić</i>
	<i>od-, po-, prze-, wy-, za-,</i>	<i>wy-, za-,</i>	<i>u-, za-</i>
Cechy	<i>pracowity</i> <i>pracowicie</i>	<i>robotny, roboczy,</i> <i>robotniczy</i> –	(<i>trudny</i>) (<i>trudno</i>)
Wykonawca czynności	<i>pracownik/-ica,</i> <i>pracoholik/-iczka,</i> <i>pracuś</i>	<i>robotnik/-ica,</i> przest. <i>parobek</i> <i>roboł, robociarz</i>	<i>zatrudniony</i>
Rezultat	<i>praca₁</i>	<i>robota₁, robótka,</i> <i>wyrób, robocizna</i>	–
Efekt	<i>wypracowanie</i>	<i>zarobek</i>	–
Miejsce	<i>pracownia</i>	stp. <i>robotnia</i>	–
Organizacja	<i>pracodawca, pracobiorca, pracochłonny, współpraca</i>	<i>roboczogodzina</i>	
Antonim	–	<i>bezrobocie,</i> <i>nieróbstwo</i>	–

4.8. Frazematyka

Liczba frazemów¹³, których członami są wyrazy *praca*, *robota*, podawana w słownikach, jest bardzo różna. *Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki (1967) pod hasłem *praca* rejestruje 90 jednostek, pod *robota* – 46, pod hasłem *pracować* – 18, pod *robić* – 155. W *Słowniku frazeologicznym współczesnej polszczyzny* Stanisława Bąby i Jarosława Liberka (2002) odnotowano pod *pracą* tylko 4 jednostki: *benedyktyńska praca*, *mrówcza praca*, *syzyfowa praca* i *wypadek przy pracy* (podobnie mało pod *robotą*), ale już najnowszy *Wielki słownik frazeologiczny* Renardy Lebdy (2008) w dziale „Aktywność, praca” podaje ich 120.

Przyjrzyjmy się bliżej frazemom odnoszącym się do pojęcia *PRACY*, zebranych w tym ostatnim słowniku w dziale tematycznym „Aktywność, praca” (uwzględniającym także jednostki, w których wyrazów *praca*, *robota* na powierzchni nie ma).

Znaczna grupa frazemów służy wyróżnianiu momentów *zaczynania*, *przebiegu* i *zwłaszcza kończenia* zatrudnienia: *znaleźć pracę* ‘zostać zatrudnionym w wyniku poszukiwań, starań’, *zarabiać na życie* – i odpowiednio: *stracić pracę*, *pójść na zieloną trawkę* ‘stracić pracę, zostać zwolnionym

¹³ Używamy tego wygodnego określenia Wojciecha Chlebdy dla łącznego nazwania utartych frazeologizmów i odtwarzalnych kolokacji, między którymi granica jest płynna.

z pracy', wyrzucić kogoś z pracy, wylać/wyrzucić/wywalić kogoś na zbity pysk, wylecieć na zbitą mordę. Można wtedy wyjechać gdzieś za chlebem, na saksy.

Jakość i sposób wykonywania pracy są określane za pomocą licznych zwrotów, przeważnie uwydatniających zwłaszcza wysiłek jej towarzyszący: *pracować jak wół/koń* 'ciężko, z mozołem', *harować jako niewolnik*, *pracować w pocie czoła*, *wypruwać sobie żyły/flaki* 'bardzo się starać, aby coś osiągnąć, zrealizować; pracować ponad siły'; eksponuje się ciągłość i tempo: *nie ustawać w pracy* 'pracować nieprzerwanie, nie poddając się zniechęceniu', *poruszać się jak w kieracie* 'robić coś bez odpoczynku, bez wytchnienia', *pracować jak mrówka/pszczola* 'pracować dużo, wytrwale, szybko; uwijać się', *dwoić się i troić* 'być bardzo zapracowanym, wykonywać coś w pośpiechu', *pracować jak szatan* 'pracować bardzo szybko, energicznie, z zapamiętaniem, nie zwracając uwagi na to, co dzieje się obok', *pracować niczym maszyna* 'pracować szybko, bez wytchnienia, długo'.

Wyróżnionym (na gruncie frazeologii) narzędziem pracy jest **ręka**, mimo że praca umysłowa już dawno zdobyła lepszą pozycję niż praca fizyczna i cieszy się wyższym prestiżem, a najlepsi specjaliści są poszukiwani przez *łowców głów*, który przeprowadzają *drenaż mózgow*. Pamięć o ręce jako podstawowym narzędziu pracy poświadczają takie wyrażenia, jak *brak rąk do pracy*, *być czyjąś prawą ręką* 'być czyimś głównym pomocnikiem', *mieć ręce pełne roboty* 'mieć bardzo dużo pracy', *złota rączka*, *mieć złote ręce* 'posiadać umiejętność fachowego wykonywania wszystkiego', *robotą pali się komuś w rękach* 'ktoś pracuje bardzo szybko i efektywnie'; cenione są przedmioty *ręcznej roboty*. Można też *zakasać rękawy* 'z zapalem rozpocząć pracę' i *urobić sobie ręce po łokcie* 'zrujnować sobie zdrowie ciężką pracą', ale też *mieć dwie lewe ręce* 'nie potrafić niczego zrobić'.

Duża grupa frazemów odnosi się do relacji człowiek – praca, modelowanych przeważnie z perspektywy człowieka, który szuka pracy, chce *pracować na siebie* 'utrzymywać się dzięki własnej pracy', nie *na kogoś*; może *pracować na czarno* 'nielegalnie, potajemnie', *robić kanty* 'oszukiwać, kombinować', *robić/zrobić kasę/pieniądze* 'zarabiać dużo pieniędzy'; *nawał pracy*, *zalegać z pracą*, *pracować po godzinach*; praca może być *przyjemna*, *intensywna* i *solidna*, a także *uciążliwa*, *mordercza*, *wyczerpująca*, *stresująca*.

Do organizacji pracy odnoszą się frazeologizmy: *rynek pracy*, *warunki pracy*, *zdolność do pracy*, *wydajność pracy*, *przodownik pracy*; *dyscyplina pracy*, *bezpieczeństwo i higiena pracy*, *inspektor pracy*, *nakład pracy* 'ilość pracy włożona w wykonanie jakiegoś zadania'; *dzień pracy*, *karta pracy*, *robocze ubranie*.

Na cechy pracy (w jej różnych znaczeniach) wskazują liczne połączenia typu rzeczownik + przymiotnik¹⁴. Są to wyrażenia zarówno neutralne: *praca fizyczna* i *praca umysłowa*; *praca biurowa*, *praca badawcza*, *naukowa*; *praca dyplomowa*, *magisterska*, *doktorska*; *zlecona*, *zdalna*; *codzienna*, *ciągła*, *stała* albo *dorywcza*, *sezonowa*, *tymczasowa*; jak pozytywne: *owocna*, *wydajna*; *koronkowa robota* to ‘robota niezwykle kunsztowna, wymagająca wielkie precyzji, dokładności’; i negatywne: *czarna robota* ‘praca fizyczna, wymagająca wielkiego wysiłku, nieprzyjemna’; *papierkowa robota* (pogardl.), *brudna robota* ‘nieuczciwe, przestępcze działanie’, *mokra robota* ‘przestępstwo, podczas którego dochodzi do zranienia lub zabójstwa ofiary’. Z dystansem jest traktowana *praca syzyfowa*, *benedyktyńska*, *mrówcza* ‘zmuDNA, wytrwała praca’, a także *ciężkie roboty*, *roboty przymusowe*, *prace polowe*, *roboty budowlane*, *roboty ziemne*, coraz częściej wymienia się męczące *prace domowe*.

5. PRACA W ŚWIELE DANYCH ANKIETOWYCH (W OCZACH WSPÓŁCZESNYCH STUDENTÓW)

Ankieta została przeprowadzona trzykrotnie, w roku 1990, 2000 i 2010 w środowisku studentów lubelskich, według wzoru sprawdzonego wcześniej¹⁵. Ankietowali odpowiadali na jedno pytanie: „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwej pracy?” Odpowiedzi każdorazowo udzielała podobna liczebnie grupa studencka (z założenia 100 osób, dobieranych wedle takich samych zasad: po połowie kobiety i mężczyźni, z wydziałów ścisłych i humanistycznych).

Należy zaznaczyć, że studenci są przede wszystkim obserwatorami pracy innych, rzadziej pracownikami. Pracę więc raczej sobie wyobrażają. Ich punkt widzenia pracy jest wobec niej zewnętrzny, chyba bardziej przewidywany niż odzwierciedlający rzeczywistość. Jak się zdaje, do ich wypowiedzi odpowiednia jest rama modalna w rodzaju *chcę, żeby ...* albo *myślę, że ...*, a nie: *wiem, że ...*

W roku 2010 lubelscy studenci (113 osób) za najważniejszy uznali aspekt **bytowy**, to, aby dzięki pracy można było osiągnąć zarobek/utrzymanie dawane przez pracę – 16,22%¹⁶. Nie bez znaczenia jest strona **psychologiczna**, to, by czerpać z pracy satysfakcję/przyjemność (6,92%), chociaż mówi się o tym rzadziej, niż w poprzednich latach¹⁷. Istotne stało się zaan-

¹⁴ Do 21 jednostek przytoczonych w *Słowniku* Lebdy dołączamy tu (wyjątkowo) drugą partię, równie liczną (24 jednostki) wydobyte z NKJP.

¹⁵ Zob. tom JWP 2006; tamże szersze omówienie zastosowanej metody.

¹⁶ W roku 1990 – 8,32%, w roku 2000 – 12,15%.

¹⁷ 8,23% poświadczeń w roku 1990 i aż 14,65% w roku 2000.

gażowanie pracownika w to, co się robi: **pasja** – 10,81%¹⁸. Cechy **etyczne** wykonawcy pracy, takie jak sumienność (4,95%), rzetelność (3,60%), uczciwość (2,70%), solidność (0,45%) były wymieniane rzadziej. Ważny jest też aspekt bytowy – wysiłek/trud – 5,40% wobec 1,42% w ASA 90 i niemal nieobecności w ASA 2000.

Jeśli zapytamy, w jakie syndromy¹⁹ układają się podawane przez studentów w 2010 roku cechy, to niewątpliwie najważniejszy jest syndrom zysków. Praca ma dać pieniądze, trochę przyjemności. Syndrom dyspozycji fizycznych i psychicznych wykonawcy jest prawie niewidoczny. Ważniejszy wydaje się syndrom kosztów (wysiłek, ciężar pracy) – można sądzić, że przyczyną tego jest fakt, iż studenci coraz częściej, już w czasie studiów, wchodzi w role wykonawców pracy (i ramą modalną wypowiedzi ankietowych jest wtedy: *wiem, że...* a nie *chcę, żeby...* albo *myślę, że...*).

Także jeśli porównamy ze sobą charakterystykę aspektową pracy w oczach studentów, w kolejnych badaniach widać wyraźne zmiany. Te zmiany to: 1) spadek rangi aspektu społecznego pracy w kolejnych ankietach; 2) spadek rangi aspektu etycznego pracy; 3) wzrost rangi aspektu fizycznego; 4) wzrost rangi aspektu psychospołecznego. Zmiany te są wprawdzie jeszcze nieistotne statystycznie²⁰, ale wykazują pewną utrzymującą się tendencję i są podobnie ukierunkowane. Badania pokazują, że dla studentów coraz ważniejszy staje się zarobek i możliwość utrzymania się na dobrym poziomie oraz związane z tym zaangażowanie i pasja, a coraz mniej istotna jest jakość pracy, jej rzetelność, sumienność, dokładność oraz związane z nią relacje z przełożonymi i ze współpracownikami. Wydaje się, że w warunkach kryzysu, bezrobocia i w okresie postępującej indywidualizacji funkcja pracy polegająca na tworzeniu i kształtowaniu wspólnoty ulega w świadomości młodego pokolenia ograniczeniu. Znacznie mniej istotna stała się też etyka pracy.

Wyniki ankiety ASA 2010 potwierdził w dużym stopniu sondaż „Gazety Wyborczej” w roku 2011 przeprowadzony wśród Polaków 19–26-letnich, z których pracuje około połowy, a część łączy pracę z nauką. „Są świadomi, że o pracę jest ciężko, miarkują aspiracje i trzeźwo oceniają swoje szanse”

¹⁸ Wobec 1,99% w roku 1990 i 3,73% w roku 2000.

¹⁹ Syndrom dyspozycji fizycznych, psychicznych i intelektualnych wykonawcy pracy obejmuje następujące cechy: rzetelność/sumienność, uczciwość, dokładność, odpowiedzialność, wydajność, solidność, systematyczność, staranność, pilność, zaangażowanie, zamiłowanie, chęć do pracy, szacunek do pracy, zainteresowania. Syndrom zysków to cechy, które nazywają korzyści z pracy, zarówno materialne, jak i niematerialne: zarobki/utrzymanie, satysfakcja/zadowolenie/ przyjemność/radość, efektywność, samorealizacja, służy innym, pożyteczna, dobro ogółu, zaspokaja potrzeby społeczne. Syndrom kosztów to: wysiłek fizyczny i wysiłek umysłowy, zmęczenie, spracowane dłonie, pot.

²⁰ Sprawdzono je za pomocą testu statystycznego na istotność różnic, zob. Brzozowska 2006: 44–45.

– komentowała te wyniki prof. Anna Giza-Poleszuk. „Gazeta” zapytała też, co zdaniem młodych jest najważniejsze przy szukaniu pracy. „Mogli wybrać dwie odpowiedzi. Najwięcej wskazań padło na znajomości – 47 proc., i doświadczenie zawodowe – 45 proc. Wykształcenie wybrało 35%.” „A co jest najważniejsze w pracy? Musi być dobrze płatna (50%) i dająca możliwość rozwoju (46 proc.) powinna w niej panować przyjemna atmosfera (27 proc.) [...] Ale dla osób z wyższym wykształceniem najważniejsza okazała się możliwość rozwoju”. (Wojciech Szacki, *Młodzi i bez złudzeń*, „Gazeta Wyborcza” 18 III 2011).

6. Teksty

Wobec ogromu tekstów, w których można szukać świadectw dotyczących pracy, ograniczamy się do wyboru, respektującego zalecenia instrukcji EUROJOS (zob. Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009). Sięgamy do tekstów folkloru (do przysłów zebranych w NKPP), sondażowo do literatury pięknej i publicystyki, w pewnym zakresie skorzystamy z tekstów zebranych w korpusie (NKJP).

6.1. PRACA w świetle przysłów

W NKPP pod hasłem *praca* znalazły się 63 jednostki, pod *pracować* – dalsze 58; pod *robić* – 134, pod *robotą* – 70; pod *trud* – 0, pod *trudzić się* – 1. Co do językowo-kulturowego obrazu konceptu *PRACA* wnoszą przysłowia? Przyjrzymy się wybranym przykładom:

Praca w świetle przysłów jest koniecznością, ponieważ daje chleb i możliwość życia:

[1] *Bez pracy nie ma kotaczy* NKPP *praca* 2 (od roku 1522).

[2] *Kto nie pracuje, ten nie je*. NKPP *pracować* 13 (od 1546 roku, z 2 Tes 3,10).

[3] *Bóg bez pracy nic nie daje*. NKPP *praca* 5 (od roku 1581).

[4] *Kto nie pracuje za młodu, ten na starość dozna głodu*. NKPP *młodość* 17 (od 1885 roku).

[5] *Gdzie pracują, tam chleb mają, gdzie próżnują, biedę mają*. NKPP *pracować* 3 (od 1894 roku).

[6] *Praca tuczy, bieda uczy*. NKPP *praca* 48 (od 1894 roku).

Przysłowia usilnie zachęcają do pracy:

[7] *Praca ustawiczna wszystko przemoże (zwycięża)* NKPP *praca* 50 (od 1632 roku, z łac. *Labor improbus omnia vincit*).

[8] *Praca mo cierpki korzyń, ale słodki owoc* NKPP *praca* 37 (cieszyńskie).

W XIX-wiecznych przysłowiach z pracą, która „wzbogaca”, z pracą efektywną, są łączone cechy, które powinny jej towarzyszyć: uczciwość, wytrwałość, cierpliwość oraz wiara, modlitwa, porządek, przemysł, statek:

- [9] *Cierpliwością i pracą ludzie się bogacą*. NKPP praca 36.
- [10] *Oszczędnością i pracą ludzie się bogacą*. NKPP praca 36.
- [11] *Modlitwą i pracą ludy się bogacą*. NKPP praca 36.
- [12] *Praca z ochotą przerabia słomę w złoto*. NKPP praca 51 (od 1894 roku).

Za każdą pracę należy się proporcjonalna zapłata:

- [13] *Jaka praca, taka płaca*. NKPP praca 12 (od roku 1562).
- [14] *Z rankiem praca, w wieczór płaca*. NKPP praca 59 (od 1894 roku).

Nagroda za pracę mogą być sława i honory:

- [15] *Za pracą idzie sława*. NKPP praca 61 (od 1683 roku).
- [16] *Bez pracy trudno dostąpić honoru*. NKPP praca 3 (od 1786 roku).

Zapłata nie zawsze odpowiada pracy. Obiegowa sentencja (autorstwa Chestera Karrassa) głosi, że:

[17] *W biznesie nie dostajesz tego, na co zasługujesz, dostajesz to, co wynegocjujesz*.

W przysłowiach niekiedy dochodzi do głosu punkt widzenia pracobiorcy:

- [18] *Niespora praca, gdy licha płaca*. USJP Dub 3/528; poniekąd też:
- [19] *Żadna praca nie hańbi*. SJP Szym 2/905.

Daje jednak o sobie znać punkt widzenia pokrzywdzonego pracownika, którego pozbawiono należnego mu wynagrodzenia (czy choćby należnej mu satysfakcji):

[20] *Murzyn zrobił swoje, Murzyn może odejść*. NKPP Murzyn 5 (dokumentacja od XIX wieku).

[21] *Pracuje jak Murzyn ‘bardzo ciężko’*. NKPP (od 1874 roku).

Przed nadmierną pracowitością przestrzega przysłowie (szlacheckie?):

[22] *Praca, gniew, picie najzdrowsze w miarę*. NKPP praca 34–35 (od 1600 do 1894);

a z zachętami do pracy (które w dydaktycznie nastawionych przysłowiach dominują) w jawnej sprzeczności pozostają ostrzeżenia przed jej negatywnymi skutkami:

[23] *Pracuj, pracuj, a garb ci sam wyrośnie*; war.: *Ucz się i pracuj, a garb ci sam wyrośnie* – żartobliwy „demotywator” w znaczeniu ‘pracowitość nie popłaca’ (Internetowy *Wielki słownik języka polskiego*).

[24] *Praca lat skraca* NKPP praca 35 (od 1771 do 1900 roku).

Jedno z najpopularniejszych w Polsce przysłów, wyrażających dystans do pracy to:

[25] *Praca nie zając, nie ucieknie*. NKPP *zając 20* – znane w wariantach: *Robota nie zając* (od 1894 roku), *Robota nie ptak, nie pofrunie*. (Z „Chłopów” Reymonta).

6.2. PRACA w literaturze pięknej

Refleksje literackie dotyczące pracy mają w Polsce początek w okresie średniowiecza. Pierwsze zapisane polskie zdanie, odnalezione w XIII-wiecznej (ok. 1270) *Księdze henrykowskiej*, dotyczy właśnie pracy i brzmi: *Daj, ać ja pobruszę, a ty poczywaj* (co znaczy: *Daj, niech ja poobracam kamieniem, a ty odpoczywaj*). Zdanie to miał wypowiedzieć mężczyzna do żony, mielącej ziarno na żarnach, co było ciężką pracą. Zdanie to pokazuje kilka aspektów pracy: jej konieczność, towarzyszące jej trud i wysiłek, a także tworzenie wspólnoty (pomoc).

Problem pracy był podejmowany w różnych gatunkach literackich i z różnych perspektyw.

XV-wieczna *Satyra na leniwych chłopów* piętnowała nieróbstwo, *Żywot człowieka poczciwego* Mikołaja Reja jest pochwałą gospodarstwa wiejskiego z perspektywy szlachcica, pana nad włościami; mit szczęśliwego oracza i pasterza głosił Jan Kochanowski w *Pieśni świętojańskiej o Sobótce*, skargi na ciężką pracę doszły do głosu w *Żeńcach* Szymona Szymonowica. Echo czarnoleskiego mitu pracy wiejskiej, rolniczej, wpisanej w kosmiczną harmonię, wraca w Mickiewiczowskim obrazie Sopicowa:

[26] *Pan świata wie, jak długo pracować potrzeba;*
Słońce, Jego robotnik, kiedy znidzie z nieba,
Czas i ziemianinowi ustępować z pola. (Ks. I).

Duchowy i **etyczny** wymiar pracy akcentował Cyprian Norwid w swoich wierszach:

[27] *Ekonomistów zbierz wszystkich i nagle*
Spytaj ich, co jest pracy abecadłem? ...
Zacząć mam z czego? gdy na skałę wpadłem,
Lub wiatr mię zdradził, zerwawszy pierw żagle;
Od czegoż zacząć? Czy od dłoni potu?
Od ramion potu? ... gdy brak i narzędzi! ...

*Gdy otchłań wkoło, a ty – na krawędzi?
Zacznij ... by w głowie nie było zawrotu ... „Praca”*
(Cyprian Norwid, *Pisma wszystkie*, PIW 1971, t. 1, s. 387).

[28] *Piękno na to jest, by zachwycało do pracy,
Praca, by się zmartwychwstało!* „Prometidion” (1851).

[29] *O! nie skończona jeszcze Dziejów praca,
Nie-prze-palony jeszcze glob Sumieniem!* „Socjalizm” (1859–1861).

Filozofię pracy w duchu Norwida rozwinął Stanisław Brzozowski, który uznał, nawiązując do filozofii Karola Marksa, że od pracy zależy postęp ludzkości. W *Prolegomenach filozofii pracy* (1910) uwypuklał podmiotowy aspekt pracy: to dzięki pracy człowiek może realizować swoje człowieczeństwo²¹.

Szczególną uwagę poświęcił pracy pozytywizm. Hasłami polskiego pozytywizmu była *praca organiczna* i *praca u podstaw*. Pojęcie *pracy organicznej* fundowane było na rozumieniu społeczeństwa jako jednego organizmu, w którym jednostka odnajduje dla siebie szanse indywidualnego rozwoju; hasło to czyniło jednostkę ludzką odpowiedzialną za dobro ogółu i zobowiązywało do życia we współpracy z innymi. Bohaterowie powieści Elizy Orzeszkowej *Nad Niemnem* (1888) są wartościowani ze względu na stosunek do pracy: bogaci (arystokracja) nie pracują i degenerują się, chłopci i schłopiała szlachta z zaścianku Bohatyrowicze pracowicie uprawiają rolę, tworzą wspólnotę, pielęgnują tradycje narodowe. Podobnie skonstrastowani są bohaterowie *Lalki* Bolesława Prusa (1890): pracowity kupiec i handlowiec, naukowiec-entuzjasta pozytywnie odróżniają się od arystokratów, prowadzących próżniaczy tryb życia. *Praca u podstaw*, nazywana też *pracą nad ludem i dla ludu*, to było drugie hasło programowe pozytywizmu: zadanie dla warstw uprzywilejowanych (inteligencja, ziemiaństwo) polegało na szerzeniu oświaty i kultury wśród ludu wiejskiego i miejskiego. Powieści, np. Stefan Żeromski w *Siłaczce* (1895) i *Ludziach bezdomnych* (1900) oraz Władysław Reymont w *Ziemi obiecanej* (1899), pokazywały też specyfikę pracy w mieście, przebiegającej w nieludzkich warunkach, zagrażających zdrowiu, z wykorzystywaniem najemnych pracowników.

Praca na roli – chłopca i ziemianina – była w polskiej tradycji ceniona najwyżej. Władysław Reymont w *Chłopach* (1904–1909) pokazał, że praca stanowi podstawę egzystencji, nadaje rytm i sens ludzkiemu życiu. Poprzez pracę człowiek spełnia obowiązek wobec ziemi i przodków, zbliża się do sfery *sacrum*. Wartością organizującą całe życie bohaterów i wypełniającą je ludzką treścią jest praca także w *Nocach i dniach* Marii Dąbrowskiej

²¹ Filozofia pracy Brzozowskiego budzi współcześnie rosnące zainteresowanie, por. Trzebuchowski 1971; Wiśniewski 2010.

(1931–1934), jest – jak pisał Watt – dobrodziejstwem, cierpieniem i błogosławieństwem, rodzajem katharsis.

W poezji robotniczej końca XIX i początku XX wieku dochodzi do głosu poczucie krzywdy: *Trud nas nie zbawi, bo naszą pracą/ Dziś się panowie tylko bogacą* (anonimowa kolęda z końca XIX wieku, za: Sulima 1976: 66), a zarazem w tzw. poezji pracy świadomość, że praca jest tworzeniem i tytułem do chwały: *Dziś my wiemy, że na świecie / wszystko dziełem naszych rąk [. . .] Myśmy świata wszystko dali, / Pracę, życie, tzy i krew. / Niech się przeszłość w gruzy wali, / W nas przyszłości leży siew.* (anonimowy wiersz robotniczy, za: Sulima 1976: 68).

W okresie socrealizmu pracę traktowano w kategoriach ideologicznych, jako działanie na rzecz wspólnoty i utrwalania ustroju politycznego, w którym przewodnią rolę miała odgrywać partia komunistyczna. W utworach literackich tego czasu – takich jak *Nr 16 produkuje* Jana Wilczka, *Węgiel* Aleksandra Ścibora-Rylskiego, *Obywatele* Kazimierza Brandysa, *Przy budowie* i *Władza* Tadeusza Konwickiego, pozytywnym bohaterem był *przodownik pracy*, robotnik z fabryki lub budowy, w *wyścigu pracy* przekraczający normy wydajności, dyspozycyjny inteligent (dziennikarz, pisarz, artysta), a antybohaterem – bogaty chłop gospodarujący indywidualnie (*kułak*), kupiec i handlowiec (*spekulant*). Do dobrej pracy (slogan *DO – RO*) zachęcała partyjno-rządowa propaganda także w latach 70.

W kontekście transformacji ustrojowej, po przewrocie roku 1989, temat pracy jest podejmowany w duchu realizmu, nasyconego refleksją krytyczną. W powieściach Andrzeja Stasiuka *Opowieści galicyjskie*, Piotra Siemiona *Niskie łąki*, Dawida Bieńkowskiego *Nic* i młodszych, jak Daniel Odija *Tartak*, *Szklana huta* czy Mariusz Sieniewicz *Czwarte niebo*, *Rebelia* – i inni, znajdujemy obrazy dramatycznych z reguły sytuacji życiowych Polaka we współczesnym, neokapitalistycznym świecie, od utraty pracy i życia z widmem bezrobocia, poprzez zmianę form zatrudnienia, do wchodzenia w zupełnie nowe role zawodowe: ktoś, kto pracował w fabryce, która upadła, musi zmierzyć się z perspektywą bycia robotnikiem sezonowym, domokrażcą, ulicznym sprzedawcą czy nawet wyjazdu z kraju i szukania pracy za granicą²². Jeżeli to praca na obczyźnie, to jej głównym celem jest odkładanie pieniędzy na powrót do kraju, zbudowanie domu, otwarcie swojego biznesu. Rodzimy „mit milionera z pucybuta” często kończy się upadkiem. Bohaterowie powieści, podejmując nowe zawody, wprawdzie zdobywają środki na przeżycie, a niekiedy nawet wchodzą na ścieżkę kariery, ale płacą za to znacznym ograniczeniem swojej wolności. Także dobrze płatna

²² Problem omawia Bağlajewski (2016).

praca w korporacji – której „ojcowie” są przeważnie za granicą, a wszyscy krajowi pracownicy są szczegółowo kontrolowani – jest wyniszczająca, a w korporacyjnym „wyścigu szczurów” nikt nie jest pewny jutra.

Podsumowując literackie wizerunki współczesnej polskiej pracy Arkadiusz Bałajewski, stwierdza, że „diagnoza [jest] nadzwyczaj pesymistyczna, społeczeństwo jawi się bowiem jako trwale rozwarstwione i pozbawione stabilnych reguł i punktów oparcia”, a „polska praca stała się [...] czymś podobnym do sieci – z różnego rodzaju możliwymi oddziaływaniami i relacjami” (Bałajewski 2016).

6.3. Niektóre dane korpusowe na temat pracy

Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) liczy aktualnie ok. 1500 milionów słów tekstowych (ok. 1800 milionów segmentów) i obejmuje prawie wszystkie typy i gatunki tekstów: dramaty, poezję, prozę (w tym powieść), teksty publicystyczne, urzędowe²³. Teksty językowe zebrane w Korpusie pozwalają dopełnić językowo-kulturowy obraz polskiej pracy.

Wróćmy, przykładowo, do pytania o **semantykę hiperonimów** pracy. Jak już powiedziano wcześniej (w pkt 4.4.) *praca* jest podporządkowana kategorii nadrzędnej *działanie, zajęcie* – i definiowana jako rodzaj *działania* i/lub *zajęcia*. Jednak treść tych wyrażenń nadrzędnych jest bardzo ogólna. Czego więcej możemy dowiedzieć się o kohiponimach pracy z NKJP? Jakże są inne rodzaje *działań* i *zajęć*, z którymi *praca* może być porównana i kontrastowana?

Sprawdziliśmy w NKJP połączenia z zadanyim kontekstem „... i inne”, używając wyszukiwarki PELCRA. Dla połączeń typu „X i inne **działania**” znaleźliśmy 29 akapitów, w których w diagnostycznej pozycji X wystąpiły wyrażenia *rozmowy, negocjacje, szkolenia, protesty*, także *akcje pomocy, napady, reklama*; dla połączeń typu „X i inne **zajęcia**” – 9 akapitów, w których w pozycji X wystąpiły wyrażenia *gry, nauka, zawody sportowe, zajęcia dydaktyczne, czytanie, spacer*y. Pierwszy wniosek: w przypadku *działań* wyszukane kohiponimy tworzą zespół znacznie „rozproszony”, dla którego trudno znaleźć wspólny mianownik poza ogólnie rozumianą ‘aktywnością’ – podczas gdy w przypadku *zajęcia* – wyszukane kohiponimy tworzą zespół silniej „skupiony”, którego wspólnym mianownikiem jest ukierunkowanie na określony cel i poddanie jakimś wewnętrznym regułom. Z tego powodu możemy traktować je jako rzeczywiste kohiponimy *pracy*.

²³ Jednak nie jest całkowicie „zrównoważony”, bo wyraźny jest w nim niedobór tekstów mówionych, potocznych, także tekstów religijnych, a przewagę mają teksty literackie i publicystyczne.

W usytuowaniu *pracy* w całej strukturze pola leksykalno-semantycznego przydatne może być pytanie o kolekcje (połączenia współrzędne), w jakich funkcjonuje *praca*. Wyszukiwarka PELCRA na polecenie wyszukania kontekstów typu „*X i praca*” wyrzuca aż 3 385 akapitów; w pierwszych dwóch setkach najczęściej pojawiają się połączenia *nauka i praca*, *studia i praca*, *myśl i praca*, *twórczość i praca*; *walka i praca*, *zabawa (hulanki) i praca*, *rozrywka (oglądanie telewizji, muzyka) i praca*, *odpoczynek (czas wolny) i praca*. We wszystkich tych przykładach chodzi o przejawy działania celowego, wymagającego pewnego wysiłku, ale cechą odróżniającą wszystkie elementy pojawiające się w pozycji *X-a* (*naukę*, *studia*, *walkę*, *zabawę* itd.) jest brak w nich elementu ‘niezbędności do życia (utrzymania życia)’, który Renata Grzegorzycowa uznała za wyróżnik semantyki *pracy* (Grzegorzycowa 2011: 224).

Zwraca uwagę, że w (przejrzanej partii cytatów) NKJP raz tylko pojawiło się połączenie *nabożeństwo i praca*, które jest odpowiednikiem przysłowia *Módl się i pracuj*, należącego do tradycji chrześcijańskiego myślenia o pracy, a pochodzącego z łacińskiej dewizy św. Benedykta z Nursji *ora et labora*.

6.4. Praca w tekstach prasowych i publicystycznych

W prasie i w internetowych publikacjach temat pracy nie należy do częstych. Prowadzone są jednak rubryki „oferty pracy”, na internetowych stronach „Gazety Wyborczej (www.gazeta.pl) działa giełda pracy, są publikowane ogłoszenia drobne „szukam pracy” i „dam pracę”. Największy polski dziennik „Gazeta Wyborcza” wydaje dodatek „Gazeta.Praca”.

Istotne, że publicyści i dziennikarze dotykają najbardziej aktualnych, realnych problemów związanych z pracą, omawiają je i oceniają z różnych punktów widzenia. Zasygnalizujemy tu tylko w wielkim skrócie najważniejsze problemy, które przyciągały szczególną uwagę publicystów w ostatnich kilkunastu latach. Tematy podejmowane w artykułach to: ocena sposobu traktowania pracy, problem bezrobocia; sprawa umów terminowych (zwanych pogardliwie *śmieciówkami*), wynagrodzenia za pracę (płace minimalne), czas pracy.

Ks. Józef Tischner pisał na progu transformacji ustrojowej:

[29] *W czasach realnego socjalizmu powtarzaliśmy często „polska praca jest chora”. Istotą choroby było namnożenie pracy pozornej; ona była jak nowotwór, który pożerał pracę rzeczywistą. Odejście od realnego socjalizmu oznaczało unicestwienie pozoru. Co różni iluzję pracy od pracy rzeczywistej? Przede wszystkim zapotrzebowanie. Zajęcie choćby nie wiem jak trudne i uciążliwe, na które nie ma zapotrzebowania, nie może być uznane za pracę. („Tygodnik Powszechny” nr 9, 1997).*

Podzielając krytyczne zdania autorów francuskich André Gorza i Dominiki Medy²⁴ o Marksowskiej mitologii „pracy jako istocie człowieczeństwa”, „powszechnym prawie do pracy” i o „wyzwoleniu pracy”, Tischner określa się jako zwolennik „odczarowania pracy”:

[30] *Odczarować pracę, znaczy: przywrócić pracy taką wartość, jaką rzeczywiście posiada; nie większą, ale i nie mniejszą. Trzeba postawić pytania fundamentalne: czym jest dziś praca? Jakie jest jej miejsce w życiu człowieka? Jakie potrzeby zaspokaja? Jaką wspólnotę społeczną buduje? Czy jesteśmy w stanie przewidzieć jej rozwój i nim kierować?* („Tygodnik Powszechny” nr 32, 1999).

W artykule „*Metamorfozy naszej pracy*” Tischner zaproponował rewizję definicji pracy:

[31] *Spółczesność zaczyna przypominać społeczeństwo greckie, w którym praca była zajęciem niewolników. Różnica polega tylko na tym, że dziś miejsce niewolników zajmują ‘roboty’. I tak wyłania się przepaść między ‘robotą’ a ‘pracą’. Powstała konieczność nowego określenia wkładu człowieka w proces ‘robotyzacji’.* („Tygodnik Powszechny” nr 32, 1999).

Zasadność stawiania takich pytań potwierdziło życie i narastający problem bezrobocia, którego nie było (a w każdym razie nie mówiło się o nim) w okresie PRL-u; temat bezrobocia w publicystyce zajmuje pozycję dominującą.

[32] *Nigdy dotąd w historii badań nie było na świecie tylu bezrobotnych w wieku 19–24 lata. Najmłodszy mogą się stać „straconym pokoleniem” – alarmuje Międzynarodowa Organizacja Pracy. Niestety, dotyczy to też Polski. [...] Sprawdziliśmy, dlaczego tak jest. I przerażaliśmy się: po studiach dzisiaj pracuje się za darmo (czasem do stażu trzeba nawet dopłacać), bez umowy, poniżej kwalifikacji ... [...] To pokolenie trzeba ratować. Determinacja samych młodych, którzy rozpaczliwie szukając pracy, wysyłają po kilkaset CV, nie wystarczy. Pracodawcy muszą przestać ich wykorzystywać. Politycy i rząd powinni szybko myśleć, jak nie zmarnować tego pokolenia. Może dopłacać do staży? Może dać firmom ulgi za zatrudnianie młodych? Nie ma co czekać, bo się zestarzeją.”* (Grażyna Borkowska, *23-latka: Ja, kundel rynku pracy*, „Gazeta Wyborcza” 18 III 2011).

Specyfiką publikacji prasowych jest też to, że regularnie przywoływane są opinie naukowców z zakresu socjologii, prawa, filozofii, komentowane i konfrontowane z opinią społeczną. W artykule „*Rzeczypospolitej*” pt. *Sposób na bezrobocie*, szukając rozwiązania problemu bezrobocia, sięgnięto po autorytety naukowe, nie tylko polskie:

²⁴ André Gorz, *Métamorphoses du travail, quête du sens. Critique de la raison économique*, Paris 1988; Dominique Meda, *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, Paris 1995.

[33] *Jeśli wprowadza się wielostronny pakiet reform rynku pracy – a musi mu towarzyszyć liberalizacja rynku towarów i usług – powoduje to w średnim terminie zwiększenie potencjału rozwojowego gospodarki. To z kolei – przez wzrost zapotrzebowania na pracowników – prowadzi po jakimś czasie do spadku stopy bezrobocia.* (Opinia Johna Martina, dyrektora odpowiedzialnego w OECD za zatrudnienie i sprawy społeczne, „Rzeczpospolita” nr 70 z 23–24 III 2002 r.).

Niechciani na rynku pracy – tak zatytułowali swój artykuł Katarzyna Pawłowska-Salińska i Dariusz Brzostek w tymże numerze „Gazety Wyborczej” (z 18 III 2011), którego kwintesencja brzmi: „Młodzi Polacy mają dyplomy i wiedzę, ale brak im doświadczenia. Pracodawcy ich nie chcą”. Na łamach lokalnej prasy oraz w Internecie pojawiają się opinie krytyczne o sytuacji na rynku pracy:

[34] *Aby zatrzymać zauważalny odpływ młodych i dobrze wykształconych ludzi, miasto powinno stworzyć realne warunki stałego rozwoju lokalnej przedsiębiorczości, która zaktywizuje rynek pracy i zmniejszy bezrobocie.* („Głos Siemiatycz” 2010).

[35] *Dlaczego pracodawcy nie płacą swoim pracownikom więcej? Dlatego, że mogą. W Polsce istnieje ciche społeczne przyzwolenie na to, by eksploatować za pół darmo pracę innych.* (Marek Goldsztejn, członek Zarządu Związku Zawodowego Pracowników Ruchu Ciągłego Zakładów Azotowych „Puławy” SA 16 X 2013).

[36] *Pracodawcy ograniczają zatrudnienie: Firmy zamiast zatrudniać nowych ludzi, wolą zlecać załodze pracę ponad normy* (<http://kariera.forbes.pl/nadgodziny-sa-dla-polakow-codziennoscia>, artykuły, 182094,1,1.html, dostęp: 9 IV 2015).

[37] *Polski pracownik i polska praca umiera. Umiera, bo rządzący w naszym kraju z pracownika chcą zrobić bezduszny automat do produkcji dóbr, z których korzystać mają tylko nieliczni. Dziś coraz więcej polskich pracowników to pracujący biedacy* (Piotr Duda, przewodniczący NSZZ „Solidarność”, Jasna Góra, 16 IX 2012).

Od pewnego momentu prasa konstatuje poprawę na rynku pracy, ale zgłasza nowe problemy związane z brakiem odpowiednio przygotowanych pracowników, np. w artykule *Rynek pracy prawie jak przed kryzysem*:

[38] *W pośredniakach jest rekordowa liczba ofert pracy, a niemal co siódma firma chce zatrudniać kolejnych pracowników. Bezrobocie spadło w sierpniu do 11,7 procent. [...] Ale jest inny problem. – Paradoks obecnej sytuacji polega na tym, że firmy mają potrzebę zatrudniania, jednak nie znajdują rąk do pracy. Winnym jest panujący niedobór talentów. Brak bowiem pracowników o kompetencjach poszukiwanych przez pracodawców. Przed problemem tym staje aż co trzeci pracodawca w Polsce – mówi [Iwona] Janas [dyrektor generalna firmy doradztwa personalnego Mannpower Group].* („Gazeta Wyborcza” 9 IX 2014).

Dyskutowano o stosunku Polaków do pracy. Arystokratyczne, inteligenckie podejście do pracy fizycznej piętnował Stefan Chwin:

[39] *Kiedy patrzyłem na socrealistyczne obrazy i płaskorzeźby na domach MDM-u przy Marszałkowskiej, czułem sympatię dla tego odwrócenia hierarchii, które obowiązywały w dawnym malarstwie z jego wielkim przemilczeniem i pogardą dla fizycznej pracy, choć pracę na roli gloryfikowali Chełmoński i Wyczółkowski. [...] Socrealizm szedł dalej, wypinał się na wysoki kanon piękna, wynosił na szczyt niezgrabność, nieforemność, po gombrowiczowsku niższość przeciwstawiał wyższości, schodził na dół, by to, co oddalone wywyższyć, utrzcę nosa arystokratycznej wyniosłości, pokazywał nieciekawe ciała ludzi ciężkiej pracy, bez urody, toporne, brzydkie, przeciwstawiając je wyższej elegancji, która pogardzała ludźmi czarnej roboty, robotniczą mierzwą, niewartą uwagi. [...] Robotników się bałem, ale nie umiałem nimi gardzić tak jak ci, którzy nienawidząc realnego socjalizmu, przy okazji pogardzali ‘skundloną masą roboli’ i tematem fizycznej pracy, który – jak uważali – miał do szczętu kompromitować artystę.* (Stefan Chwin, *Zwodnicze piękno*, Kraków 2016, Biblioteka „Tygodnika Powszechnego”, s. 27–29).

Pytano, czy pracowitość jest wartością absolutną? W odredakcyjnym artykule *Polacy: Pracowitość przede wszystkim* „Gazeta Wyborcza” informuje, odwołując się do najnowszego sondażu CBOS, że:

[40] *Za warunek niezbędny do osiągnięcia sukcesu pracowitość uznało 92 proc. respondentów. Tyle samo Polaków twierdzi, że praca nadaje sens naszej egzystencji. W to, że dobre wykonywanie powierzonych obowiązków przyniesie nagrodę lub sukces wierzy 86% badanych, a że praca to moralny obowiązek wobec siebie i innych ludzi – 85 proc. [...] Ankietowani nie zapomnieli też o korzyściach materialnych wynikających z aktywności zawodowej. 71 proc. jest zdania, że praca to przede wszystkim sposób na zdobycie pieniędzy. Według nich nikt nie pracowałby, gdyby nie musiał. 47 proc. w mniejszym lub większym stopniu zgadza się ze stwierdzeniem, że praca nie musi sprawiać satysfakcji, a najważniejszą jej cechą są odpowiednie korzyści materialne. Jednocześnie 52 proc. podziela pogląd, że uczciwą pracą człowiek nie jest w stanie dorobić się w życiu. Kiedy porówna się obecne wyniki z tymi z 2005 r., widać, że podejście Polaków do pracy i pracowitości zmieniło się minimalnie.* („Gazeta Wyborcza” 12 IV 2011).

[41] *Najbogatsi bardzo pielęgnują swój pracoholiczny autoportret. 81 proc. uważa, że wszystko, co w życiu osiągnęli, zawdzięczają wyłącznie swej ciężkiej pracy, 76 proc. – że praca nadaje życiu sens.* (Ewa Wilk, *Stachanowcy ze strachu*, „Polityka” nr 18, 28 IV 2015).

[42] *Zebrania, narady, dupogodziny. Pisanie, liczenie, wskaźnikowanie, ewaluacja, parametryzacja. Treść życia zawodowego tysięcy polskich lekarzy, naukowców, nauczycieli, prawników. To sięga paranoi. [...] Nauczyciele w szkołach, oprócz dzienników, ksiąg, ewidencji itd., obsesyjnie piszą „analizy realizacji ze wskazaniem efektów” swej własnej pracy, ponieważ są to dokumenty potrzebne przy awansie zawodowym.* (Ewa Wilk, *Stachanowcy ze strachu*, „Polityka” nr 18, 28 IV 2015).

Toczono boje o sposób organizacji pracy:

[43] *Zgody nie ma co do przyszłości umów o dzieło i zleceń. Związkowcy z „Solidarności” i OPZZ nazywają je „śmięciowymi” i chcą ich likwidacji. Dla pracodawców zrzeszonych w Lewiatanie i Business Centre Club to „elastyczne formy zatrudnienia”. – Rząd powinien je wręcz promować – przekonuje dr Janusz Jankowiak, ekonomista Polskiej Rady Biznesu”. (Marcin Bojanowski, Anna Popiołek, *Teraz praca, panie premierze!*, „Gazeta Wyborcza” z 31 VIII 2012).*

[44] *2 czerwca Trybunał Konstytucyjny ma zdecydować, kto może wstępować do związków zawodowych. Spór ma kilka aspektów, ale najważniejsze zdaje się sprowadzać do pytania; jak prawidłowo przetłumaczyć angielskie słowo „workers” [...] Zdaniem OPZZ wadą polskiej ustawy jest nieprecyzyjne tłumaczenie słów użytych w oryginalnych wersjach konwencji o wolności związkowej. Związkowcy podkreślają, że angielskie słowo „workers” oraz francuskie „travailleurs” oznaczają nie tylko pracownika w prawnym znaczeniu tego słowa, lecz też ogólnie osobę, która pracuje zawodowo. W polskiej ustawie przetłumaczono je jednak jako „pracownik”, co odbiera wielu osobom możliwość zrzeszania się w związkach. (Artur Kielbasiński, *Osoby na „śmięciówkach” w związkach zawodowych?*, „Gazeta Wyborcza” 18 V 2015).*

To głównie na łamach prasy pojawił się **problem prekariuszy**, tj. osób zatrudnianych na czas określony:

[45] *Bezrobocie w Polsce pod koniec zeszłego roku wynosiło 9,1 proc. To nieco mniej, niż w roku 2007, kiedy sięgało 9,7 proc., i dużo mniej niż 15 lat temu, kiedy wynosiło 16,4 proc. [...] Jeśli ktoś z młodych pracuje na umowie bezterminowej [na stałym etacie, JB.], może mówić o szczęściu. Na umowach tymczasowych pracuje aż 71,2 proc. pracowników w wieku od 15 do 24 lat. Bez stałej gwarancji zatrudnienia musi też funkcjonować 28,4 proc. wszystkich zatrudnionych – i jest to najgorszy wynik wśród krajów OECD oraz pięciu państw aspirujących do tej organizacji (Kolumbii, Łotwy, Litwy, Rosji i Kostaryki). (Marcin Kaczmarzyk, *Smutny obraz polskiego rynku pracy*, „Gazeta Wyborcza” z 11–12 VII 2015).*

Rozważano, czy *prekariusze* zasługują na miano *pracowników* w świetle kodeksu pracy?

[46] *Ograniczenie swobody zrzeszania się w związkach zawodowych jest niezgodne z konstytucją – orzekł we wtorek Trybunał Konstytucyjny. Współpracownicy i tzw. samozatrudnieni będą mogli przystępować do związków. [...] Ten wyrok ma ogromne znaczenie dla tzw. prekariuszy, czyli osób zatrudnionych na umowach cywilnych (zlecenie, o dzieło) lub fikcyjnie samozatrudnionych. Nie przysługują im prawa pracownicze, nie korzystają oni z ochrony sądów pracy, w skrajnych przypadkach pracują bez ubezpieczenia. Prekariusze nie mają choćby minimum stabilizacji życiowej. Według niektórych szacunków jest ich w Polsce nawet 3,5 mln. Do tej pory nie interesowała się nimi Państwowa Inspekcja Pracy i nie mogły im pomagać związki zawodowe – bo z punktu widzenia kodeksu pracy nie są oni pracownikami. (Artur Kielbasiński, *Związkowa wolność prekariuszy*, „Gazeta Wyborcza” z 3–4 VI 2015).*

[47] *W dyskusji o umowach cywilnoprawnych za dużo jest emocji, a za mało argumentów opartych na rzetelnych danych – mówią eksperci. Czy faktycznie ta forma zatrudnienia spycha ludzi na margines? [...] Sytuacja nie jest jednoznaczna i część osób widzi więcej plusów niż minusów nieposiadania etatu – tłumaczy Dominika Owczarek, analityk w Instytucie Spraw Publicznych. – W rozmowach często słyszę, że np. umowa o dzieło jest komuś bardziej na rękę, bo może w ten sposób więcej zarobić, a nie zamierza z daną firmą wiązać się na dłużej. Poza tym nasz rynek pracy coraz bardziej się uelastycznia. Częściej pracujemy projektowo, przybywa freelancerów, którzy po latach na zleceniu czy dziele decydują się na założenie własnej firmy – przekonuje Owczarek. [...] Negatywna łątka, która przyłgnęła do tej formy współpracy, jest krzywdząca. To smutne, że jej negatywny odbiór utrwalił się w świadomości społecznej – komentuje dr Wiktor Wojciechowski, ekonomista ze Szkoły Głównej Handlowej. (Marta Piątkowska, Druga twarz śmieciówek, „Gazeta Praca” 7 IV 2014).*

7. Podsumowanie: Propozycja definicji kognitywnej konceptu PRACA

Na podstawie analizy zestawionych danych możemy wyodrębnić kilka **faset**, składających się na strukturę kognitywną pojęcia PRACY, oraz przedstawić zespół **cech znaczeniowych** (obligatoryjnych i fakultatywnych) wypełniających te fasety. Zakładamy, że cechy wprowadzane do definicji powinny przejść pozytywną weryfikację przez wskazanie „dowodów językowych” (Wierzbicka 1993), potwierdzających ich relewancję językowo-kulturową i określamy tę procedurę jako „certyfikację” cech (Bartmiński 2014).

Cechy obligatoryjne dla wszystkich użyć konceptu wchodzi do **bazowego wyobrażenia** pracy, cechy fakultatywne zostają odnotowane w definicji kognitywnej z zaznaczeniem ich statusu: możliwe, postulowane, dopuszczalne. Znajdą należne sobie miejsce w **opisie profili**.

Do obligatoryjnych składników pojęcia PRACY należy 6 faset, składających się na podstawową strukturę kognitywną tego pojęcia: kategoria nadrzędna, wykonawca, cel działania, wysiłek wkładany w wykonanie, efekt: wytwór, efekt działania: wynagrodzenie.

Modelowy zapis bazowego wyobrażenia PRACY może więc mieć postać następującego zdania: Ktoś – działa – celowo – z wysiłkiem – z zamiarem zrobienia czegoś – i otrzymuje za to wynagrodzenie. Wątpliwości mogą dotyczyć tylko wynagrodzenia, bo można też pracować bezinteresownie, bez otrzymywania zapłaty – działania wolontariuszy też są pracą.

A oto pełna zbiorcza definicja kognitywna PRACY (wychodząca poza zapis wyobrażenia bazowego, uwzględniająca fasety i cechy semantyczne, które pojawiają się jako dodatkowe w tekstach określonego typu dyskursów):

PRACA

- (1) jest (zawsze) *zajęciem* / *zajmowaniem się czymś*)
- (2) jest koniecznością życiową
- (3) wykonawcą pracy jest człowiek, który (zwykle) przygotowuje się do wykonywania określonego rodzaju pracy, ucząc się określonego zawodu
- (4) (zawsze) ma określony cel
- (5) (zawsze) wymaga wysiłku
- (6) (zwykle) wymaga narzędzi
- (7) (zawsze) efektem₁ pracy jest jakiś przedmiot lub wartość
- (8) (zwykle) efektem₂ pracy jest wynagrodzenie
- (9) (sądzi się, że) jest moralnym obowiązkiem człowieka
- (10) może być *fizyczna* i/lub *umysłowa*
- (11) może być *męcząca*/ *przyjemna*, *lekka*/*ciężka* / ...
- (12) może być zespołowa / indywidualna
- (13) może być wymuszona/ zlecona przez pracodawcę albo dobrowolna
- (14) może dawać satysfakcję, sprawiać przyjemność / nie sprawiać przyjemności
- (15) (zwykle) odbywa się w określonym miejscu
- (16) (zwykle) odbywa się w określonym czasie
- (17) (zwykle) odbywa się na określonych zasadach.

8. Profilowanie PRACY w polszczyźnie współczesnej

Zróznicowanie stosunku do pracy, o którym pisaliśmy na wstępie tego artykułu (pkt.1), daje o sobie znać z całą mocą na gruncie publicznego dyskursu. Funkcjonują różne profile pracy, podtrzymywane przez określone środowiska, media i instytucje²⁵

Tradycyjny, ludowy profil PRACY, obecny już tylko śladowo w środowisku wiejskim. Wolor prototypowej pracy ma uprawa roli. Ważna jest sama czynność traktowana z powagą jako naturalny fundament egzystencji, i z szacunkiem, bo jest bliska ziemi, która jest w kulturze ludowej wartościowana bardzo wysoko (zob. hasło *Ziemia* w SSiSL, t. I, cz. 2, 1999, s.17–56). Efektem tej pracy jest chleb i bogactwo. Praca na roli ma zarazem sankcję religijną, wymiar boski: praca i modlitwa przenikają się i wspierają

²⁵ Ich opisu można dokonać wedle następującej matrycy: 1 – przyjęta za podstawę definicja (koncepcja) pracy, w tym obecność lub brak wymiaru etycznego, religijnego, personalnego; 2 – dobór i hierarchia faset (wymiarów pracy); 3 – postrzeganie podmiotu pracy, respektowanie / nierespektowanie jego oczekiwań i potrzeb (satysfakcji moralnej itp.); 4 – rozumienie celu pracy; 5 – rozumienie pożądaných efektów₁ (wytwór); 6 – rozumienie pożądaných efektów₂ (zarobek); 7 – wysiłek / akceptacja czy odrzucenie; 8 – jakość narzędzi pracy; 9 – jakość pracy (rozwijająca / monotonna itp.); 10 – warunki i organizacja pracy: miejsce i czas pracy (wydłużanie / skracanie czasu pracy, także wieku emerytalnego).

(Mazurkiewicz 1989: 8). Ceniona jest praca fizyczna, której narzędziem jest pług (wcześniej socha), sierp i kosa, przyjmujące w kulturze wartości symboliczne. Mniej ważny jest zarobek, wynagrodzenie pieniężne. Wysilek, ciężki trud jest traktowany jako nieodłączny aspekt pracy. Praca na roli jest współdziałaniem z naturą, jej rytm jest wyznaczany przez przyrodę, zmiany pogody, potrzeby inwentarskich zwierząt, które muszą być bezwzględnie zaspokajane w określonym czasie. Człowiek jest podporządkowany pracy. Praca umysłowa nie jest ceniona.

Profil religijny PRACY, żywotny w środowiskach pozostających w kręgu inspiracji Kościoła, ma proveniencję biblijną. Praca jest spełnieniem nakazu czynienia sobie ziemi poddaną (Rdz 1, 27), jest obowiązkiem moralnym, koniecznością (*Kto nie pracuje, niech nie je*, 2 Kor 3). Równocześnie człowiek pracując kontynuuje stwórcze dzieło Boga (Augustyn), także tworzy sam siebie – praca służy samorealizacji człowieka (Jan Paweł II) i tworzeniu wspólnoty ludzkiej, wymaga bowiem solidarności i współodpowiedzialności. Aspekty fizyczny i umysłowy są traktowane integralnie, wszystkie formy pracy, także usługowe, uznaje się za wartościowe, bo mają podstawę w godności osoby ludzkiej. Efektem pracy jest nie tylko produkt, dający się sprzedać, ale też wartości intelektualne i duchowe, służące człowiekowi. Postulowana jest sprawiedliwość w relacjach pracodawca–pracobiorca.

Pragmatyczny profil PRACY z punktu widzenia pracodawcy (przedsiębiorcy), ukształtowany w tradycji miejsko-przemysłowej i w nowych środowiskach menadżerskich. Praca jest traktowana jako proces podlegający racjonalizacji w kategoriach efektów ekonomicznych, towaru i ceny, kupna i sprzedaży. Praca jest towarem. Etyczny i osobowy wymiar pracy nie jest objęty zainteresowaniem. Podstawy walor ma efekt pracy w postaci wytworzonego produktu, cena za jego wytworzenie (wynagrodzenie) oraz cena, jaką za produkt można uzyskać na rynku. Kluczową rolę grają: koszty pracy (wkład kapitału, wynagrodzenie) wydajność pracy i warunki organizacji pracy (czas i miejsce, kodeks pracy, prawo pracy, ergonomia).

Pragmatyczny profil PRACY z punktu widzenia pracobiorcy: robotnika fabrycznego, pracownika najemnego, urzędnika. Podstawowy walor mają warunki pracy: wynagrodzenie, godziwa zapłata, stabilne zatrudnienie, możliwość indywidualnego rozwoju i doształcania się, możliwość godzenia pracy zawodowej z życiem osobistym i jasna ścieżka kariery. Praca nie jest tylko towarem, ważny jest jej aspekt ludzki, podmiotowy. Oczekuje się, że praca będzie atrakcyjna, niemęcząca, atmosfera w pracy przyjazna. Podkreśla się nieustanne niebezpieczeństwo wyzysku pracy, zaniżania wynagrodzenia, wydłużania czasu pracy, niedotrzymywania wymogów bezpieczeństwa i higieny itp., dlatego uważa się, że potrzebne są związki zawodowe, broniące

praw pracowniczych. Pracownicy są zainteresowani bezterminowymi umowami o pracę, umowy terminowe są określane pogardliwie jako *śmieciówki*, bo nie dają prawa do urlopu wypoczynkowego, nie gwarantują bezpieczeństwa socjalnego i pozostałych praw pracowniczych.

Profil instytucjonalno-prawny, mający oparcie w sferach politycznych, naukowych, w środowiskach kulturalnych i mediach opiniotwórczych, pozostaje pod oficjalną kontrolą i opieką państwa i jego organów (sądów, urzędów pracy), zobowiązanych do respektowania zasad wynikających z Konstytucji RP (ochrona pracy, zdrowia, życia pracownika, zasada dialogu społecznego i równości) i przepisów prawa pracy. Dąży się do równego traktowania praw i zobowiązań zarówno pracodawców, jak pracowników, działając w interesie ogólnospołecznym. Podkreśla się potrzebę walki z bezrobociem i prowadzenie polityki edukacyjnej, zapewniające gospodarce dopływ niezbędnych fachowców. Nadzór i kontrolę nad przestrzeganiem prawa pracy sprawuje Państwowa Inspekcja Pracy. Instytucjonalne forum dialogu trójstronnego: pracowników, pracodawców oraz strony rządowej stanowi Rada Dialogu Społecznego.

Profil PRACY z perspektywy człowieka bezrobotnego. Bezrobocie grozi naruszeniem godności człowieka, bo pociąga za sobą biedę, która degraduje człowieka. Nie mogąc w pełni uczestniczyć w życiu społecznym, traci on poczucie własnej wartości, często popada w depresję, która niekiedy prowadzi nawet do zamachu na własne życie (Liszczyński 2016: 74). Odpowiedzialność za ochronę przed bezrobociem spada na państwo. Jan Paweł II, rozważając uprawnienia ludzi pracy w relacji do „pośredniego pracodawcy”, podkreślał, że:

[48] *Zadaniem tych instancji, które obejmuje się tutaj nazwą pośredniego pracodawcy, jest przeciwdziałać bezrobociu, które jest w każdym wypadku jakimś złem, a przy pewnych rozmiarach może stać się prawdziwą klęską społeczną. Problem bezrobocia staje się problemem szczególnie bolesnym wówczas, gdy zostają nim dotknięci przede wszystkim młodzi. („Solicitudo rei socialis”, 18).*

Praca z perspektywy bezrobotnego jest dobrem pożądanym i trudno osiągalnym, o które warto i należy się starać, ale też dobrem negocjowanym: nie każda praca, nie każde wynagrodzenie, nie każde warunki są akceptowane. Pojawia się alternatywa: „Podjąć stałą pracę za niewielkie pieniądze, czy pozostawać jak najdłużej na zasiłku dla bezrobotnych”, której rozwiązaniem jest dla wielu osób podejmowanie prac doraźnych, prac „na czarno”, umożliwiających doraźne przeżycie, choć na bardzo niskim poziomie.

Opracowania

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka” 21, s. 341–342.
- Bagłajewski Arkadiusz, 2016, *Praca w świetle współczesnych świadectw literackich*, „Etnolingwistyka” 28, s. 81–99.
- Bartmiński Jerzy, 1981, *O godność i sens pracy*, „Kamena” nr 7, s. 4–5.
- Bartmiński Jerzy, 2005, *Praca ludzka w idei „Solidarności”*, [w:] *Na początku był Lipiec. Materiały z sympozjum naukowo-historycznego KUL 7 czerwca 2005*, red. Piotr Gach, Lublin, s. 85–93.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*. Wybór i redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Marta Nowosad-Bakalarczyk, Sebastian Wasiuta, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 14–29.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka” 14, s. 21–44.
- Bartnik Czesław, 1977, *Teologia pracy ludzkiej*, Warszawa.
- Bartnik Czesław, 1982, *Ręka i myśl. Teologia pracy, odpoczynku i świętowania*, Katowice.
- Brzozowska Małgorzata, 2006a, *Praca*, [w:] JWP, s. 132–137.
- Brzozowska Małgorzata, 2006b, *Zmiany semantyczne nazw związanych z pracą w nowych warunkach ustrojowych (na podstawie ankiet przeprowadzonych wśród studentów lubelskich wyższych uczelni w latach 1990 i 2000)*, [w:] *Przemiany języka na tle przemian współczesnej kultury*, red. Kazimierz Ożóg, Ewa Oronowicz-Kida, Rzeszów 2006, s. 212–227.
- Brzozowska Małgorzata, 2006c, *Istotność statystyczna różnic w rozumieniu nazw wartości w ankietach ASA 1990 i ASA 2000*, [w:] JWP 2006, s. 44–62.
- Brzozowska Małgorzata, 2009, *Etymologia a konotacja słowa*, Lublin.
- Brzozowski Stanisław, 1910, *Prolegomena filozofii pracy*, [w:] Stanisław Brzozowski, *Idee: Wstęp do filozofii dojrzałości dziejowej*, Lwów.
- Bugiel Julian, red., 1984, *Socjologia i psychologia pracy*, Kraków.
- van Dijk Teun A., 2003, *Dyskurs polityczny a ideologia*, „Etnolingwistyka” 15, s. 7–28.
- Filipiak Marian, 1976, *Biblijne podstawy teologii pracy*, „Życie i Myśl” 26, nr 6, s. 30–37.
- Gałkowski Jerzy, 1976, *Przemiany chrześcijańskiej koncepcji pracy*, „Więź” 19, nr 11, s. 30–42.
- Gałkowski Jerzy, 2012, *Człowiek – praca – wartości*, Lublin.
- Gocko Jerzy, ks. SDB (2004), *Praca*, [w:] Szlachta Bogdan (red.), *Słownik społeczny*, Kraków, s. 942–959.
- Grabowski Damian, 2015, *Etyka pracy*, Katowice.
- Grzegorzczkowska Renata, 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: Problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka” 23, s. 217–225.
- Jagiello Jarosław, 2014, *Spojrzenie w przyszłość. Ks. Józefa Tischnera myślenie o pracy*, „Verbum Vitae” 25, s. 227–258.
- Jan Paweł II, 1981, *Laborem exercens*, Milano.
- Karney Janina, 2004, *Podstawy psychologii i pedagogiki pracy*, Pułtusk.
- Karney Janina, 2007, *Psychopedagogika pracy. Wybrane zagadnienia z psychologii i pedagogiki pracy*, Warszawa.
- Koradecka Danuta (red.), 2002, *Nauka o pracy – bezpieczeństwo, higiena, ergonomia*, Warszawa.

- Kotarbiński Tadeusz, 1955, *Traktat o dobrej robocie*, Łódź.
- Koziół Leszek, 2002, *Motywacja w pracy. Determinanty ekonomiczno-organizacyjne*, Warszawa–Kraków.
- Lapis Bohdan, 1977, *Poglądy na pracę we wczesnośredniowiecznym piśmiennictwie łacińskim (od połowy V do połowy VIII wieku)*, Poznań.
- Lapis Bohdan, 1984, *U źródeł polskich refleksji nad pracą*, Warszawa.
- Legięć Jarosław, 2012, *Człowiek w filozofii pracy Józefa Tischnera*. [Praca doktorska napisana Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach].
- Liszczyńska Teresa, 2016, *Praca ludzka – wartość ekonomiczna czy etyczna*, „Etnolingwistyka” 28, s. 59–80.
- Marody Mirosława (red.), 2000, *Między rynkiem a etatem: społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, Warszawa.
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1990, *Dwa spojrzenia na pracę. Perspektywa interpretacyjna a znaczenie słowa*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 129–146.
- Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, 1993, *PRACA. Wybrane warianty znaczenia słowa we współczesnej polszczyźnie i ich struktura kognitywna*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 133–145.
- Nowakowski Jerzy, (red.), 1981, *Nauka o pracy*, Warszawa.
- Paściak Józef OP, Józef Tischner, 1982, *Wobec wartości*, Poznań.
- Puzynina Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- Ratajczak Zofia, 1977, *Człowiek i praca. Psychologiczna analiza pracy*, Katowice.
- Rifkin Jeremy, 2001, *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrykowej*, przeł. Ewa Kania, Wrocław.
- Sowa Ewa, 1976, *Pojęcie pracy w filozofii Stanisława Brzozowskiego*, Kraków.
- Sperfeld Enrico, 2010, *Praca jest rozmową, wyzysk jest kłamstwem. Józefa Tischnera „Etyka Solidarności”* [Rozprawa doktorska, mps.].
- Strzeszewski Czesław, 1978, *Praca ludzka. Zagadnienia społeczno-moralne*, Lublin.
- Sulima Roch, 1976, *Znaczenia wartości pracy w poezji robotniczej*, [w tegoż:] *Folklor i literatura*, Warszawa, s. 63–85.
- Szostek Andrzej, 2015, *Praca oczami etyka. Perspektywa personalistyczna*, „Etnolingwistyka” 27, s. 103–113.
- Tischner Józef, 1981, *Etyka solidarności*, Kraków.
- Tischner Józef, 1985, *Polska jest ojczyzną. W kręgu filozofii pracy*, Paryż.
- Tischner Józef, 1993, *Myślenie według wartości*, Kraków.
- Trzebuchowski Paweł, 1971, *Filozofia pracy Stanisława Brzozowskiego*, Warszawa.
- Weber Max, 1904–1905/1994, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 251–267.
- Wilczkowiak Jolanta, 2009, *Teoria pracy. Implikacje dla pedagogiki pracy*, Kraków.
- Wiśniewski Radosław, 2010, *Zarys filozofii pracy Stanisława Brzozowskiego*. [Plik: filozofia.umk.pl/pliki/zarys_filozofii_pracy_s._brzozowskiego.doc].
- Wołkowski Józef (red.), 1979, *Człowiek i praca. Studia i szkice wokół chrześcijańskiej koncepcji pracy*, Warszawa.
- Wróblewska Małgorzata, 2006, *Ergonomia*, www.eduskrypt.pl.
- Wyszyński Stefan, 1946, *Duch pracy ludzkiej. Konferencje o pracy*, Włocławek.
- Zadrozżyńska Anna, 1983, *Homo faber i homo ludens. Etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, Warszawa.

- Ziajka Beata, 2014, *Językowo-kulturowy obraz świata społeczności wiejskiej utrwalony w przecznicach i przydomkach*, Kraków.
- Zywar Gabriela, 2011, *Józefa Tischnera rozumienie pracy*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2011, vol. 14, nr 1, s. 83–88.

Źródła

- Boryś SEJP – Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Czapiński Janusz, Panek Tomasz (red.), 2001, *Diagnoza społeczna 2000: warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*, Warszawa: Rada Główna PTS [kolejne diagnozy w l. 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013].
- Czapiński Janusz, Panek Tomasz (red.), 2014, *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: http://analizy.mpips.gov.pl/images/stories/publ_raporty/DS201/Raport_glowny_Diagnoza_Spoleczna_2013.pdf dostęp 29.09.2015.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. Mirosław Bańko, Warszawa 2000.
- JWP 2006 – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, t. 1–3, Warszawa 1969–1972.
- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgółkowa, t. 1–50, Poznań 1994–2005.
- SFPW 1990 – Ida Kurcz, Andrzej Lewicki, Jadwiga Sambor, Krzysztof Szafran, Jerzy Woronczak, *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*, Kraków.
- SJP Szym – *Słownik języka polskiego*, red. Mieczysław Szymczak, t. 1–3, Warszawa 1978–1981.
- USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, t. 1–5, Warszawa 2003.

On PRACA ‘work’ in contemporary Polish

PRACA ‘work’ occupies a high position on the Polish ladder of values, on a par with family, love and religious faith, but it is not an absolute and “ultimate” value; it is an instrumental one. Poles’ attitudes to work are varied. In plebeian milieus, people appreciate physical work, the work of hands, the toil of a farmer or a miner. Intellectuals value intellectual work, treating physical work as an inferior type. The analysis of the concept of *PRACA* in the Polish linguaculture carried out on the basis of systemic data (dictionaries of the Polish language), surveys, and textual data (proverbs and texts from the National Corpus of Polish) helped the authors identify the basic parameters that make up the “cognitive structure” of the concept of *PRACA*, such as the superordinate category, the subject–doer of work, the goal of action, the product of action, the quality/features of action, the effort put in performing the action, and further also: earnings/remuneration, workplace, and working time. The authors advance a model propositional formula for the base image of *PRACA*: *Someone – works – deliberately – overcoming difficulties – with the*

intention of doing something – and receives remuneration for this. The two basic lexical exponents of the concept of *PRACA* – *praca* and *robota* ‘work, job, labour’ – offer different profiles of the base image: the dominant elements of the meaning of *praca* are goal, product and quality, whereas *robota* is mainly associated with activity and remuneration. The meanings of both lexemes put accent on effort and exertion/toil. The authors analyse the hyperonyms and synonyms of the words *praca* and *robota*, and phrasemes containing these words. Surveys (carried out among students of Lublin universities three times, in 1990, 2000 and 2010, in which the participants were asked how they understood the concept “real work”) show that there was a decline in the rank of the social aspect of work (building a community) and its ethical aspect; in the more recent surveys, less importance is also given to the quality of work. What counts more are the earnings.

Six distinct profiles of *PRACA* were distinguished. In the traditional (folk) profile, work is a life necessity and fulfilment of moral obligation. In the religious profile, work is the continuation of God’s creation and serves the purposes of self-creation of man and the creation of human community.

In the pragmatic profile of the entrepreneur, work is a process which is subject to rationalization in terms of economic impact, merchandise and price, purchase and sale. What counts is the cost of work/labour (capital contribution, salaries), productivity, the resulting product and its price. Other important notions include organization of work, working time, and labour law. The pragmatic profile of the employee gives prominence to the remuneration for the effort put into work, but also takes into account the subjective aspect: the possibility of personal development and additional training.

The institutional-legal profile remains under the official control and care of the state and its institutions (courts, employment agencies). Within this profile, there is a desire to equally treat the rights and duties of both the employers and employees, for the common good. Coping with unemployment is a priority and the educational policy is to ensure a constant supply of expert workforce.

In the profile of work which reflects the perspective of an unemployed individual, work is a desirable and elusive value/commodity, but also a negotiated commodity whose value must be agreed upon: not every work, not every salary, not all conditions are acceptable.

PRÁCE v českém jazyce a jazykovém obrazu světa rodilých mluvčích češtiny

Ladislav Janovec
Zuzana Wildová

Obraz PRACY v jazykovém obrazie světa nositeli jazyka českého ma vyraziste eksponenty. Zostal opracowany łącznie na podstawie danych systemowych, ankietowych i tekstowych (S-A-T). Dane systemowe zaczerpnięto ze słowników czeskiego (opisowych i etymologicznych oraz słownika synonimów). Pokazano gniazdo słowotwórcze i potencjał derywacyjny leksemu *práce*, jego derywaty i derywaty od derywatów, oraz kompozita cytowane w słownikach. Dane ankietowe pochodzą z badań, jakie przeprowadzono w roku 2015 wśród studentów kierunków humanistycznych i technicznych. Dane tekstowe pochodzą z literatury pięknej (w tym też z folkloru) – okazało się, że koncept silnie się zmienia w zależności od zmian tematyki utworów literackich w toku rozwoju czeskiej literatury od XIX do XX wieku. W folklorze koncept jest wyraźnie skonkretyzowany (nie mówi się o pracy jako takiej, raczej o różnych rodzajach prac, np. rzemieślniczych). W kolejności autorzy zajęli się pracą w poszczególnych dyscyplinach: w prawie, w filozofii i w szkolnictwie, gdzie koncept jest używany specyficznie, bo edukacja jest nastawiona szczególnie na kształcenie i wychowanie. Zwrócono również uwagę na użycie leksemu w fizyce, jako że praca (*práce*) jest jednym z podstawowych terminów tej dyscypliny.

1. Úvod

Práce je zcela běžnou a nepostradatelnou součástí našeho života. Už od dětství se jedinec setkává jak s tímto slovem, tak s příslušným pojmem, malé děti si často hrají na „práci“, napodobují dospělé a pracovní činnosti, které vykonávají. V dospělosti do práce chodíme nebo vykonáváme nějakou práci každý den, ať chceme, nebo nechceme, protože nám přináší obživu a představuje hlavní zdroj financí, ale i trávení času a leckdy útek před nudou a nečinností. Lexém je primárně abstraktum, ale může označovat sekundárně i konkrétní, výsledek práce, a to zejména umělecké, odborné nebo rukodělné: *krásná práce* (krajka, výšivka, malba, truhlářina, zedničina apod.), *badatelovy práce*, *práce o vývoji souvětí*, *Čapkovy rané práce*, *Ladovy práce* apod.

Materiál ukazuje, že *práce* je lexém, který je v češtině využíván velice často, ovšem jeho významová struktura může v některých komunikačních jeho užití bránit. Například je velice zřejmé, že lexém je vysoce exponován v textech z éry socialismu, a to jak v rétorických a publicistických, tak beletristických.

Obecný koncept *PRÁCE* v sobě zahrnuje významy a konotace z různých komunikačních sfér, lexém se objevuje nejen v běžné komunikaci, ale i v publicistice, odborné sféře – jak humanitní, tak přírodovědné, stává se komponentem frazémů i tématem uměleckých textů. Naopak přílišná obecnost zjevně brání jeho užití v textech lidové slovesnosti (vyjma zmiňované frazeologie) – tyto texty tematizují povětšinou práci konkrétní – řemeslnou, domácí, polní apod., výskyt samotného slova práce je velice nízký.

2. Stav bádání

Problematice práce je z pohledu humanistiky věnována pozornost převážně v psychologii, filosofii, politologii, sociologii, z lingvistických disciplin především v lexikografii a etymologii. Větší práce kognitivnělingvistické nebo etnolingvistické v českém prostředí dosud publikovány nebyly. V obecnější rovině můžeme odkázat k pracím I. Vaňkové (Vaňková 2007) a k pracím zahraničním, v souvislosti se zkoumaným pojmem např. Práce Arendtová (česky 2007) nebo práce Wierzbické (2001) či Maslovové (Maslova 2005) a dalších.

3. *PRÁCE* a data systémová

3.1. Etymologie

Slovo *práce* podle etymologického slovníku (Rejzek 2001) vzniklo z praslovanského **portŕa*, což má souvislost se slovesem *portiti*, úzký vztah má leksém ke slovu *poslání*, jak lze vidět v jiných jazycích (bulharské *pratja* a jihoslovanské *portiti* znamená oboje ‘poslat’). Tento slovník i slovníky Holuba – Kopečného a Holuba – Lyera vyzdvihují význam původního praslovanského **portja* ‘námaha, těžkost’ (Holub, Kopečný 1952: 290) a ‘trápení, těžkost, námaha’ (Holub, Lyer 1967: 389), slovo vzniklo pravděpodobně přesmyčkou z **torp*, které je ve vztahu se slovesem **trpěti*. Etymologický slovník V. Machka (1968: 477) přímo uvádí význam ve staré češtině ‘svízel, trápení, namáhání, těžkost’ (viz příklad z překladu Bible *viděl Hospodin svého lidu velikú práci v Egyptě* – zvýraznil L. J.)

3.2. Popis významu, polysémie

V *Příručním slovníku jazyka českého* (1941–1943) je význam slova *práce* popsán jako 1. ‘vynakládání úsilí tělesného nebo duševního za jistým cílem,

obyčejně užitkovým; vědomá činnost člověka, podnikaná za jistým hospodářským cílem, směřující k tvoření hodnot', 2. 'námaha, pachtění', 3. 'způsob provedení něčeho', 4. 'věc, o níž se pracuje, jež se dělá', 5. 'výrobek, výtvar, výsledek nějaké činnosti'.

Je vidět, že lexém je chápán jako polysémní, jeho významy se pohybují mezi zcela konkrétním metonymickým (výsledek za děj) až po vysoce abstraktní. Podstatné sémantické rysy, které se na utváření významového spektra podílejí, jsou tedy podle slovníku především účelnost/zacílenost, namáhavost a procesualnost.

Zajímavá je ovšem komparace popisu významů lexému ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989), kde má slovo zaznamenáno osm významů. 1. '(obecně) účelná, užitečná činnost prováděná s vynaložením určitého tělesného nebo duševního úsilí', 2. 'činnost tělesná n. duševní jako společenský jev; takováto činnost jako zdroj výtvaru, obživy', 3. 'činnost duševní n. tělesná (n. soubor činností), zpravidla odborného rázu, zaměřená k dosažení něčeho n. k vyrobění něčeho; činnost v některé oblasti lidského snažení vůbec', 4. 'úsilí, námaha (k jisté činnosti potřebná)', 5. 'způsob, ráz činnosti zřejmý na provedení něčeho; to, co jí bylo vytvořeno', 6. 'činnost zaměřená k určitému úkolu; to, co je jejím předmětem n. materiálem', 7. 'to, co má nějakou činností vzniknout nebo co jí vzniklo', 8. 'činnost, chod 2, fungování 1 (stroje n. orgánu)'.

Je vidět, že v popisu významu je exponován činnostní aspekt, k sémantické struktuře je přístupováno jinak, podrobněji jsou zaznamenány sémantické přechody, nicméně jednoznačné rozlišení jednotlivých významů je v některých případech (i s ohledem na exemplifikační pasáž) sporné.

O něco jednodušeji je uvedena sémantická struktura slova ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Kroupová a kol., 2005), kde je významů vyděleno pouze šest: 1. 'účelná lidská činnost konaná s určitým úsilím', 2. 'odborná lidská činnost jako společenský jev', 3. 'taková činnost jako zdroj obživy, zaměstnání', 4. 'výsledek práce (ve významu 1–3)', 4. 'způsob takové činnosti patrný z jejího provedení', 5. 'činnost ve významu 2 (stroje nebo tělesného orgánu)'.

3.3. Synonymie

Některé výklady významů naznačují paradigmatické významové vztahy, především synonymie, resp. hyponymie a hyperonymie. Jako **synonymní lexémy** uvádí *Slovník českých synonym* (Pala, Všianský 2008: 268) pro jednotlivé významy: 1. *činnost, úsilí, námaha*, 2. *zaměstnání*, 3. *chod (stroje), fungování*, 4. *dílo, výtvar, výrobek*, 5. (knižní význam) *úkon, výkon*. Expresivní synonyma a synonymní okazionalismy uvádí *Šmírbuch jazyka českého*

(Ouředník 1992: 192–193): *rachota, facha, makanda, kantna, hokna, haki, hák, hákovna, rotyka, makáníčko*; těžká práce: *nandávačka, zabíračka*; lehká práce: *ulejvanda, ulejvárna, flákárna, lehárna, leháro, sranda, přča, žaves, vůžas, šolich, čuryna, láčovka*; příležitostná práce: *kejkl, chleba, ryto, kšeft, fuška, melouch, džob, bokovka*; výnosná práce: *ryto, rejžák*; dlouhá, únavná práce: *piplačka, srágora*. Některá nespisovná synonyma uvádí i *Slovník nespisovné češtiny* (Hugo 2006): *džob, fuška, bokovka, vedlejšák, dřina, rachota, lopota, galeje, nádeničina, robota, rasovina, rumařina, šichta, zabíračka, záhul, nimračka*.

Tezaurus (Klégr 2007: 355) uvádí jako základní synonyma a slova blízká lexémy *dílo, úkol, úkon, džob, úloha, poslání, operace, záležitost, objednávka, mise, podnik, brigáda, výpomoc, byznys, obchodní jednání, styky, transakce, záležitosti, spekulace*.

3.4. Slovtvorba

Slovník spisovného jazyka českého uvádí několik typů derivátů substantiva práce: *pracně, pracný, pracnost, pracovati, pracovávat, pracovitost, pracoviště, pracovitě, pracovitý, pracovna, pracovně, pracovní, pracovnícký, pracovníctví, pracovníctvo, pracovníček, pracovníčka, pracovníčka, pracovník, pracovní a pracující*.

Vedle těchto derivátů se v *Příčném slovníku jazyka českého* vyskytuje také archaismus, kompozitum *pracédárce*, jehož současným ekvivalentem je substantivum zaměstnavatel, a archaické kompozitum *pracívedoucí* definované jako „ten, kdo vede práci“. Dalšími kompozity obsahujícími lexém práce jsou: *pracemilovný, prácešopnost, prácešopný*, deminutivem je lexém *prácička*, doplněný archaickou hláskovou variantou *pracička*.

Slovník nespisovné češtiny uvádí dva nespisovné deriváty: *pracák a pracant*. Pracák je definován jako: 1. ‘pracovní úřad, ve spojení *na pracáku* – bez práce, nezaměstnaný’; 2. ‘pracovní výchova, pracovní vyučování’; 3. ‘pracovní osvětlení jeviště, užívá se pouze při zkouškách’.

V Českém národním korpusu jsou zaznamenána ještě složená adjektiva *prácešopný a prácešopný, prácechtivý, prácešopný*.

3.5. PRÁCE v frazeologie i paremiologie

Oblast výzkumu frazémů stojí na pomezí dat systémových a textových. Frazémy jsou petrifikované víceslovné jednotky, které se interpretují jako celek, proto mají hlubší výpovědní hodnotu pro posouzení axiologičnosti pojmu. Komponent práce a jeho synonyma je bohatě využito v proverbálních rčeních zaznamenaných F. L. Čelakovským (1949, dále Čel), ve sbírce

J. Zaorálka (2000, dále Zao), ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (Čermák, Hronek, Machač 1988, dále ČHM) nebo v překladovém frazeologickém slovníku (Wurm, Mokienko 2002, dále Wurm).

Práce má svoji h o d n o t u, která je zjevně založena na křesťanském (biblickém) chápání světa – je protikladem zahálky, lenosti, která je v katolické křesťanské tradici považována za sedmý ze sedmi smrtelných (kapitálních) hříchů¹. Práce se tak stává jednak způsobem zaplnění času, který by člověk mohl trávit „hříšně“, ale i jako „lék“:

- [1] Čel.: *Bůh práci miluje.*
- [2] *Práce člověka živí, zahálka maří.*
- [3] *Važ si času, chop se práce, zahálky se střež co zrádce.*
- [4] *Kdo se svou prací živí, o krádeži nic neví.*
- [5] *Milátě práce, ač i těžká, jen když není daremná.*
- [6] *Práce není bez platu, rozkoš plodí útratu.*
- [7] *Ustavičná práce všechno přemůže.*

Je uchopována jako lidská p r e d e s t i n a c e:

- [8] Čel.: *Kůň k tahu, pták k letu a člověk ku práci.*
- [9] *Naučí nouze práci,*

jednak prostředkem obživy a přežití. Práce jako prostředek přežití představuje cestu, jíž se člověk dobývá zisku, odměny, jež jsou cílem (završením) práce:

- [10] Čel.: *Větší dobré s větší prací přichází.*
- [11] *Úsilím a prací i nebe koupíš.*
- [12] *Dobrá práce, dobrá mzda.*
- [13] *Práce černá dělá bílé peníze.*

Pouze ten, kdo usilovně a poctivě pracuje, si zaslouží j í d l o, tedy zachovat si život:

¹ V české kultuře připomeňme i jejich výtvarné ztvárnění – sochy ctností a neřestí od barokního sochaře Matyáše Brauna na zámku Kuks, jež jsou v české společnosti poměrně známy, ale i jiná umělecká zobrazení a alegorie.

- [14] Čel.: *Bez práce není ovoce.*
 [15] *Hlad a práce výborné koření.*
 [16] *Žáden bez práce není koláče.*
 [17] *Bez práce ani koláče.*
 [18] *Bez práce se člověk nenají.*

Lenost, zahálka, nešikovnost jsou naopak ve frazémeh karikovány a ironizovány:

- [19] Čel: *Vyhýbá práci co čert kříží.*
 [20] *Práce nebývá křiva, jenom zrovna přihlížej.*
 [21] *Při práci za nehty mu zašlo a při míse se upotil.*
 [22] *Zao: malé práce se nelekne a u veliké si lehne; nebýt ani k řeči ani k práci.*

Píle a pracovitost jako hodnoty jsou reflektovány především v přirovnáních. V nich je zdůrazňována zejména rychlost konání, určitá míra flexibility a zkušenost, využívají se výrazy s pozitivními konotacemi:

[23] Čel: *Míti více práce než peci o velkonoci.* Wurm: *je do práce jako čert/drak/hrom/chrt/kat/lev/ras/vítr; práce jí kvete pod rukama; práce mu jde, jako by hrál / jako když hraje; práce mu jde od ruky, práce mu pod rukama jen hraje; mít se k práci; práce /je tu/ jak na kostele; má práce /až/ nad hlavu),*

nebo kritizována zahálka, odpor k práci, pomalost či nezkušenost:

[24] Čel: *Bílé ruce milují cizí práci.* Wurm: *práce se mu lepí na prsty; práce mu roste pod rukama; práce mu smrdí; ruce/ručičky mu jdou od práce; lechtat (hladit) práci; ošidit práci.*

Práce má vymezený čas, a to jak vůči času nečinnosti:

- [25] Čel: *Čas práci, a zábavám svá doba.*
 [26] *Po práci mílo odpočinouti;* o tom viz též Horský 2009),

tak vůči sobě samé – nelze ji uspěchat, nelze ji zkrátit, aniž by výsledek neutrpěl nedostatky:

- [27] Čel: *Práce kvapná málo platná.*
 [28] *Škoda velkých prací, kde malé stačí.*
 [29] *Spěšná práce nad výdělkem pláče.*
 [30] *Práce bezděčná nebývá vděčná.*

Časové vymezení práce reflektují i frazémy komentující nevhodnost vykonávání více prací najednou:

[31] Čel: *Dvoji práce nedá se jednou dobou konati.*

Práce je charakterizována různou mírou náročnosti, ve frazeologii je exponována především práce (fyzicky) náročná, obtížná, nesoucí s sebou bolest:

[32] Čel: *Kde bolest, tu práce.*

[33] *Všudy práce, všudy kříž, všudy jest nějaká tíž; Wurm: /to/ dá hodně práce; má plné ruce práce; galejnická práce; /ten/ nám dá /dal hodně práce; to je práce pro vraha; mravenčí práce; ČMH: koňská práce, v pilně práci, sisyfovská/Sisyfova práce/práce Sisyfova, svinská práce.*

Transformace frazémů může práci jako takovou nebo některý druh práce ukázat i v poloze *negativní* hodnoty, srov. např.:

[34] Čel: *Kdo se v panské práci (službě) přetrhne, nezasluhuje, ab mu zvonili. . .*

[35] *Kdož nechce práce zbýti, uruč se za druhého,*

nebo novější aktualizace – viz např. Čechová (1986) aj.:

[36] *Práce nemá nohy/nožičky – neuteče.*

[37] *Práce je poslední možnost jak získat peníze/škváru².*

S negativní polohou konceptu PRÁCE souvisí rovněž frazém *do prdele práce* (Wurm) s významem zaklení.

Práce může být pojímána jako *m í s t o*, vůči kterému je člověk metaforizován jako objekt, který lze přemísťovat či vlastnit: *vzít si někoho do práce* (Zao), *brát/vzít někoho do práce* (Wurm), nebo jako míra náročnosti (srov. význam *práce* jakožto námahy): *to dá práci* (Wurm).

Další frazeologické možnosti lexému *práce* uvedené ve slovnících jsou:

[38] *Práci na zápražku odbývati (tak hbitě, až se práší) (Čel); už je od té práce zapláceno (a i peníze propité) (Zao; o někom, kdo do něčeho příliš mluví, vměšuje se), práce přes čas (ČMH, delší, než je předepsaná pracovní doba), černá práce (ČMH), špinavá práce (ČMH, neatraktivní, obvykle fyzicky náročná práce ve špatných hygienických podmínkách; těž zločin).*

² Tento frazém je využit jako hlavní motiv závěrečné písně českého komediálního filmu *Fešák Hubert*, jehož hlavní hrdina se snaží žít z nicnedělání a drobných podvodů.

4. PRÁCE a data dotazníková

Výzkumný materiál vychází z šetření, které bylo provedeno mezi českými vysokoškolskými studenty. Celkově odpovídalo na otázky v dotaznících 100 respondentů: 50 studentek humanitních oborů z Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a 50 studentů (40 mužů a 10 žen) technických studijních oborů z Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy a Českého vysokého učení technického. Věk respondentů se pohyboval mezi 20 a 26 lety, věkový průměr činil 22 let. Šetření probíhalo anonymně, respondenti uváděli pouze své pohlaví, věk, místo, odkud pocházejí, a jazyk, který považují za mateřský, aby bylo možné vyřadit respondenty, již nemají jako svůj mateřský jazyk češtinu.

Respondentům byly v tištěném dotazníku položeny tři otázky, na něž odpovídali písemně:

1. Co vás napadne, když se řekne *práce*?
2. Co podle vás není práce?
3. Napište tři vlastnosti, které práci charakterizují.

4.1. Co vás napadne, když se řekne *práce*?

První otázkou respondenti formulovali vlastní kognitivní definici práce.

Někteří respondenti na otázku odpovídají výčtem synonym. Nejčastějšími z nich jsou: *zaměstnání, povolání, úsilí, fyzická práce, dřina, náročná myšlenková činnost, zdroj obživy, způsob obživy, nutnost výdělků, námaha, brigáda, seminární práce, vydělávání peněz, profese, povolání, manuální činnost*.

V některých případech přinášely odpovědi výčet pojmů, které jsou podle respondentů s prací sémanticky spojeny. Nejčastěji se vyskytujícími pojmy byly: *povinnost, odpovědnost, peníze, řád, lidé, výkon, starosti, odměny a tresty, životní sny a cíle, seminární práce, zábava, málo času, vstávání, únava, radost, celoživotní naplnění, nezaměstnaní flákači na dávkách, výdělek, zábava, odměna, obživa, budoucnost, zabezpečení rodiny, stereotyp, nuda/zábava*.

Další odpovědi jsme rozčlenili podle toho, co respondenti významově akcentují. Na rozdíl od předešlých typů odpovědí zde byly patrné rozdíly mezi studenty humanitních a technických oborů.

Emoční aspekt prožívání PRÁCE: pozitivní i negativní

V tomto případě se vyskytly odpovědi čistě pozitivní, např. *Místo, kam bych měla chodit ráda*.

Většina odpovědí ale zahrnovala jak pozitivní, tak negativní emoci, přičemž byla zdůrazněna přítomnost obou těchto polarit. Např. *Nepohodlí*,

přemlouvání, ale také následný dobrý pocit ze zlepšení, případně odměny. Povinnosti, ale i zábava a potěšení, když někdo dělá něco, co ho naplňuje. ... místo tvořivosti a skvělé atmosféry. ... Povinnost i radost zároveň. Pro mnoho lidí nutné zlo, může být zároveň i koníčkem, seberealizací. Může být namáhavá, ale i klidná, může bavit, ale i odpuzovat.

PRÁCE jako hodnota

Každodenní záležitost, může být i zajímavá a naplňující. Činnost, která má nějaký smysl a nějaký výsledek. Ušlechtilá lidská činnost potřebná k životu, rozvíjející. Něco, co člověka posouvá někam dál. V budoucnu doufám v naplňující práci, která mě bude bavit. Důležitá a samozřejmá část života, která by nás měla uspokojovat v ideálním případě materiálně i psychicky. Být závislý jen sám na sobě. Něco, pro co studuji, studuji, abych mohla vykonávat určitou profesi, povolání. Poslání, zaměstnání, díky němuž se seberealizuji.

Na rozdíl od studentů humanitních oborů užívali studenti technických oborů také termín „hodnota“ v primárním významu: *činnost, která produkuje nějaké hodnoty.*

Důraz na peníze

U studentů (resp. studentek) humanitních oborů byly peníze a odměna akcentovány méně. Např. *Něco, za co dostáváme peníze (nebo nějaké naturalie). Vydělat si peníze. Vydělávání peněz, měli bychom být ohodnoceni.*

Naopak studenti technických oborů zdůrazňovali tento aspekt poměrně často. Např. *Činnost, kterou člověk dělá, aby získal peníze. Činnost, která má výsledky. Činnost, kterou lidé dělají s vidinou nějakého zisku. Opakovaná činnost dělaná pro peníze. Proces, při kterém směřujeme k cíli typicky za odměnu.*

PRÁCE jako povinnosti a úsilí

Tento aspekt byl u obou skupin respondentů poměrně vyvážený.

Humanitní obory: *Něco, co je pracné, co stojí úsilí. Musí chodit do práce, vydělávat peníze a živit rodinu. Povinnost = „mít hodně práce“. Něco, co se musí udělat/dělat. Mít povinnost, být něčím někomu vázán. Povinnost, kterou musím dělat. Něco, co nemusí být vždy zábava, ale je nutné to udělat. Něco, co musím dělat, abych dosáhla cíle, nebo pro obživu sebe a rodiny. Činnost, při které je potřeba vynaložit hodně soustředění. Je to něco náročného.*

Technické obory: *obecně nějaká činnost, kterou musím dělat, ne nutně za peníze. Něco, co se musí dělat a je to nějak náročné. Činnost, která mě fyzicky nebo psychicky unavuje a kterou musím nebo která je potřeba udělat. Činnost vyžadující energii.*

Jiné (méně typické) druhy PRÁCE

Někteří respondenti z obou skupin jmenovali také různé jiné druhy práce (než je zaměstnání či obecně práce vykonávaná „za peníze“), např. *práce na zahradě, domácí práce, to, co musím dělat doma, učení se, úklid.*

V obou skupinách se vyskytly zajímavé ojedinělé odpovědi, např.:

Humanitní obory: *I výchova dětí do jistého věku.*

Technické obory: *Je to děj, kdy nějaké těleso vykonává nějaký pohyb nebo působí na jiné těleso.* (Práce jako termín z oblasti fyziky – viz dále.)

4.2. Co podle vás není PRÁCE?

Nejčastější odpovědi na tuto otázku lze rozdělit do tří skupin:

1. neutrální odpovědi, např. *Domácí práce, studium; něco snadného, co získáme bez přílišného přičinění. Nějaká pomoc, charita. Vše, co dělám z vlastního zájmu a nezištně. To, co člověku nic nedává a není to povinnost. Taková, kde se nemůžu zdokonalovat nebo nepřináším užitek druhým. Volný čas. Odpočinek, dovolená, spánek, sex. Činnost, kterou člověk vykonává dobrovolně a nemá z ní žádný materiální užitek. Dívání se na televizi, bytí na fotbale, všechny pasivní činnosti. Když člověk nemusí vůbec nic dělat. Nicnedělání. Nefyzické činnosti. Něco, co nenese žádné výsledky. Vaření, uklízení. Politika.*

2. pozitivní, např. *Koníčky, sport, odpočinek, relax, podpora ostatních; to, co mě baví; to, co dělá člověk jen pro radost a pro zábavu; posezení ve společnosti; činnost, při které nejde o výsledek; Když někdo něco zdědí a nemusí pro to hnout ani prstem a vydělává mu to.*

3. negativní, např. *Nicnedělání, ležení, flákání se. Když někdo nic nedělá, nijak se nezaslouží o své úspěchy. Ulejšování, nenaplňování ujednaných dohod. Když člověk dostává peníze a nic nedělá (sociální dávky). Být doma pobírat sociální dávky (kromě vážně nemocných). Těžít z ostatních a vézt se s úspěchy ostatních. Lenošení. Lelkování. Prostituce, obchod s drogami.*

Jeden respondent uvedl také odpověď: *Práce je snad všechno.*

4.3. Napište tři vlastnosti, které PRÁCI charakterizují

Výčty vlastností jsme u obou skupin seřadili podle četnosti jejich výskytu.

Dalšími zajímavými rozdíly mezi skupinami studentů byly ojedinělé odpovědi, typické pro jejich zaměření:

– humanitní: disciplína, respekt, iniciativa, stereotyp, soustředění, vůle, zábava, aktivita;

– technické: soustředění, logické uvažování, dochvilnost, mechanika, nuda.

	Humanitní obory	Technické obory
1	Odpovědnost (12)	Cílevědomost, výsledek, cíl (7)
2	Námaha (8)	Nutnost, povinnost (7)
3	Nutnost, povinnost (8)	Výdělek, odměna (7)
4	Výdělek, odměna (7)	Prospěšnost (4)
5	Úsilí (5)	Námaha (4)
6	Specializace, vzdělanost (4)	Proces (3)
7	Prospěšnost (4)	Únava (2)
8	Píle (3)	Stres
9	Pravidelnost (3)	Úsilí
10	Zdroj obživy (2)	Smysluplná, naplnění
11	Trpělivost (2)	Odpovědnost
12	Kreativita (2)	Smysl života
13	Pečlivost (2)	Kreativita
14	Cílevědomost, výsledek, cíl	Radost
15	Smysluplná, naplnění	Píle

5. PRÁCE a data textová

5.1. PRÁCE v Českém národním korpusu

Pro český jazyk je zpracováno poměrně velké množství korpusů v rámci Českého národního korpusu, kde jsou označovány jako jednotlivé subkorpusy. Naše data jsou získána ze všeobecných korpusů (syn).

Data třídíme podle sémantických rysů a konotací, které převládají v uváděných kolokacích.

N á r o č n o s t: *práce pro vraha (stáhnout medvěda je práce pro vraha), dá to práci (uvidět zvířata ve dne), nebát se práce, celodenní práce, taková práce (je s něčím), moc práce s něčím, (něco) je (vždycky) práce, práce (někomu) odsýpala, veškerá práce, celoživotní práce, těžká práce, mít takovou práci s něčím, velká práce, namáhavá práce, účelná práce, náročná práce, nával práce, fůra práce.*

D r u h p r á c e / č i n n o s t v p r á c i: *práce kolem hospodářství, mimo lesy, výzkumná, vyslyšet někoho v práci, práce dělníka v automobilce, na silnici, keramiků, technická práce, diplomová práce, práce na projektech, práce nezaměstnaných, konstrukční práce, písemné práce, slohové práce, záchranné práce, disertační práce.*

F á z e p r á c e: *dokončit práci, práce se zdržela, práce byly zahájeny, práce byly dokončeny, práce neskončila.*

P ř e d m ě t: *nalézt práci, nedostatky práce, všechna práce je fuč, ukrást práci, popis práce, zastavit se pro práci, soustředit se na práci, mít práci, práce byly hodnoceny, získat práci, hledět si práce.*

Terminologie: *produktivita práce.*

M í s t o (zaměstnání): *jít do práce, v práci se někdo ozval, vyptávat se na někoho v práci, vypůjčit si něco z práce, vracet se z práce, jezdit do práce, cesta do práce, vrátit se z práce.*

K v a l i t a práce: *perfektní práce, dát si práci s něčím, házet bobek na práci, být hrdý na práci, brilantní práce, práce neuspokojovala, dařila se, zbytečná práce, snadná práce, lajdácká práce, amatérská práce, důležitá práce.*

5.2. PRÁCE v české beletrii

5.2.1. PRÁCE ve folkloru

Folklorní texty netematizují práci obecně, ale povětšinou v nich jde o její velmi konkrétní druhy, zejm. ř e m e s l a ve městě nebo na venkově či o venkovské (zemědělské) práce, jež exponují pozitivní stránky jednotlivých řemesel. Práce je skrze ně chápána jako hodnota, protože práci řemeslníků potřebují ostatní k životu (a k realizaci jiných prací), ale i jako radost. Navíc fungující řemeslo představuje pro člověka jistotu živobytí, tedy schopnost řemeslníka zabezpečit rodinu, ať finančně, nebo materiálně:

[39] *Hráli dudy u Pobudy, já jsem je slyšela. / Dávali mi kominíka, já jsem ho nechtěla. / Já mám radši krejčího, to je něco lepšího, / ušije mi šněrovačku z samýho zlatýho*³.

[40] *Není řemeslníka, řemeslníka, nad koudelníka. / Má-li dosti koudele, naměkko si ustele. / Není řemeslníka, řemeslníka, nad koudelníka*⁴.

Různá zaměstnání mohou mít také různou prestiž, případně různě vysoký výdělek, potenciálně mohou vést k většímu či menšímu bohatství, příp. chudobě. S určitou prací mohou být také spojeny nevýhody, na které se v textech poukazuje (texty jsou pak stylizovány jako rady. Mezi řemeslníky mohla být i určitá míra nevraživosti, která se projevovala v posměšných textech.

[41] *To ti povídám, to ti povídám, neber si hrnčíře, / to ti povídám, to ti povídám, neber si ho. / Hrnčíř je od hlíny, zmaže ti peřiny. / To ti povídám, to ti povídám, neber si ho*⁵.

[42] *Vy kováři umouněnci / čekáte jen na neděli. / Když přijde neděle / pijete vesele. / Uděláte jeden hic / a v korbeli není nic*⁶.

³ Viz sborník písní *Zpěvníček o řemeslech našich dědů a babiček*. Dostupné z: <http://www.collegium.cz/noty/pdf/remeslnicky.pdf>.

⁴ Tamtéž.

⁵ Tamtéž.

⁶ Tamtéž.

Práce vytváří zkušenost, která se stupňuje s délkou provozování živnosti, prohlubuje se zručnost řemeslníka, starší řemeslník je vnímán jako lepší, zkušenější:

[43] *Pec nám spadla, pec nám spadla, / kdopak nám ji postaví? / Starý pecař není doma / a mladej to neumí*⁷.

Hodnota práce je stavěna do opozice s klidem a volným časem, určeným pro odpočinek či zábavu, který je třeba využívat a od práce odlišovat:

[44] *A já pořád kdo to je, kdo to je, / že nám nedá pokoje. / A já pořád kdo to tluče / a on bednář na obruče. / A já pořád kdo to je, kdo to je, / že nám nedá pokoje.*

Bednář stále klapý klap, klapý klap / nemůžeme večer spát. / Bednář stále obruč stlouká / na náš spánek nic nekouká. / Bednář stále klapý klap, klapý klap / nemůžeme večer spát.

*Bednáříčku, nepracuj, nepracuj / s námi si teď zatancuj. / Kdo tancuje, radost mívá / Na svět se hned víc usmívá. / Bednáříčku, nepracuj, nepracuj / s námi si teď zatancuj*⁸.

Zvláštní postavení mezi zaměstnáním mohla mít *služba*, při níž byli lidé najímáni na výpomoc pouze na určité období roku nebo života, kdy si mohli vydělávat na živobytí či na zabezpečení rodiny; délka služby mohla určovat vyšší odměny.

[45] *Když jsem já sloužil to první léto, / vysloužil jsem si kuřátko za to. / A to kuře krákoře běhá po dvoře / má panenka pláče doma v komoře.*

Text písně je dále rozvíjen, každý rok si vyslouží vypravěč další domácí zvíře – slepičku, kachnu, husu, vepře, tele, krávu, vola, po zvířatech boty, až si nakonec může vzít svoji milou (*má panenka skáče se mnou v komoře*)⁹.

Se zábavou je spojena práce *muzikantů*, která je specifická tím, že byla většinou vykonávána řemeslníkem, který měl ještě „hlavní práci“. Práce muzikantů je ceněna proto, že ostatním pomáhají trávit vesele volný čas zpěvem a tancem; na vesnici bývalo zvykem jít v neděli k muzice, kde se relaxovalo po celotýdenní dřině. Hudbou si lidé přivydělávali k živobytí a často chodívali hrát i do jiných, vzdálených míst, než kde žili, jak bývá často reflektováno v pohádkách (viz dále). Hudební řemeslo bývalo u Čechů velice ceněno, což se odráží i v proverbiálním rčení *Co Čech, to muzikant*. To, že muzikant nese lidem radost, je hodnoceno jako pozitivní prvek jeho činnosti:

⁷ Tamtéž.

⁸ Tamtéž.

⁹ Dostupné z: <http://www.velkyzpevnik.cz/zpevnik/lidovky/kdyz-jsem-ja-slouzil>.

[46] *Kdyby mně to Pán Bůh dal, aby si mě dudák vzal, / chleba bych mu prosila, dudy bych mu nosila, / kdyby mně to Pán Bůh dal, aby si mě dudák vzal.*

[47] *Já jsem muzikant a přicházím k vám z české země, my jsme muzikanti, přicházíme k vám / já umím hráti, my umíme taky...¹⁰.*

V pohádkách vystupují často řemeslníci, kteří putují světem a na základě své dovednosti dokážou obstát ve zkouškách, které jsou jim kladeny do cesty, získat majetek, zachránit si život nebo si zasloužit princeznu¹¹. Jejich síla spočívá v dovednosti nebo vlastnostech, které si dané řemeslo vyžaduje, jako je např. fyzická síla u kováře (*Neohrožený Míkeš*), odvaha u vojáka (*Spravedlivý Bohumil*), znalost přírodních poměrů u pasáčka (*O jezinkách*). Práce si vyžaduje píli a šikovnost, a kdo k práci není, může být za určitých podmínek odměněn za jiné pozitivní vlastnosti tak, že už práci nemusí vykonávat, jako je tomu např. v pohádce *O třech přadlenách*, která se stane královnou.

Manuální i duševní úkoly (tj. práce), které jsou v pohádkách vykonávány, si vyžadují kromě šikovnosti také trpělivost, odhodlanost a statečnost, protože jejich vykonání je často v podstatě nemožné, ale zároveň nevykonání může pro hlavního hrdinu znamenat smrt či zakletí – ať už jde o práce, jako je vykácení lesa a postavení zámku přes noc, hledání prstenu v rybníce/moři, držení hlídky u mrtvé princezny, uhlídání princezen, které každou noc protančí střevíčky, či o úkol rozesmát smutnou princeznu, naučit mluvit němou princeznu, nebo uhádnout, nač princezna zrovna myslí.

Práce, vnímaná pozitivně, může pozitivum často přinášet i ve spojení se zlem, např. čert jako prototyp zlé bytosti může za vykonání určité práce vykonavateli pomoci (*Čertův švagr*) a tím ho zachránit.

Lenost bývá naopak trestána, proto zlá a líná sestra Maruška v pohádce *O dvanácti měsíčkách* zahyne v lese, když se vydá s touhou po zisku za dvanácti měsíčky, ale vlády se kvůli její drzosti, pýše a lenosti místo jarních a letních teplých měsíců ujmou měsíce zimní a ona zmrzne.

Práce a pracovní činnosti mohou ve folklorních textech metaforizovat erotiku a sexuální aktivity. Metaforičnost souvisí s určitou činností či nástroji, které se při práci používají, jako je orba, tkaní či předení¹².

¹⁰ Oba texty viz sborník písní *Zpěvníček o řemeslech našich dědů a babiček*. Dostupné z: <http://www.collegium.cz/noty/pdf/remeslnicky.pdf>.

¹¹ Tradice náročných manuálních prací je vztažena v lidové slovesnosti již k mýtům, srov. starověký mýtus o Héraklovi a jeho dvanácti úkolech, které musel splnit pro krále Eurysthea.

¹² Metaforu příst = mít sex využívá vtipně J. Suchý ve své parodii na báseň *Zlatý kolovrat* K. J. Erbena (sbírka *Kytice*), v níž ve scéně, kde nabízí macecha hodné a poněkud prosté Dorničky králi za ženu svoji zlou a světem protřelou dceru Daisy, ho upozorňuje,

5.2.2. PRÁCE v české beletrii 19. století

Česká beletrie 19. století intenzivně tematizuje práci velice často jako charakterizační rys postav. Práce je signifikantní pro postavy nižších či středních vrstev, přičemž manuální práce je většinou hodnocena jako pozitivní, zatímco práce „na zámku” a (intelektuálně zaměřené) činnosti vyšších vrstev nejsou chápány jako práce a často je vykonávají postavy záporné, jako jsou správci, šafáři, písaři, tedy postavy, jejichž práce „není vidět”, je vykonávána mimo společenství obyčejných lidí, již s nimi přicházejí do styku pouze výjimečně a většinou v negativně hodnocených situacích. Záporně jsou povětšinou hodnoceny i společenské funkce knížat, hrabat a jiných šlechticů, jejichž práce rovněž vidět, protože bývá vykonávána jinde – ve středoevropském prostoru jde často o činnosti spojené s vykonáváním vládních funkcí – a jsou zjednodušeně podávány jako postavy, které nic nedělají¹³.

S pozitivním hodnocením jsou spojena i zaměstnání, která jsou vykonávána „pro ostatní”, tj. většinou jsou hodnoceny kladně i postavy učitelů či (zejména) venkovských farářů, těch, kteří pomáhají ostatním. Ať už jde o díla např. B. Němcové (*Pan učitel, Babička*), nebo K. V. Raise (*Zapadlí vlastenci*), představuje práce učitele důležitý aspekt „práce pro národ” – učitelé vychovávají budoucí generace, jež vedou prostřednictvím své práce nejen ke gramotnosti, ale také k vlastenectví.

Ve spojení s vlasteneckými tendencemi sílícími od počátku 19. století a souvisejícími s národním obrozením mohou být různě hodnoceny práce, které vykonává Čech a které vykonává Němec. Obrozenecká a vlastenecká činnost intelektuálů je považovaná za nejvyšší možnou metu, oběť správného Čecha, srov. např. již název díla V. K. Klicpery *Každý něco pro vlast.*

že Daisy *dobře přede*. Tím je transformován a parodován text původní básně, v němž dívka Dornička při setkání s králem *přinesla vody ze studnice, stydlivě sedla u přeslice, předla, předla len*.

¹³ Podobná diverzifikace se projevuje i dříve ve folkloru a trvá až do dvacátého století, srov. např. lidová píseň: *Na silnici do Prášil jeden mladý cestář žil.://: A kamení a kamení tam roztloukal, když silnici šterkoval.:// 2. /: Paní v zlatém kočáře / uviděla cestáře.:// /: A povídá a povídá a povídá: / Cestáři náš, těžkou práci tady máš.:// 3. /: Cestář na to odpoví: / Vzácná paní, to se ví.: // /: Kdybych já moh, tak jako pán, / jezdit ve zlatém kočáře, nedělal bych cestáře. Práce jako dřina, kterou musí člověk vykonávat pro blaho druhého, jenž se z jeho pohledu práci nevěnuje, ale těžce pracující naopak pronásleduje, je reflektována v lidové písni-modtlibě: *Ti sedláci ubozí, / což oni se navozí / kamene, křemene: / bodejť pány čert veme! // A ten šelma nešťastný, / ten šmatlavý poklasný, / pro ten klas stíhá nás, / zasloužil by sám provaz. // Ten purkrabí parukář, / sám největší pletichář, / Bije nás / jako ras, / zasloužil by sám provaz // Šafář, taškář vybraný, / od biče vypraný, / sám co vzal / a prodal, / nám sedlákům vinu dal. // Pane bože veliký, / smiluj se nad rolníky: / přijmi je / do nebe / a pány ať čert veme!**

Píle, práce a aktivita je tak spojována s češtvím, zatímco nečinnost bývá implikována u Němců jako nepřítel. Reflexi práce pro vlast můžeme spatřovat například v díle *Filosofská historie* A. Jiráska, jehož aktivní, „pracující“ postavy studentů, řemeslníků, sedláků, ale i mnicha a jiných vlastenců jako Čechů jsou v kontrastu s nečinnými postavami německých a poněmčených úředníků, jejichž hlavním představitelem je aktuár Roubínek. Za činnost pro vlast jsou všichni postupně odměněni, ať už jde o manželství a šťastný život (student Vavřena s Lénkou nebo Frýbort s Máriačkou), o dožití mezi milujícími osobami (slečna Elis) či paradoxně o smrt pro neúspěšného studenta, mnicha Špínu, pro kterého by byl život v klášteře utrpením. Naopak postavy nečinné jsou potrestány – aktuár umírá bezmocný stížen mrtvicí, jeho dcera zůstane neprovdaná.

Fenomémem středoevropského prostoru, resp. rakouské monarchie, je putování lidí za prací do Vídně. Lidé odcházejí v literatuře pracovat do Vídně, kde se pro ně nachází více příležitostí než doma, mají možnost si prací zlepšit své postavení (B. Němcová *Dobrý člověk, Baruška*, K. V. Rais *Když se připozdívá*), ale mohou také ztratit své kořeny, odcizit se českému národu a domovu, práce potom přestává být vnímána pozitivně, protože se v pomyslném žebříčku hodnot dostává nad rodinu, příbuzenské a přátelské vztahy, které jsou v tradičním chápání hodnot vysoce ceněny. Může potom dojít i k jisté formě trestu, člověka práce ve Vídni „zkazí“, stane se z něj zločinec nebo v případě ženy prostitutka či svobodná matka.

S rozvojem měst, buržoazie a tovární výroby dochází v literatuře k tematizaci nových forem práce, která člověka ničí. Jde o fyzicky i psychicky náročná povolání, při nichž člověk ztrácí emoční život, hrubne, přichází o pocit mravnosti a víru v Boha, stává se z něj alkoholik a stroj. Práce v továrně¹⁴ je vykonávána v odlidštěném prostředí, masově a ve velkém, nejde již o práci, kterou člověk dělá pouze za účelem obživy, ale koná ji pro zisk někoho jiného (srov. M. A. Šimáček *U řezaček, Z opuštěných míst, Duše cukrovaru*).

Opačnou konotaci nesou literární díla, kde právě těžce pracující člověk představuje postavu čestnou, spravedlivou, mravnou, ale přes veškerou dřinu i šťastnou a veselou, která může v konfliktu dějové zápletky projít pokušením a následnou katarzí (V. Hálek *Poldík rumář*).

¹⁴ Hruza a nelidskost továrny a práce v ní je témat literatury, které je využíváno po obě poslední století, k ní z písňových textů konce dvacátého století odkazuje *Otčenáš* skupiny Mňága a Žďorp: *továrna stroje kasárna tvoje / dva černé svetry marsky a petry / do bistra na preso čekání na eso / a žádný bůh není, jen psi zuby cení // továrna stroje kasárna tvoje / ohýnek na sněhu život bez příběhů / na krku závaží hotel a nádraží / a žádný bůh není, jen psi zuby cení.*

Za nejnižší práce, tzv. snižené, bylo považováno povolání kata a rasa (drnomistr, pohodný, antoušek, pohodný)¹⁵. Šlo o práce, které souvisely se zabíjením lidí či zvířat, s likvidační mršín a potenciální hrozbou nemocí a epidemií, navíc byly často v lidové pověrečnosti spojovány s čarodějnictvím a nečistými silami. Snižená práce v opozici s povahovými vlastnostmi kata se objevuje u K. H. Máchy (*Kat*), J. K. Tyla (*Rozina Ruthardova*)¹⁶, J. Svátka (*Paměti kata Mydláře*), Z. Wintera, ale později je silně exponována i ve filmu režiséra M. Friče *Počestné paní pardubické*, kde dobrota pohrdaných katů a ráznost katovy ženy výrazně kontrastuje s pověřčivostí, povrchní morálkou a přetvářkou pardubického měšťanstva a řemeslnictva.

Okraj, bahno společnosti představuje nejstarší ženská práce na světě, prostituce. V české literatuře 19. století není příliš tematizována, nicméně jde o řemeslo, se kterým jsou spojeny výrazně negativní konotace a rovněž pohrdání společností, která ženy živící se prostitutí odmítá přijmout. I tehdy, dojde-li k jejímu „mrvnímu polepšení“, cejch prostituce na ženě vesměs zůstává, srov. např. S. Machar *Magdaléna*, se smírným koncem též povídka Z. Wintera *Panečnice*, ale prostituce je reflektována i v povídce B. Němcové *Baruška*¹⁷.

5.2.3. PRÁCE v české beletrii 20. století

Koncept práce je rozšiřován a obohacován o další konotace na základě rozšiřující se a posilující činnosti dělnických spolků a hnutí. V literatuře jsou silně akcentovány v próze a filmech (scénářích) se sociální tematikou a v proletářské poezii. Práce již není viděna jako to, co ničí člověka jako

¹⁵ Obydlí kata a rasa stávalo mimo město, aby se sniženými lidmi nepřicházel „pocitivý“ člověk často do styku, srov. i v literatuře: *Za Horou, nad potokem, na osamělém pahorku stranou cesty k sedlickému klášteru stála toho času nová katovna, jsoucí odloučena ode všech jiných lidských příbytků* (J. K. Tyl *Rozina Ruthardova*).

¹⁶ „Kdo byl ten člověk?“ ptal se král, s velikým oučastenstvím na statnou mrtvolu pohlédaje. „To byl náš kat, Milosti královská,“ odpověděl Adamec. „Ah – není možná? Ten samý, o němžto jsi mi právě povídal, že přispěl tak znamenitou mírou k dnešnímu vítězství?“ „Ten samý, – co se vydal s dívkou do rukou nepřátelských, aby zajaté varoval.“ „Odpočívej v pokoji!“ řekl Václav hlasem pohnutým a přistoupil k samým nosidlům. „Tys osvědčil ducha šlechtetného – spočih tedy alespoň po smrti vedle mužů šlechtetných, k nimžto jsi za živa přiblížiti se nesměl.“ S těmi slovy dotknul se dvěma prstama jeho ramenou. „Položte ho i smečem do rakve – a vykažte pak té schránce tělesných vazeb čackého ducha místo v hrobce, aby se uchovala památka, že králové čeští statečnost myslí uctívají, v kterékoli podobě ji naleznou.“ (J. K. Tyl *Rozina Ruthardova*).

¹⁷ Úplného dna nejstaršího ženského řemesla, největšího pohrdání, a to i mezi svými kolegněmi dosahuje hlavní ženská postava v povídce E. E. Kische *Tonka Šibenice*. Prostitutka je zaplácena za to, že splní poslední přání odsouzenému na smrt a stráví s ním poslední noc před popravou. Za to, že přijala tuto práci, se Tonka dostává na samé dno dna, pohrdání, odpor a nenávisť, z nichž není jak ven, což ji vede k sebevraždě.

individualitu, i když i v této literatuře jde často o hrdiny, kteří mají práci velice náročnou a namáhavou. Projevuje se jako smysl života, prostředek sjednocující pracující lidi v touze a boji o dosažení lepších zítřků, jako je tomu např. v avantgardním filmu *Hej rup!* protagonistů Osvobozeného divadla, Jiřího Voskovce a Jana Wericha, a skladatele Jaroslava Ježka. Tyto konotace jsou exponovány, když ve filmu zaznívá ústřední píseň:

[48] *Nemít chleba, nemít práci,
živořit jak darebáci,
to přec nikam nevede.
Sám si nikdo neví rady,
dejme hlavy dohromady,
snad se nám to povede.
Hej rup, peklo nebude, ráj se vrací.
Hej rup, s námi kdo bude, najde práci,
Hej rup, hej rup, jsme mladí chceme žít.
Hej rup, všichni za jeden táhnem provaz,
Hej rup, pro nás to platí jako pro vás.
Hej rup, hej rup, že chceme všichni žít.
Hej rup, kdo má sílu,
Hej rup, ruce k dílu,
Hej rup, hej rup, jsme mladí, chceme žít.
Hej rup, chceme práci,
Hej rup, hejrupáci,
Hej rup, hej rup, chceme žít¹⁸.*

Nepochybně zajímavé je, že transformací této konotace přineslo divadlo Semafor po sametové revoluce v listopadu 1989 a pádu socialistického zřízení v (tehdejším) Československu. Aktualizace této písně spočívala v evokování změny polarity levicově orientovaného textu Voskovce a Wericha, který byl jednoznačně zaměřen na posílení dělnické spolupráce vedoucí k revoluci, oslavované i v umění. Text hry Jiřího Suchého (1990) *Hej rup aneb Peklo nebude, ráj se vrací* je reakcí na dobové politické změny, text písně tedy vyznívá obráceně – jako jistá výzva slušných lidí k „budování neokapitalismu v Čechách“¹⁹.

¹⁸ Text viz <http://www.karaoketexty.cz/texty-pisni/jezek-jaroslav-voskovec-jiri-werich-jan/hej-rup-28500>.

¹⁹ Druhou rovinou textu hry jsou reakce na „převlékání kabátů“ – jedna z postav je blíže neznámý „soudruh“, který předlistopadovou rétorikou řeční o přínosech komunistů, resp. jeho, pro budoucí budování nového státního zřízení. Symbolická je závěrečná píseň *Hej rup!*, kterou zpívají všichni zúčastnění, a on na ni v závěru (ověšen vlaječkami a trikolórami) navazuje písní *Ach, synku, synku*, jež je tradována jako oblíbená píseň prvního Československého prezidenta T. G. Masaryka. Za zpěvu této písně zůstává na jevišti postava osamocena. Viz např. <http://www.semafor.wdr.cz/main.php?Left=146&top=9&profil=hist&sablona=4&detail=1&tema=4>.

Vysoká míra symboličnosti práce jako sjednocujícího prvku nemajetných, bojujících za svou svobodu a lepší budoucnost, potom vede k pojetí práce jako obecného věčného principu, ale i viditelného výsledku, který přetrvává život jednotlivce. V sociální baladě Jiřího Wolkra *Balada o očích topičových* ze sbírky *Těžká hodina* (1922) je v závěrečné pasáži vyřčena obecná pravda:

[49] *Dělník je smrtelný,
práce je živá,
Antonín umírá,
žárovka zpívá:
Ženo má, ženo má,
neplač!*²⁰

Emblematicnost a vyprázdňování konotací práce v proletářském umění a sociální próze pak jistým způsobem vrcholí v poválečném socialistickém realismu, v jeho poezii i próze. Práce, která je povýšena na štěstí, smysl a veškerou náplň života, je náhle jakoby i karikována. Do umění jsou přenášeny dobové rétorické prvky a automatizovaná hesla, tzv. newspeak: *Kdo nepracuje, ať nejí*²¹. Majitelé nemovitostí, statkáři, továrníci, ale i vyšší dobový management (ředitelé podniků, jejich sekretáři a tajemníci) jsou náhle těmi, kteří *NEPRACUJÍ*, jejich činnost a píle je přehlížena, travestována do nicnedělání, protože „není vidět“. Skutečná práce je pouze ta, jež je vykonávána „rukama“, jež má za sebou viditelné a hmatatelné výsledky, jenom ta vede k radosti, štěstí, přátelství, míru, jenom ta spojuje národy bez ohledu na jazyk. Hrdiny nové literatury jsou proto skuteční dělníci (zedníci, ševci, plavci, pekaři apod.) nebo rolníci, resp. členové družstva, kteří mají před sebou nové úkoly: svrhnout a zničit pozůstatky „starého světa“ kapitalismu, vybudovat na základě vlastních zkušeností a osobní odvahy spravedlivý svět, v němž všichni přispějí svou prací k míru ve světě a štěstí mezi lidmi. Postavy reprezentující starý svět jsou schematizovány jak vzhledově, tak

²⁰ Viz <http://www.cesky-jazyk.cz/citanka/jiri-wolker/balada-o-ocich-topicovych-tezka-hodina.html>. Celý text je vlastně obžalobou společnosti, která dře pracujícího z kůže. Syžet je prostý. Antonín pracuje jako topič pětadvacet let, což se projevuje na jeho zdraví – jeho původně modré oči „uhelnatí“, slepnou, až protagonista oslepne úplně. V tu chvíli ovšem dějovou linii příběhu potlačuje proletářský motiv spojenců, dělníků-soudruhů, které po svém oslepení volá. Ti jej odvádí domů, kde umírá.

²¹ Právě heslovitost a skandovací rytmus se projevuje např. ve třetím díle trilogie Marie Pujmanové *Život proti smrti*, v níž se jedná o uspořádání a směřování poválečného státu: *Svou novou lidovou republiku si prací vybudujeme. Základem k té stavbě naší lidové republiky je přátelství k Sovětskému svazu; ale jedině prací našich rukou a hlav, rozumnou organizací a dobrou disciplínou dostaneme stavbu naší republiky pod střechem*. (Pujmanová, M. *Život proti smrti*, Praha: Československý spisovatel, 1952, s. 326).

chováním – jsou ztělesněním lenosti, intrik, amorálnosti, pro zničení socialistického zřízení se neštítí ani vraždy. Nový člověk se chopí práce s lehkostí, radostí a bez ptaní, kdekoliv je k tomu příležitost²². Je mladý, plný síly, elánu a entuziazmu, s nímž dokáže oponovat i starší, konzervativnější generaci zkušených mistrů a vést je k novým technikám, které jim práci usnadní. Nový člověk se neleká ani náročnosti a namáhavosti práce, čímž je do jisté míry zahlazen rozdíl mezi tzv. ženskou a mužskou prací, spočívající především v rozdílné míře námahy, jež jednotlivá zaměstnání vyžadují. Ženy se tak mohou stát zedničkami, uhlířkami či jeřábnicemi.

Nosné jsou pro studium konceptu práce jak literární texty, tak filmy a filmové scénáře. Zde máme na mysli například populární film *Anděl na dovolené*, v němž nejlepší pracovníci různých podniků, odměnění rekreačním pobytem ROH, v rámci svého „odpočívání“ pomohou ve vsi postavit nový dětský útulek, jakousi letní školku pro děti zemědělců, již musí v létě pracovat na žních.

Jednota nového světa a nových lidí²³ je exponována např. v oblíbené písni z filmu *Pekařův císař a císařův pekař*, v níž zaznívájí slova, jimiž se práce zbožšťuje, adoruje:

[50] *A budem společně svět a mír milovat,
a budem společně pro ten svět pracovat,
když všichni všechněm všechno dáme,
tak budem všichni všechno mít dohromady*²⁴.

Krása člověka již nespočívá ve vnějším pozlátku, jako je kosmetika, nákladné rafinované oblečení, záměrná péče o své tělo, ale v té jeho kráse, již bychom mohli nazvat pracovní. Dopládá na ni zejména ženské hrdinky, kterým je krása přisuzována v neforemných montérkách či ve špíně a potu jako důsledku námahy. Práce by jim měla dodat tu pravou lidskou krásu, viz např. báseň M. Sedloně *Píseň o traktoristce*:

²² *Postav mě k fréze horizontální nebo vertikální, k soustruhu, jaký tě napadne, hoblici nebo automatické nýtovače a přijď se za hodinku podívat, jak je rozehraju.* (Řezáč, V. *Nástup*, Praha: Československý spisovatel, 1985, s. 187).

²³ Srov. druhou sloku písně *Pochod jednotné dělnické fronty* Františka Kubra a Víta Nejedlého: *Nad námi prapor nových řádů, / přes pevniny a moře vlá, / do jedné fronty milionů / armáda práce svolává.*

²⁴ Viz např. <http://www.karaokearty.cz/texty-pisni/jezek-jaroslav-voskovec-jiri-werich-jan/ten-dela-to-a-ten-zas-tohle-28501>. Podobně ovšem vynívají i dobově oblíbené písně: *Prohraje to, kdo se válí, / republika práce je. / Tomu čest, kdo nezahálí, / ten je její naděje. // Refrén: Vyhrňme si rukávy, / když se kola zastaví. / Hej rup! Holahej! A hej! / Holahej! Do práce se dej! / la la la la la. // Práce není otročina, / která spadla na tebe, / Dneska hochu, věc to jiná, / dnes děláme na sebe.*

[51] *Parfémem pleť nevoní si,
neobléká drahé róby.
Prosté děvče v kombinéze
hrdinkou je naší doby.
Do hněda ji slunce líčí,
pružná je jak mladá líska.
Zůstávají za ní, ejhle,
strniště a oraniska.
Přišla na mě mizerie,
skučí boháč – čert to vem.
Ale děvče žne a sije,
zpívá dvojhlas s traktorem.
Její stroj nás k zítřku veze,
z políček se stanou lány.
Jednou zorá všechny meze
i ty, co jsou mezi námi.
Parfémem pleť nevoní si,
neobléká drahé róby.
Prosté děvče v kombinéze
hrdinkou je naší doby.
A přec nemá o ctitele
žádnou nouzi. Já jsem z nich.
Zpívám o ní malou píseň
k chvále lánů družstevních.*

Venkovní práce, která utváří kult krásy prostřednictvím opálení, zasahuje s méně plastickým vykreslováním i muže:

[52] *Hoch s hrdým čelem, osmahlý od práce,
má jasné oči, otužilé svaly,
a dívka sličná jak růže v zahrádce,
tká zítřejší den, v němž ženy neplakaly²⁵.*

Práce ovšem přináší také zkušenost a s ní přichází životní moudrost, jejíž nositelé jsou staří dělníci:

[53] *Bagár stiskl podávanou pravici, tvrdou, teplou a zvrásněnou jako kůra borovice. [...] Připadalo mu to starodávně obřadné a blízké, dýchlo na něho dělnou člověčinou a bezelstností života, stráveného těžkou prací²⁶.*

²⁵ Vítězslav Nezval: *STM 1950 (Zpěv míru)*.

²⁶ Václav Řezáč: *Nástup*. Praha: Československý spisovatel, 1985, s. 153.

Po vyčpění kultu radostné a veselé práce v duchu socialistického realizmu, přináší literatura od šedesátých let, a to částečně i v době normalizace, jiný pohled na práci. Vedle pracovitých manuálních dřičů se často znovu objevují lidé, především – ti, jež lze dobovou terminologií označit za pracující inteligenci. Ti často vidí v práci nenaplňující stereotyp, z něhož se snaží nějakým způsobem vyklouznout, kompenzovat jej. Práce je sice neničí, ale bezmezně nudí, leckdy v ní neshledávají hlubší smysl, jako hrdinové některých románů Vladimíra Párala, jejichž schopnosti jsou utápěny v zábavě a sexuálních dobrodružstvích²⁷.

Polistopadová, posttotalitní literatura podle nás nepřináší z hlediska utváření konceptu práce zásadní variace konotací, spíše oživuje staré, např. v románu A. Bajaji *Duely* nebo v próze V. Klimecké *Druhý život Marýny G.* se znovu objevuje silné pouto mezi půdou a sedlákem, jehož smyslem života je práce na ní. Za zajímavé aspekty konceptu lze snad považovat díla, která tematizují práci sociálních skupin stojících mimo zákon, resp. vykonávající nelegální práce, hochštapleři, podvodníci nebo mafie (Z. Frýbová *Mafie po česku, Ryba smrdí od hlavy*), Z. Frýbort (*Vekslák*) nebo M. Viewegh (*Mafie v Praze, Mráz přichází z Hradu*).

6. PRÁCE v humanitních disciplínách

6.1. PRÁCE v právu a zákonech

Právo přímo definuje různé typy prací a pracovních činností, s čímž je spojen terminologický charakter výrazu *práce*. V rámci administrativního stylu se tak objevují ustálená víceslovná pojmenování, která jsou přesně definičně vymezena, např. *Zákoník práce, závislá práce, odměna za práci, pracovní-právní vztahy, pracovní poměr, dohoda o práci, hlavní / vedlejší pracovní poměr, překážky v práci, výkon v práci* apod.

Ukotvení práce v zákonech není nová záležitost, rozhodně je třeba připomenout také *právo na práci*, které je zakotveno např. v *Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech* z roku 1966, v *Listině základních práv Evropské unie* nebo v *Listině základních práv a svobod ČR*²⁸ a řadí se mezi hospodářská, sociální a kulturní práva. Realizuje v sobě zákonná pravidla týkající se zaměstnání a podnikání, podmínek práce, nároku na odměnu apod. Toto právo v realizaci *povinnosti práce* bylo součástí ústavy i v socialistickém Československu. Souvisí s ním rovněž *právo na zaměstnání*.

²⁷ Vladimír Páral patří mezi autory, kteří výrazněji oživilí po revoluci téma nejstaršího ženského zaměstnání v románech *Playgirls I* a *II*. Práce prostitutky tu již není nastavena jako zrcadlo sociálním poměrům, ale vychází spíše z nudy, touhy po dobrodružství či sexuálního apetitu hrdinek.

²⁸ Viz např. https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1vo_na_pr%C3%A1ci.

Institucionální realizaci pracovních podmínek a informací o *trhu práce* (viz následující kapitola) zajišťuje *úřad práce*.

6.2. PRÁCE v personalistice

Vysoce exponovaným odvětvím lidské činnosti je v současné době personalistika, tedy obor zabývající se výběrem nových pracovníků na zadaná/vybraná profesní místa. Z hlediska zaměření a cílů tohoto oboru se proto exponuje u práce její kvalita: *získat dobrou práci, lepší práci*, s nimiž souvisí dostatečný plat, štěstí, svoboda člověka, radost a další pozitivní hodnoty.

Personalistika má na starost uspokojovat poptávku po *pracovní síle*, proto kontroluje *trh práce*, tedy zaměstnání a *pracovní příležitosti*, v nichž je v současné době poptávka po adekvátně kvalifikovaných pracovnících. Pozitivně hodnocena a nabízena je především *poctivá práce*, která konotuje pravidelné placené zaměstnání se stálou náplní a pro jednoho zaměstnavatele.

Poptávka se může proměňovat v závislosti na ročním období, proto se často hledají lidé na *sezónní práce* (např. pomoc při sklizních úrody, práce v rekreačních zařízeních v době sezóny apod.) nebo *příležitostné práce* (krátkodobé či jednorázové pracovní činnosti). Nestabilní pracovní poměr rovněž implikuje lexém *brigáda*, který představuje výdělečné činnosti při studiu nebo zaměstnání.

Významový rys konceptu práce, který je nejsilněji v personalistice akcentován, je „zaměstnání“, které člověk potřebuje *získat a mít*. S tím jsou spojeny i další výrazy jako *nabídka práce, pracovní příležitosti*.

6.3. PRÁCE ve škole

Koncept *PRÁCE* je v oblasti školství obohacován náplní vyučování. Specifikum konceptu spočívá v tom, že prací je pro žáky samotná škola, proces vzdělávání. Zejména dříve byla také škola chápána jako příprava na zaměstnání / práci, což je v současné době s proměnou trhu práce a poptávkou po různých oborech diskutabilní.

Lexémy *práce/pracovní* bývají často součástí některých názvů školních předmětů, což implikuje jejich zaměřenost na praxi a vyšší důraz na aktivitu a samostatnou (manuální) činnost žáků na rozdíl od předmětů převážně teoretických. Tento koncept byl využíván i dříve, srov. např. názvy předmětů, které se dnes již nevyučují: *ruční práce, pěstitelské práce, pracovní vyučování, pracovní výchova*; v současnosti je v kurikulu škol zařazen předmět *pracovní činnosti*.

Sémantický rys kontroly a testování mají označení různých zkušebních psaných úkolů: *prověřovací práce, písemná práce, kontrolní práce, slohová práce, čtvrtletní práce, pololetní práce, závěrečná práce*.

Ve středoškolském, a především vysokoškolském prostředí se využívá pojmenování *seminární práce*, případně ve vysokoškolském prostředí ještě *semestrální práce*, které označují psaný text, v němž autor zpracovává vlastním pohledem určité zadané téma. K dokončení vysokoškolského titulu se dále obhájí *kvalifikační práce*, tedy samostatné odborné výzkumné práce. Tyto typy prací jsou pojmenovány podle titulu, jehož se má jimi dosáhnout, případně podle typu studia: *bakalářská práce*, *magisterská práce*, *diplomová práce*, *rigorózní práce*, *disertační práce*, *habilitační práce*.

6.4. PRÁCE v české filosofii

Filosofie se prací jako tématem zabývá v souvislosti s filosofií člověka. Lexém *práce* se objevuje v názvech filosofických děl a spisů, jak českých, tak zahraničních – připomeňme *Podíl práce na polidštění opice* Bedřicha Engelse. (V české filosofické literatuře můžeme zmínit např. *Osm hodin práce* nebo *O oprávněnosti a prospěšnosti osmihodinové práce* – oboje od T. G. Masaryka).

Jakým způsobem je práce chápána jako součást lidské existence, se projevuje v závislosti na daném filosofickém paradigmatu, resp. na přístupu k různým typům lidských činností. Jak upozorňuje Arendtová (2007), přístup ke kastování prací byl přijat již u antických civilizací – rozlišovalo se mezi prací a konáním/činností, z nichž každá příslušela jiné sociální skupině lidí.

V české filosofii lze upozornit na úvahy o práci a jejím místě v životě u Jana Patočky. Patočka spatřuje jako podstatu práce její zaměřenost, zacílenost:

[54] *Lidská práce předpokládá svobodnou dispozici prostorem a časovými intervaly a při vši své jednotvárnosti není stereotypická, nýbrž cílesměrná a cílem usměrňovaná.* (Patočka 1990: 33).

Práce je podle něj podstatou lidského života.

[55] *Takto neproblematický život tedy má smysl života v tradičním způsobu žití. Tento život v jeho konečnosti a namáhavosti je přijat, schválen jako to, co se pro člověka hodí a je mu určené, a je z toho vyvozena též velká praktická konsekvence: lidský svět je svět práce a námahy.* (Patočka 1990: 32).

Lidský život chápe jako trojí existenciální pohyb, tj. pohyb zakotvení, pohyb „práce a boje“ a pohyb průlomu a pravdy – jímž má být dosaženo odstupu, nadhledu a nazření celku světa. (Patočka 1936)²⁹.

²⁹ První pohyb bývá spojován s dětstvím, druhý s dospělostí, třetí se stářím (i když se všechny mohou teoreticky postupovat).

6.5. PRÁCE ve fyzice

Lexém *práce* je také bohatě zastoupen v textech týkajících se fyziky a s ní příbuzných disciplín. Projevují se v něm dva hlavní aspekty: práce jako fyzikální veličina a práce jako působení síly na těleso.

Práce jako fyzikální veličina (W – podle anglického *work*) souvisí se změnou energie – je rovna velikosti přeměněné / předané energie a odpovídá násobku velikosti síly (F) a dráhy (s). Její jednotkou je joule (J).

Práce (působení síly) vyvolává jeho pohyb po trajektorii nebo deformaci, dochází ke změně rozložení potenciální energie. Podle druhu působící síly potom lze rozlišit *práci mechanickou, práci elektromagnetického pole a práci gravitačního pole*³⁰.

Mechanická práce je *děj*, kdy síla působící na fyzikální těleso posouvá *tímto tělesem nebo jeho částí po určité dráze*³¹. Při mechanickém ději v izolované soustavě vyjadřuje mechanická práce předávání mechanické energie mezi tělesy či systémy těles. Těleso či systém, který koná mechanickou práci, ztrácí mechanickou energii, těleso či systém, na kterém je práce vykonávána, mechanickou energii získává. Mechanická práce jako veličina udává velikost této předané energie³².

Elektrická práce je fyzikální *jev*, při kterém elektrické pole působí elektrickou silou *na elektricky nabitě těleso a posouvá jím*³³. Jde rovněž o konání práce elektromagnetickým silovým působením, ať už na celém tělese, nebo na částicích, tvořících jeho strukturu. Práce elektromagnetického pole jako fyzikální veličina je definována stejně jako mechanická práce, lze ji však vhodněji vyjádřit pomocí veličin charakteristických pro elektromagnetické jevy³⁴.

Práce gravitačního pole souvisí s gravitací, silovým působením mezi všemi formami hmoty³⁵.

* * *

Práce na *PRÁCI* v českém jazyce, kterou jsme provedli v této studii, ukazuje polysémií lexémů a zároveň soubor konstitutivních i nekonstitutivních sémantických rysů a konotací, které jsou akcentovány v diskurzivní podstatě lexému. V závislosti na určitém typu diskurzu může dojít k posílení jistého sémantického rámce a potlačení jiného.

³⁰ Srov. [https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1ce_\(fyzika\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1ce_(fyzika)).

³¹ https://cs.wikipedia.org/wiki/Mechanick%C3%A1_pr%C3%A1ce.

³² Viz tamtéž.

³³ https://cs.wikipedia.org/wiki/Elektrick%C3%A1_pr%C3%A1ce.

³⁴ Viz tamtéž.

³⁵ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Gravitace>.

Lexém *práce* má terminologický i neterminologický aspekt, čímž se některé sémantické rysy výrazně vzdalují celkovému konceptu. Výraznou kontradikci tvoří v jeho schématu opozice konkrétní a abstraktní (srov. zejm. metonymicky chápanou práci jako výsledek práce jako procesu).

Bohatost konceptu ukazují všechny tři typy dat (textová, systémová i dotazníková). V analýze dotazníkových dat je patrné, že se některé aspekty pojmu mohou posilovat a jiné ustupovat v závislosti na vzdělání.

Práce se jeví jako převážně hodnotově významný, převážně pozitivní koncept, což je dáno nedílnou spojitostí s životem člověka (viz Patočka), ale také křesťanskou tradicí střeoevropského prostoru. Klíčovou pozici mezi ostatními důležitými pojmy potvrzuje i karikování pojmu, převrácení jeho hodnoty, což ukazují některé aktualizace frazémů, resp. samostatných frazémů.

Bibliografie

- Arendtová Hannah, 2007, *Vita activa neboli O činném životě*, Praha: Oikúmené.
- Čechová Marie, 1986, *Dynamika frazeologie*, „Naše řeč“, č. 4, s. 176–186.
- Čermák František, Hronek Jiří, Machač Jaroslav, 1988, *Slovník české frazeologie a idiomatické výrazy neslovesné*, Praha: Academia.
- Holub Josef, Kopečný František, 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství učebnic v Praze.
- Holub Josef, Lyer Stanislav, 1967, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha: SPN.
- Horský Mikuláš, 2009, *Konceptualizace času v českých a ruských proverbských rčeních*, „Slavia“, č. 1–2, s. 89–100.
- Hugo Jan, ed., 2009, *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. 3., rozš. vyd., Praha: Maxdorf.
- Klégr Aleš, 2007, *Tezaurus jazyka českého. Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*, Brno: NLN.
- Kroupová Libuše a kol., 2005, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*, vyd. 4, Praha: Academia.
- Machek Václava, 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Academia.
- Maslova Vera V., 2005, *Kognitivní lingvistika*, Minsk.
- Ouředník Patrik, 1992, *Šmírbuch jazyka českého*, Praha: Ivo Železný.
- Pala Karel, Všianský Jan, 2008, *Slovník českých synonym*. Brno: NLN.
- Patočka Jan, 1936, *Přirozený svět jako filosofický problém*, Praha.
- Patočka Jan, 1990, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha: Academia.
- Příruční slovník jazyka českého IV. P – Příruční*, red. Oldřich Hujer, Emil Smetánka, Miloš Weingart, Bohuslav Havránek, Vladimír Šmilauer, Alois Získal, Praha: Česká akademie věd a umění 1941–1943.
- Rejzek Jiří, 2001, *Český etymologický slovník*, Voznice: Leda.
- Slovník spisovného jazyka českého IV. P–Q*, Praha: Academia 1989.
- Vaňková Irena, 2007, *Nádoba plná řeči*, Praha: Karolinum.
- Vaňková Irena, 2014, *Vánoce jako klíčové slovo české kultury (První poznámky k etnolingvistickému výzkumu)*, „Didaktické studie“, č. 1, s. 135–149.

- Vaňková Irena, Vitkovskaya Veronika, 2014, *Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou)*, „Didaktické studie“, č. 1, s. 79–88.
- Wierzbicka Anna, 2001, *Ponímanie kultur čerez posredstvo ključevych slov*, Moskva: Jazyki slavjanskoj kultury.
- Wurm Alfréd, Mokienko Valerij, 2002, *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Zaorálek Jaroslav, 2000, *Lidová rčení*, Praha: Academia.

Internetové zdroje

Český národní korpus

<http://www.collegium.cz/noty/pdf/remeslnicky.pdf>

<http://www.karaoketexty.cz/texty-pisni/jezek-jaroslav-voskovec-jiri-werich-jan/ten-dela-to-a-ten-zas-tohle-28501>

https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1vo_na_pr%C3%A1ci

https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1vo_na_pr%C3%A1ci

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1ce_\(fyzika\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A1ce_(fyzika))

https://cs.wikipedia.org/wiki/Mechanick%C3%A1_pr%C3%A1ce

https://cs.wikipedia.org/wiki/Elektrick%C3%A1_pr%C3%A1ce

<https://cs.wikipedia.org/wiki/Gravitace>

PRÁCE ‘work’ in the Czech language and in the linguistic worldview of native Czech speakers

The picture of PRÁCE ‘work’ in the linguistic worldview of Czech speakers has distinctive exponents. This picture was investigated using systemic, survey and textual data (SST). Systemic data were collected from dictionaries of the Czech language (descriptive and etymological dictionaries and a thesaurus). The authors presented the formative nest and the derivative potential of the lexeme *práce*, its derivatives and second order derivatives, as well as the compounds cited in the dictionaries. Survey data ‘came’ from a study conducted in 2015 among students of humanities and engineering. Textual data were collected from works of literature (including folklore) – it was established that the concept had been changing greatly along with changes in the subject matter of literary works in the course of the development of Czech literature from the nineteenth to the twentieth century. In folklore, the concept has very concrete referents (there is no talk of work itself, but rather of different types of work, e.g. craftwork). The authors discuss the concept of work in various disciplines: law, philosophy and education; in this last area, the concept is used in a specific way because education is focused especially on teaching and upbringing. Attention is also drawn to the use of the lexeme in physics, as *práce* is one of the basic terms used in this discipline.

PRÁCA – konceptualizácia pojmu v povedomí Slovákov*

Natália Korina
Katarína Dudová

W artykule dokonano rekonstrukcji słowackiego językowego obrazu PRACY, czyli sposobu konceptualizacji i wartościowania tego pojęcia przez Słowaków. Z analizy danych systemowych, ankietowych (ankietę przeprowadzono w latach 2013–2014) i tekstowych wynika, że koncept PRACA w języku słowackim jest pojmowany – w pierwszej kolejności – w kategoriach psychologicznych, ekonomicznych (zarobkowych), rzadziej – etycznych i narodowych. Przedstawiono jego charakterystykę w tekstach folkloru oraz w dyskursach: prawnym, młodzieżowym, religijnym i politycznym, w których bazowy koncept PRÁCA jest na różne sposoby profilowany. Okazuje się, że PRACA dla Słowaków jest wartością tradycyjną, która zachowuje pozytywne wartościowanie przede wszystkim w dyskursie religijnym. Tendencje negatywnego wartościowania PRACY dają znać o sobie na gruncie dyskursów prawniczego i politycznego. Dywergencja w wartościowaniu PRACY znajduje wyraz przede wszystkim w opiniach młodzieży, która pojmuje pracę w znacznej mierze emocjonalnie – jako wartość, ale też źródło stresu.

1. Úvod do problematiky

PRÁCA je antropocentrický pojem, ktorý je vo všetkých sférach spoločenského života prepojený s človekom a jeho schopnosťami vpísanými do jeho prirodzenosti. „Základná hodnota práce závisí od samého človeka, ktorý je jej pôvodcom i cieľom” (Katechizmus katolíckej cirkvi 2013: 584). Preto vzťah k práci patrí medzi základné hodnoty ľudského spoločenstva. Človek sa angažuje v rozličných oblastiach, za ktoré preberá osobnú zodpovednosť, a tak jeho svedomitá práca má účasť na dobre iných, spoločnosti, má viesť k zdokonaľovaniu sveta. Preto skutočný vzťah Slovákov k tejto

* NARODOVÝ PROGRAM ROZVOJU HUMANISTIKY Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych* w latach 2012–2015, nr grantu 0132/NPRH2/H12/81/2012.

hodnote zásadne ovplyvňuje kvalitu ich súčasného osobného života v rodine i v krajine, ktorá po roku 1989 prešla výraznými politickými a kultúrnymi zmenami.

Axiologický pojem *PRÁCA* je jedným z kľúčových komponentov slovenského jazykového obrazu sveta. Rekonštrukcia jazykového obrazu práce prináša konceptualizáciu pojmu v povedomí Slovákov s prihliadnutím na prípadné regionálne vplyvy. Koncept *PRÁCA* sa v slovenskom jazyku vyjadruje cez základné pojmy *práca* a *robot* (čiastočne prostredníctvom pojmov *zamestnanie*, *činnosť*) spolu s ich odvodenými lexémami.

2. Stav výskumu

Spracovania tejto problematiky v slovenskom filologicky a kulturologicky orientovanom kontexte nachádzame v etymologicky zameranom výskume zo života slov a našich predkov (Stanislav 1950). S pojmom *práca* sa stretávame najmä v súvislosti s teoretickými reflexiami slovenských sociológov a ekonómov, z ktorých spomenieme tieto: Pichňa (1978), Bartek, Priehradský, Magala (1972), Fuchsová, Kravčáková (2007). Lingvisticky orientované spracovanie obrazu práce je prítomné zatiaľ iba v našej štúdii (Dudová 2014).

3. *PRÁCA* na základe systémových údajov

3.1. Výklad v slovníkoch

Slovníkové definície práce si všímajú viac obsah významu ako jeho rozsah, snažia sa o uzavretý opis, uvádzajú tie informácie, na základe ktorých je možné prácu vecne identifikovať, odlíšiť od ostatných javov sveta (Vaňková a kol., 2005: 79). Takýmto spôsobom sa *práca* v súčasných slovníkoch slovenského jazyka (SSJ, III, 1963: 416–417; KSSJ 2003: 545) sémanticky vymedzuje ako: 1. ‘vynakladanie telesného alebo duševného úsilia na niečo, **robot**’; 2. ‘telesná alebo duševná činnosť ako spoločenský jav; zdroj zárobku, zamestnanie’; 3. ‘zámerná činnosť určená na dosiahnutie, vyrobenie niečoho’; 4. ‘úsilie, námaha, **robot**’; 5. ‘vec, na ktorej sa pracuje; výsledok pracovného procesu, **robot**; výtvor, dielo’; 6. ‘činnosť, chod, fungovanie’; 7. ‘fyzikálny termín: súčinnosť sily a dráhy, po ktorej sila premáha odpor’.

3.2. Systémové vzťahy

Stretávame sa s pomerne rozsiahlou škálou štylisticky diferencovaných **synonym** (SSS 2004: 520), akými sú: neutrálne: *robot*; expresívne: *hrdlačina*, *drina*, *lopota*; hovorové: *otročina*, *mordovačka*, *mordovisko*, *babračka*, *paprčka*, *piplačka*, *šiplačka*, *prplačka*, *džob*; subštandardné: *makačka*; knižné: *snaženie*, *útvor*; poetické: *trud*; zastarané: *tovarich* (nádennícka práca).

Aj keď slovníky poukazujú na sémantickú blízkosť až totožnosť pojmov *práca* a *robota*, nie sú rovnocenné: *práca* sa vníma skôr ako duševná činnosť (celkovo má oveľa širší sémantický záber), kým *robota* skôr ako fyzická a namáhavá činnosť. Potvrdzujú to dotazníkové údaje získané v rokoch 2013–2014 v prostredí študentov vysokých škôl, ako aj sémantika lexémy *robota* podľa výkladových slovníkov, v ktorých je zastúpená v neutrálnom, hovorovom a historickom význame takto: *neutrálne* sa definuje ako 1) ‘telesná, fyzická práca, práca vôbec’; 2) ‘ťažká telesná práca; námaha, namáhanie’; *hovorovo* sa definuje ako 1) ‘zamestnanie, práca’; 2) ‘hotový výrobok, výsledok práce, dielo’; 3) ‘trochu zastarané, obyč. mn. č. sezónne špičkové práce na poliach (za starších časov)’; *historický* význam je 1) ‘nútená bezplatná práca poddaných na majetku vrchnosti’ (SSJ, III, 1963: 748). Takéto sémantické rozdelenie je podľa všetkého viazané na etymológiu slova *robota*: praslov. **orbota* znamenalo ‘ťažká, nútená, otrocká práca’ (Machek 1968: 514; Rejzek 2001: 542). Etymológia slova *práca* je sporná, preto sa nemôžeme o ňu opierať (porov. Machek 1968: 477–478; Rejzek 2001: 495 a iné).

3.3. Práca a robota vo frazeologických jednotkách

Výkladové slovníky (SSJ a KSSJ) uvádzajú 5 jednotiek s komponentom *práca*: *bez práce nie sú koláče*; *aká práca, taká pláca* ‘ako kto pracuje, tak ho odmenia’; *najprv práca, potom pláca*; *márna práca vodu košom naberať* ‘o daromnej práci’; *práca mu len tak v rukách horí* ‘usilovne pracuje’; *mat plné ruky práce* ‘byť naplno zaujatý, zamestnaný niečím’ (KSSJ, 2003: 545; SSJ, III, 1963: 417)¹. Pozoruhodná je skutočnosť, že prvé tri z vymenovaných frazeologických jednotiek boli najčastejšie uvádzané aj v dotazníkových výskumoch ako známe ustálené spojenia o práci, čo potvrdzuje ich frekvencovanosť v súčasnom slovenskom jazyku. Vnímanie práce v slovenskej paremiológii bližšie pozri v časti 5. Práca na základe textových údajov.

Na rozdiel od *práce* je *robota* konkrétnejším pojmom, ktorý má predovšetkým fyzickú povahu a je blízky každému nositeľovi jazyka. Túto skutočnosť potvrdzuje vyšší slovníkový výskyt frazeologických jednotiek s komponentom *robota* a ich výraznejšie expresívne zafarbenie: expr. *je do roboty ako oheň* ‘je pracovitý’; *robota mu smrdí* ‘je lenivý’; *robota nie je zajac, aby ušla* ‘s pracou sa netreba ponáhľať’; *od roboty kone dočnú* ‘v práci sa netreba preťažovať’; *mať niekoho v robote* ‘ohovárať ho’; *robota mu ide od ruky* ‘pracuje šikovne, rýchlo’; *dať si s niečím robotu* ‘dôkladne niečo urobiť’; *trhať sa v robote* ‘veľmi húževnato robiť’ (KSSJ, 2003: 622). Dokonca aj starší SSJ (1959–1968), ktorý uvádza iba jednu frazému s komponentom *práca* (pozri vyššie), pri

¹ Zo súčasného hľadiska prvé 4 z uvedených 5 jednotiek sú mikrotextové jednotky (parémie), v slovníkoch sa však takáto diferenciácia nerobí.

slove *robota* uvádza 17 ustálených jednotiek s týmto komponentom (tiež prevažne expresívne zafarbených), z ktorých jedna výrazne charakterizuje jej legislatívno-spoločenský rozmer: *roboty má vyše práva* (SSJ, III, 1963: 748).

3.4. Hyperonymá

Ako hyperonymá k slovom *práca* a *robota* vystupujú pojmy *činnosť* (proces) a *zamestnanie* (vyplnenie času [prácou]). Podľa slovníkovej definície lexéma *činnosť* má význam: 1) 'vykonávanie práce, funkcie, služby, povolania, zamestnania, poslania a pod., pôsobenie, aktivita' (*duševná, fyzická č.; amatérska, profesionálna č.; učiteľská, skladateľská č.; vedecká, umelecká č.; obchodná, kontrolná č.* atď.); 2) 'pohyb mechanizmov, zariadení a pod.', syn. chod, fungovanie, prevádzka: *č. valca, motora. stroja; zefektívniť č.; vyradiť z č.; ust. byť v činnosti* 'pracovať'; *uviesť do činnosti* 'spustiť'; 3) 'pôsobenie prírodných procesov, živlov'; 4) 'pôsobenie organizmov al. ich častí, aktivita'. Slovo *zamestnanie* KSSJ definuje ako: 1) 'pravidelná práca za mzdu; pracovný pomer' (*trvalé z.; z. predavačky; hľadať, zmeniť z.; prijať niekoho do z-ia; odb. štúdium popri z-í*); 2) práca (význ. 1), činnosť (*pripraviť žiakom náhradné z.*).

Podľa ilustračných príkladov v slovníkoch môžeme usúdiť, že práca je: a) 'existenčne nevyhnutná činnosť': *hľadať p-u, byť bez p-e*; b) 'oficiálne organizovaná činnosť': *delba p-e, postup prác, katalóg p., sprostredkovateľňa p-e*; c) 'legislatívne ukotvená činnosť': *právo na p-u, produktivita p-e; pracovný pomer; roboty má vyše práva*; d) 'profesionálne, resp. účelovo diferencovaná činnosť': *p. manažéra, roľníka; p. v priemysle, v bani*; e) 'dôležitá činnosť, ktorej sa prikladá veľký význam': *zveriť niekomu dôležitú p-u*. Pracovná činnosť sa uskutočňuje na určitom mieste (*pracovisko, pracovné priestory* – KSSJ) a v určitom čase (*p. nad čas, p. na zmeny*). Práca podlieha štátnej kontrole (*úrad p-e*) a predpokladá určitú odmenu (*námezdná p.*), čo dáva človeku možnosť existovať: *Aká práca, taká pláca; Bez práce nie sú koláče; Najprv práca, potom pláca*.

V slovníkoch sa nachádzajú početné príklady poukazujúce na duševnú (psychickú) prácu: *duševná p., kancelárske p-e, dizertačná, doktorská p., umelecká p.; kultúrna, výchovná, osvetová p., diplomová p.*

Práca si môže vyžadovať kvalifikáciu, určité skúsenosti a zručnosti: *p. manažéra, roľníka*.

3.5. Paronymá i antonymá

Zaujímavý je paronymický vzťah *práca* – *pláca* (Škvareninová 1998: 134), kde sa dopĺňajú formálna podobnosť a významová odlišnosť.

Žiaľ, antonymický slovník slovenčiny absentuje, preto nemôžeme uviesť systémové údaje tohto typu.

3.6. Deriváty

Ako ukazuje *Slovník koreňových morférov slovenčiny* (SKMS 2007: 350–351), práca je v slovenčine dostatočne slovotvorne produktívna (94 derivácií), a to pomocou bohatej prefixácie, sufixácie i konfixácie. Deriváty sa týkajú najmä týchto sémantických oblastí:

- a) snaha a schopnosť 'pracovať: *pracovitost', 'pracovitý', 'pracant'*² (porov. hovor. *robotný* 'pracovitý', *workoholik* 'človek, ktorý nevie prestať pracovať, 'pracuje bez odдыхu');
- b) práca ako činnosť (vo všeobecnosti, resp. s dodatočným významom jednorázovosti, opakovanosti, krátkodobej činnosti, činnosti vo vzťahu ku konkrétnemu objektu atď.): *pracovať, dopracovať, napracovať, odpracovať, popracovať, rozpracovať, spracovať, prepracovať, prepracovávať, opracovať, opracovávať, vypracovať, zapracovať*;
- c) práca ako činnosť spojená s námahou, resp. vyžadujúca špeciálne zručnosti: *prácný, prácnosť, práčne, upracovanosť, napracovať sa, prepracovaný (človek)*;
- d) získavanie niečoho bez námahy, prílišná ľahkosť vykonávania činnosti: *bezprácný, bezprácnosť, bezpráčne*;
- e) pomenovania vykonávateľov činnosti: *pracovník/pracovníčka*, (užšie *zamestnanec / zamestnankyňa* 'pracovník konkrétnej inštitúcie, firmy atď., podriadený'; porov. *robotník/robotníčka* 'človek, ktorý vykonáva manuálnu, nízko kvalifikovanú prácu');
- f) sociálno-legislatívny aspekt práce: *práceschopnosť, práceschopný, práce-neschopný, nadpráca, nadpracúvať, pracovnoprávny, mimopracovný*;
- g) kolektívny aspekt práce: *spolupracovať, spolupracovník / spolupracovníčka*;
- h) expresívny vzťah k práci: *prácička* (pozitívne hodnotenie – kladný vzťah; negatívne hodnotenie – ironický vzťah);
- i) miesto vykonávania činnosti: *pracovňa, pracovisko*;
- j) pomenovania spojené s možnosťou spracovania, či už fyzického, priemyselného (suroviny, materiálu ...), alebo duševného (tvorivého, administratívneho atď.): *spracovateľ, spracovateľný, spracovateľný, spracovanie (hudobné, priemyselné ...), kovospracúvací, opracovanie (dreva, kovov ...)* atď.

² Súčasný význam slova *pracant* 'pracovitý človek; ten, ktorý veľa pracuje' mohol vzniknúť pod vplyvom ľudovej etymológie bez pôvodnej viazanosti na slovo *práca* a pochádzať z tal. *bracciante* 'nádenník' (od *braccio* 'rameno, ruka'), alebo to mohla byť hybridná zloženina domáceho slova *práca* a cudzej prípony *-ant* (Rejzek 2001: 494).

Na rozdiel od iných slovanských jazykov (s výnimkou príbuznej češtiny) v slovenčine terminológia pracovnoprávných vzťahov nepozostáva iba z derivátov od koreňa **prac-*, resp. **trud-* a **rob-/rab-* (porov. poľ. *pracodawca*, *pracobiorca*, *kodeks pracy*, *umowa o pracę*, *zatrudnienie*; rus. *работодатель*, *работник*, *трудовое законодательство*, *умственный труд*; biel. *працадаўца*, *працаўнік*, *Кодэкс законаў аб працы*, *уладкаваўца на працу*; ukr. *Кодекс законів про працю*, *продуктивність праці* atď.). Ústrednými pojmi sú tu nominácie *zamestnávateľ* a *zamestnanec* a s nimi spojené *zamestnanosť/nezamestnanosť*, *zamestnanie*, *zamestnať sa*. Deriváty od koreňa **prac-* sú v terminológii zastúpené predovšetkým pri charakteristike vzťahov medzi zamestnávateľom a zamestnancom a ich legislatívnom zakončení: *pracovnoprávne vzťahy*, *pracovný pomer*, *pracovná zmluva*, *dohoda o vykonaní práce*, *Zákonník práce*, *náplň práce*, *zápočet odpracovaných rokov*.

Sémantický vývin základných komponentov (subkonceptov) konceptu práca – *robota* a *zamestnanie* si vyžaduje osobitné spracovanie, ktoré však z kapacitných dôvodov vynechávame.

Súhrnne môžeme konštatovať, že podľa slovníkových údajov práca je:

- 1) druh ľudskej činnosti alebo jej výsledok: *telesná (fyzická)*, *duševná*, *tvorivá*, *kultúrna*, *výchovná*, *osvetová p.*; *záchranné*, *sezónne*, *poľné práce*; *ručná*, *strojová*, *diplomová*, *dizertačná*, *majstrovská p.*; *márna*, *zbytočná*, *úspešná p.*;
- 2) prevažne namáhavá telesná alebo duševná činnosť: *ťažká*, *tvrdá*, *namáhavá*, *ľahká*, *p.*; *mať veľa p-e*;
- 3) spoločenský jav, kolektívna hodnota: *svedomitá*, *statočná*, *obetavá*, *poctivá*, *záslužná p.*; *zveriť niekomu dôležitú p-u*;
- 4) ekonomický jav, zdroj zárobku alebo oblasť pôsobnosti, zamestnanie: *produktivita p-e*, *delba p-e*, *p. roľníka*, *manažéra*; *p. v priemysle*, *v bani*; *hľadať p-u*, *byť bez p-e*; *úrad p-e*.

Systémové zdroje neodrážajú národné, rodové, politicko-právne ani psychologické aspekty práce, v minimálnej miere obsahujú jej hodnotenie z individuálneho a kolektívneho (spoločenského) hľadiska.

4. PRÁCA na základe dotazníkových údajov

Dotazníkový výskum sa uskutočnil v rokoch 2013 a 2014 v prostredí vysokoškolských študentov prírodovedných, technických a humanitných odborov (ekonomika a manažment, bezpečnostná technika, doprava a spoje, agrobiológia potravinárstva, ochrana pred prírodnými katastrofami, záhradná architektúra, európske rozvojové programy, učiteľstvo akademických predmetov, prekladateľstvo a tlmočníctvo, slovanské filológie). Veková kategória 19–27 rokov. Dotazník pozostával z dvoch otvorených otázok, t. j. *Čím*

je práca vo svojej podstate? a Čo rozumiete pod slovným spojením „pravdivá práca“? (s modifikátorom „pravdivý“), ktoré neohraničovali počty slov v odpovediach. Nakoľko sa vyskytli prípady, keď jeden a ten istý respondent dával niekoľko variantov odpovedí, počet odpovedí prevyšuje počet respondentov. Zozbieraný materiál bol triedený podľa pohlavia a tradičného členenia regiónov (Z – západné Slovensko, S – stredné Slovensko, SS – severné Slovensko, V – východné Slovensko). Výsledky dotazníkového výskumu N = 150 (75 mužov, 75 žien), W = 496 citátov, D = 50³.

Klasifikovať odpovede respondentov z rôznych aspektov bola náročná úloha, pretože viaceré aspekty sa prelínajú. Dajú sa však vyčleniť základné aspekty, v rámci ktorých je práca vnímaná v súčasnom študentskom prostredí. Pri jednotlivých typoch odpovedí uvádzame zostupne celkový počet a niektoré citáty; úplné dotazníkové údaje pozri v samostatnej publikácii.

Psychologický aspekt (celkovo 171 citátov, 34%):

a) potešenie, spokojnosť, naplnenie (55): *práca, ktorá človeka baví; práca naplňa; práca by mala človeku priniesť potešenie; radosť z dobrej práce; dobrý pocit; pravdivá práca – plnohodnotná, ktorá má význam vo svojej podstate a ktorá naplňa človeka; práca by mala naplňať človeka i prospech spoločnosti;*

b) seberealizácia, zdokonaľovanie (29): *bez práce sa človek nemôže rozvíjať, zlepšovať, seberealizovať; prostriedok seberealizácie, vnútorného obohatenia; možnosť ako zužitkovať svoje schopnosti; osobnostný rast; prostriedok zušľachtovania osobnosti, vybrusovanie charakteru človeka; pomáha novým objavom a vynálezom;*

c) námaha, vytrvalosť (17): *úsilie vykonané pri práci; záťaž; drina; únava; námaha; vytrvalosť; človek sa zoderie do nepričetnosti; úsilie;*

d) príjemná atmosféra, resp. prostredie (12): *spokojnosť všetkých zamestnancov, dobrý ľudský prístup, atmosféra priateľská, dobrosrdečná; príjemné prostredie, ústretovosť; spokojnosť, uvoľnená atmosféra, ľudskosť na pracovisku; dobrá nálada;*

e) rozvíjanie zručností, skúsenosť (9): *pravdivá práca by mala byť práca, kde človek využíva svoje schopnosti; ľudská činnosť, ktorou zdokonaľujeme svoje znalosti, vedomosti, zručnosti;*

f) nutnosť (9): *nevyhnutná súčasť života človeka; nutná podmienka prežiť;*

g) zmysel života (6): *zmysel života; jedna z podstát ľudského života; súčasný zmysel života väčšiny populácie;*

h) motivácia (6): *zmysel a motivácia dospelého človeka; motivácia v živote, hlavne pre mladých, majú pocit, že sú potrební; dôležitá je pri práci motivácia;*

³ W = citát (token), D = deskriptor (type), zob. JWP 2006.

i) poslanie (6): *práca je v prvom rade poslaním; človek je predurčený pre istú prácu;*

j) nasadenie (6): *pracovať svedomito, v plnom nasadení, dobre si robiť svoju prácu; práca, ktorú vykonávame s plným nasadením; odhodlanosť;*

k) tvorivosť, tvorba hodnôt (5): *kreatívna a tvorivá činnosť, ktorou človek vytvára nejaké hodnoty; vytváranie kultúry; tvorivá činnosť;*

l) stres (5): *stres; niekomu žerie nervy; ubíjanie človeka;*

m) splnenie snov (4): *splnenie sna; možnosť splnenia si snov;*

n) serióznosť zamestnávateľa a zamestnanca (2): *pravdivá práca – keď je zamestnanec seriózny a aj zamestnávateľ je voči nemu seriózny.*

Ekonomický aspekt – práca ako zdroj príjmu, tvorba produktu a hodnôt (celkovo 120 citátov, 24%):

a) zárobková činnosť (56): *zárobok; zdroj peňazí; schopnosť si zarobiť; stály príjem;*

b) zabezpečenie budúcnosti (25);

c) patričné ohodnotenie (14): *primerane ohodnotená; práca príslušne finančne ohodnotená rovnocenne s ostatnými mzdami v iných štátoch; práca, po ktorej dostanem to, čo mi bolo pred vykonaním práce sľúbené; spravodlivo ohodnotená;*

d) tvorba produktu, resp. hodnoty (13): *výsledkom je nejaký produkt, služba, činnosť; činnosť, ktorou človek vytvára nejaké hodnoty;*

e) pracovná doba, čas (7): *skutočná odpracovaná doba;*

f) náročnosť získavania financií (expresívne zafarbené negatívne hodnotenie) (3): *vydrieť peniaze potom a krvou; ľudia pracujú za minimálnu mzdu; otrokárstvo;*

g) absencia vykorisťovania (2): *práca, kde sú jasne stanovené podmienky medzi zamestnancom a zamestnávateľom, kde nemôže byť zamestnanec vykorisťovaný; nevedie k vydieraniu.*

Spoločenský aspekt (celkovo 88 citátov, 18%):

a) osožnosť, prosperita (16): *úžitok; činnosť na osobný alebo spoločenský osoh; činnosť vykonaná v prospech spoločnosti; vedie k pokroku ľudstva; vytváranie úžitkových hodnôt;*

b) cieľavedomosť, účelnosť (15): *vytúžený cieľ; cieľavedomá činnosť ľudí vedúca k nejakému výsledku, dosiahnutiu cieľa;*

c) pracovné vzťahy, komunikácia (14): *dobrý pracovný kolektív; porozumenie, spolupráca; stretávanie sa s ľuďmi; komunikácia;*

d) vhodné podmienky (12): *dobré (vhodné) pracovné prostredie; dobré pracovné podmienky adekvátne podmienky; na výkon danej práce;*

e) spoločenská realizácia (8): *súčasť zaradenia sa do spoločnosti; uplatnenie sa v spoločnosti; nové kontakty a priateľstvá; súčasť úspešného života;*

- f) povinnosť (7): *záväzok; povinnosť každého človeka;*
- g) zmysluplná činnosť (5): *pravdivá práca je práca, ktorá má určitý zmysel, ľudia ju vykonávajú za istým účelom a vykonávajú ju dobre; zmysluplná činnosť; niečo užitočné;*
- h) disciplína, zásadovosť (5): *režim, disciplína, poriadok; zásadovosť;*
- i) vyplnenie času (3): *prospešné využitie času, ktoré prináša úžitok; investovaný čas;*
- j) povolanie (2): *povolanie, ktoré daný zamestnanec za dohodnutú sumu v určitom čase vykonáva; práca predstavuje vedomé dobrovoľné (občas aj nedobrovoľné) cieľavedomé povolanie;*
- k) zaistenie bezpečnosti a ochrany zdravia (1).

Existenčný aspekt – práca ako nevyhnutná súčasť života a zdroj existencie, úzko spojený a sčasti sa prelína s ekonomickým aspektom (celkovo 72 citátov, 15%):

- a) živobytie (31): *každodenná činnosť potrebná pre prežitie; to, čo zvyšuje schopnosť človeka vyžiť; uživiť sa; uživiť rodinu; zdroj obživy, zabezpečenia existencie; zdroj zárobku na živobytie;*
- b) zabezpečenie základných životných potrieb – úzko prepojené s (a) (23): *práca by mala zabezpečovať ľuďom prostriedky na zabezpečenie ich základných potrieb; práca by mala zabezpečovať ľuďom uspokojovanie „koníčkov“, vzdelávanie; činnosť, uspokojenie potrieb;*
- c) súčasť života (15): *práca patrí medzi najdôležitejšie činnosti v živote; práca je niečo, čo človeka sprevádza každý deň; každodenná činnosť človeka; dôležitá súčasť života; činnosť, ktorá ovplyvňuje celý náš život; základná činnosť „sveta dospelých“; súčasť nášho života a spôsob, akým sa živiť;*
- d) kvalita života (3): *zabezpečenie určitej životnej úrovne; zabezpečuje ľuďom dôstojný život; vedie k plnohodnotnému životu, vedie k spokojnejšiemu životu.*

Etický aspekt (celkovo 26 citátov, 5%):

- a) zodpovednosť, svedomitosť, čestnosť (23): *práca by mala byť zodpovedná, správne organizovaná a produktívna; byť príkladom pre druhých; práca, za ktorou si stojím; učí človeka zodpovednosti, aby sa postaral o seba a svojich blízkych; poctivo vykonaná práca; práca fair-play; nie na úkor ostatných ľudí; bez zavádzania a klamstva pracovníkov a zákazníkov; bez podvodov;*
- b) zachovanie morálnych zásad (3): *práca, pri ktorej sa zachovávajú morálne zásady, nedochádza ku korupcii, krádeži, spreneverovaniu peňazí, ubližovaniu, zneužívaniu. . . ; práca vykonaná pod rámcom morálneho kódexu alebo v najlepšej vôli jednotlivca.*

Politicko-právny aspekt (celkovo 17 citátov, 3%):

- a) legálnosť práce (10): *práca spravodlivá, podľa zákona; spravodlivá, právne platná, legálna priznaná práca;*
- b) absencia práce u politikov (4): *nerobia ju politici a štátna správa; platiť vysoké dane zlodejom v parlamente;*
- c) zachovanie práv (3): *vedie k zachovaniu ľudských práv, práv rodiny, práv na slušný život; je v rámci zákona, práv a povinností.*

Národný aspekt (celkovo 5 citátov, 1%):

- a) otrokárstvo (3): *na Slovensku je otrokárstvo.*
- b) jediná možnosť prežitia na Slovensku (1): *činnosť človeka, aby mohol na Slovensku prežiť;*
- c) nedostatok práce na Slovensku (1): *odchádzať z tohto štátu za prácou do cudziny.*

V dotazníkoch sa výrazne prejavujú hodnotiace postoje, s čím je spojený výskyt nových aspektov vnímania práce oproti slovníkovým údajom: psychologického, etického, politicko-právneho a národného.

Výrazne dominuje psychologický aspekt práce (34%), v rámci ktorého je práca vnímaná protikladne – buď ako atraktívna, alebo frustrujúca činnosť, príčina stresov. Atraktivita je spájaná s kreativitou, sebarealizáciou a radosťou z práce (najčastejším vyjadrením je „práca má človeka baviť, naplňat“), spokojnosťou, splnením snov, možnosťou sebarealizácie, rozvíjania zručností a získavania skúseností, nasadením, poslaním, tvorivosťou. Stres je spojený s nechuťou a namáhavou rutinou. Celkovo z psychologického hľadiska sú pre niektorých respondentov kritériom kvalitnej práce dobré vzťahy na pracovisku, čo potvrdzuje: a) mimoriadny význam psychologického komfortu počas výkonu práce; b) podmienenosť psychologického komfortu kolektívnym aspektom práce (dobrými vzťahmi na pracovisku).

Dotazníkový prieskum ukázal, že menšie zastúpenie má ekonomické (24%) a spoločenské (18%) vnímanie práce. Práca je tu na jednej strane zárobkovou činnosťou, ktorá je zameraná na zisk formou zárobku, ale zároveň sa nechápe len ako zdroj financovania života. Ohodnotenie práce môže mať aj inú formu, ale musí byť spravodlivé. Výsledkom je vždy nejaká psychologická či spoločenská hodnota.

Z existenčného hľadiska (15%) je práca chápaná ako nevyhnutná súčasť života, potrebná nielen na prežitie a zabezpečenie si základných životných potrieb, ale aj prostriedok zvyšujúci kvalitu života. Minimálne zastúpenie má práca ako etická (5%), politicko-právna (3%) a národná hodnota (1%), čo sa spája s chápaním podstaty práce ako antropologickej hodnoty, ktorá je prepojená s jedinečným človekom žijúcim v konkrétnom čase a priestore. Absentuje teda abstraktné ideovo-politické značenie pojmu.

V odpovediach respondentov sa prejavili ďalšie dva aspekty – rodový a regionálny. Ženy vnímajú prácu prevažne z citového hľadiska, dávajú do popredia spokojnosť a možnosť zdokonalenia sa, dobré vzťahy na pracovisku a takmer vôbec si nevšimajú politické ani národné aspekty. Muži sú viac orientovaní na ekonomickú stránku, veľmi negatívne hodnotia vzťah k práci politikov a neadekvátnosť finančného ohodnotenia vynaloženému úsiliu (otrokárstvo a pod.). Tabuľka č. 1 porovnáva počty citácií u mužov a žien vo všetkých sledovaných aspektoch.

Tabuľka č. 1: Rodové rozdiely vo vnímaní práce

	Ženy	Muži
Existenčný aspekt	41	31
Ekonomický aspekt	67	53
Spoločenský aspekt	49	39
Psychologický aspekt	98	73
Politicko-právny aspekt	6	11
Národný aspekt	0	5
Etický aspekt	11	15

Regionálne odlišnosti vo vnímaní práce sú špecifické pre Slovensko, nakoľko sa v nich historicky vytvárali nerovnaké podmienky a možnosti. Členenie Slovenska na štyri makroregióny (západné, stredné, severné a východné Slovensko) nie je oficiálne, ale vyplýva z tradičného členenia existujúceho v myslení Slovákov (respondentov, ktorí prežili väčšiu časť života v jednom z regiónov). Tieto odlišnosti znázorňuje Tabuľka č. 2.

Tabuľka č. 2: Regionálne rozdiely vo vnímaní práce

	ZS	S	SS	V
Existenčný aspekt	26	13	8	18
Ekonomický aspekt	64	16	14	25
Spoločenský aspekt	49	11	14	16
Psychologický aspekt	87	32	25	30
Politicko-právny aspekt	7	5	0	5
Národný aspekt	3	2	0	0
Etický aspekt	16	5	2	3

Vo všetkých sledovaných regiónoch sa práca javí hlavne z psychologického hľadiska, no významné rozdiely sa objavujú v iných aspektoch. Pre západné Slovensko (priemyselne rozvinutejší región s vyššou životnou úrovňou a s menšou mierou nezamestnanosti) je práca predovšetkým ekonomicko-spoločenským fenoménom. Môže to byť podmienené týmito faktormi: a) sústredenie obchodno-ekonomickej a politickej činnosti na západnom Slovensku, čo sa viaže na hlavné mesto Bratislavu; b) ukotvením

v spoločenskom povedomí nekalých praktík obchodníkov a politikov, čiže trvalé prepojenie predstavy o vysokých zárobkoch s nelegálnou činnosťou; c) vnímanie nekalých praktík ako bežného javu a súčasť každodennej reality – v iných regiónoch tento jav častejšie vyvoláva vnútorný protest a potrebu explicitného negatívneho hodnotenia. Existenčný aspekt práce vystupuje do popredia u Stredoslovákov, ale hlavne na východnom Slovensku, ktoré je chudobnejším regiónom s vysokou mierou nezamestnanosti a so zameraním sa viac na poľnohospodárstvo ako na priemysel. Na severnom Slovensku sa práca chápe skôr ako spoločenský jav, pričom politický a národný aspekt tu úplne absentuje. Obyvatelia všetkých regiónov poukazujú na to, že pravdivá práca má prinášať potešenie a má byť adekvátne ohodnotená.

5. PRÁCA na základe textových údajov

Textové údaje sa spracúvali na základe korpusu vybraných textov rôznych druhov a žánrov v celkovom počte 350: malé žánre (118 paremiologických jednotiek), novinové články z obdobia 1989–2014 (po páde socializmu) s prihliadnutím na možné axiologické posuny v rámci sledovaného obdobia. Súčasťou výskumu boli aj diela umeleckej literatúry, texty z internetových stránok, blogov, ako aj texty z personálneho archívu autorov hesla (najmä hovorené texty).

Slovenské **príslovia a porekadlá** (zozbierané A. P. Zátureckým⁴, K. Habovštiakovou a Emou Krošlákovou⁵) zachytávajú prácu v povedomí Slovákov v jej ideálnej podobe a hodnotovej šírke. Hoci v týchto ustálených mikrotextoch je práca zo sémantického hľadiska zobrazená relatívne vyvážene (dominancia psychologicko-existenčno-fyziologického aspektu), najvýraznejšie je chápaná z **p s y c h o l o g i c k é h o** aspektu (22%), v rámci ktorého sa na pracujúcom obzvlášť oceňuje usilovnosť, ktorá bola rôznou mierou odstupňovaná od šikovnosti až po závislosť od práce. Opakom pracovitého človeka je lenivec, ktorý rád mňa, ale nerád pracuje, ktorého treba do roboty nútiť a vyberá si menej náročnú prácu. Medzi psychologické vlastnosti pracujúceho človeka patrí aj jeho záujem o prácu, motivácia, ako aj rozumové schopnosti. Na prácu mali dosah aj psychologické rozdiely medzi pohlaviami, ako aj povahové vlastnosti ľudí, medzi ktoré patrí bezstarostnosť, tvrdohlavosť, odhodlanie, prekonávanie seba samého, opatrnosť i ustráchanosť. **Z e x i s t e n č n é h o** hľadiska (20,3%) je práca vnímaná ako nevyhnutná

⁴ Zátureckého *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia* prvýkrát vyšli po česky v Prahe v roku 1897. Ďalšie slovenské vydania boli v rokoch: 1965, 1974, 1975, 2005. V poslednom vydaní sa nachádza úplne nová časť o slovenských hádankách s rozlúštením.

⁵ Habovštiaková, Krošláková 1996.

súčasť a predpoklad života, pretože je jediným spôsobom, pomocou ktorého si človek sám dokáže zabezpečiť všetko potrebné pre život. Medzi kvalitou práce a kvalitou vlastného života je priama úmera. Preto práca vytvára predpoklady pre dobrý život: pomáha človeku nadobudnúť isté vlastníctvo, primerane si ho užívať a mať sa v živote lepšie. Fyzický aspekt konceptu práca (16,9%) je spojený predovšetkým s prostriedkom, ktorým sa pracovná činnosť vykonáva. Môže ísť o časti ľudského tela, a to predovšetkým ruky, príp. nohy, ktoré sú nevyhnutné aj vtedy, keď sa pri práci používa ďalšie pracovné náradie. Táto však neprináša očakávaný zisk, ba dokonca nie je považovaná za skutočnú prácu, ale skôr za záhaľku. Naopak predovšetkým práca vykonaná rukami naplňa človeka a prináša mu nejaký zmysluplný výsledok. Často ide o fyzicky veľmi náročnú prácu, ktorá má dosah na zdravie a vitalitu pracujúceho. Telesné dispozície človeka pre fyzickú prácu môžu byť však aj nevyužitú, nepotrebnú. V rámci časového aspektu (16,9%) sa zvyrazňuje to, že práca má svoj čas a svoje miesto v kolobehu kalendárneho roku i týždňa. Vzťah človeka k práci určuje aj jeho postoj k času, keď práca má byť vykonaná. Na jednej strane má k práci pozitívny vzťah a rešpektuje čas určený na prácu a zábavu, ba dokonca mu pracovný čas plynie. Na druhej strane nízku kvalitu práce ovplyvňuje to, keď si človek prácu necení a odkladá ju na neskôr. Z časového hľadiska je dôležitá najmä začiatková fáza práce, od ktorej závisí konečný výsledok, ale rozhodujúce je aj tempo práce prirovnávané s tempom jedenia, keď sa míňa to, čo bolo prácou nadobudnuté.

O niečo menšie zastúpenie majú také slovenské paremiologické jednotky, v ktorých sa zvyrazňuje spoločenský aspekt práce (13,5%). Tu sa práca spája s istou spoločenskou vrstvou, ako aj profesiou. V pracovnom kolektíve musela byť spolupráca. Ak chýbala, výsledok práce nebol kvalitný. Žiadanou súčasťou spoločenského fungovania práce bol zárobok, bez ktorého bola práca nútená a zlá. Hoci práca nemusela priniesť očakávaný výsledok, neplatilo to naopak. Viaceré slovenské príslovie a porekadlá ukazujú, že nevyhnutnou podmienkou k získaniu zárobku, bola práca, čo platilo bez výnimky. Od kvality práce sa odvíjala výška odmeny, preto robotník musel byť spoločnosťou akceptovaný a jeho práca ľuďmi pozitívne ocenená. Spoločnosťou odmietaná práca bola ľahká, vykonaná bez väčšej (najmä fyzickej) námahy, ktorá sa rýchlo zničila, pokazila, alebo bola urobená len „naoko“. Takáto práca si nezaslúžila žiadnu odmenu. Etický (4,2%) a náboženský (2,5%) aspekt práce zachytávajú príslovie a porekadlá len okrajovo. Náboženský aspekt sa spájal s vierou v Boha, ktorému sa človek chcel svojimi skutkami i prácou páčiť rovnako ako ľuďom. Preto aj pri práci na neho nezabúdala a prostredníctvom modlitby bol s ním v stálom kontakte. Bolo

mu blízke lat. heslo *Ora et labora*, ktoré prenášal do svojho každodenného života a ktoré ovplyvňovalo aj jeho vzťah k získanému majetku. E t i c k ý aspekt práce je úzko spojený s náboženským videním sveta. Preto to, čo je morálne dobré alebo zlé, ovplyvňuje kvalitu vlastnej existencie. Za morálne zlo sa považuje podvod, nečestná práca, klamstvo, život na úkor iných ľudí. Za nečestný život a prácu sa človek sám trestá tým, že nenachádza pokoj a žije stále v strachu. Z historických príčin (tisícročná nadvláda) dochádza len k minimálnej reflexii práce vo vzťahu k vlastnému slovenskému národu či k inému národu, pod ktorého nadvládou boli Slováci. N á r o d n ý aspekt práce (0,8%) sa prejavuje vo vzťahu k cudziemu národu (najmä Rusku), kde naši predkovia odchádzali za prácou.

Do jazykového obrazu práce nevstupujú v slovenských prísloviach a porekadlách nijaké svetonázorové idey. Práca tu má výsostne univerzálnu povahu, a preto nie je poznačená politikou a ideológiou.

Výskum **textov rôznych funkčných štýlov** ukázal, že pomerne homogénny obraz práce ako hodnoty (petrifikovaný v slovenských prísloviach a porekadlách) sa po roku 1989 výraznejšie nemení, ale skôr pluralizuje, a to dvojakými protichodnými spôsobmi: eticko-náboženským prehĺbením a axiologickou dehonestáciou, ba až ironizáciou. Medzi obidvoma rozdielnymi spôsobmi transformácie petrifikovaného obrazu práce v povedomí Slovákov nie je ruptúra, ale viaceré prechodné fázy. Na základe hovorových textov z osobného archívu zisťujeme, že stimulom k tejto vnútornej transformácii je skúsenosť mladej generácie, že práca na sebe a vzdelanie nie sú vždy cestou k uplatneniu sa v praktickom živote a k nájdeniu si stabilného zamestnania. V kresťansky orientovanej tlači (napr. Katolícke noviny, Nahlas, Slovo medzi nami) sa práca (povolanie a zamestnanie) chápe ako vonkajší priestor, kde možno realizovať kresťanské povolanie k láske, ktorej vzorom je osoba Ježiša Krista. Práca, ktorá zahŕňa duševnú, telesnú, kultúrnu, spoločenskú, etickú, umeleckú, ba aj duchovnú dimenziu človeka, je preňho dobrá, ak je v súlade s Božími princípmi. Takáto práca je prostriedkom, cez ktorý ľudský život smeruje k tvoreniu spoločnosti s inými, k darovaniu sa iným, k zmysluplnému životu (k životu v plnosti srdca). Pre takúto prácu je nevyhnutná odvaha či sila niečo stratiť zo svojho pohodlia, egoizmu, ako aj určité úsilie, ba až bolesť, trápenie, čo sa najviac približuje pôvodnému významu slova práca (Machek 1968: 477; Stanislav 1950: 42).

S utrpením súvisí niekoľko storočí pretrvávajúci a aj dnes mimoriadne aktuálny sociálny fenomén odchádzania za prácou do zahraničia, ktorý je spojený s odlúčenosťou od rodiny, svojich najbližších a s často (fyzicky) náročnou prácou. Zarobené peniaze sa posielajú domov, aby zvýšili životnú úroveň rodine, uľahčili ťažký život. Dôkazom tohto záujmu o prácu je

nespočetné množstvo rôznorodých pracovných ponúk do Rakúska, Nemecka, Anglicka, Holandska, USA a pod., ktoré sú poskytované agentúrami cez internetové portály.

Odvrátenú polohu textov s nábožensko-etickým zameraním tvoria **texty po roku 1989**, ktoré sa rôznou mierou snažia vyrovať s ideologickými prežitkami socializmu. Najmä novinové články z najvýznamnejších slovenských denníkov („Sme”, „Pravda” či „Hospodárske noviny”) poukazujú dávno po páde komunizmu na rezíduá socialistického vnímania práce, ktoré zostali dlho zakorenené najmä v politicko-právnej oblasti.

Ako nový aspekt, ktorý sa nevyskytoval v systémových zdrojoch a bol iba jednotlivo zastúpený v dotazníkoch, vystupuje v textoch aspekt legislatívno-ekonomický, spojený s ukotvením práce v právnych predpisoch ako organizovanej činnosti a spôsobu tvorbu produktu a spoločenských hodnôt. Najviac je zastúpený v publicistických a internetových textoch, menej v umeleckých a vôbec nie je v textoch folklórnych, čo je podmienené jeho charakterom. Tu je práca vnímaná neutrálne ako druh ekonomickej činnosti, expresívne zafarbenie absentuje. Do popredia vystupujú pracovnoprávne vzťahy zamestnávateľa a zamestnanca a s nimi spojená terminológia: *pracovná činnosť, mimopracovná činnosť, pracovná sila, hlavný/vedľajší pracovný pomer, zamestnanosť, nezamestnanosť, zamestnávateľ, zamestnanec, spolupracovník, odmena za prácu, delba práce, produktivita práce, Zákoník práce, pracovnoprávny, pracovná zmluva, dohoda o vykonaní práce* atď.

V **umeleckej literatúre** dochádza po tzv. Nežnej revolúcii (v novembri 1989) k odidealizovaniu a odideologizovaniu práce ako jedinej hodnoty zameranej na budovanie spoločenského blahobytu. Dokladom toho je antiromán Stanislava Rakúsa *Nenapísaný román* (2004), v ktorom je zachytená absurdnosť abstraktného humanizmu šírená počas komunistického režimu konkrétnymi ľuďmi v rôznych spoločenských vrstvách. Tento pohľad sa však v slovenskej literatúre objavoval ešte oveľa skôr, najmä v šesťdesiatych rokoch. Ironizácia robotníckej práce, s ktorou prichádzajú autori, akými sú napríklad Dušan Mitana alebo Pavel Hružík, je aktuálna aj pre súčasnosť, o čom svedčia neskoršie vydania ich zbierok poviedok: *Okultizmus* (2005), *Psie dni* (2001). Prostredníctvom častých motívov fajčenia či pitia alkoholu sa naznačuje poklesnutie pracovnej morálky. Práca sa chápe ako niečo obťažujúce, nežiaduce. Práca sa chápe ako antihodnota, jej zmysel sa zosmiešňuje. Ironizáciu čestnej práce v súčasnom slovenskom svete prinášajú predovšetkým beletristicky ladené publicistické články spomínaných denníkov, ale aj internetové portály či blogy (napr. <http://necyklopedia.wikia.com>).

Špecifický pre Slovensko je aj národný aspekt vnímania práce, ktorý sa prejavuje najmä v protikladnom hodnotení schopnosti pracovať (hlavne

poctivo pracovať) u Slovákov a Rómov, často expresívnejšie nazývaných Cigánmi. Najviac sa prejavuje na východnom Slovensku, kde sú početné rómske osady a vyššia miera nezamestnanosti, čo spôsobuje nižšiu životnú úroveň. Typickou názornou ilustráciou tohto historicky sformovaného vzťahu je vtip: *Ako sa volá jednotka odporu k práci? – Jeden róm*. Ďalším národným špecifikom je veľmi kritické hodnotenie Slováckmi postavenia práce v spoločnosti – je hodnotená ako otrokárstvo v porovnaní s vyspelejšími krajinami.

Rôznorodý textový materiál ukázal, že psychologický aspekt práce je kľúčový v procese vyrovnávania sa s dvoma extrémnymi polohami chápania práce v povedomí Slovákov, t. j. medzi ironizujúcim odideologizovaním a odidealizovaním práce ako hodnoty a jej prežívaním ako nábožensko-etickej hodnoty. Z tohto aspektu sa na internete stretávame s poradenskopsychologickými blogmi, ktoré riešia vzťah zamestnanec a zamestnávateľ, workoholizmus, tvorenie vzťahu k práci, neschopnosť sústredenia sa pri práci a pod. Psychologické vnímanie práce v súčasných tlačných i virtuálnych médiách sa v tomto smere opiera o tradičný pohľad dominujúci v paremiologických textoch.

6. Syntetická kognitívna definícia *PRÁCE*

Na základe komplexnej analýzy systémových, dotazníkových a textových údajov môžeme koncept *PRÁCA* rozložiť na niekoľko základných fasiet podľa vzoru skoncipovaného Jerzy Bartmińským pre obraz matky (Bartmiński 2005: 211). Charakteristiky s nízkym výskytom (menej ako 5 jednotiek) do syntetickej definície neboli zahrnuté.

PRÁCA

Rodová charakteristika: práca je ľudskou činnosťou, ktorá človeka vyčleňuje z ríše zvierat.

Biologické / fyzické príznaky:

- (1) môže byť fyzická a duševná
- (2) duševná (psychická) práca je náročnejšia ako fyzická
- (3) môže byť ťažká, namáhavá
- (4) namáhavá je najmä fyzická, manuálna práca
- (5) spravidla má obmedzený priestor
- (6) zvykne mať vymedzené časové hranice
- (7) má rutinný, cyklický charakter
- (8) je každodennou činnosťou

Psychologické príznaky:

- (9) môže byť zdrojom seberealizácie a zdokonaľovania
- (10) môže prinášať spokojnosť a naplnenie, byť potešením

- (11) môže si vyžadovať veľké úsilie
- (12) má sa realizovať v príjemnom prostredí
- (13) má byť motiváciou až poslaním
- (14) vykonáva sa s nasadením
- (15) môže mať tvorivý charakter
- (16) môže vyvolávať stres
- (17) môže byť utrpením (je spojené najmä s odlúčením od rodiny)

Sociálno-ekonomické príznaky:

- (18) je cieľavedomou, spoločensky prospešnou činnosťou
- (19) je prevažne kolektívnou činnosťou
- (20) je oficiálne organizovanou činnosťou
- (21) je základnou povinnosťou člena spoločnosti
- (22) je rozvíjaním zručností
- (23) je nutnou a potrebnou činnosťou
- (24) predpokladá odmenu
- (25) predpokladá prípravu, resp. vzdelanie
- (26) výsledkom práce má byť produkt alebo hodnota

Bytové príznaky:

- (27) nie je nutne spojená s rodinou a domácnosťou
- (28) je spojená so zabezpečením potravy

Etické príznaky:

- (29) poctivá práca je pozitívne hodnotená v spoločnosti
- (30) nesmie mať otrokársky a vykorisťujúci charakter
- (31) je náboženskou výchovnou hodnotou

Národné príznaky:

- (32) schopnosť poctivej práce je skôr príslušná Slovákom ako Rómom.

7. Profilovanie konceptu PRÁCA

V súčasnej slovenskej spoločnosti sa koncept *PRÁCA* skladá z niekoľkých základných profilov, ktoré odrážajú jeho axiologický charakter a zodpovedajú rôznym typom diskurzov.

1. **Folklórny diskurz (S, A, T).** Tento profil sa viaže na tradičnú kultúru a historicky sformovanú hierarchiu hodnôt, ktorá nachádza svoj odraz v paremiologickom (resp. frazeologickom) fonde slovenského jazyka. Je zastúpený vo všetkých troch typoch údajov (S, A, T), aj keď v nerovnakej miere (najmenej v slovníkoch). Tradičné vnímanie práce prevzaté z ľudovej kultúry je založené na hodnotení práce a jej výsledku, či už pozitívnom (jedna zo základných spoločenských hodnôt, zmysel života a zdroj blahobytu), alebo negatívnom (práca ubíja, je neadekvátne hodnotenou otročinou), preto je väčšinou expresívne zafarbené. Charakteristickou osobitosťou tohto profilu

je, že vo folklórnom diskurze práca vystupuje tak v antropomorfnjej, ako aj v zoomorfnjej podstate, pričom zoomorfné prvky sú prevažne spojené s negatívnym hodnotením práce: *drieť ako vôl, od roboty aj kone dochnú, práca nie je zajac, neutečie* (jedno z mala pozitívnych zoomorfných prirovnaní je *pracovať ako včelička*). Či už hodnotená pozitívne, alebo negatívne, práca je základom ľudskej existencie, preto je tu prítomná nutnosť jej adekvátneho ohodnotenia: *aká práca, taká pláca*. Presvedčenie o tom, že práca má byť určitým spôsobom ohodnotená, sa dáva do súvislosti dokonca aj s náboženskými (biblickými) motívmi: *Ani pri hrobe Krista Pána varta darmo nestála*. Vo folklórnom diskurze sa práca dáva do súvislosti s príjmom potravy: *Kto chce jesť, nech pracuje; Bez práce nie sú koláče; Za kus chleba robiť treba* a iné.

2. Legislatívny diskurz (A, T). Základom je vnímanie práce ako legislatívneho subjektu, ako organizovanej činnosti podliehajúcej regulácii. Zohľadňujú sa aj ekonomické aspekty pracovnej činnosti, ktoré si vyžadujú zakotvenie v legislatíve (Zákonník práce). Expresívne zafarbenie absentuje. Práca vystupuje ako predmet pracovnoprávných vzťahov medzi zamestnávateľom a zamestnancom a v tejto funkcii je viazaná na pojmy zamestnanie a zamestnanosť/nezamestnanosť, ktoré sú predmetom štátnej politiky (medzi kľúčové úlohy Vlády SR sformulované v jej Programovom vyhlásení patrí „znižiť vysokú nezamestnanosť mladých ľudí a systematicky riešiť problém dlhodobej, najmä regionálnej nezamestnanosti“). V dotazníkoch sa podčiarkuje, že skutočná práca musí mať legálny charakter: *mimopracovná činnosť, hlavný/vedľajší pracovný pomer, pracovná zmluva, náplň práce, dohoda o vykonaní práce, úrad práce, pracovisko, zamestnávateľ, zamestnanec, zamestnanecké vzťahy*.

3. Mládežnícky diskurz (A, T). Názory na prácu v mládežníckom prostredí sa rozchádzajú, väčšinou je prítomné expresívne zafarbenie – vyjadruje sa osobný vzťah k práci. Je prítomné tradičné vnímanie práce ako spoločenskej hodnoty a s tým spojené predstavy o práci ako poslaní a naplnení, súčasne sa však výrazne objavuje aj negatívne vnímanie práce ako nezáživnej činnosti, driny, ktorá neprináša adekvátne ohodnotenie ani uznanie. Mládežnícky profil je značne emotívne zafarbený. Pri pozitívnom hodnotení sa na prvé pozície dostávajú naplnenie, spokojnosť, poslanie, tvorivosť. Pri negatívnom hodnotení sa práca spája so stresom, drinou až otrokárstvom, v neposlednom rade je tu prítomný politický aspekt: poctivá práca je nespájateľná s politikou a politici sa prirovnávajú k zlodejom na rozdiel od daňovníkov, ktorí na nich pracujú. Podľa dotazníkových údajov medzi študentmi výrazne dominujú dva aspekty – psychologický (práca má naplňovať, prinášať spokojnosť a potešenie) a ekonomický (práca má byť v prvom rade zárobkom, prinášať peniaze).

4. **Náboženský diskurz (T)**: vnímanie práce je výrazne hodnotové, nesie kladné emocionálne zafarbenie. Požehnanie práce ako zásluhnej a hodnotnej činnosti je sčasti prítomné už v ľudovej slovesnosti: *Kto včas ráno vstáva, Boh ho požehnáva*. V súčasnom náboženskom diskurze sa zachováva tradičné vnímanie práce posilnené o jej kresťanský rozmer: práca ako základná hodnota ľudského spoločenstva, náplň života, nadobúda vlastnosti cesty k Bohu a k osobnému zdokonaleniu sa.

5. **Politický diskurz (T, jednotlivo A)**. Charakteristickou osobitosťou slovenskej politickej scény je interpretovanie práce ako spoločenskej hodnoty tak v pravicových, ako aj v ľavicových politických názoroch. Odlišuje sa iba ideologický základ: napr. kresťanskí demokrati zdôrazňujú zmysel práce ako cesty k zdokonaleniu sa a tým aj cesty k Bohu, keď komunisti podčiarkujú kolektívnu hodnotu práce ako prostriedku používaného na účel rozvoja a blahobytu spoločnosti. Všetky politické smery prácu chápu ako jeden z prejavov a znakov súdržnosti národa a spoločnosti.

Zaujímavá je tá skutočnosť, že axiologický charakter práce ani jej zastúpenie v rozmanitých typoch diskurzov nepodmieňujú zaradenie práce do ideologického diskurzu. To je spojené s odidealizovaním a odideologizovaním práce ako jedinej hodnoty zameranej na budovanie spoločenského blahobytu, ku ktorému dochádza po tzv. Nežnej revolúcii (v novembri 1989). Práca ako hodnota nie je súčasťou oficiálnej ideológie: v zakladajúcom ideologickom dokumente, akým je Programové vyhlásenie vlády SR, vystupuje buď v rámci legislatívneho diskurzu ako organizovaná činnosť, alebo v politickom diskurze v súvislosti s problémami nezamestnanosti a možnými spôsobmi ich riešenia.

Bibliografia

- Bartek Karol, Priehradský Andrej, Magala Jozef, 1972, *Sociologické aspekty v racionalizácii práce*, Bratislava: Práca.
- Bartmiński Jerzy, 2005, *Принципы лингвистических исследований стереотипов на примере стереотипа «мать»*. In: Бартмиński, Е.: *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва: Индрик, s. 188–214.
- Dudová Katarína, *Koncept práca v slovenských paremiologických jednotkách*. Recenzenti: A. Charciarek, B. Rudincová. Editori: E. Mrhačová, J. Muryc, U. Kolberová. In: *Parémie národů slovanských VII*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostrave 2014, s. 187–194. ISBN 978–80–7464–704–8.
- Fuchsová Katarína, Kravčáková Gabriela, 2007, *Manažment pracovnej motivácie*, Bratislava: IRIS.
- JWP 2006 – *Язык – wartości – polityka. Zmiany rozmiennia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Oprac. zespół w składzie: Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Irina Lappo, Urszula Majer-Baranowska, Beata Żywicka, pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 132–137.

- Katechizmus katolíckej cirkvi*. 8. Vydanie, Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 2013.
- Pichňa Ján, 1978, *Sociológia práce*, Bratislava: Práca.
- Stanislav Ján, 1950, *Zo života slov a našich predkov*, Bratislava: Štátne nakladateľstvo v Bratislave, 1950.
- Vaňková Irena, Nebeská Iva, Římalová-Saicová Lucia, Šlédrová Jasňa, 2005, *Co na srdci, to na jazyku*, Praha: Karolinum.

Zdroj

- Balla Vladimír, 2008, *Cudzí*, Levice: Koloman Kertész Bagala.
- Denníky (roky 2013, 2014): *Sme, Pravda, Hospodárske noviny*.
- Ďalšia periodická tlač (za roky 2013, 2014): *Týždeň, Katolícke noviny, Nahlas, Slovo medzi nami, Nitrianske echo, Kocúrko* (nezávislý humoristicko-satirický mesačník).
- Habovštiaková Katarína, Krošláková Ema, 1976, *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*, Bratislava: Veda.
- Hrúz Pavel, 2005, *Okultizmus*, Levice: L.C.A.
- Kiska Andrej, 2012, *Cesta manažéra z pekla (Ako robiť charitu úspešne a so srdcom)*, Poprad: Andrej Kiska.
- KSSJ – *Krátky slovník slovenského jazyka*, red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj, Bratislava: Veda 2003.
- Machek Václav, 1968, *Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání*, Praha: Academia.
- Marci Peter, 2006, *Anglicko na vlastnej koži – kompletný sprievodca na vašej ceste za prácou*, Bratislava: Ing. Peter Marci.
- Mitana Dušan, 2001, *Psie dni*, Levice: L.C.A.
- Rakús Stanislav, 2004, *Nenapísaný román*, Levice: Koloman Kertész Bagala.
- Rankov Pavol, 2011, *Matka*, Edition Ryba.
- Rejzek Jiří, 2001, *Český etymologický slovník*, Praha: Leda.
- SKMS – *Slovník koreňových morférov slovenčiny*, red. M. Sokolová, M. Ološtiak, M. Ivanová, kol. 2. Vydanie, Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka III. (P-R)*, red. Š. Peciar, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963.
- SSS – *Synonymický slovník slovenčiny*, red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda 2004.
- Škvareninová Oľga, 1998, *Paronymický slovník*, Bratislava: SPN.
- Zátarecký Adolf Peter, 2005, *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovie a hádanky*, Bratislava: Tatran 2005.

Internetové zdroje

- Slovenský národný korpus* – prim-6.0-public-vyv. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV (2013, 2014). Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>
- Cviková, Jana: *Aká práca, taká pláca?* In: <http://www.aspekt.sk/content/knizna-edicia/aka-praca-taka-placa>
- <http://mic.iom.sk>
- Koscelníková, Marika: *Keď je práca všetkým*. In: Mama a ja. <http://www.mamaaja.sk/rodinny-zivot/vztahy/ke-je-praca-vsetkym/> (pridané 25.03. 2013)

- Necyklopédia. Heslo PRÁCA.* In: <http://necyklopedia.wikia.com/wiki/Praca>
- O pokrivenom vzľahu k pojmu práca.* In: <http://www.pre-slovensko.sk/clanky/001-pokri-veny-vztah-prace.php>
- Pojem „ISTOTA” v rukách zamestnanca.* In: SME blog. [upravené 16.09.2011 o 23:13]. <http://svancar.blog.sme.sk/c/275337/Pojem-istota-v-rukach-zamestnanca.html>
- Psychológia práce – dôležitý pojem.* In: <http://www.test-osobnosti.sk/psychologia-prace-dolezity-pojem>
- www.ludoslovensky.sk
- www.mojapraca.sk

PRÁCA – the conceptualization of work in the minds of Slovak speakers

The article reconstructs the linguistic picture of *PRÁCA* ‘work’, i.e. the way this concept is conceptualized and evaluated by the Slovaks. The analysis of systemic, survey (a survey conducted in 2013–2014) and textual data shows that the concept of WORK in the Slovak language is understood – in the first place – in psychological and economic (income-related) terms, and less frequently in ethical and national terms. The authors characterize the concept as it appears in folklore texts and legal, youth, religious and political discourses, in which the base concept *PRÁCA* is profiled in different ways. It turns out that for the Slovaks, WORK is a traditional value, which retains a positive valuation primarily in the religious discourse. The tendency to negatively value *PRÁCA* is observed in legal and political discourses. Divergent valuations of *PRÁCA* are manifest in the opinions of young people who understand work largely emotionally – as a value, but also as a source of stress.

Труд в русском языке

Марина А. Еремина

Autorka dokonuje rekonstrukcji pojęcia PRACA (*TRUD*) we współczesnym języku rosyjskim, tj. sposobów jej kategoryzacji, charakterystyk i wartościowania. Podstawę materiałową stanowią trzy typy danych: leksykograficzne, tekstowe (publicystyka XX i XXI wieku) oraz ankietowe (z lat 2012–2013). Kompleksowa analiza tych danych ujawniła cztery parametry istotne dla rozumienia pojęcia *TRUD* (PRACA) w języku rosyjskim. Praca jest pojmowana jako: 1) wartość etyczna: praca jest atrybutem ludzkiej egzystencji w ogóle; jest działalnością znaczącą etycznie, ukierunkowaną na dobro społeczeństwa, mającą charakter heroiczny; 2) wartość utylitarna: ważny jest rezultat pracy; praca nieprzynosząca korzyści nie ma wartości; rezultat pracy rekompensuje wysiłki; praca oceniana jest według jakości; 3) kategoria socjalno-ekonomiczna: praca przebiega w określonych ekonomicznych warunkach; jest ukierunkowana na wytworzenie i opracowanie czegoś; zapewnia utrzymanie; wyniki pracy określa się na podstawie wysokiej kwalifikacji podmiotu. W obrazie pracy ujawnia się też 4) psychologiczny punkt widzenia: praca ukierunkowana jest na zaspokojenie potrzeb osobistych; może wewnętrznie pozytywnie przekształcić podmiot; do pracy niezbędna jest chęć; nie wszyscy mają jednakowy stosunek do pracy; nawyki pracy są formowane w dzieciństwie; praca motywowana jest wewnętrzną potrzebą człowieka oraz wiarą w sens i celowość działalności. Możliwy jest także agresywny stosunek do pracy, a element twórczy, świadomy może być ograniczany.

1. Введение

Интерес исследователей-лингвистов к понятию и слову *труд* возобновляется вновь и вновь и вряд ли когда-нибудь будет исчерпан. Такое положение дел связано с вхождением отношения к труду в человеческий «пакет ценностей» (наряду с отношением к окружающим людям, собственности и др.), что обусловило его закрепление в картине мира и всестороннюю разработку представлений о данном фрагменте действительности в языке.

2. Состояние проблемы

Исследованию слова, понятия и концепта «труд» в современном языкознании посвящены работы Л. В. Басовой (2004), М. А. Ереминой (2003), К. А. Жукова (2004), С. В. Колтаковой (2008), Е. В. Петрухиной (2003), Л. А. Серовой (2009), С. В. Суслович (2011), Г. В. Токарева (2003), О. Е. Черновой (2004) и др. Ниже будет представлен анализ концепта ТРУДА в русском языке, выполненный с учетом методологии, предложенной Е. Бартминским и В. Хлебдой (Bartmiński, Chlebda 2008). Данный подход был реализован в работах А. А. Кожиновой (2013), М. Бржозовской (Mazurkiewicz-Brzozowska 1990) и др.

Категоризация труда задает фреймовую структуру, которую составляют следующие элементы: субъект – объект – результат – инструмент – модификатор – интенсификатор. Данный фрейм представляет собой когнитивную основу, на которой происходит дальнейшее формирование и развитие концептуальных смыслов. Выявление и структурирование концептуальных признаков в виде когнитивной дефиниции понятия ТРУДА на лексико-семантическом, анкетном материале и текстовом определяет цель данного исследования.

3. Источниковая база исследования

Для анализа были использованы: 1) системные данные: словари современного русского литературного языка: ТСРЯ (1997), ССРЯ (1985), СРЯ (1981–1984); словари синонимов: НОСС (1995) и антонимов: САРЯ (1984); 2) данные, полученные методом анкетирования (проведенного в 2012–2013 гг. в Нижневарттовском государственном университете, см. далее) и 3) текстовые данные: пословицы, взятые из труда Владимира Даля (1998), публицистические тексты многотиражных газет („Комсомольская правда”, „Труд-7”, „Известия”, „РБК-Daily”, „Советский спорт”, „Новый регион”) и НКРЯ.

4. Труд в системных данных

4.1. Словарная характеристика

Ядро концепта ТРУД в современном русском языке составляют смыслы, общие для основных значений двух синонимичных лексем: *труд* и *работа*. Анализ семантического представления данных лексем в толковых словарях русского литературного языка (СРЯ 1981–1984; ТСРЯ 1997) показал, что точками пересечения являются признаки: ‘деятельность вообще’; ‘созидательная’; ‘целесообразная’; ‘требующая усилий’; ‘с помощью орудий производства’.

Данные современных толковых словарей дают возможность проследить, что развитие семантической структуры лексем *труд* и *работа* происходит за счет акцентирования определенных признаков концепта. Так, общее для лексем *труд* и *работа* производное значение ‘занятие’ (СРЯ 1981–1984; ТСРЯ 1997) появляется на основе представления о том, что труд может быть делом конкретного лица. В семантической структуре обоих слов имеется значение ‘продукт, результат труда, произведение’ (СРЯ 1981–1984; ТСРЯ 1997), которое отражает предметный характер труда. Специфическими для лексемы *труд* являются значения ‘привитие умения и навыков в какой-нибудь профессиональной, хозяйственной деятельности как предмет школьного преподавания’ (ТСРЯ 1997). Пресуппозицией к этому значению можно считать представления о том, что участие в трудовом процессе требует определенных навыков, воспитание трудовых навыков происходит в процессе школьного обучения.

Интерпретация труда через понятие *работа* объективирует образ специально организованной деятельности человека по созданию и обработке чего-либо, сопровождаемой иногда принуждением и являющейся источником заработка.

4.2. Этимология

«Зерном» концепта труда является этимологическое значение славянского **trud-* из и.-е. **ter-* ‘тереть’ (Топоров 1995). Мотив физического действия получает развитие в семантике слова *труд* в ц.-слав. и ст.-слав. языках, где на первый план выходят значения физического усилия, страдания, препятствия (ср. ‘страдание, мучение, болезнь; беспокойство, горе; трудность, тяжесть, тяжкое положение’, ‘усилие (также плоды труда, усилий, аскетическая жизнь, мученический подвиг)’, ‘затруднение, трудность’).

Истоки различия между лексемами *работа*, *работать* и *труд*, *трудиться*, относятся к этимологическому прошлому, в котором основа *раб-* связывается с и.-е. **orbhos* ‘раб’. Семантика принудительного труда, работы «на кого-то» остается основной у глагола *работати* в старославянском языке (ср. ‘находиться в рабстве’, ‘служить кому-то’, ‘тяжело работать на кого-то’). У глагола *трудиться* значение ‘работать’ в это время не фиксируется. Со временем оба глагола развивают обобщенное значение трудовой деятельности, но если лексемы *труд*, *трудиться* сохраняют коннотации ‘творчески и этически значимой, полезной, масштабной деятельности’, то *работа*, *работать* становятся основным нейтральным средством для обозначения трудового процесса (Петрухина 2003).

4.3. Парадигматические связи лексем *труд* и *работа*

Родо-видовые отношения связывают понятия *труда* и *деятельности*. Значение слова *деятельность*, близкое словам *занятие*, *дело*, *функционирование*, имеет обобщенный характер. Таким образом, понимание труда как деятельности подразумевает самые разные области применения физических и умственных усилий. Как отмечают авторы *Нового объяснительного словаря синонимов*, «труд связан с потребностями людей вообще» (НОСС).

НОСС устанавливает различия между **синонимами** *труд* и *работа* по следующим смысловым признакам: «1) характер деятельности (труд в целом – более творческая и этически значимая деятельность, чем работа); 2) масштаб задачи и количество потраченных усилий (в труде в целом больше); 3) представление деятельности как разворачивающегося во времени процесса (работа разворачивается во времени, труд – нет); 4) целеполагание (в работе на первом плане – содержание, результат, в труде – усилия); 5) оценка (для работы характерна утилитарная оценка: положительная или отрицательная, для труда – положительная этическая); 6) возможность абстрактных и персонифицированных употреблений (у труда есть, у работы – нет)» (НОСС). Сравнительный анализ семантики синонимов позволяет расширить содержание концепта признаками: «разворачивающийся во времени процесс», «возможна персонификация».

Лексикографические данные свидетельствуют о том, что в системе русского языка *труд* противопоставлен **антонимичным** лексемам *праздности*, *безделью*, *бездеятельности*, *лени*. В пресуппозиции к понятию лени содержится признак, характеризующий стереотип труда: «чтобы приступить к труду необходимо желание». В семантической структуре лексем *безделье* и *праздность* заложена сема «образ времяпрепровождения в отсутствии серьезной работы, дела», что говорит о различении носителем языка «серьезной», «настоящей» работы и праздной деятельности, пустых занятий. Иллюстративные контексты, приводимые в словаре антонимов, актуализируют еще один (помимо «деятельности») категориальный признак труда – «образ жизни/ времяпрепровождения» (*Работа для Владимира Ильича была жизнью, бездеятельность означала смерть; Труд человека кормит, а лень портит; Если бы можно было вернуть прошлые дни, он ложь в них заменил бы правдой, праздность – трудом, скуку – радостью*).

4.4. Синтагматические связи лексем *труд* и *работа*

Синтагматические связи лексем *труд* и *работа* представлены в НОС-Се. Они описывают следующие содержательные параметры концепта: 1) количество затраченных усилий (ср.: *тяжелый/изнурительный, адский, упорный, каторжный труд (работа)*) и область применения усилий (ср. *физический, умственный, ручной, сельский, творческий труд*); 2) форму организации деятельности (ср.: *рабский, наемный, подневольный, бесплатный, добровольный труд*); 3) тип субъектов деятельности (*женский, детский труд*); 4) наличие/отсутствие результата (ср.: *полезный/бесполезный труд/работа; Сизифов труд, мартышкин труд; важная, результативная работа*); 5) течение процесса и поведение субъекта в ходе этого процесса (ср.: *делать, выполнять; начать, продолжить, закончить; ускорить, затормозить, остановить работу; включиться в работу, присоединиться к работе, оторваться от работ; мешать работе* и т.п.); 6) характер деятельности (ср.: *физическая, техническая, ручная, творческая, квалифицированная, писательская, плотницкая; тонкая, ювелирная, тщательная, скрупулезная, виртуозная работа*); 7) отношение субъекта к труду (*хорошая/плохая, добросовестная/халтурная; честный, героический, самоотверженный; бескорыстный труд*).

4.5. Дериваты

Словообразовательный потенциал слов *труд* и *работа* реализуется прежде всего словообразовательными гнездами глаголов *трудиться* и *работать*. По данным словообразовательного словаря А. Н. Тихонова, большую деривационную активность показывает глагол *работать*, о чем свидетельствует объем словообразовательной парадигмы – 88 (у глагола *трудиться* – 42) (Тихонов 1985). В лексико-семантическом отношении значительную часть производных слова *труд* составляют 1) слова, которые номинируют человека с точки зрения отношения к труду, включенности в трудовой процесс: *трудолюб, работага, трудолюбец, труженник, сотрудник, работник, рабочий* и т.д.; 2) дериваты, характеризующие различные варианты действия: *натрудиться, перетрудиться, потрудиться; доработать, отработать, переработать, наработать, проработать, выработать, обработать, заработать* и т.д. Несмотря на сходство семантических моделей, внутри групп дериватов *труда* и *работы* наблюдаются смысловые различия. Так, для словообразовательной парадигмы со значением лица, осуществляющего действие, характерна дифференциация по сферам приложения усилий (*работник, культработник, разнорабочий, чернорабочий, медработник* и т.д.). В семантике

дериватов от глагола *трудиться* отражен преимущественно интенсифицирующий аспект осмысления труда: труд связан с чрезмерными усилиями; в то время как словообразовательная парадигма *работать* эксплицирует такие концептуальные составляющие, как «временная протяженность действия», его «результат» и «поощрение за осуществленное действие» (Чернова 2004).

5. Анкетные данные

С целью выявления стереотипных представлений о труде нами было проведено анкетирование 100 студентов I, II курсов гуманитарных и естественно-научных направлений (исследование проводилось в 2012–2013 гг. в Нижневартовском государственном университете). Респондентам была предложена анкета, включающая в себя ряд вопросов с открытым ответом:

1. *Труд – это ...*
2. *Настоящий труд – это ...*
3. *Трудиться по-настоящему значит –*
4. *Типичный труд – это ...*
5. *Он/она трудится, хотя и ...*
6. *Труд – он всегда ... (какой?)*
7. *Ваша ассоциация на слово «труд»: ...*
8. *Труд нужен человеку для ...*
9. *Труд приносит человеку ...*

Анализ ответов респондентов на пункты анкеты показал следующее.

5.1. Труд – это ...

Значительное место в ответах на основной вопрос анкеты занимает определение труда через категориальный признак деятельность в вообще «Труд – это»: *деятельность* 12; *деятельность человека* 3; *определенная деятельность* 2; *основная деятельность человека*; *сфера деятельности человека*; *действие*. Частотно тавтологическое определение труда: «Труд – это»: *работа* 8, *значит работать, труд*; ср. также ассоциации на слово *труд*: *работа* 12; *деятельность* 4; *над чем надо работать*; *действие* 2.

В понимании труда находит выражение традиционное представление о труде как о деятельности, имеющей определенную цель и направленную на получение результата «Труд – это»: *деятельность с целью получения результата* 5; *результат* 4; *польза* 4; *целенаправленная деятельность человека* 3; *деятельность для получения материальных и духовных благ* 2; *результат кропотливой работы*; *когда человек*

делает что-то для достижения конкретной цели; достижение поставленной цели; упорство над чем-то; когда человек делает что-то для достижения конкретной цели; достижение поставленной цели; упорство над чем-то; возможность добиться в жизни многого; ср. также: «Труд нужен человеку для...» того, чтобы достичь своей цели 4; достижения цели 2; достижения какого-то результата, цели; многого добиться в жизни; «Труд приносит человеку...» результат; плоды его работы; «Труд – он всегда...» целенаправленный; упорный.

Наряду с обобщенными представлениями о целесообразном и созидательном характере труда в современном языковом сознании имеются более конкретные представления о результатах труда. Для современного языкового сознания итогами проделанной работы являются:

а) материальное вознаграждение: «Труд – это» способ зарабатывать деньги; единственный способ заработка; деятельность, приносящая какую-то выгоду; ср. также «Труд нужен человеку для...» зарабатывания средств; обеспечить себя и свою семью; денежного благосостояния; обретения финансового благополучия; удовлетворения материальных благ; дохода; ср. также «Труд приносит человеку...» доход 10; средства к существованию 2; хороший заработок; выгоду; материальную пользу; деньги; вознаграждение; «Труд – он всегда...» оплачиваемый материально и духовно; оплачиваемый; вознаграждаемый;

б) чувство удовлетворения: «Труд приносит человеку» удовлетворение 15; моральное удовлетворение; физическое и умственное удовлетворение; ср. также («Труд нужен человеку для...» морального удовлетворения от проделанной работы) и удовольствия (удовольствие 12; радость 5; счастье 2).

в) благо общества: «Труд это» благо общества 4; «Труд нужен человеку для...» для человечества; своего и всеобщего блага);

г) карьерный рост (5).

Наиболее существенным признаком труда, с точки зрения молодой языковой личности, является его способность преобразить человека в лучшую сторону: «Труд – это» реализация себя 3, самосовершенствование 3; развитие 3; деятельность, которая помогает ему самореализоваться; работа над собой 2; то, что облагораживает и дисциплинирует человека 2; сложная борьба между собой и ленью; умиротворение души; двигатель к совершенству; ср. также «Труд нужен человеку для» саморазвития 21; самосовершенствования 9; самореализации 8; воспитания определенных качеств 3; развития его физической и умственной формы 2; для того, чтобы быть человеком, дисциплинироваться; чтобы побороть лень; «Труд приносит человеку»

саморазвитие; самореализацию; ср. также ассоциации на слово труд – всегда облагораживает; воспитание; сделал человека из обезьяны.

В рамках трудовой деятельности самосовершенствование предполагает осознание своих возможностей и приобретение жизненного опыта и определенных навыков, об этом свидетельствуют следующие суждения: *«Труд нужен человеку для» того чтобы понять на что он способен; познания своих возможностей, чтобы понять что он может; накопления опыта, определенных навыков; можно приобрести навыки; понимать, как достается все самое лучшее; самопознании чего-то нового в работе в общении с другими; «Труд приносит человеку. . .» ум, знание и понимание; опыт; жизненный опыт.*

Труд определяется также через характеристику отношения субъекта к процессу. Типичным представляется ответственное и добросовестное отношение человека к работе: *«Труд – это» усердие 2, добросовестная деятельность человека, добросовестное выполнение работы, усердная работа, упорное старание; старание людей; старание для достижения какой-либо цели; «Труд – он всегда» ответственный 5; добросовестный 3; усердный; ассоциации на слово труд – ответственность 4, честность, добросовестность).*

Согласно утверждениям респондентов, труд – это неотъемлемая часть существования человека: *«Труд – это» жизнь 4; составляющая нашей жизни; «Труд нужен человеку для» выживания 3; жизни 2; существования; продолжения жизни; для того чтобы жить; обеспечения жизнедеятельности; своей жизнедеятельности; способ проживания; дальнейшей жизни.*

В ответах респондентов встречается также представление труда в модальной плоскости посредством экспрессивно окрашенных и деонтических ('то, что должно выполняться') модальных значений: *«Труд – это» благо 4; хорошо!; удовольствие; сложно, но нужно; обязанность; обязанности каждого человека; важно; необходимость).*

5.2. Типичный/настоящий труд – это . . .

Типичный труд, по мнению носителей языка, это деятельность в определенной сфере (*труд, связанный с определенным видом работ 3; деятельность в определенной сфере 3; труд какого-то типа; труд, присущий определенной области деятельности; постоянная работа в одной сфере).*

В образ типичного труда входит также представление о деятельности, которую необходимо выполнять регулярно и по известным стандартам. При этом нейтральная характеристика такой деятельности:

ежедневный(ая) труд/работа 8; то, что нужно выполнять ежедневно; обычный труд 6; повседневная работа 5; обыденный 3; привычный 3; будничная работа; стандартная деятельность; труд, который связан с одной и той же деятельностью; однотипный труд изо дня в день; постоянная работа в определенной сфере – легко переходит в негативно-оценочную: рутинная 2; монотонный труд 2; успешная надоесть рутинная; «день сурка».

Основанием для негативной оценки, возможно, является представление об отсутствии новизны, разнообразия, ущемлении сознательного, творческого, начала в работе (*неинтересный труд 3; бессмысленная работа 3; трата времени 3; то, что сделает каждый; скучно 2; не представляет собой интересную деятельность; творчество, стесненное рамками обязательств и обстоятельств.*

Потеря цели деятельности, вероятно, связана с другим элементом образа типичного труда, представлением о его принудительном характере: *обязанность 3; добровольно принудительно; не желанный, но обязательный; то, что должен делать каждый под принуждением.*

Признаком, **противопоставляющим** суждения о **настоящем и типичном труде**, является «необходимость денежного вознаграждения». Настоящий труд – это безвозмездная деятельность: *безвозмездная работа 6, когда человек делает по своему желанию, а не за деньги, типичный труд – деятельность в расчете на деньги: работа за деньги 2; за вознаграждение 2; зарабатывание материальных благ 2; трата времени и способностей ради зарплаты.*

Настоящий труд – это идеализированный вариант труда, поэтому он оценивается положительно, в основном, с гедонистической позиции: *труд, который приносит удовольствие; тот, который приносит радость и удовлетворение 2; приносит удовлетворение трудящемуся; выполнение того, что тебе нравится; то что приносит не только достаток но и удовольствие; весело; тогда, когда получаешь от него удовольствие; поощряется; правильно все сделано.* Важность эмоциональной вовлеченности в работу подтверждают ответы на вопрос анкеты «Трудиться по-настоящему значит»: *то, что делается от всей души; работа, которую человек делает с душой; работа от души; от сердца; в радость работать; делать это с удовольствием; быть полностью заинтересованным; трудиться от души; быть удовлетворенным.*

Судя по ряду ответов, эталоном «настоящести» труда является высокая степень физической и душевной самоотдачи: *усердие 4; действительное усердие с наибольшим вложением сил; усилия; усилие воли; активная деятельность; трудоемкая работа; осознанный труд; «Тру-*

даться по-настоящему значит» выкладывать все душу, все силы 6; отдавать себя полностью 6; выкладываться на 100% несмотря ни на что 2; приложить все силы, выполняя свою работу 2; тратить свое время и силы; прилагать особые усилия; труд, в котором затрачиваются усилия; требующий затрат всех знаний и умений; прилагать все усилия). Если типичный труд осуществляется под принуждением, то мотивом настоящего труда является внутренняя потребность: работа, которую человек делает с душой 3; то, что делается от всей души 2; от сердца.

Основанием для оценки труда как настоящего становится также добросовестное, ответственное, отношение субъекта к труду и честное, старательное выполнение своих обязанностей: *честный труд 3; ответственность в том или ином деле 2; ответственность за свою семью и работу; добросовестный труд 2; «Трудиться по-настоящему значит» добросовестно 5; не лениться 4; быть добросовестным; хорошо и грамотно выполнять свою работу 2; работать на совесть 2; ответственно работать 2; работать, честно выполняя свои обязанности; не жалея своих сил, делать свою работу от начала до конца качественно, правильно работать не покладая рук; быть трудолюбивым; выполнять все качественно; соблюдать оговоренные условия.*

В образе настоящего труда повторяются уже знакомые мотивы а) целесообразности: *упорная работа; стремление к достижению цели; деятельность, направленная на достижение желанных целей; осуществление целей человека; «Трудиться по-настоящему значит» добиваться целей 3; видеть результат; приносить пользу; достичь более нужного результата; работать упорно; делать что-то значимое; б) результативности: результат; продуктивный результат; действия, затраченная энергия, которая дает результат; в) личной и общественной пользы: приносящий пользу 5; приносящий пользу себе и обществу 2; труд во благо людей 2; работа на благо общества 2; г) жизненной значимости: уметь жить, жить хорошо, жить по-настоящему, а не существовать, быть.*

Настоящий труд может связываться с негативными последствиями и жертвами в области физического самочувствия: *«Трудиться по-настоящему значит» устать 6; валиться от усталости, не видеть семью, не бывать дома.*

5.3. Он/она трудится, хотя и ...

Ассоциации, в основном, связаны с антонимичным концептом лени (*«Он/она трудится, хотя и» ей лень 9; ленился 9; не хочет 6; не*

хочется 4; *нет желания* 3; *не нравится* 2; *не любит трудиться* 2; *может лениться и не трудиться; делать нечего*. Отсутствие намерения трудиться связано также с плохим физическим самочувствием: *уставшая* 3; *устала* 3; *плохо себя чувствует*.

Респонденты отмечают ряд обстоятельств, которые не способствуют участию в трудовом процессе: необходимость приложения усилий: *трудно* 3; *тяжело* 3; *не легко ему все дается; сложно*; наличие денег: *имеет много денег; может позволить себе жить без работы*; молодой возраст: *молода*; занятость учебной: *учится*; отсутствие достаточного количества времени: *нет времени; редко*; отсутствие положительного результата: *не получает хорошего результата; не все получается*; неудовлетворительное качество выполнения работы: *не очень*; отсутствие внутренней потребности: *это не ее призвание; и так молодец*. В пресуппозиции подобных ответов присутствуют следующие признаки концепта: «требует приложения усилий», «качественный результат», «предполагает постоянную занятость», «имеет значение качество работы», «мотивируется внутренней потребностью человека», «конечной целью труда является зарабатывание денег».

Среди ассоциаций на слово *труд* наиболее частотны синонимические (17) и родо-видовые (19) ассоциации. Отдельные ассоциации носят антонимический характер (7).

Ассоциативный механизм задействует не только парадигматические, но и устойчивые синтагматические связи слова *труд*. Так появляются ассоциации на основе общеизвестных идиом: *май* 2; *мир, труд, май*; *мир и труд все перетрут* 2; *мир*.

Кроме того, ассоциативные связи слова *труд* актуализируют такие аспекты труда, как наличие цели: *цель*; *упорное* 2; *упорство*; *стремление*; *не сдаваться*; *терпение*; получение результата: *результат*; *положительный результат*; *достижение*; *успех* 2; *отдача*; *деньги* 2; *заработок*; *вознаграждение*; *зарплата*; *прибыльный*; *приносит прибыль*; отношение к работе: *честность добросовестность ответственность* 2.

Признаки, моделирующие квалификативную составляющую концепта также частотны: *тяжелый*; *сложный*; *то, что трудно*; *интересный*. Представление о труде как о деятельности, требующей затраты энергии, получило подтверждение в ответах: *усердие* 4; *старание* 2; *усилия* 2; *энергия*; *сила*; *сила воли*. В ряде ассоциаций устанавливается символическая связь между трудом и землей: *земля* 3; *земледелие*. Имеются ассоциации модального характера: *благо* 3; *необходимость*).

5.4. Труд – он всегда (какой?) . . .

Среди атрибутов труда на первых двух позициях оказываются тяжёлый, сложный характер трудовой деятельности: *тяжелый* 14, *нелегкий* 6, *сложный* 3, *трудный* 2 и ее полезность: *полезный* 5, *приносящий пользу* 2, *нужный* 3. При атрибутизации труда часто задействуется модель, связывающая негативную и позитивную стороны труда: *трудный, но приятный, сложный, тяжелый, но приятный, сложный, но решаемый, сложный, но полезный*.

6. Представление концепта ТРУД в текстах

6.1. Представление концепта ТРУД в пословицах и поговорках

В пословичных текстах (Даль 1998) ключевые, объективированные лексической системой языка, мотивы получают разноплановые, порой противоречивые смысловые наращения.

Наиболее активно в пословицах разрабатывается аспект, связанный с результатом трудовой деятельности:

- [1] *По работе и плата.*
- [2] *Воля и труд дивные всходы дают.*
- [3] *Слаще всех плодов – плод человеческого труда.*

Положительная оценка результатов труда часто строится через противопоставление лени:

- [4] *Труд кормит, а лень портит.*
- [5] *Человек от лени болеет, а от труда здоровеет.*
- [6] *Труд всегда даёт, а лень берёт.*
- [7] *Где работа, там и густо, а в ленивом доме пусто.*

Негативное отношение выражается в обесценивании труда: труд, не приносящий пользу, не имеет ценности:

- [8] *Труд без пользы – то же безделье.*
- [9] *Беспольный труд не послуга.*
- [10] *За бесплодный труд и спасибо нет.*

Ряд пословиц эксплицирует более конкретные представления о том, какого рода плоды приносит труд. Так, результат труда может мыслиться в виде последствий нематериального характера. В этом случае человек получает общественное признание, почет:

- [11] *Труд славит человека.*
- [12] *Человек славен трудом.*
- [13] *За подвиг трудовой награждают золотой звездой.*
- [14] *Кто первый в труде, тому слава везде.*
- [15] *Кто любит труд, того люди чтут,*

а также моральное и эмоциональное удовлетворение:

- [16] *Где труд, там и счастье;*
- [17] *Рукам работа – душе праздник.*

Пословица [18] *Талант без труда не стоит и гроша* реализует признак, не обнаруженный в лексическом концепте: труд способствует самореализации человека. Вместе с тем труд может ассоциироваться с разочарованием, болезнью:

- [19] *И с топора не богатеют, а горбуют.*
- [20] *От работы не будешь богат, а будешь горбат.*

В контексте широких и глубоко укорененных в сознании параллелей труда и еды формируется концептуальный признак «труд обеспечивает пропитание». Это подтверждают пословицы:

- [21] *Покуда цеп в руках, дотуда и хлеб в зубах.*
- [22] *Кто не работает, тот не ест.*
- [23] *Труд кормит, а лень портит.*
- [24] *В поле серпом да вилой, так и дома ножом да вилкой.*
- [25] *Работа – лучший приварок.*
- [26] *По работе еда вкусней.*
- [27] *На полатях лежать – ломтя не видать.*
- [28] *Что потрудимся, то и поедим.*
- [29] *Дело в руках – хлеб в устах.*
- [30] *Хочешь есть калачи – не сиди на печи.*
- [31] *Работай до поту, поешь в охоту и др.*

Хотя традиционное сознание признает вознаграждение за работу:

- [32] *По работе и плата.*

[33] *Работа черна, да денежка бела.*

[34] *Кто не ленив пахать, тот будет богат.*

– пословичный материал в большей степени обнаруживает скептическое отношение языкового коллектива к возможности обрести материальный (денежный) достаток с помощью трудовых усилий. Признак «труд не приносит человеку богатства» реализуется в пословицах:

[35] *От трудов сыт будешь, а богат не будешь.*

[36] *От работы не будешь богат, а будешь горбат.*

[37] *От трудов праведных не наживешь палат каменных.*

Результат труда оценивается по умелости: [38] *Каков мастер, такова и работа*, и по степени вложения сил: [39] *Самым дорогим кажется то, во что вложен свой труд.*

Интенсифицирующий аспект труда, оценивающий количество затраченных усилий, рассматривается в пословицах:

[40] *Невелик кусок пирога, а стоит много труда.*

[41] *Без трудностей труд не мыслим.*

[42] *Без труда не вынешь и рыбку из пруда.*

[43] *Не потрудиться, так и хлебу не уродиться.*

[44] *Воля и труд дивные всходы дают.*

[45] *Не поклонясь до земли, и грибка не подымеешь.*

В них содержится суждение о том, что труд требует усилий, напряжения, хлопот. Развивают тему трудовых усилий признаки «результат труда окупит усилия»:

[46] *Работа черна, да денежка бела.*

[47] *Горька работа, да хлеб сладок,*

«интенсивный труд вредит здоровью человека»:

[48] *От работы кони дохнут.*

Область смыслов, связанных с представлениями о течении процесса, разрабатывается указаниями на важность начального и конечного этапов рабочего процесса:

[49] *Доброе начало – половина дела.*

[50] *Всякое дело концом хорошо.*

[51] *Плохой хозяин десять работ начинает, ни одной не кончает;*

о том, что «не следует торопиться в процессе работы»:

[52] *День к вечеру, а работа к завтраму;*

[53] *Торопливость делу не помогает;*

[54] *Делаешь наспех – сделаешь на смех.*

Характер деятельности может описываться через оппозицию умственного и физического труда:

[56] *Легче руками работать, чем головой.*

[57] *Не худое ремесло, кто умеет сделать и весло.*

Представление о том, что от качества работы зависит и плата за нее лежит в основе пословичных выражений:

[58] *Какова работа, такова и плата.*

[59] *Каков работник, такова ему и плата.*

[60] *Работнику – полтина, мастеру – рубль.*

Параметр концепта, характеризующий отношение субъекта труда к работе, задействован в пословицах, содержащих представления о том, что «не все одинаково относятся к труду»:

[61] *Одни жнут, другие ждут.*

[62] *Один с сошкой, а семеро с ложкой.*

Считается, что труд приносит пользу при эмоционально-позитивном отношении к нему:

[63] *Люби дело – мастером будешь.*

[64] *Для кого труд – радость, для того жизнь – счастье.*

[65] *Слезамы делу не поможешь.*

[66] *Мастерство совершенствуется трудолюбием, а утрачивается праздностью.*

Содержание отдельных пословиц формируется на основе представления о том, что «работа будет хороша, когда о ней заботятся»:

[67] *Нет работы без заботы.*

[68] *Большая работа требует большой заботы.*

[68] *Заботливый всегда себе дело найдет.*

[69] *Не работа сушит, а забота.*

Мотив ответственности эксплицируется в пословицах:

[70] *Не за своё дело не берись, а за своим – не ленись.*

[71] *Дело холодка не любит.*

Необходимость долгого, настойчивого и упорного выполнения работы утверждается в пословицах:

[74] *Терпение и труд все перетрут.*

[75] *Есть терпение – будет и умение.*

Тема отношений между людьми в процессе трудовой деятельности в рамках пословичного концепта труда развивается через утверждение ценности совместной работы:

[76] *На миру и работа спорится.*

Внимание к этической составляющей концепта приводит в действие признак «основание для положительной нравственной оценки»:

[77] *Землю красит солнце, а человека – труд.*

[78] *Дерево ценят по плодам, а человека – по делам.*

[79] *В труде рождаются герои.*

[80] *Суди о человеке по его труду.*

[81] *Всякий человек на деле познаётся.*

[82] *Труд славит человека.*

[83] *Труд, труд и труд – вот три вечных сокровища.*

В стереотипные представления о труде входит его противопоставление развлечению:

[84] *Делу – время, а потехе – час.*

[85] *На забаву час у труда никогда не отнимай,*

речевой деятельности:

[86] *Кто мало говорит, тот больше делает.*

[87] *Больше дела, меньше слов.*

лени:

[88] *Труд кормит, а лень портит.*

[89] *Человек от лени болеет, а от труда здоровеет и т.д.*

Как можно заметить, противопоставление работы и безделья не имеет взаимоисключающего характера: трудовая и нетрудовая деятельность соотносятся по количеству потраченного времени. Это отвечает позиции, согласно которой труд следует чередовать с отдыхом:

[90] *Мешай дело с бездельем, проживешь век с весельем.*

[91] *Кончил дело – гуляй смело.*

Впрочем, данное утверждение сосуществует с ценностным представлением о приоритетности труда:

[92] *Откладывай безделье, а не откладывай дело.*

Специфической для пословичной интерпретации труда является точка зрения, согласно которой труд – это атрибут человеческого существования в целом:

[93] *Без труда не проживешь.*

[94] *Человек рожден для труда.*

[95] *Благо людей в жизни, а жизнь в труде.*

[96] *Без труда жить – только небо коптить.*

Очевидно, продолжением этого же мотива является признак «труд присутствует в жизни человека постоянно»:

[97] *За трудами дня не видно.*

[98] *Без труда день годом кажется.*

[99] *Кто привык трудиться, тому без дела не сидится.*

6.2. Представление концепта ТРУДА в публицистических текстах

Текстовая репрезентация концепта труда в русском языке XX–XI вв. имеет достаточно драматичную историю. Фактором, обуславливающим содержательные изменения концепта на протяжении последних десятилетий, является его активная и разнонаправленная идеологизация в рамках советского (тоталитарного) мировоззрения. По наблюдениям О. И. Черновой, на протяжении длительного времени концепт труда развивается за счет столкновения ценностных представлений о «своем» и «чужом» труде (причем на разных этапах идеологизации содержание этих категорий и знаки оценки кардинально менялись) (Чернова 2004). В 1990–2002 гг. в связи со сменой социально-политической системы

происходит «развенчание прежних идеологических детерминат труда» (Чернова 2004). Эта же тенденция к деидеологизации отмечается нами при рассмотрении контекстов со словами *труд*, *трудиться* в современных публицистических источниках (материал для анализа был взят из Национального корпуса русского языка и представляет собой фрагменты из текстов федеральных печатных изданий различной общественно-политической направленности: «Комсомольская правда», «Труд-7», «Известия», «РБК-Daily», «Советский спорт», «Новый регион»). Всего было рассмотрено около 250 контекстов.

В настоящее время концептуализация *труд* осуществляется следующими способами, приводящими к его содержательным и структурным изменениям.

1. Активная разработка понятия труда из области идеологических смыслов переносится в концептуальную сферу социально-экономических отношений. Это связано с закреплением труда в качестве социального и экономического института, что отражается, в частности, в функционировании различных государственных форм организации и регулировании труда:

[99] *Министерство труда и социального развития, Государственная инспекция по труду, НИИ (научно-исследовательский институт) труда, Управление по труду и занятости населения и т.п.*

Концептуализация труда как социально-экономического явления определяет употребление лексемы *труд* в составе терминологизированных сочетаний: *рынок труда, биржа труда, люди труда, условия труда, право на труд, оплата труда, вознаграждение за свой труд, цена труда, оценка труда, производительность труда, контроль безопасности труда, охрана труда, заемный труд (аутстаффинг), квалифицированный труд, ветеран труда, бюро статистики труда, труд по специальности*. Выбор в качестве контекстных партнеров экономических терминов опустошает денотативную и коннотативную семантику труда, оставляя смысл «деятельность в определенных экономических условиях».

Этот смысл проявляется также в контекстных связях глагола *трудиться*. Условия работы в современной системе труда определяются следующими признаками:

– предмет деятельности:

[101] *На кафедре трудятся над диссертациями, обучаясь в аспирантуре, талантливые педагоги Е. Л. Сверлова, Г. Н. Бурданова, М. А. Закатова (Воспитываем подвижников-этномузыкантов // „Народное творчество”, 2003).*

[102] *Аппарат правительства усердно трудится над административной реформой* (Янис Астафьев, *Кто будет работать в России в 2015 году?* // „Отечественные записки”, 2003).

– график работы:

[103] *Еще 427 тысяч находятся в простое по вине администрации, административном отпуске или трудятся неполный рабочий день* (Антон Зайниев, *Реже всего увольняют в Ингушетии и Хабаровске* // „Труд-7”, 2011.02.17).

[104] *Больше всего трудятся жители Мексики и Японии (10 и 9 часов в сутки соответственно)* (Ольга Радько, *Люди тратят более трех часов в день на неоплачиваемую работу* // „Новый регион” 2, 2011.04.14).

[105] *На станции нас пятеро операторов, трудимся посменно, и значит, друг от друга зависим* (Андрей Дмитриев, *Будни и праздники мужской команды* // „Комсомольская правда”, 2011.02.22).

– стоимость профессиональных услуг:

[106] *В наше время, чтобы трудиться за 12 тысяч рублей, надо очень свою работу любить* (Алена Никитина, *Кубанские стражи порядка: «Пусть хоть жандармами называют, лишь бы зарплату подняли!»* // „Комсомольская правда”, 2011.03.01).

– наличие правовой базы:

[107] *Наши власти готовы легализовать подпольные цеха в России, где за копейки и без социальных гарантий трудятся вьетнамцы?* (Александр Зюзяев, *Бизнесмены – о помощи государства: Проверки отменяют, зато размер отката и налоги растут* // „Комсомольская правда”, 2011.02.04).

[108] *Оказалось, что музыканты и артисты за участие в шоу зарплату не получают, а вот фигуристы трудятся по контракту* (Ирина Жеглова, *Илья Авербух в Иркутске: «Победить на Олимпиаде в Сочи Жене Плющенко будет непросто»* // „Комсомольская правда”, 2011.02.23).

– стаж работы:

[109] *При стабильной работе и зарплате многие трудятся на одном участке уже по 15–25 лет* (Анна Иванова, *«Кузница» кадров и рекордов* // „Комсомольская правда”, 2011.03.30).

– локус:

[110] *Выпускники академии успешно трудятся не только в городах России, но и за рубежом* (Елена Чистова, *Василий Нечаев побывал с визитом в красноярской академии музыки и театра* // „Комсомольская правда”, 2011.03.22).

[111] *Выпускники университета возглавляют крупные рыболовецкие компании, успешно трудятся на российских предприятиях* (Ольга Зайцева, Лиана Кожева, Мурманские мореходы с университетскими дипломами // „Комсомольская правда”, 2011.03.25).

– существование конкуренции:

[112] *Обратите внимание на остальных подчиненных. Почему они трудятся хуже? Может, нужно кое-кого уволить и нанять более сильных сотрудников, чтобы они создали конкуренцию «номеру один»?* (Денис Чистяков, генеральный директор компании Pro Training. Как работать с подчиненным-соперником? // „Труд-7”, 2011.02.11).

[113] *А в Волгограде очень успешно работает одна из сильнейших школ плавания, где трудятся профессиональные кадры и есть конкурентная среда* (Президент Всероссийской федерации плавания Владимир Сальников: На всю жизнь запомнил сеульскую столовую // „Советский спорт”, 2011.03.24).

– объем работ:

[114] *О его работоспособности ходят легенды: трудится подчас без выходных и успевает за сутки сделать столько дел, сколько простой человек не осилит и за неделю* (2 мая губернатор Орловской области отпраздновал свой день рождения // „Комсомольская правда”, 2011.05.04).

– статистические показатели труда:

[115] *Сейчас в Банке России трудятся около 70 тыс. сотрудников* (Екатерина Белкина, В ЦБ сократят треть персонала // „РБК Daily”, 2011.03.04).

[116] *Треть всех индустриальных рабочих (что составляет 2, 6 миллиона человек) трудятся именно в этом секторе; Ради денег трудится 81% работников. Часть россиян по-прежнему готовы трудиться лишь ради нематериальных поощрений со стороны работодателя. По данным кадрового агентства «Анкор», таковых в нашей стране 19%. Однако больше четверть населения России полагают, что главное в работе – постоянное повышение оплаты труда. При этом доля меркантильных в связи с кризисом увеличилась* (Екатерина Бритцова, Яна Прямилова, Каждому пятому можно не платить // „Труд-7”, 2011.02.16).

Экономическая система координат совмещается с социальной дифференциацией труда, репрезентированной в виде эксплицитных и скрытых оппозиций: *труд мигрантов/медсестер/железнодорожников/чиновников/врача/работника культуры/учителя/ученых/писателя/критика и др.; квалифицированный/неквалифицированный; специалистов/рабочих; женский/мужской; умственный/физический; детский/взрослый*. Классификация труда проводится, в основном, на следующих основаниях: профессиональной специализации, гендерного фактора, возраста, наличия опыта, затраты физических сил.

На наш взгляд, та же «экономически ориентированная» концептуальная логика обуславливает обезличивание трудового процесса, что находит свое выражение в сочетаемости глагола *трудиться* с существительными, обозначающими различные механизмы:

[117] *В паре с ним на обеих машинах трудится 6-ступенчатая коробка DSG* (Владимир Гаврилов, *Сравнительный тест Skoda Yeti и Octavia Scout* // „РБК Daily”, 2011.04.05).

[118] *Зеркала заднего вида отсутствуют, а вместо них трудятся цветные камеры, панорамное изображение с которых транслируется на экран на приборной панели* (Владимир Гаврилов, *В Сеуле показали концептуальный кроссовер Kia Naito* // „РБК Daily”, 2011.04.01).

Глагол *трудиться* приобретает контекстное значение «функционализировать», релевантное для узуальной семантики глагола *работать*.

2. Наблюдается возврат к неидеологизированным (этнокультурным) составляющим концепта.

В ряде контекстов на первый план выходит этическая составляющая труда, которая репрезентирована в виде признака «любая форма труда вызывает признание со стороны общества»:

[119] *Результат их труда – это десятки благодарностей от пассажиров, общественных организаций и самого РЖД* (Александр Родионов, *Таинственная фирма с учредителями из Ташкентской РПЦ захватывает вагоны-рестораны ОАО «РЖД»* // „Новый регион” 2, 2011.04.15).

[120] *Сейчас я должен искренне поблагодарить всех сотрудников команды за их упорный труд и поддержку* (Мысин Н. Пилот «Лотус-Рено» Виталий Петров, *Готов ли я стать лидером? Да!* // „Советский спорт”, 2011.03.28).

[121] *Что греха таить, все были рады получить манну небесную и благодарили государство за признание их труда в тяжелых климатических условиях Севера* (Ксения Перминова, *Север Забайкалья: площадка судебных разбирательств между властью и народом* // „Комсомольская правда”, 2011.03.25).

[122] *Она в свою очередь посетовала, что в наше время молодежь не хочет идти в садик из-за крошечной зарплаты... А труд этот благородный и важный* (Алена Сытина («КП»-Рязань)). *Воспитатели запирают детей в темном туалете, чтобы «успокоить»* // „Комсомольская правда”, 2011.03.22).

Внимание к количеству и характеру труда актуализирует признак «регулярно требует большого напряжения для осуществления»:

[123] *Способные к учебе ребята, поступая в вуз, бросаются в радости студенческой жизни, забывая о том, что учеба – это, в первую очередь, труд, а на медицинском факультете это труд особенный – тяжелый, ежедневный* (Ольга Курылева, *Количество специалистов-медиков, выпускаемых в Приднестровье, не покрывает потребностей республики* // „Новый регион” 2, 2011.04.13).

[124] *И еще одна догма есть в этой семье – это труд, ежедневный, иногда и тяжелый* (Алена Зайцева (Киров), *Как за 20 лет построить крепкое хозяйство на три семьи* // „Комсомольская правда”, 2011.03.31).

[125] *«Работа нянечки – это поистине каторжный труд. За день выматываешься так, что не чувствуешь ног под собой* (Алена Сытина («КП»-Рязань»).

[126] *Воспитатели запирают детей в темном туалете, чтобы «успокоить»* („Комсомольская правда”, 2011.03.22).

3. Вместе с тем современные публицистические тексты обнаруживают поиски новых концептуальных смыслов в представлениях о труде.

Содержание концепта обновляется за счет признаков, характеризующих личностную сферу субъекта труда: «чрезмерная работа сопровождается психологическими проблемами», «отношения между людьми в процессе работы подменяют собой личные отношения»:

[127] *Чтобы не видеть, не обсуждать и не вспоминать о проблемах, он прячется на работе. Эту проблему психологи назвали неврозом выходного дня. Человек перед отдыхом испытывает неудобство, потому что не знает, чем себя занять, кроме работы. Часто трудится в выходной день, но при этом не делает ничего продуктивного. «Личные отношения могут быть столь напряженными, что проще выйти на работу, нежели погружаться в семейные неурядицы, – комментирует Анна Мухина, руководитель отдела карьерного консультирования центра „Гуманитарные технологии”. – Если же личная жизнь не складывается, проще сказать себе, что виной тому работа и нехватка времени, а не искать причину в себе». Кроме того, по словам эксперта, на работу в выходные дни людей часто толкает перфекционизм* (Антон Зайниев, Александра Ильина, *Из дома в офис сбегают неудачники и перфекционисты* // „Труд-7”, 2011.01.27).

[128] *Люди, знавшие Сергея Моргунова, считают, что до пети его довела работа. – Все время у Сергея Валентиновича была огромная нагрузка, он смотрел нереальное количество дел, – рассказал нам один из знакомых погибшего. – Но тут вдруг его стали гнобить на работе – делали все, чтобы он ушел. А на последнем заседании президиума ему намекали на то, что он плохо трудится* (Ольга Сухова, *Федеральный судья из Краснодара повесился из-за работы* // „Комсомольская правда”, 2010.12.20).

[129] *Трудимся мы в поте лица на своих работах, как огурчики. Коллектив – вторая семья. А для иных и вовсе одна-единственная. И здесь происходят свои комедии и драмы* (Александра Лябина, Дарья Завгородняя, «Молдавские начальники работают по принципу «сделай то – не знаю что!» // „Комсомольская правда”, 2011.03.22).

Разработка концептуальной области, связанной с целью и результатами труда, происходит посредством категории успешности, что актуализирует признаки: «успешный результат возможен даже при неблагоприятных условиях труда», «успешность труда выражается в повышении социального статуса», «успех труда определяется старанием и высокой квалификацией», «целью труда является продвижение по социальной лестнице»:

[130] *А в Волгограде очень успешно работает одна из сильнейших школ плавания, где трудятся профессиональные кадры и есть конкурентная среда* (Президент Всероссийской федерации плавания Владимир Сальников, *На всю жизнь запомнил сеульскую столовую* // „Советский спорт”, 2011.03.24).

[131] *Когда работник поверит, что упорный труд возведет его вверх по социальной лестнице, он будет удовлетворен даже самыми малопривлекательными условиями, которые предложит ему работодатель* (Артем Михайлов, *Людей можно заставить много работать, и они будут счастливы* // „РБК Daily”, 2011.04.25).

[132] *Выпускники университета возглавляют крупные рыболовецкие компании, успешно трудятся на российских предприятиях* (Ольга Зайцева, Лилиана Кожева, *Мурманские мореходы с университетскими дипломами* // „Комсомольская правда”, 2011.03.25).

[133] *Хозяйство села Гришиковка Немецкого района успешно трудится вопреки погодным и экономическим невзгодам* (Лидия Аристрхова, Петр Боос: «Даже в наших условиях можно работать!» // „Комсомольская правда”, 2010.12.28).

Актуальным становится поиск оснований для осуществления трудовой деятельности. Средствами контекста формируются концептуальные признаки труда: «мотивируется верой в целесообразность деятельности»; «является способом удовлетворения потребностей»; «трудовые навыки формируются в детстве», «связан со стремлением к совершенству»:

[134] *Молодые специалисты, впрочем, как выяснилось, иначе смотрят на то, как нужно их мотивировать к труду по специальности* (Татьяна Кособокова, Ольга Жермелева, *Медведеву признались в любви* // „РБК Daily”, 2011.03.30).

[135] *Таков уж наш менталитет: хорошо мы трудимся, отдаемся делу только тогда, когда чего-то не хватает: денег, имущества, женщин, славы, титулов...* (Жилин А., *Магия Масальскиса* // „Советский спорт”, 2011.02.26).

[136] *Нас с самого детства приучали к труду, — на уютной кухне с тремя огромными окнами рассказывает мне Максим Савков (Алена Зайцева (Киров), Как за 20 лет построить крепкое хозяйство на три семьи* // „Комсомольская правда”, 2011.03.31).

[137] *Кроме того, по словам эксперта, на работу в выходные дни людей часто толкает перфекционизм (Антон Зайниев, Александра Ильина, Из дома в офис сбегают неудачники и перфекционисты* // „Труд-7”, 2011.01.27).

4. Наряду с деидеологизацией ассоциативного фона слова *труд* наблюдается обратная тенденция, проявляющаяся в мотиве героизации труда. Думается, что на данный момент задача новой идеологии труда состоит в том, чтобы в целом усилить общественно-политическое значение категории *труда*, вернув этому слову некоторые устойчивые ассоциативные связи. Языковым механизмом выступают, в частности, присоединение детерминант *героический*, *стахановский*, а также возвращение в активную часть словаря устойчивой номинации *герой труда*:

[138] *«За этим стоит героический труд всего народа — простых людей, и, пожалуй, на всей планете трудно найти такой беспримерный подвиг (Дмитрий Матвеев, Игорь Смирнов, «Мы помним, за что боролись отцы и деды, и не дадим убить любовь к родному языку»* // „Новый регион” 2, 2011.04.12).

[139] *Стахановский труд немногочисленного коллектива был ознаменован вводом в эксплуатацию шлифовально-сборочного, кузнечнопрессового и автоматного цехов (Павел Малышкин, Золотой юбилей Волжского подшипникового завода* // „Комсомольская правда”, 2011.03.25).

[140] *Холманских настаивает не только на возвращении звания „Герой труда”, приравненного к званию „Герой России”, но и намерен добиться, чтобы лучших в своей отрасли россиян награждали медалью „За трудовое отличие”... А „Герой труда” является атрибутом советской эпохи, в каком-то смысле — даже ее эмблемой (Михаил Саленков, Россия напомнила про героев труда* // „РИА-новости”, 23.08.2012).

[141] *Президент России Владимир Путин в праздник Весны и Труда впервые в истории современной России вручил золотые медали, а также грамоты о присвоении звания „Герой труда” пяти россиянам (ИА Ньюсфок, Путин наградил первых «Героев труда».* 02.05.13).

7. Когнитивная дефиниция понятия ТРУДА

В заключение представим весь комплекс признаков, структурирующих концепт ТРУДА в соответствии с элементами фрейма.

Результат	Модификатор
1. созидательная деятельность	1. основывается на физических действиях
2. целесообразная деятельность	2. дифференцируется по сферам приложения действия
3. предполагает безвозмездные усилия	3. разворачивается во времени
4. направлен на удовлетворение разных потребностей	4. имеет различные формы организации
5. предполагает поощрение за осуществленное действие	5. протекает в определенных экономических условиях
6. приносит пользу человеку и обществу	6. представляет собой регулярную, постоянно возобновляемую деятельность
7. результата имеет предметный характер	7. важен начальный и конечный этап процесса
8. дает общественное признание, почет	8. возможен принудительный характер работы
9. дает моральное и эмоциональное удовлетворение	9. выполняется по известным стандартам
10. способен внутренне преобразить субъекта в лучшую сторону	10. обычно сопровождается отсутствием новизны и разнообразия
11. является источником заработка	11. применяется как средство наказания
12. не приносит человеку богатства	12. противопоставлен развлечению, речевой деятельности, лени, бесцельным занятиям
13. обеспечивает пропитание	13. следует чередовать с отдыхом
14. результат компенсирует затраченные усилия	14. имеет значение качество реализации труда
15. приносит пользу при эмоционально-положительном отношении к нему	15. не следует торопиться в процессе работы
16. результат оценивается по степени вложения сил, качеству работы и умелости выполнения	
17. успех определяется старанием и высокой квалификацией субъекта	
18. успешный результат возможен даже при неблагоприятных условиях труда	
19. целью является продвижение по социальной лестнице и карьерный рост	
20. итогом является осознание своих возможностей, приобретение жизненного опыта и определенных навыков	
21. чрезмерные усилия в процессе труда сопровождаются психологическими проблемами	
22. имеет негативные последствия для здоровья	

Субъект	Интенсификатор
<ol style="list-style-type: none"> 1. субъектом труда является человек 2. возможна персонификация 3. связан с социальными характеристиками субъекта 4. требует от субъекта осмысленных усилий 5. отношение к труду может быть различным 6. ценится ответственное отношение человека к работе 7. приносит пользу при эмоционально-позитивном отношении к нему 8. мотивируется желанием или внутренней потребностью субъекта 9. мотивируется верой в целесообразность деятельности 10. отсутствие намерения трудиться связано с плохим физическим самочувствием 11. навыки трудовой деятельности формируются в детстве 12. творческое, сознательное начало может ущемляться 	<ol style="list-style-type: none"> 1. результат оценивается по степени вложения сил 2. связан с чрезмерными усилиями 3. предполагает постоянную занятость 4. не следует торопиться в процессе работы 5. интенсивный труд вредит здоровью человека 6. чрезмерная работа сопровождается психологическими проблемами
Объект	Инструмент
<ol style="list-style-type: none"> 1. направлен на изготовление и обработку чего-либо 2. предмет деятельности дифференцируется по сферам приложения действий 	<ol style="list-style-type: none"> 1. осуществляется с помощью орудий производства 2. требует осмысленных физических и умственных усилий

8. Заключение

Для формирования и организации концептуальных смыслов, кроме фреймовой структуры, имеет значение точка зрения, с которой языковое сознание категоризирует и оценивает труд. Как показал комплексный анализ языковых данных, понятие труда в русском языке разрабатывается как: этическая ценность (ср. когнитивные признаки «атрибут человеческого существования в целом», «этически значимая деятельность», «сопровождается положительной этической оценкой», «вызывает признание со стороны общества», «направлен на благо общества», «применяется как средство наказания»; «имеет героический характер»); утилитарная ценность («сопровождается положительной или отрицательной утилитарной оценкой», «важен результат труда», «труд, не приносящий пользу, не имеет ценности»,

«результат труда окупит усилия», «оценивается по качеству работы»); социально-экономическая категория («протекает в определенных экономических условиях», «осуществляется с помощью орудий производства», «направлен на изготовление и обработку чего-либо», «является источником заработка», «обеспечивает пропитание», «успех труда определяется старанием и высокой квалификацией субъекта», «дифференцируется по сферам приложимости действия», «связан с социальными характеристиками субъекта»); а также – с психологической точки зрения, т.е. как объект личностной сферы («направлен на удовлетворение потребностей», способен внутренне преобразить субъекта в лучшую сторону», «дает возможность осознания своих возможностей и приобретения жизненного опыта», «чтобы приступить к труду необходимо желание», «не все одинаково относятся к труду», «трудовые навыки формируются в детстве», «мотивируется внутренней потребностью человека», «мотивируется верой в целесообразность деятельности», «творческое, сознательное начало может ущемляться» «чрезмерная работа сопровождается психологическими проблемами»).

Библиография

- Басова Лариса В., 2004, *Концепт ТРУД в русском языке: На материале пословиц и поговорок*. Дисс. на соиск. ... кандидата филологических наук, Тюмень.
- Еремина Марина А., 2003, *Лексико-семантическое поле «Отношение к труду» в русских народных говорах: этнолингвистический аспект*. Дисс. на соиск. ... канд. филолог. наук. Уральский государственный университет, Екатеринбург.
- Жуков Константин А., 2004, *Языковое воплощение концепта «Труд» в пословичной картине мира: На материале русской и английской паремологии*. Дисс. на соиск. ... кандидата филологических наук, Великий Новгород.
- Кожина Алла А., *Концепт «труд» в белорусском языке*, [Электронный ресурс] URL: <http://ethnolinguistica-slavica.org> (дата обращения: 12.03.2013).
- Колтакова Софья В., 2008, *Национальная специфика тематических групп «труд» и «отдых» в русском и английском языках*. Дисс. на соиск. ... кандидата филологических наук, Воронеж.
- Петрухина Елена В., 2003, *Профессионально-трудовая деятельность в русской языковой картине мира. Концепт РАБОТАТЬ в языке и дискурсе*, [в:] XIII Международный съезд славистов. Славянское языкознание, Москва, с. 488–489.
- Серова Лариса А., 2009, *Концепт «труд» в немецких и русских поговорках: на материале современных публицистических текстов сельской тематики*. Дисс. на соиск. ... кандидата филологических наук. Московский государственный областной университет, Москва.
- Суслович Светлана В., 2011, *Когнитивно-дискурсивные характеристики концепта ТРУД/РАБОТА как дискурсивно-коммуникативной единицы*. Автореферат дис. ... кандидата филологических наук, Архангельск.

- Тихонов А. Н., 1985, *Словообразовательный словарь русского языка в двух томах*. Москва.
- Токарев Григорий В., 2003, *Теоретические проблемы вербализации концепта «Труд» в русском языке*. Автореф. дисс. ... докт. филолог. наук. Волгоград.
- Топоров Владимир Н., 1995, *Святые и святость на Руси*. Москва.
- Чернова Оксана Е., 2004, *Концепт «труд» как объект идеологизации: Дисс. на соиск. ... канд. филолог. наук*. Уральский государственный университет, Екатеринбург.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?* „Etnolingwistyka” 20, s. 11–27.
- Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, 1990, *Dwa spojrzenia na pracę. Perspektywa interpretacyjna a znaczenie słowa*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 129–146.

Список сокращений источников

- Даль – Даль Владимир И., 1998, *Пословицы и поговорки русского народа*, Москва.
- НКРЯ – *Национального корпуса русского языка* [Электронный ресурс] URL: www.ruscorpora.ru (23.03.13).
- НОСС – *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка: Проспект*. Москва, 1995.
- САРЯ – Львов Михаил Р., 1984, *Словарь антонимов русского языка*. Москва.
- СРЯ – Евгеньева А.П. (ред.), 1981–1984, *Словарь русского языка: В 4-х т.*, Москва.
- ТСРЯ – Ожегов Сергей И., Шведова Наталья Ю., 1997, *Толковый словарь русского языка*. Москва.

WORK in the Russian language

The authoress reconstructs the concept of WORK (ТРУД) in the modern Russian language, i.e. modes of its categorization, its characteristics and valuation. The study material includes three types of data: lexicographic, textual (20th and 21st century journalistic texts), and survey data (from 2012–2013). A comprehensive analysis of this material revealed four parameters which are key to the understanding of the concept of WORK in Russian. Work is conceived as: 1) an ethical value: work is an attribute of human existence in general; it is an ethically significant activity which is done for the good of society and has a heroic character; 2) a utilitarian value: the result of work is what is important; work which does not bring benefits is of no value; the effect of work compensates the effort; work is evaluated according to its quality; 3) a socio-economic category: work is done in certain economic conditions; it is done with the purpose of manufacturing and developing something; it provides a living; the results of work depend on the subject's qualifications. In the picture of work, there also emerges 4) a psychological point of view: work is oriented towards the satisfaction of personal needs; it may positively transform the subject's inner self; work requires a desire to work; not everyone has the same attitude to work; work habits are formed in childhood; work is motivated by a person's inner need and a belief that what he/she does has a meaning and a purpose. Some individuals may have an aggressive attitude to work, and the creative, conscious element may be suppressed.

Труд в белорусском языке*

Алла Кожинова

Autorka przedstawia strukturę pojęcia aksjologicznego PRACA w języku białoruskim, dokonuje analizy semantyki słów *праца* i *работа* i ich derywatów, omawia użycie tych leksemów w przysłowiach, tekstach publicystycznych i utworach współczesnych autorów białoruskich, uwzględnia także dane eksperymentu skojarzeniowego przeprowadzonego w latach 2011–2012. Wyodrębnia kilka profili pojęcia: profil ludowy, inteligencki, młodzieżowy i ideologiczny. Wspólne dla nich jest to, że PRACA jest traktowana jako społecznie użyteczna, oficjalnie organizowana działalność, utrzymana w określonych granicach czasowych, przy czym niefizyczna praca jawi się jako ważniejsza. PRACA to jednocześnie i powinność człowieka, i środek jego życiowego zabezpieczenia. Mimo tego, że sama praca i podmioty pracy są wartościowane jednoznacznie pozytywnie, do istoty pracy należy także to, że bywa ciężka, określana jako „czarna robota”.

1. Введение

Представление о труде является ментальной и этической категорией, присутствующей в сознании каждого человека. Получая выражение в языковых единицах, это представление формирует аксиологическое понятие ТРУД, являющееся одной из определяющих компонентов любого языкового образа мира, в том числе и складывающегося в сознании носителей белорусского языка. Основными средствами выражения заявленного аксиологического понятия в белорусском языке являются слова *праца* и *работа*, а также их производные.

* NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych* w latach 2012–2015, nr grantu 0132/NPRH2/H12/81/2012.

2. Состояние исследований

Структурирование и описание этого важнейшего элемента белорусского языкового образа мира все еще находится в стадии разработки. Большинство работ, посвященных концептуализации труда в белорусской языковой картине мира, рассматривают эту проблему на материале народных представлений о труде, воплощенных в паремиологическом корпусе текстов – как в сравнении с представлениями соседей – поляков (Ко́зупова 2011) и русских (Балуш, Чуханова 2012)), а также иных народов (Садоўская і інш. 2011), так и в собственном наивно-языковом пространстве (Балуш 2005; Кожина 2011). Современные же текстовые репрезентации этого понятия получили рассмотрение на материале только одного типа дискурса – публицистического: аксиологическое понятие труда анализировалось в печатных СМИ (Самусевіч 2005) и интернет-публицистике (Кожина 2012). Были представлены также связи лексем со значением ‘труд, работа’ в системе языка в синонимическом (Кулеш 2002) и антонимическом (Паграбная 2006) аспектах, а также в исторической перспективе (Кожина 2013).

3. Труд в свете системных данных

В случае лексемы *праца* не существует единого достоверного объяснения ее происхождения. Х. Поповска-Таборска (Popowska-Taborska 2012: 161–162) приводит совершенно различные **этимологии**, предложенные В. Борысем (W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, 2005) и Х. Шустер-Шевцем в (H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder sorbischen Sprache*, 1985), где первый возводит пол. *praca* к псл. корни **per(ə)-* ‘переводить, переправлять’, а второй связывает в.-луж. *próca* и н.-луж. *proca* с и.-е. корнем **(s)per-*, определявшим интенсивное движение, динамизм.

В. Махек (Machek 1971: 477–478), определяя значение ст.-чеш. *práce* как ‘тягость, мучение, усилие, трудность’, выводит его от псл. **port'a*, являющегося, по его мнению, метатезой от *torp-ja < trpěti*. Хотя подобный семантический переход ‘трудность, мучение, страдание’ > ‘труд’ представлен также в развитии семантики соответствующей русской лексемы (см., в частности, Толстая 2008), что могло быть косвенным подтверждением подобной этимологии, версия Махека не рассматривается как правдоподобная в этимологическом словаре белорусского языка (см. ЭСБМ 10: 18–19), где за основную принимается гипотеза О. Н. Трубачева, возводящая эту лексему к псл. **portja* от **portiti* ‘по-

сылать'. Таким образом, первичная мотивация лексемы *праца* не может быть корректно использована для построения когнитивной дефиниции.

Более значимым для указанной процедуры представляется сам факт появления данного слова в белорусском языке в конце XVI в. (ЭСБМ 10: 18) как польского заимствования, что привело к возникновению конкуренции между ним и искони существовавшим на славянской территории словом **orbota* 'подневольный труд' ст.-бел. *работа, робота* (ЭСБМ 11: 12), которая и повлияла в большой степени на становление семантики лексем *работа* и *праца*, а именно на то, что они так и не смогли окончательно дифференцировать свои значения, совпадая в номинации одних и тех же явлений.

Так, по данным последнего издания толкового словаря белорусского языка (ТСБЛМ: 504, 531) **семантика** этих слов обнаруживает пересечение в следующих пунктах: а) 'работа, занятие, деятельность' (*фізічная праца/работа, разумовая праца/работа*); б) 'трудовая деятельность в организации, на производстве, в сельском хозяйстве' (*хадзіць на працу, паступіць на работу*); в) 'результат умственной деятельности, творчества' (*спіс друкаваных прац, друкаваная работа*). Из структуры содержания современного существительного *праца* исчезает значение 'усилие, хлопоты', зафиксированное историческим словарем белорусского языка (ГСБМ 27: 484), семантика же слова *работа* не содержит указания на рабский подневольный труд.

За границами общей семантической сферы остается представление работы как деятельностного процесса, для которого важен обрабатываемый материал (*прывесці работу дадому*) и способ выполнения (*замок кавальскай работы*); с этим связано употребление лексемы *работа* как термина, обозначающего 'процесс преобразования энергии из одного вида в другой'.

По-видимому, наличие дополнительных сем у слова ***работа*** приводит к его относительно большей употребительности – так, на выборку из 1 801 000 словоупотреблений приходится 1918 словоупотреблений лексемы *работа* и 1242 словоупотребления лексемы *праца* (Мажэйка 2006). Подобное соотношение употребительности наблюдается и для глаголов ***працаваць*** (1079) и ***рабіць*** (1645) (Мажэйка 2006), хотя различия в их семантике усиливаются по сравнению с однокоренными лексемами (см. ТСБЛМ: 504, 531). Совпадая в значении 'иметь где-л. какое-л. занятие, работать, служить' (*працаваць на фабрыцы, у калгасе, працаваць бухгалтарам / рабіць на заводзе, рабіць аграномам у калгасе, рабіць закройшчыкам у атэлье*), эти глаголы различаются тем, что первый берет на себя выражение значения 'трудиться, работать' (*працаваць*

у полі, працаваць здзельна, працаваць над сабой, працаваць са слоўнікам; працаваць на сябе; працаваць вёсламі; матор працуе без перабояў), а второй – ‘делать’ (*рабіць ўсё па-свойму, рабіць мэблю, марожанае; рабіць памылкі; рабіць дабро людзям; рабіць з хлопца камедыянта; рабіць чалавека шчаслівым*).

Гиперонимом для рассматриваемых существительных являются лексемы *дзейнасьць* ‘деятельность’ и *занятак* ‘занятие’. Лексема *дзейнасьць*, по определению словаря (ТСБЛМ: 176), имеет значение ‘занятие, работа в какой-л. отрасли’ (*гаспадарчая, педагагічная, навучкова-даследчая дзейнасць*), ‘функционирование каких-л. органов организма, а также сил природы’ (*дзейнасьць сэрца, дзейнасць вулкана*). Но, даже употребляясь в первом значении, лексема *дзейнасьць* обозначает не только работу, на что указывает уже ее сочетаемость – существование атрибутивной синтагмы *працоўная дзейнасць* ‘трудовая деятельность’ свидетельствует о том, что деятельность человека может быть не только трудовой. Кроме того, лексема *дзейнасьць* может обозначать также бесполезные и даже вредные занятия, ср. *злачынная дзейнасць* ‘преступная деятельность’ при полной невозможности сочетания **злачынная праца*. Следовательно, слова *праца* и *работа*, формируя основу аксиологического понятия ТРУД, обозначают не просто деятельность, но деятельность созидательную и общественно-полезную.

В качестве **синонима** к лексемам *праца/работа* в комплексном лексическом словаре белорусского языка (Гамеза 2008: 224) предлагается слово *служба*, которое, с одной стороны, сужает область труда до умственной деятельности: ‘работа, занятие служащего’, а, с другой, подчеркивает его организованность и упорядоченность ‘также место этой работы’ (*ісці на службу*) (ТСБЛМ: 609). Здесь также отмечается современная потребность в специализации этой деятельности: ‘специальная область работы, занятий’ (*медыцынская служба*); ‘выполнение воинских обязанностей’ (*служба ў радах арміі*).

Можно сказать, что в иллюстративных примерах, предоставляемых толковыми и переводными словарями для лексем *дзейнасьць, занятак, праца, работа, служба*, труд представляется как официально организованная деятельность (ср. ТСБЛМ, БНС): *працоўная кніжка* ‘документ о трудовом стаже’, *праца паводле кантракту, праца па найму, вольнанаёмная праца, падзел працы*. Синтагмы, представляющие официальное трудоустройство, предполагают наличие двух участников этого процесса – работодателя и работника, чьи действия обозначаются разными глаголами: ср. *прыняць на працу* и *паступіць на работу /на працу*, а также *звольніць з працы* и *звольніцца з працы*. Любопытно, что уча-

стие в трудовом процессе рассматривается как движение: *хадзіць на працу, у сувязі з пераходам на іншую працу*. Трудовая деятельность протекает в определенном месте (*месца працы*), ср. также одно из значений слова *месца*, образованное путем метонимического переноса: ‘служба, работа, должность’, *службовое памяшканне, службовы уваход* и в определенное время (*другая змена яшчэ не працавала*). Работа официально контролируется (*інспекцыя працы*), для нее создаются определенные условия (*умовы працы*), она предполагает денежное вознаграждение (*аплатіць за працу*), что создает возможность существования человека (*жыць сваёй працай, што не працуе, той не есць*).

В результате трудовой деятельности образуется продукт деятельности (*прадукт працы*). Для ее протекания необходимы инструменты (*прылады працы, працаваць сякерай*).

Для современного человека имеет значение, скорее, результат научной или творческой деятельности, о чем свидетельствует отдельное значение лексемы *праца* – ‘результат умственной деятельности, творчества’, хотя исторически это слово могло обозначать любой плод труда – *подданные тые ... вжэ почали орати и сѣяти, маеть кождый свою працу зобрати* ‘подданные эти... уже начали пахать и сеять, должен каждый свой труд (= результат труда) собрать’ (ГСБМ 27: 485). Нефизический труд в наше время важнее физического, ср. специальное слово для его номинации – *служба* (как показывает словарь И. Носовича (1870: 597) в белорусском языке XIX в. такого значению этого слова не было). Кроме того, в словарном иллюстративном материале превалируют примеры с указанием на нефизический труд. Вот эти примеры (см. ТСБЛМ, БНС): *разумовая праца/работа, друкаваная работа; навучовая праца; навучова-даследчая праца/дзейнасьць, творчая праца, рабіць ва ўстаноўе, працаваць сакратаром, інжынерна-тэхнічныя работнікі, работнік разумовай працы, наменклатурны работнік, канцэлярыя працуе штодзень, працаваць са слоўнікам, спіс друкаваных прац, у яго шмат друкаваных прац; надрукаваць працу; працаваць над творам; працы інстытута; выстаўка работ мастака; рабіць газету, рабіць пераклад, педагагічная дзейнасьць; медыцынская служба, служба сувязі, служба надвор’я*. При этом примеров, в которых упоминался бы физический труд, значительно меньше: *фізічная праца/работа, сельскагаспадарчыя работы, працаваць у калгасе, працаваць на трактары, унутраныя работы ў новым доме, фартыфікацыйныя работы; рабіць на фабрыцы, рабочы ад станка, падзённы рабочы*.

Для работы нужны специальные знания, квалификация (*кваліфікаваны працаўнік/работнік, працаваць па спецыяльнасьці*, при этом обучение

приравнивается к труду (ср. *заняткі* ‘учебные часы (уроки, лекции)’; также иллюстративный материал: *сумяшчаць работу на заводзе з вучобай у тэхнікуме*.

Труд вызван общественной необходимостью (*грамадска неабходная праца, грамадская праца/работа* и является обязанностью (*Добра сумленная праца – справа кожнага грамадзяніна*; ср. также устойчивое выражение *Не ў службу, а ў дружбу* – ‘не по обязанности, а из дружеских побуждений’, откуда следует, что служба – это обязанность). Работа вообще, а, особенно, добросовестная работа одобряется и поощряется обществом (*гімн працы; людзі працы; перадавая работніца; сумленны працаўнік*). Следует отметить, что недобросовестное отношение к труду выражается не в определениях к соответствующим лексемам, как это наблюдалось выше, а специальными словами, причем определение показывает, что отрицание труда принимает форму не открытого бунта, а скрытого уклонения (ср. *гультайства, лодарнічанне* ‘уклонение от работы’).

О тяжести труда в словарях упоминается только в устойчивых сочетаниях (*работы на горла, рабіць як чорны вол* ‘тяжело работать’). Свободное же сочетание демонстрирует иное отношение, ср.: *сённяя лёгка працуецца*. Вообще представление о тяжести труда ослабляется в современных словарных материалах. В более раннем издании толкового словаря (ТСБМ 4, 1980, 384) для лексемы *праца* представлено значение ‘работа, которая требует затраты физической или умственной энергии’ с иллюстративным примером *Гануля была ў бацькоў адной дачкой і, яшчэ будучы дзіцём, дапамагала маці у цяжкай сялянскай працы*. В изданном через 25 лет ТСБЛМ (2005, 504) от этого остался только пример: *Цяжкая сялянская праца*.

Анализ значения префиксальных **дериватов** от глаголов *працаваць* и *рабіць* позволил обнаружить у них повторяющиеся семантические компоненты, которые дают возможность сделать вывод о некоторых составляющих структуры рассматриваемого понятия, существенных для носителя белорусского языка.

Так, в семантике многих глаголов отчетливо выделяется временной компонент. Это, прежде всего, указание на время, проведенное за работой: *адпрацаваць/адпрацоўваць* ‘поработать/работать какое-то время’, такой же компонент присутствует в семантике глаголов *адрабіць/адрабляць, адробліваць, папрацаваць, прапрацаваць/прапрацоўваць, прарабіць/прарабляць*, ср. также *парабляць* ‘проводить время, делая что-л., занимаясь чем-л.’. Можно предположить, что выполнение количественной нормы не является столь важным – обнаружилось всего

два глагола, содержащих подобную сему: *выпрацаваць/выпрацоўваць* и *вырабіць/вырабляць* ‘сделать/делать определенное количество работы, выработать’. При этом девербатив названных глаголов – существительное *выпрацоўка* – иллюстрируется примером, свидетельствующим о важности при определении сделанной работы именно затраченного времени: *дзённая працоўка* ‘дневная выработка’. Кроме того, такое экономическое понятие, как *працаёмкасць* ‘трудоемкость’, определяется как ‘затраты рабочего времени на производство продукции’ (Райзберг и др. 1999: 401). Трудоемкость обратно пропорциональна производительности труда, и это отражается также в наивно-языковой экономике: для выполнения большого количества работы не обязательно работать долгое время: *парабіць* ‘поработать некоторое время’ и ‘сделать все, многое’ (ТСБЛМ: 440), хотя, безусловно, длительность работы может быть связана с количеством выполненного: *перарабіць/перарабляць* ‘поработать/работать больше, чем нужно’ и ‘сделать все, многое’ (ТСБЛМ, 470). Нужно сказать, что проблемы трудоемкости, по-видимому, всегда интересовали белорусов: исторический словарь представляет сразу несколько синонимов, связанных с ее обозначением – *працеполны́й, працовісты́й, працовіты́й* ‘трудоемкий’ (ГСБМ 27: 484, 486, 487).

В рассматриваемом образе мира нарушением является факт работы дольше запланированного – практически все глаголы, содержащие подобный семантический компонент, содержат также сему ‘устать’: *перарабіць/перарабляць* ‘поработать больше, чем нужно’ и ‘работая слишком много, устать’ (ТСБЛМ: 470); *запрацавацца* ‘увлекшись работой, забыть про время’ и ‘устать от длительной или тяжелой работы’ (ТСБЛМ: 222), *напрацавацца* (также *нарабіцца*) ‘поработать долго, вволю, устать от работы’, ср. *перанпрацаваць/перанпрацоўваць* ‘поработать/работать дольше, чем было запланировано’ и *перанпрацавацца/перанпрацоўвацца* ‘устать/уставать в процессе работы’. Можно предположить, что подобное представление об усталости, связанное с продолжительностью работы, приходит на место представлению о тяжести труда. Кстати, и большое количество созданного не всегда воспринимается положительно, ср. объединение в семантике одной лексемы представления о большом количестве беспорядка, учиненном в результате интенсивной работы: *нарабіць/нарабляць* ‘сделать большое количество чего-л.’, но также и ‘сделать, осуществить то, что названо существительным (о многом, неодобрительно)’ (*нарабіць глупства* ‘наделать глупостей’, *нарабіць памылак* ‘наделать ошибок’), кроме того, ‘намусорить, напачкать’ (ТСБЛМ: 373).

Возможно, поэтому особое значение приобретает идея окончания работы, начало же работы фиксируется только в семантике глагола

запрацаваць/запрацоўваць и не в применении к человеку (*машина запрацавала*) (ТСБЛМ: 222). В то же самое время представление об окончании работы очень важно – оно связано также с приобретением продуктом труда соответствующего качества. Так, *адпрацаваць/адрабіць* – это только ‘кончить, перестать работать, трудиться’ (ТСБЛМ: 44), но *адпрацаваць/адпрацоўваць* ‘кончить работать’, но и ‘придать чему-л. конечный вид; добиться мастерского выполнения’; *дапрацаваць/дапрацоўваць* ‘завершить работу над чем-л.; дополнительной обработкой довести до нужного качества’ *дарабіць/дарабляць* ‘закончить работу’ и ‘довести до нужного уровня’. Представление о качестве работы выражают также глаголы *абрабіць/абрабляць* ‘обрабатывая, придать чему-л. нужный вид, качество’ (ТСБЛМ: 43), *апрацаваць/апрацоўваць* ‘выделать, отшлифовать, подготовить к чему-л.’; *вырабіць/вырабляць* ‘тщательно сделать, смастерить’.

Многие глаголы сохраняют в своей семантике архаическую идею о воплощении труда как обработки земли, любопытно, однако, что в семантике тех же лексем присутствует представление о загрязнении и даже порче: так, глагол *апрацаваць/апрацоўваць* ‘подготовить к посеву, посадке’ (ТСБЛМ: 63) не содержит в своей семантике подобного компонента, но уже *абрабіць/абрабляць* имеет значение ‘обработать, поухаживать’ с примером *абрабіць зямлю* (ТСБЛМ: 21) и ‘запачкать чем-л.’; также *вырабіць/вырабляць* ‘хорошо подготовить для посева, посадки (почву)’ и ‘запачкать, испортить что-л. небрежным обращением’; *урабіць/урабляць (уробліваць)* ‘подготовить (землю) для посева, обработать’ и ‘вымазать, запачкать’, ср. также *урабіцца/уроблівацца* ‘вымазаться, запачкаться в чем-л.’. Безусловно, подобного не содержалось в глагольной семантике в истории языка – здесь представление об обработке земли сочетается с представлением о заработке: *выробляти* ‘обрабатывать (землю)’, ‘зарабатывать’ (ГСБМ 6: 76), *заробити* ‘приобрести работой, получить за работу’ и ‘обработать (подготовить для посева, посадки)’ (ГСБМ 11: 27).

Повторяющимся в семантике глагольных лексем является и представление о возможности переделки, создания заново, то есть, об исправлении ошибки, исправлении судьбы, возвращении прежнего: *адрабіць/адрабляць, адробліваць* ‘сделать так, чтобы вернуть что-л. к прежнему состоянию’ с примером, подвергающем сомнению возможность этого (*таго, што зробіш, назад не адрабіш*) (ТСБЛМ: 44), *перапрацаваць/перапрацоўваць* ‘переделать, сделать по-новому, иначе’, *перарабіць/перарабляць* ‘сделать наново, иначе, другим’.

Среди глагольных дериватов есть лексемы, обозначающие получение дохода: *зарабіць/зарабляць* ‘приобрести работой, получить за

работу' (ТСБЛМ: 223), ср. также *заработак, заробак, заработная плата*. Однако осталось и архаичное представление о возможности оплаты собственной трудовой деятельностью: *адпрацаваць/адпрацоўваць* и *адрабіць/адрабляць, адробліваць* 'рассчитаться за долг своей работой' (ТСБЛМ: 43, 44), ср. *адработкі* 'прежде: работа крестьянина со своим конем и инструментами на богача за пользование землей, за долги'. Следует отметить, что в истории белорусского языка существовало больше способов обозначения получения вознаграждения за работу, чем в современном – *выробляти, выробяти, доробити, заробити/заробливати, заробляти, заробяти, заробек, заробенье, запрацовати*, ср. *роботизна* 'оплата труда'. Возможно, это объясняется различными видами вознаграждения, существовавшими в прошлом, по сравнению с современной преимущественно денежной оплатой.

Именные дериваты добавляют в структуру рассматриваемого аксиологического понятия оценочный компонент, представляя труд как один из основных критериев положительной оценки человека, причем такие дериваты способны образовывать обе лексемы, ср. *працавік* 'очень старательный, работающий человек, работяга', *рабацяга* 'старательный, честный работник; рабочий человек, простой, самоотверженный работник'; *працалюбівы* 'характеризующийся большой любовью к труду'; *працавіты* 'много, хорошо и честно работающий'; *рабацяшчы* 'любящий труд, много и хорошо работающий'. Лексема *роботягъ/работягъ* существовала и в XVI в., однако тогда ее значение было 'работник, наемник, невольник' (ГСБМ 30: 125).

Именные дериваты поддерживают также представление о том, что труд, работа в сознании современного носителя языка – это официально организованная деятельность. В нее вовлечены, с одной стороны, *работадавец/работадаўца*, а, с другой, *работнік, рабочы, працаўнік, служачы*, ср. также еще один синоним – *супрацоўнік* (Клышка 1993: 405). Как видно из распределения лексем, для носителя языка более важной представляется позиция наемного работника.

Обозначение трудовых отношений предполагают также лексема *працаўладкаваць* (ср. *працаўладкаванне*) 'обеспечить работой кого-л.' (ТСБЛМ: 504). Интересен глагол *уладкаваць/уладкавацца*, поскольку его первыми значениями являются: 1. 'привести/прийти в надлежащий порядок'; 2. 'создать необходимые условия жизни', и только в качестве третьего словарь приводит – 'поступить/помочь поступить на работу, учебу' (ТСБЛМ: 687). Следовательно, при употреблении указанного глагола поступление на работу возводится в ранг жизненного обустройства, установления порядка и равновесия.

Интересна еще одна характеристика, фиксируемая производными лексемами, а именно, соотношение труда и здоровья. С одной стороны, наличие лексемы *працаздольнасць* ‘трудоспособность’ (ТСБЛМ, 504) свидетельствует о необходимости здоровья для ведения трудовой деятельности, а, с другой стороны, возникновение слова *працатэрапія* ‘трудотерапия’ говорит о том, что сам труд может возвращать здоровье.

4. Труд в свете анкетных данных

Анкетирование проводилось на факультетах Белорусского государственного университета в 2011–2012 гг. Были учтены результаты анкетирования 113 респондентов (студентов исторического (56 анкет) и радиофизического (57 анкет) факультетов в возрасте 17–18 лет), из которых 58 – юноши и 55 – девушки.

Следует отметить, что качество белорусского языка, используемого информантами, очень низко. Часты случаи переключения кодов с белорусского языка на русский в пределах одной анкеты и даже в пределах одного высказывания. В связи с этим из ответов анкеты пришлось выбирать те, которые были составлены преимущественно на белорусском языке. Такое владение белорусским языком характерно для всего белорусского общества в целом. Как представляется, если бы информантами являлись лица из другой возрастной категории, ответов, написанных по-белорусски, было бы еще меньше, чем в случае студентов, которые еще сохранили воспоминания об изучении белорусского языка в средней школе.

Были предложены следующие вопросы анкеты:

1. Як Вы разумеете, у чым сутнасць ПРАЦЫ?
2. Сапраўдная ПРАЦЫ – гэта ...
3. Тыповая ПРАЦЫ – гэта ...
4. Гэта ПРАЦЫ, хаця ...
5. Ён / яна працуе, але ...
6. Адна асацыяцыя са словам ПРАЦЫ ...
7. Чым адрозніваюцца ПРАЦА і РАБОТА?

Всего было получено 606 фрагментов, 548 из которых были упорядочены между несколькими дескрипторами, относящимися к следующим аспектам (см. подобное распределение Bartmiński, red., 2006): социальный (S), психологический (P), физиологический (F), а также аспект N (гипонимы, эквонимы, антонимы). Эти дескрипторные группы располагаются следующим образом в порядке убывания приоритетов: любовь, желание интерес к труду (P) 14,19%; гипонимы и эквонимы (N)

8,91%; заработок, средства к существованию (S) 7,75%; тяжесть труда (F) 6,76%; добросовестность и самоотверженность труда (S) 5,94%; наличие/отсутствие удовольствия, удовлетворения, радости от труда (P) 5,77%; физическая или умственная деятельность (F) 5,28%; творческий/нетворческий характер труда (P) 4,95%; польза труда (S) 4,95%; результативность труда (S) 4,45%; качество труда (S) 4,45%; труд как основа жизни (S) 3,96%; свобода/необходимость труда (S) 3,79%; антонимы (N) 3,3%; труд как человеческая деятельность (S) 2,8%; умение, обучение труду (S) 2,47%; ежедневность труда (S) 1,98%; семья, дом (S) 1,15%; развитие при помощи труда (P) 1,15%; целенаправленность труда (P) 0,82%; гордость, уважение в связи с трудом (S) 0,82%. Распределение по аспектам приводится в следующей диаграмме 1.

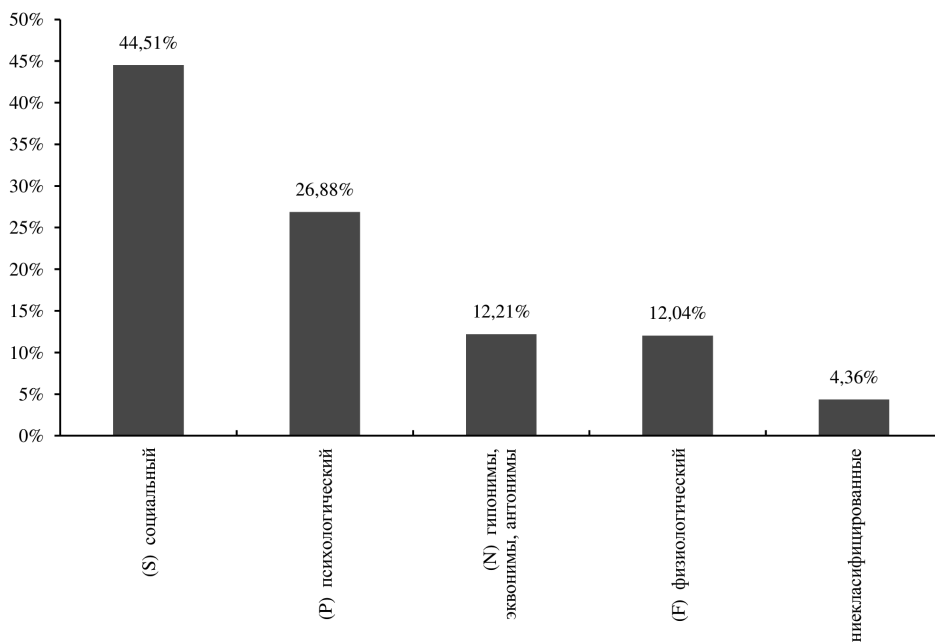

Диаграмма 1. Характеристики ТРУДА по аспектам

Как видно, студентов, только готовящихся к трудовой деятельности, интересуют, в первую очередь, те характеристики труда, которые ведут к осуществлению трудовой деятельности, делают ее возможной. В меньшей степени они заостряют свое внимание на тех результатах и последствиях, к которым она может привести (например, абсолютно не затрагиваются проблемы экологии, охраны окружающей среды и т.д.), не связывают ее с обустройством дома и семьи. Малое внимание

уделяется трудностям, связанным с трудовой деятельностью (например, не получили представление поиска работы, обязательное распределение и др.).

5. Труд в свете текстовых данных

5.1. Труд в паремийных текстах

В белорусских пословицах и поговорках ТРУД создает ряд оппозиций, в которых он противопоставляется другим видам деятельности человека. Пожалуй, на первом месте здесь выступает оппозиция «труд – коммуникация (устная / письменная)»:

- [1] *Buolsz rabi, a mieńsz hawary* (Fed 242).
- [2] *Гутарка гутаркай, ды за працу пара* (Janek 79).
- [3] *Не спадзявайся на букі, да вазьмі тапор у рукі* (Nos 103).

Далее, *труд* находится в оппозиции с учебой и даже обучением:

- [4] *Хто умеє робіць, а хто не ўмеє, той крычыць і вучыць* (Janek 104), поскольку сам по себе является учебой:
- [5] *Дзела дзелу вучыць* (Achrzym 169).

Очевидной является оппозиция «труд – развлечение»:

- [6] *Пагуляць смела адкладай, а зрабіць – і на часіну не адкладай* (Janek 92).
- [7] *У будны дзень згуляць грэх, а ў святы дзень зрабіць не грэх* (Janek 100).

Как демонстрируют пословицы, *труд* непосредственно связывается с едой:

- [8] *Byz pracy ni jeści [ni budziesz jeści] kałaczu* (Fed 242; эта пословица имеет множество вариантов).

По данным паремийных текстов, это не только причинно-следственная связь, но и (хотя и редко) отношения субституции (*труд* заменяет еду и наоборот):

- [9] *Abied nie zajac, nie uściecze* (Fed 2; ср. *Работа не заяц, не ўцячэ*. Lep. 175).
- [10] *Choć rychni, a musisz rabić* с вариантом *Choć rychni, a musisz jeść* (Fed 242).
- [11] *Jakaja jada, takaja chada* (Fed 128), с вариантом: *Якая хада, такая і яда* (Nos 193).

Последний пример наводит на мысль, что вектор «причина – следствие» в этом случае может быть направлен в другую сторону, т.е., еда становится условием хорошей работы:

[12] *Pa jadze rabotnika paznajuc* (Fed 256).

[13] *Хто бордза есць, той бордза робіць* (Pryk 181).

Способы кодирования основного субъекта *труда* в поговорках позволяют сделать вывод о том, что в оппозиции «человек – не человек» этот субъект уверенно занимает позицию второго члена, будучи явно териоморфным:

[14] *Pracuje, jak czorny wulot jak hrabiezna kabyta* ‘как кобыла, которая была взята в залог’, *jak wulot y jarmie*, Fed 10).

[15] *Ад работы коні дознуць* (Lep 24).

[16] *Каторы конь цягне, таго і паганяюць* (Lep 105).

Как видно, во всех случаях речь идет о домашних животных. И, наоборот, лентяй выступает в весьма антропоморфном образе, его номинации реализуются в пословицах непосредственно, без кодирования:

[17] *Абібок мяняе работу, як цыган куст* (Jank 75).

[18] *Гультай за работу – мазоль за руку* (Lep 57).

Следует сказать, что такая оппозиция актуальна только для крестьянского труда, а в случае труда ремесленника субъект всегда называется, что дает возможность говорить о реализации оппозиции «город – деревня»:

[19] *Jaki ramiešnik (majstär), takaja rabota* (Fed 258; por. Nos 194).

[20] *Pa raboci majstra znać* (Fed 175).

[21] *Дзельніка дзела баіцца* (Nos 34).

В группе оппозиций, связанных с пространственными отношениями, *труд*, прежде всего, можно рассмотреть в паре «верх – низ» в позиции второго составляющего:

[22] *Пакланіся кусту – дасць хлеба лусту* (Jank 92).

[23] *Хто не горбіцца, таму араць цяжка* (Jank 103).

[24] *Гарод любіць гарбатую бабу* (Pryk 121).

Подобное поведение также проводит демаркационную линию между *трудом* в селе и *трудом* в городе, ср.:

[25] *Паклонамі шубу не пашыеш* (Janк 92).

Оппозиция «свой – чужой» реализуется в том, что результат работы не принадлежит работающему:

[26] *Бондар у людзей капусты просіць, бо свае кадушкі не мае* (Janк 76).

[27] *Не той піва п'е, хто варыць* (Лер. 150).

[28] *Ганчар гаршкі лепіць, а сам у чаранку <есці> варыць* (Лер 52).

[29] *Шавец заўсёды ў пацёртых ботах ходзіць* (Лер 229).

Также в оппозиции «старший – младший» *труд* занимает вторую позицию, являясь прерогативой младшего:

[30] *Не хочаш у маладосці працаваць, будзеш на старасці з торбачкай танцаваць* (Janк 92).

[31] *Хто ззамаладу працуе, той на старасць пануе* (Pryк 170).

Позицию со знаком минус также занимает *труд* в оппозиции «белый – черный», поскольку черный цвет является условием его реализации и его успеха:

[32] *Na czornym poli biela pszenica rodić* (Fed 239).

[33] *Па чорнай зямельцы жыта сеюць, а на белай сабакі бегаюць* (Pryк 115).

В оппозиции «сакральный – светский» *труд* также попадает во вторую, «худшую», позицию, поскольку трудящийся человек не всегда находится под патронатом Бога и судьбы (и, главное, не всегда в этом нуждается):

[34] *Гной мацней за Бога* (Pryк 123).

[35] *На бога спадзявайся, але і сам старайся* (Janк 88).

Можно, однако, встретить и другие примеры:

[36] *Pracuj nibožä, to-j Boh daratožä* (Fed 242).

[37] *Хто працуе, таму і шануе* (Pryк 168).

Обычный работающий человек имеет достаточно контroversивные отношения со сферой будущего: с одной стороны, ты должен трудиться сегодня, чтобы получить результаты своей работы завтра:

[38] *Jak sio ni zrobisz, to zautra jak najdziesz* (Fed 243),

а с другой, никто не знает, что будет завтра и не может на это влиять, должен трудиться без учета будущих событий:

[39] *Не зважсай (уважсай) на ўрадэжай, а жыта сей* (Лер 142).

[40] *Проч сабірайся, а жыта сей* (Nos 141).

[41] *Паміраць збіраешся, а жыта сей* (Лер 162).

С немногочисленными исключениями, которые, скорее, подтверждают правило, ср.:

[42] *Адзін і пры месяцы робіць, а другі пры сонцы спіць* (Янк 75),

трудовая деятельность человека происходит днем. *Труд* последовательно связывается с ранним утром:

[43] *Z ranki praca, ў wieczar placa* (Fed 242).

[44] *Раней устанеш – больш зробіш* (Лер 176).

Но противоречивость коллективной мудрости, о которой говорилось выше, вносит в эту обусловленную действительностью оппозицию свои коррективы. С одной стороны:

[45] *Jak rano ўстаў, to-j Ваюч прыстаў* (Fed 322),

а, с другой:

[46] *Рана ўстаў, да бога не прыстаў* (Прык 174).

[47] *Рана ўстала, да мала напрала* (Rom 174).

День же неработающего человека противопоставляется дню человека трудящегося тем, что для лентяя все поры дня одинаковы:

[48] *Яму раницай росна, у поўдзень млосна, а увечары камары кусаюць* (Лер 243).

В оппозиции «умный – глупый» *труд* является прерогативой последнего:

[49] *Работа дурняў (дурня, дурных) любіць* (Лер 175).

Глупые появляются на свете *a priori*, еще до начала работы:

[50] *Дурняў не аруць, не сеюць, яны самі родзяцца* (Лер. 74),

видимо, для того, чтобы эту работы активно и старательно выполнять:

[51] *Загадай дурню богу маліцца, дык ён і лоб разаб'е* (Лер 80).

[52] *За дурной галавой нагам неспакой* (Лер 82).

Избыточно быстрая работа получает нежелательное сравнение с адом, не говоря уже о негативном отношении к ней со стороны окружающих:

[53] *Robicsa, jak u rekli* (о быстрой работе) (Fed 243).

[54] *Паспех людзям (чорту) на смех* (Nos 179).

[55] *Ад спеху нарабіў смеху* (Pryk 179).

[56] *Што сора, то не спора* (Rom 235).

По народной мудрости белорусов, в каждом деле важно не начало, важен конец:

[57] *Канец – дзелу вянец* (Lep 104).

[58] *Скончыў (кончыў) дзела – гуляй смела* (Lep 187).

А начало не всегда является решающим фактором в успехе предприятия:

[59] *Ni tako sława szto raczupaје ale tako szto konczyć* (Fed 135).

[60] *Узяцца не трудна – зрабіць трудней* (Jank 101).

[61] *Хто зрабіў пачатак, няхай зробіць і канчаток* (Jank 102).

[62] *Добры пачатак – палавіна справы* (Lep 72).

[63] *Не глядзі пачатка, глядзі канец* (Pryk 177).

Но рядом с ними обнаруживается следующее красочное высказывание

[64] *Rabiў, rabiў i haiinom zawierszyў* (Fed 243),

или следующие, совершенно нейтральные

[65] *Рабоце няма канца* (Jank 96);

[66] *Працуй цэлы век, а работы не кончыш* (Jank 94),

которые подрывают отмеченную выше закономерность.

5.2. Труд в публицистических текстах

В качестве источника материала были взяты два многотиражных полностью белорусскоязычных издания. Первый – это официальная газета Беларуси – «Звязда», учредителями которой являются Совет Республики Национального собрания Республики Беларусь, Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь, Совет

Министров Республики Беларусь. Газета выходит 5 раз в неделю тиражом 40000 экз. Второй – газета «**Наша ніва**» – еженедельная независимая белорусскоязычная газета, тираж которой более 6000 экз.; объем газеты – 48 с. половинного формата. Поскольку лексемы *праца* и *работа* являются чрезвычайно употребительными, для сравнительного анализа был взят архив обеих газет за 4 месяца – январь-апрель 2012 г. Было извлечено 497 контекстов со словом *праца* и 138 контекстов со словом *работа* из газеты «Звезда» и 362 контекста со словом *праца* и 98 контекстов со словом *работа* из газеты «Наша ніва». Кроме того, был использован газетный материал корпуса текстов «**Беларускі N-корпус**» (bnkorus.info), содержащий более 50 тыс. текстов художественной литературы и публицистики. Относительное неудобство использования корпусных данных обусловлено отсутствием временной паспортизации материалов, что позволяет лишь относительно (на основе контекста) выбрать фрагменты, представляющие современное употребление рассматриваемых лексем. В связи с этим корпусные примеры использовались для дополнительного подтверждения выдвинутых положений.

Количественный анализ контекстов, извлеченных из названных выше газет, показал большую употребительность лексемы *праца* по сравнению с лексемой *работа*; это отношение можно представить как 4:1. Подобное распределение входит в противоречие с частотными словарными данными, о которых шла речь выше. Материал также показывает, что в современном употреблении различие между этими лексемами все более нивелируется, кроме того, контексты, в которых употребляется лексема *работа*, практически полностью повторяют контексты более употребительной из лексем; это подтверждают также контексты, извлеченные из других изданий, которые приводятся ниже.

Так, в значении ‘человеческая деятельность, направленная на создание материальных и духовных ценностей’ могут употребляться обе лексемы, ср.:

[67] *Калі ён апрацоўвае дэталі вагоў да 10 кілаграмаў, і фізічная праца сярэдняй цяжкасці, тэмпература дапушчальная павінна быць 15–22 градусаў халодны перыяд* („Беларускі партызан”, 13.02.2012).

[68] *Асабліва забаранялася любая фізічная работа на гэтым тыдні: нельга было ткаць, вязаць, кранаць зямлю, працаваць з гноем і г.д.* („Наша ніва”, 21.04.2009);

то же можно сказать о значении ‘нахождение в действии, функционирование’, ср.:

[69] *Стан яго здароўя ўзмацніў засцярогі за яго жыццё. Паколькі, са слоў адваката, пагоршылася праца ўнутраных органаў* („Euroadio”, 15.02.2012).

[70] *Зразумела, што ў яго парушэньне работы ўнутраных органаў* (Polskie radio dla zagranicy, „Беларуская служба”, 17.02.2012)

и (мн.ч.) ‘деятельность по созданию, выпуску, обработке чего-н.’, ср.:

[71] *Спачатку праект, затым будаўнічыя работы* („Наша ніва”, 18.01.2012).

[72] *Выклікаюць падазрэнне, напрыклад, і дзеянні аманцаў, якія задарма атрымалі элітны ўчастак на вуліцы Янкі Купалы, а цяпер адцягваюць будаўнічыя працы месяц за месяцам* („Наша ніва”, 16.02.2012).

А вот пример, когда обе лексемы присутствуют в одном высказывании:

[73] *І ўся ідэалагічная праца на гэтым этапе павінна быць накіравана на спрыянне ў вырашэнні гэтай задачы, – сказала начальнік аддзела ідэалагічнай работы райвыканкама Наталля Зеленьяк* („Звязда”, 26.01.2012).

И лишь значения ‘материал, который будет находиться в процессе обработки’ и ‘качество или способ выполнения чего-л.’ можно полностью отнести к семантической сфере лексемы *праца*. Поэтому далее обратим внимание на контексты, в которых присутствует более употребительная из рассматриваемых лексем. В дополнение к этим контекстам было извлечено 500 фрагментов из «Беларускі N-корпус».

Как представляется, при анализе контекстов, в которых выступает лексема *праца* в двух указанных периодических изданиях, нужно обращать внимание не только на различающиеся фрагменты, определяемые политическими идеями, но, прежде всего, на совпадающие фрагменты, сигнализирующие о ценностях, которые могут быть актуальны для всего социума, говорящего по-белорусски, об основных представлениях, то есть, о стержне рассматриваемого аксиологического понятия.

Основное различие между употреблением лексемы *праца* в оппозиционном и провластном дискурсе касается оценки труда, выражаемой атрибутами лексемы *праца*. Общим для дискурсов обеих идеологических направленностей является представление структуры деятельности (*асноўная, дадатковая праца*), ее темпоральные характеристики (*папярэдняя, першая, шматгадовая, штодзенная праца*), интересно, что атрибуты *далейшая* и *апошняя* представлены только в материалах газеты «Наша ніва»; ср. также в материалах корпуса *паўсядзённая, пастаянная*), интенсивность и количество затраченных усилий (*карпатлівая, напружаная, цяжкая праца*), простейшая оценка

(*плённая, сумленная, эфектыўная праца*), а также наличие атрибутов, актуализирующих сему 'результат умственной деятельности, творчества' (*навуковая, навукова-даследчая, фундаментальная*, ср. присутствующее только в тексте газеты «Звезда» определение *ваенна-навуковая*).

Следует отметить, что среди профессиональных определений труда в газете «Звезда» представлены определения преимущественного нефизической работы, ср. *баланцёрская, дэпутацкая, культурна-асветніцкая, маркетынговая, палітычная*, и только одно прилагательное – *сялянская*. То же наблюдается в газете «Наша ніва»: *бібліятэчная, інспектарская, пасольская, трэнерская праца*, и только одно определение физической работы: *дарожная*. Материалы корпуса представляют аналогичную картину: *аператарская, навукова-педагагічная, асветніцкая, консульская, палітычная, навуковая, тлумачальная, спартыўна-масаваая, спартыўная vs. ручная, грузаваая*.

В обоих дискурсах представлено также определение *ідэалагічная*, что объясняется влиянием общего политического контекста, наблюдаемого в Беларуси.

Провластная газета «Звезда», безусловно, представляет более широкий спектр мелиоративной этической оценки (одобрение, удовлетворение, восторг, восхищение), так, *праца* предстает в ней как *адказная, велізарная, вялікая, дастойная, добрасумленная, добрая, натхнённая, нястомная, тытанічная*. В то же время оппозиционная «Наша ніва» представляет, скорее, утилитарную оценку (*актыўная, практычная, вядомая, знакамітая, дасканалая, патрэбная, пайнавартая, цікавая*), а восхищение трудом выражает, пожалуй, только прилагательное *самаазвярная*. Это можно объяснить боязнью клишированных идеологических конструкций и преувеличенного идеологического этетизирования труда. Даже для определения *выскааплатная* («Звезда») в «Нашей ніве» в качестве соответствия встречаем умеренное *нядрэнна аплачвальная*, зато радикальной синтагме *бясплатная праца* («Наша ніва») в газете «Звезда» в подобном контексте противостоит умеренное *баланцёрская праца*. И только «Звезда» представляет идиоматические сочетания (*сізіфава праца, «няпыльная» праца* (последнее – явный русизм)) и переносное употребление рассматриваемого слова – *ратная праца* в применении к военным профессиям. Любопытно, что в дискурсе рассматриваемых газет отсутствуют негативные оценки труда, да и в 500 контекстах корпуса их встретилось лишь 4: *марудная, традыцыйна слабая, рабская, нерытмічная*.

Предикатно-объектные отношения, наблюдаемые в газетном дискурсе обеих политических ориентаций, представляют труд как разворачи-

вающийся процесс, ср. синтагмы *працягнуць/працягваць, прадоўжыць працу, праводзіць працы, займацца працай, уключыцца ў (працу), уцягвацца ў (працу)*, ограниченный во времени: *пачаць, распачаць, скончыць, завяршыць працу*. Одинаковым для провластной и оппозиционной прессы является и представление современных трудовых отношений, которые можно представить следующей схемой: *шукаць працу, знайсці працу, запрасіць на працу, прынімаць/прыняць, браць/узять на працу, уладкавацца на працу, атрымаць працу, выйсці/выходзіць на працу, ісці на працу, страціць працу, кінуць працу*. Приведенные примеры показывают, что момент принятия на работу в данном случае важнее утраты работы. Но оппозиционный дискурс несколько модифицирует общую картину. Современная ситуация, в которой, к сожалению, имеют место преследования по политическому признаку, в том числе и на рабочем месте, нашла отражение в лексическом наполнении позиции предиката: только в оппозиционной газете встречаем большое количество лексем, связанных с потерей рабочего места и позднейшим восстановлением на работе (*не дапускаць да працы, звольніць/звольніцца з працы, парываць з працай, пазбавіць працы, пакінуць без працы, не прапанаваць працы, аднавіць на працы*), а также остановкой и нарушением разворачивающегося трудового процесса (*перарыніць працу, перашкаджаць працы, спыніць працу*). Примеры корпуса указывают еще на один аспект, связанный с характером труда в Беларуси, а именно, с ситуацией распределения молодых специалистов, направлением их на работу, да и, в принципе, принудительным подчас ангажированием людей в трудовой процесс: *накіраваць на працу, прыцягнуць, прывучаць да працы*.

Как видно из примеров, труд, будь то действие или занятие, характеризуемый атрибутом или предикативным признаком, предстает как организованный процесс, протекающий по определенным правилам, что также находит выражение и в именных синтагмах, в которых лексема *праца* выступает в качестве зависимого слова, ср. общую для провластной и оппозиционной прессы синтагму ***арганізацыя працы***. Как представляется, речь здесь идет именно об официальной организации процесса; о том, что белорусская *праца* предполагает подобную организацию, причем на самом высоком уровне, свидетельствует частота представленности в корпусных цитатах названия основного организационного органа – название *Міністэрства працы і сацыяльнай абароны* встретилось в 500 выбранных из корпуса контекстах 25 раз.

Труд имеет локально-темпоральную локализацию, ср. ***месца працы, гадзіны працы***. Эта упорядоченность и организация достигается

с приобретением опыта: *стаж працы, вопыт працы*. Однако рассматриваемые именные синтагмы демонстрируют и иной аспект представления труда – человеку интересна деятельность не сама по себе, но в отношении к получаемому результату, ср.: *вынікі працы, плён працы, прадукцыйнасць працы, эфектыўнасць працы*. При этом синтагма *вынікі працы*, по данным корпуса, встретилась в 500 контекстах 43 раза, что еще раз подчеркивает важность именно этой характеристики. Результат также находит свою оценку, представляемую как *аплата працы*.

Интересно выглядит субъект труда, представленный в именных синтагмах, в которых *праца* выступает главным компонентом. Структура трудящегося социума, общего для обоих рассматриваемых изданий, выглядит следующим примечательным образом: учителя (*праца настаўніка/настаўніцы/выкладчыкаў/педагагічных работнікаў*), художники (*праца мастакоў*), милиция (*праца праваахоўнай сістэмы/праваахоўных органаў*), учреждения (*праца ўстаной*), магазины (*праца магазінаў/крам/аўтакрам/гандлёвага прадпрыемства*). Примеры, извлеченные из указанного выше корпуса текстов не сильно разнообразят эту картину, представляя, в основном, труд в непроектной сфере: *праца манахаў-пісараў, акцёраў, кіраўнікоў, маладых спецыялістаў, прадпрыемальнікаў, камандуючых відамі ўзброеных сіл, дэпутатаў, назіральнікаў*. Любопытно другое: в представлении субъекта труда, по данным текстов корпуса, очевидно обобщение – здесь субъектом труда, как правило, выступают различные организации. Их диапазон широк – от неизвестных агентств до комиссий министерств и Организации Объединенных наций: *праца арганізацый, радыёстанцый, банкаў, банкаўскай сістэмы, ведамстваў, місіі, рыэлтарскіх агенцтваў, тэматычных экспертных груп, журы, пракуратуры вобласці, Нацыянальнага кадастравага агенцтва, замежных арганізацый, Каардынацыйнага камітэта гідраметэаралагічных служб, дзяржаўных органаў, трохбаковага Нацыянальнага савета, беларускага прадстаўніцтва, агенцтваў ААН, Савета бяспекі ААН і Генасамблеі, ўрада, груп ваенных спецыялістаў Германіі і Францыі, сумеснай калегіі, асамблеі МПС, Камітэта дзяржаўнай бяспекі, Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу*. При этом снова очевидно превалирование представления труда в непроектной сфере, поскольку презентация труда на производстве ограничено буквально следующими примерами: *эканомікі, прамысловасці, мясцовай прамысловасці, прадпрыемства, прамысловых прадпрыемстваў*. Еще меньше представлений сельскохозяйственного труда: *працы на зямлі, працы аграпрамысловага комплексу*.

5.3. Труд в художественных текстах

Для анализа аксиологического понятия ТРУД в художественных текстах были взяты произведения 15 авторов, произвольно выбранных из списка прозаиков, размещенных на белорусском интернет-портале «Палічка. Беларуская электронная бібліятэка» (<http://knihi.com/proza.html>). Принципы отбора были следующие – автор должен быть послевоенного года рождения (так были выбраны авторы от сороковых до восьмидесятых годов рождения); рассматриваемое произведение должно быть написано им в интервале от 1990 до 2012 года. Таким образом, в список попали различные авторы – от Светланы Алексиевич, лауреата Нобелевской премии, до практически неизвестного Сергея Манвада. Среди текстов представлены бытовые романы и повести, фантастика, документальная драма и т.д.

В ходе работы были выбраны контексты, повторяющиеся в нескольких произведениях. Таким образом, как кажется, была сделана попытка выделить объективное представление труда, не зависящее от автора, жанра и содержания произведения.

В художественных текстах, в отличие от текстов публицистических, более последовательно проводится различие между лексемами *праца* и *работа*: первая чаще используется как обозначение созидательной человеческой деятельности вообще:

[74] *Мерлінцы навучыліся здабываць металы, вынайшлі вогненную машыну, якая палегчыла працу рамеснікаў.* (А. Гара).

[75] *Працай бацька замучваў сябе, нашу маці і нас, дзяцей.* (Г. Далидович)

или организованной деятельности в определенной сфере:

[76] *Праца майстрам у ПТВ падабалася Анатолію, але яна забірала шмат часу.* (Л. Адамович),

а вторая – для обозначения круга занятий, деятельного процесса:

[77] *Калі работы больш няма, падоўгу стаіць у канцы двара і, абапершыся на граблі, моўчкі глядзіць удалячынь.* (В. Гордей).

Однако и здесь этот принцип не соблюдается последовательно – во многих контекстах он нарушается:

[78] *... новы дзень прыносіў той жа, заўсёды, клопат: зноў трэба было па званку будзільніка ўстаць, праглынуць свой сняданак, уплішчыцца ў перапоўнены аўтобус і не спазніцца на работу, восем гадзін запар укалваць ці біць лынды, робячы выгляд занятага працаю чалавека ...* (Г. Бондар).

Наиболее показательным примером может служить фрагмент из драмы «Зачарованные смертью» С. Алексиевич, где герой произносит одну и ту же фразу, произведя лишь замену слов *праца* и *работа*, ср.:

[79] *Заўтра прыйду на працу, атрымаю зброю і перастраляю ўсю гэтую свалату! – Заўтра прыйду на работу, атрымаю зброю і перастраляю ўсю гэтую свалату!*

Труд в представлении современных писателей – это профессиональная деятельность, участники которой имеют определенную специальность:

[80] *Калі вы марыце пра кар’еру, вам трэба працаваць па сваёй спецыяльнасці.* (Л. Адамович).

[81] *Сам адмаўляецца ад работы, калі не ад самой прафесіі кінааператара?* (Т. Бондарь),

обучение которой представляется обычным, рутинным процессом:

[82] *Усё было падобнае: школа, вучэльня, работа на заводзе, мара пра інстытут . . .* (С. Алексиевич),

даже высшее образование можно получить для реализации, в общем, несложной деятельности:

[83] *. . . малады чалавек, пасля вышэйшай адукацыі, славалюбівы, з немаглымі задаткамі, едзе на працу ў ціхае, нават сумнае месца і сваёй энергіяй ператварае яго ў месца здзяйснення людскіх магчымасцей.* (С. Манвад).

При этом и трудовая деятельность в отдаленные исторические периоды, по мысли современного писателя, требует обучения:

[84] *І яны выстаялі, навучыліся будаваць жыллё, здабываць агонь, апрацоўваць палі, шыць адзенне і рабіць прылады працы.* (А. Гара),

ср. отношения между трудом и обучением в народном сознании, представленном в пословицах и поговорках.

Как правило, местом приложения трудовой деятельности является не деревня (если роман не посвящен сельской жизни), ср.:

[85] *Дарэчы, Алечка, я працую на пятым маршруце трамвая, прыходзь, калі я ў першую змену, гэта на тым тыдні.* (Л. Адамович).

[86] *Я працаваў хірургам у раённай бальніцы.* (С. Алексиевич).

[87] *Нявестка працавала дзесьці ў камерцыйнай фірме, хутка туды, кінуўшы завод, уладкаваўся і Пятро.* (А. Гара).

[88] Яны працавалі ў царкве: прыбіралі, гандлявалі свечкамі і абразкамі, мялі двор. (А. Глобус).

[89] Праграмісты цяпер паўсюль патрэбныя, працы заваліся. (А. Журавский).

Однако именно деревенская работа представляется как тяжелый труд:

[90] Ведаеш, Ірэна, – звярнуўся да яе Сцяпан, – калі ў вёсцы натомішся ад працы, дык не да гэтага! Так на зямлі напрацуешся, што табе не да любавання прыродаю! (Л. Адамович).

[91] Груганы, зразумеўшы сваю памылку, падняліся з калючых дзічак, апантана замахаў крыламі і, ні ў грош не ставячы цяжкую працу трактарыстаў, падаліся ў родны яловы лес, дзе ў дзюбу трапіўца хоць якое ежыва. (В. Гордей),

при этом при других видах деятельности может быть много работы:

[92] Прабач, што не змагу паглядзець сёння тваю гульню, шмат працы ў бальніцы. (А. Гара),

трудовая деятельность может требовать много энергии, таланта и душевных сил:

[93] Ад імя ўсяго нашага навучовага калектыву дзякую вам, Іван Захаравіч, за тытанічную працу! (С. Давидович),

ср. *тытанічны* ‘отмеченный большой духовной или физической силой, умом, талантом’ (ТСБЛМ, 671), но нигде труд не будет представлен как изнуряющий. Возможно, поэтому деревенские жители представлены людьми работающими:

[94] Ды Сонька дзіця ў баразне нарадзіла, такая працавітая! (Л. Адамович).

[95] Яшчэ з вайны ў Луцэі Падгайскай жыўе ў падсуседзях бежанка Агрыпіна – кабета адзінокая, памяркоўная, працавітая. (В. Гордей).

[96] Але цягнуліся іншыя – працавітыя, талковыя. Яны накармілі б і сябе, і ўсіх. Дык не. Разагналі, пабілі іх. Пакінулі адных гарлапанаў і абібокаў . . . (Г. Далидович).

Именно поскольку труд уже не ограничен световым днем (как это имеет место в случае сельского труда), он может быть реализован в любое время, ср.:

[97] *Ён прыходзіў з ранку на працу і сядзеў, не выходзіў са свайго кабінета.* (С. Алексиевич).

[98] *Зусім нізка над ямай, у якой калісьці бралі торф, звесіліся вузлаватыя, тоўстыя карані хвой, і вось тут, пад абрываам, закіпела начная работа.* (В. Гордей).

[99] *Патэлефанаваць вартаўніку, папярэдзіць, што я ўначы буду працаваць.* (А. Журавский).

Городской труд предполагает также то, что к нему нужно готовиться (чаще всего такая подготовка выражается лексемой *збірацца*):

[100] *Раніцай, збіраючыся на працу, дачка выставіла на ганак свае адсырэлыя туфлі, каб да вечара іх добра прасушылі сонца і вецер.* (В. Гордей).

[101] *Што, на працу ўжо сабраўся? – усміхнуўся Анатоль.* (Л. Адамович).

часто внешне, специально одеться (лучше или иначе, чем за пределами рабочего места):

[102] *Светка на працу збіралася перад люстэркам, а я на яе адлюстраванне глянуў – дальбог, не яна там была!* (Л. Адамович).

[103] *Перад працаю Чэсь заходзіў дамоў, каб пагавіцца ды выслухаць жончыны нараканні.* (А. Глобус).

[104] *Многія, мабыць, працуюць паблізу, што няцяжка распазнаць, – на мужчынскай службовай адзежы, пагонах ці спецыяльных значках і ромбах, па жаночых партфелях і прычосках.* (С. Манвад).

Нарушение этого правила может свидетельствовать о нарушении всего жизненного порядка – так, о человеке, который собрался совершить самоубийство, С. Алексиевич пишет: *Ён прыйшоў тым днём на працу ў старым касцюме . . .*

Для авторов художественных произведений актуальной остается проблема потери работы, однако этому не уделяется такого пристального внимания, каковое наблюдается в публицистических текстах, кроме редких упоминаний о подобной ситуации:

[105] *Ён жа зараз беспрацоўны і бомж, Біневіч твой, казёл!* (Л. Адамович),
встретилось лишь одно объемное рассуждение на эту тему:

[106] *Наагул на «Радзі М» не бывае такой фармулёўкі – «працаўнік сышоў». Там заўсёды гавораць «мы яго звольнілі», іначай папросту не прынята. Нават калі ўвесь горад будзе ведаць, што чалавек сышоў сам, па запрашэнні іншых працадаўцаў, Сьвірыдаў усё адно будзе цвёрдзіць: «Я звольніў яго, бо ён кепска выконвае свае працоўныя абавязкі».* (А. Журавский).

Также в центр внимания, как это ни удивительно, не попадает проблема вознаграждения за труд, все упоминания об этом у 15 рассмотренных авторов ограничиваются следующими фрагментами:

[107] *Колькі ж гэта табе за працу, добры чалавек? – раптам спыталі яны. – Ты ж столькі дапамагаў нам.* (А. Гара).

[108] *А бедныя трактарысты, чья праца аплачвалася натурай і мізэрнай колькасцю рублёў, на свой страх і рызыку спажывалі дармавы спірт.* (В. Гордей).

[109] *І ты сапраўды будзеш працаваць за такія грошы?* (А. Журавский).

А вот ситуация приобретения работы, поступления на работу в рассматриваемых текстах представлена уже упоминавшейся лексемой – *уладкаваць/уладкавацца* – которая держит практически абсолютную монополию в соответствующих высказываниях (ср. большее количество номинаций данного процесса в публицистических текстах):

[110] *Я табе, гад, месца ў інтэрнаце выбіла і на працу ўладкавала!* (Л. Адамович).

[111] *Кажуць, цяпер ціскаеш бывшую маю сакратарку, Святлану, якую ўладкаваў на працу ў раённую газету.* (Г. Далидович).

[112] *Пасля дапамаглі б той уладкавацца на работу.* (А. Гара).

[113] *Працаваць Бронік Кісялёў уладкаваўся шафёрам у пажарную каманду, жыву ён памяркоўна, даглядаў сад, бульбу на гародзе садзіў, ездзіў на матацыкле ў ягады і ў грыбы...* (А. Глобус).

[114] *Алег, мне трэба ўладкавацца на працу. Я хачу з'ездзіць у рэдакцыю на праспекце.* (В. Кадетова).

Следовательно, в рассматриваемых текстах поступление на работу возводится в ранг жизненного обустройства, установления порядка и равновесия. Жизнь заполняется трудом, но подобная заполненная трудом жизнь получает негативную оценку:

[115] *Вось і ў вёсцы думваюць толькі пра тое, каб працаваць, есці ...* (Л. Адамович).

[116] *Але жыцця ж і не было, я яго не памятаю, была толькі праца.* (С. Алексиевич).

[117] *Цяпер вы лічыце: праца, нават цяжкая, – абавязак, дабрачыннасць, а там праца будзе прымусам, вашай смерцю.* (Г. Далидович).

Возможно, поэтому труд, воспринимавшийся белорусами XIX в. как профанный (см. представление о труде в пословицах и поговорках), не приобретает сакральности и в конце XX в. – приход к Богу подразумевает отказ от труда:

[118] *Ты можаш адначыць ад сьпёкі, ад працы, ад тлumu ў прысьвяціць свой час Богу, Вечнасьці, Вялікаму Н і ш т о.* (А. Борейс).

Более того, из некоторых фрагментов можно сделать вывод о том, что труд убивает бессмертную душу:

[119] *Чалавек з мёртваю душою прыпадабняецца да жывёлы: працуе, есць, спіць.* (Л. Адамович).

[120] *Мая маці кажса, што праца галоўней, а я лічу, што для душы трэба таксама нешта ...* (Л. Адамович),

причем это не обязательно тяжелый труд:

[121] *Душэўнае жыццё, напэўна, замянялася працаю, і нават не самой працаю, а часам, праведзеным у інстытуце.* (С. Алексиевич).

Еще одно представление, отмеченное в пословицах и поговорках, о том что «*работа дурняў (дурня, дурных) любіць*», находит свое подтверждение и в современных текстах:

[122] *Нічога, што Бог розуму не даў, затое – працавітая! – пачала ўшчуваць маці.* (Л. Адамович).

[123] *Тупых работа любіць!* (Л. Адамович).

[124] *Быў цёмны мужык і ёсць мужык, не ўцёк ад чорнай сялянскай працы, ад знаёмых нястач.* (Г. Далидович).

[125] *Усё адно наперадзе доўгае бясколернае жыццё з дурнем мужам, які днямі будзе працаваць на палёх, а ноччу рабіць ёй дзяцей.* (А. Журавский),

причем во всех этих случаях речь идет о сельском труде.

В текстах современных белорусских авторов устанавливаются любопытные отношения «труд» – «еда» (выше говорилось о том, что подобные отношения были чрезвычайно важны для народного представления о труде, что нашло отражение в пословицах и поговорках). То, что практически в каждом современном произведении эта связь устанавливается, свидетельствует о, возможно, бессознательном сохранении этой зависимости в сознании современного человека. Можно обнаружить старое представление о том, что только труд обеспечивает пищей:

[126] *Стары ўжо нідзе не працаваў, ягонае пэнсіі ледзьве хапала на ежу і новыя відэакасэты.* (А. Батюков),

однако сейчас названная зависимость принимает иные формы: труд и еда – это два не совпадающих во временной плоскости процесса, труд предваряет еду, еда возможна и, видимо, обязательна после труда (о приеме пищи перед работой нигде не говорится), вот лишь немногие цитаты:

[127] *Не, трэба тэрмінова жаніцца, тады б прыйшоў з працы, жонка наліла б баршчу, пад'еў – і на трэніроўку.* (Л. Адамович).

[128] *Прыйшла, як звычайна, з працы, поркалася на кухні, грукатала посудам . . . , гатавала вячэру.* (А. Гара).

[129] *. . . калі ўволю, усмак напрацаваліся, Сцяпан і дзядзька прыселі на тойсты сасновы камель паблізу агню, выцерлі пот з лоба і ўзяліся за хлеб ды сала.* (Г. Далидович).

ср. также процессе приобретения продуктов питания:

[130] *А пасля работы бяжыш дадому, па дарозе трэба заскочыць у крамы: у адной – пастаяць у чарзе купіць мяса, у другой – яйкі даюць.* (С. Алексиевич).

Противопоставление «единичный» – «общий» в современных текстах однозначно решается в пользу последнего компонента:

[131] *Я працавала ў самым лепшым праектным інстытуце, у самым лепшым калектыве . . .* (Л. Адамович).

[132] *Людзі ішлі туды, дзе яны працавалі, у бібліятэкі, клубы, каб быць разам.* (С. Алексиевич).

[133] *Што ж, мы калегі па дзіцячых няшчасьцях, калегі па працы, а часам і ня толькі – калі Марына мяне зусім дастане ды Гелі ейны бой-фрэнд астабёнiць.* (А. Журавский).

Не обязательно подобные взаимоотношения помогают самой работе, ср.:

[134] *Работа была на другім плане, а на першым – нашы ўзаемаадносiны, і не ўзаемаадносiны нават, а задушэўныя размовы, балбатня.* (С. Алексиевич),

но нарушение принципа коллективности может рассматриваться как нарушение нормы:

[135] *Дык на працы ні з кім не заводзіць сяброўства і там, дзе жыве, не сябруе ні з кім, толькі так – афіцыйна, ветліва, і ўсё!* (Л. Адамович).

6. Обобщенная когнитивная дефиниция аксиологического понятия ТРУД в белорусском языке

На основе системных, анкетных и текстовых данных можно предположить, что характеристики трудовой деятельности распределяются по нескольким фасетам. К когнитивной дефиниции труда приложимы фасеты, предложенные Е. Бартминьским для определения образа матери (Бартминьски 2005: 211).

Труд

Родовой признак: является деятельностью человека.

Биологические / физические признаки:

- (1) может быть умственным или физическим
- (2) умственный труд представляется более важным, чем физический
- (3) может быть тяжелым
- (4) тяжелым, как правило, бывает сельский труд
- (5) протекает в определенных локальных границах
- (6) протекает в определенных темпоральных границах
- (7) нарушение темпоральных границ приводит к усталости
- (8) ежедневен

Психологические признаки:

- (9) является необходимостью и потребностью для человека
- (10) у субъекта может быть желание и интерес к занятию трудом
- (11) может приносить удовлетворение субъекту труда
- (12) может носить творческий характер
- (13) противопоставляется забаве и развлечениям

Социальные признаки:

- (14) является общественно-полезной деятельностью
- (15) носит общественный характер
- (16) является официально организованной деятельностью
- (17) является основной обязанностью человека
- (18) предполагает денежное вознаграждение
- (19) предполагает подготовку и обучение
- (20) результат труда важен как для человека, так и для общества

Бытовые признаки:

- (21) не имеет непосредственного отношения к семье и дому
- (22) связан с потребностью в пище

Этические признаки:

- (23) добросовестный труд одобряется обществом
- (24) может препятствовать духовным устремлениям человека.

7. Профилирование аксиологического понятия ТРУД

Среди различных профилей аксиологического понятия *ТРУД*, прежде всего, выделяется **профиль народной культуры**, извлекаемый из пословичного фонда белорусского языка. Он существенно отличается от других профильных образований по нескольким параметрам. Если во всех остальных случаях субъектом труда выступает человек, то здесь субъект или не эксплицируется, или принимает явно териоморфные формы. Труд является основой существования человека, предоставляя ему средства для этого существования, однако это не заработок, т.е. не денежные средства. Народный крестьянский труд очевидно противопоставляется общению, обучению и забаве.

Подобное представление труда, безусловно, является исторически ограниченным. Среди современных профилей этого аксиологического понятия можно выделить три: **молодежный** (представлен в анкетировании), **идеологический** (представлен в публицистических текстах) и **профиль интеллигенции** (представлен в художественных текстах). С прискорбием следует заметить, что названными дискурсами в основном исчерпывается функционирование белорусского языка в белорусском социуме. Действительно, по-белорусски в нашем обществе говорят национально-ориентированные молодые люди, т. н. «свядомыя», провластные и оппозиционные идеологи, а также представители гуманитарной и творческой интеллигенции.

Молодежный профиль имеет ярко выраженную психоэмоциональную ориентацию. Именно студенты в процессе анкетирования поставили на первое место любовь, желание, интерес к труду, отдав этому параметру предпочтение даже по сравнению с оплатой труда. Важное место в анкетах занимает и идея получения удовольствия от трудовой деятельности, она занимает в рейтинге более высокую позицию по сравнению, например, с представлением о результативности и пользе труда.

В дискурсах, формирующих **идеологический профиль**, находит отражение представление об официальном характере труда, проявляющееся во многочисленных названиях учреждений, регулирующих трудовые отношения, а также его организованности – именно здесь трудовая деятельность представляется как упорядоченный процесс, состоящий из отдельных этапов. Идеологический профиль предлагает нам и идею общественного характера труда, отдавая предпочтение названиям человеческих коллективов в позиции субъекта труда названиям отдельных людей.

В представлении же интеллигенции труд не имеет временного ограничения, трудовая деятельность может простекать в любое время суток. Денежное вознаграждение не столь важно для трудящегося человека, однако занятие трудом возводится в ранг установления жизненного порядка и общественного равновесия. Любопытно, что в структуре этого профиля, как и в профиле народной культуры, труд увязывается с принятием пищи, а также подчеркивается его профанный характер, нередко мешающий духовным устремлениям человека.

Библиография

- Балуш Татьяна В., Чуханова Анжела В., 2012, *Особенности концептуализации труда (работы) в наивной картине мира русских и белорусов, отраженной в паремологии*, [w:] *Parémie národů slovanských VI*, ed. Ljuba Mrověcová, Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, s. 24–29.
- Балуш Тацяна У., 2005, *Праца: асаблівасці канцэптуалізацыі і вербалізацыі адлюстраваныя ў беларускай парэміялогіі*, [y:] «Веснік Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта». Сер. 1. Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія, 2, с. 62–64.
- Бартминьски Ежи, 2005, *Принципы лингвистических исследований стереотипов на примере стереотипа «мать»*, [в:] Бартминьски Е., *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва: Индрик, с. 188–214.
- Гамеза Ларыса М., 2008, *Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы)*, Мінск: ТэтраСістэмс.
- Клышка Міхась К., 1993, *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*, Мінск: Вышэйшая школа.
- Кожина Алла А., 2011, *Аксиологическое представление труда в белорусских паремиях*, [в:] *Этнокультурное самосознание нации в контексте мировых культурных процессов: динамика и сопоставление. Материалы Всероссийской научно-практической конференции*, – Ижевск: УдГУ, с. 127–136.
- Кожина Алла А., 2012, *Культурная категория труда в белорусской интернет-публицистике*, [в:] *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы II Международной научной конференции*, ч. 1, ред. Е. Л. Березович, Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, с. 25–27.
- Кожина Алла А., 2013, *Концепт ТРУД в белорусском языке по данным лексикографии*, „Etnolingwistyka” 25, s. 201–218.
- Кулеш Ганна І, 2002, *Праца – работа, працаваць – рабіць, працоўны – рабочы, „Родное слова” 7, с. 55–56.*
- Мажэйка Надзея С., 2006, *Частотны слоўнік беларускай мовы*, Менск: Зоркі гор.
- Паграбная Наталля А., 2006, *Антанімічныя канцэпты „праца-бяздзейнасць”, „працавольны час”, „святая-будзённасць” і іх адпаведнікі ў рускай мове*, „Родное слова” 2, с. 34–35.
- Райзберг Борис А. и др., 1999, *Современный экономический словарь*, 2-е изд., испр. Москва: ИНФРА-М. 479.
- Садоўская Анжаліка Л. і інш., 2011, *Парэміі лексіка-семантычнага поля «працоўная дзейнасць чалавека ў беларускай і англійскай мовах: супастаўляльны аспект*, [y:] *Працы кафедры сучаснай беларускай мовы*, вып. 10, ред. А. Я. Міхневіч, Мінск: РІВШ, с. 80–85.

- Самусевіч Вольга М., 2005, *Канцэптуалізацыя маўленчай рэчаіснасці ў лагасферы беларускіх СМІ (дамінантныя канцэпты)*, [у:] *Журналістыка 2005: на скрыжаванні часу і прасторы*, вып.7, ред. С. В. Дубовік, Мінск: БДУ, с. 144–146.
- Толстая Светлана М., 2008, *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*, Москва: Индрик.
- Bartmiński Jerzy, (red.), 2006, *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kożynowa ААа, 2011, *Pojęcie pracy w premiach białoruskich, zebranych przez Michała Federowskiego*, [w:] *Актуальныя праблемы паланістыкі 2010*, ред. С. Важнік, А. Кожынава, Мінск: ТАА Медисонт, с. 127–137.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka” 24, s. 155–172.

Источники и сокращения

- Achrym 1957 – Ахрыменка Павел П. і інш., *Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі*, Гомель.
- Fed 1935 – Federowski Michał, *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 4, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Jank 1962 – Янкоўскі Федар М., *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*. Мінск: Вышэйшая школа.
- Lep 1996 – Лепешаў Іван Я., Якалцэвіч Марыя А., *Слоўнік беларускіх прыказак: Даведнік*, Мінск: Беларуская энцыклапедыя.
- Nos 1874 – Носович Иван И., *Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Pryk 1976 – Грынблат Міхаіл Я., *Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах*, кн. 1, Мінск: Навука і тэхніка.
- Rom 1910, 1912 – *Древние русские пословицы. Сообщение Е. Р. Романова*, [в:] *Записки Северо-Западного отдела РГО*, кн. I; кн. III.
- БНС 2010 – *Беларуска-нямецкі слоўнік*, Мінск: Зміцер Колас.
- БРС 2012 – *Беларуска-рускі слоўнік*, у 3 т., Мінск: Беларуская Энцыклапедыя.
- ГСБМ 1982 – выданне працягваецца – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: Навука і тэхніка / Беларуская навука.
- ТСБЛМ – 2005, *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Мінск: Беларуская энцыклапедыя.
- ТСБМ – 1980, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 4, Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: Навука і тэхніка / Беларуская навука, 1978 – выданне працягваецца.

WORK in the Belarusian language

The authoress discusses the structure of the axiological concept of WORK in the Belarusian language; she analyses the semantics of the words *праца* and *пработа* and their derivatives, the use of those lexemes in proverbs, journalistic texts and the works

of contemporary Belarusian writers, as well as data from an associative experiment conducted in 2011–2012. Several profiles of the concept are distinguished: a folk profile, an intelligentsia profile, a youth profile and an ideological profile. The common denominator of these profiles of WORK is that they all treat work as a socially useful, institutionally organized activity, which is performed within specified time limits, with non-physical work being seen as more important. WORK is simultaneously a person's duty and a means of earning a living. Although work itself and the subjects of work are given an unambiguously positive valuation, the essence of work also lies in the fact that it is sometimes hard drudgery.

Концептосфера РОБОТА в українській лінгвокультурі*

Світлана Мартінек

W artykule poddano analizie conceptostrefę PRACY (ukr. *roboťa*), której podstawowymi eksponentami językowymi w języku ukraińskim są leksemy *pracia*, *roboťa*, *trud*. Ważność conceptosfery PRACY w lingwokulturze ukraińskiej potwierdza wieloznaczność słów *pracia*, *roboťa*, *trud*, ich użycie w tekstach różnych stylów funkcjonalnych, znacząca ilość derywatów od nich, pokaźne szeregi synonimów oraz duża liczba frazeologizmów i różnorodnych paremii. Analiza zmierzała do zbudowania definicji kognitywnej konceptu PRACA. Przystudowano leksykograficzne definicje leksemów *pracia*, *roboťa* i częściowo leksemu *trud* (łącznie z derywatami), ich etymologię i synonimy. W analizach uwzględniono również wyniki ankietowania, przeprowadzonego w roku 2013–2014 wśród studentów kierunków humanistycznych i technicznych w uczelniach lwowskich i chmielnickich. Zbadano użycie słów *pracia* i *roboťa* w tekstach publicystycznych na materiale wyłonionym z korpusu języka ukraińskiego (www.mova.info) i gazet, wydawanych w różnych regionach Ukrainy.

1. Вступ

Концепти ПРАЦЯ, РОБОТА, ТРУД є надзвичайно важливою складовою української лінгвокультури, свідченням чого є багатозначність відповідних лексем, їх використання в текстах різних функціональних стилів, наявність великої кількості утворених від них дериватів, що належать до різних частин мови, синонімів і фразеологізмів, а також різноманітних прислів'їв і приказок. Як зауважує Т. В. Радзієвська, уявлення про працелюбність і працездатність українців належить до живучих етнічних стереотипів як усередині української культури, так і в інших слов'янських культурах (Радзиевская 2004: 632).

* NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych* w latach 2012–2015, nr grantu 0132/NPRH2/H12/81/2012.

Дослідження концептосфери *РОБОТА* в українській лінгвокультурі здійснюється шляхом створення когнітивної дефініції за методикою, запропонованою засновником Люблінської етнолінгвістичної школи проф. Є. Бартмінським (Bartmiński 1998, 2014; див. також Niebrzegowska-Bartmińska 2014). Такий підхід передбачає аналіз засобів її вербалізації в українській мовній картині світу та подальшої експлікації корелятивних концептуальних структур у свідомості мовців.

2. Про стан досліджень

Поняття ПРАЦЯ, РОБОТА, ТРУД віддавна перебувають у центрі уваги української релігійної та філософської думки (див. Іларіон Київський 1963; Вишенський 1988; Дрогобич 1988; Павло Русин із Кросна 1988; Оріховський-Роксолан 1988; Сковорода 1973 та ін.). У ХХ столітті філософські аспекти цієї проблеми розглядав відомий філософ і славіст, знавець творчості Григорія Сковороди Д. Чижевський (Чижевський 2004, 2005). Сучасні українські дослідники звертаються до філософських аспектів праці як необхідної умови самореалізації творчої особистості, зокрема у зв'язку з вивченням творчості Сковороди (Мудрик 2000; Скряйновська 2010 та ін.).

Співвідносні концепти в українській та інших мовах неодноразово ставали предметом лінгвістичних студій зарубіжних (Brzozowska 2006; Engelking 2012; Christou 2012; Кожина 2013; Sońta 2014) та українських дослідників (Козирева 2009; Радзиевская 2004 та ін.).

3. Матеріали дослідження

Проаналізовано дефініції лексем *праця* і *робота* (і частково лексеми *труд*) у тлумачних словниках, а також відповідні гасла в етимологічному, фразеологічних, асоціативних словниках української мови, словниках синонімів та антонімів, паремій тощо. Проведено анкетування серед студентів львівських і хмельницьких вишів гуманітарних і технічних спеціальностей (2013–2014 рр.). Досліджено текстовий матеріал, відібраний із Корпусу текстів української мови (КТУМ) і газет, що виходять на теренах Центральної, Західної і Східної України.

4. Системні дані

4.1. *Праця, робота, труд* у лексикографічних джерелах

Основні лексичні засоби мовної концептуалізації цієї сфери – це слова *праця, робота, труд*. У частотному словнику художньої прози ці лексеми

за частотністю розподілено таким чином: **робота** – частота 343; **праця** – частота 81; **труд** – частота 23 (Перебийніс 1981 2: 715, 727, 771). У частотному словнику розмовно-побутового стилю зафіксовано слова *праця* з абсолютною частотою 32 і *робота* з абсолютною частотою 226; слово *труд* до переліку 3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю не увійшло (Бук 2006а 103, 105). У частотному словнику наукового стилю української мови зафіксовано слова *праця* з абсолютною частотою 325 і *робота* з абсолютною частотою 1339; *труд* до переліку 3000 найчастотніших слів наукового стилю також не ввійшов (Бук 2006b: 99, 102). У зв'язку з тим, що найуживанішими є власне перші дві лексеми, мовознавці традиційно приділяють їм більше уваги (пор. Радзиевская 2004: 632). У своїй роботі ми також зосередимося на лексемах *робота* і *праця*, принагідно звертаючись до третьої лексеми – *труд*.

В етимологічному словнику зазначено, що слово *праця* – це «запозичення з польської мови; п. *praca* ‘праця’, ст. *proca*, походить від ч. *práce* (< **práca*), що зводиться до псл. діал. **portja*, пов'язаного з **portiti* ‘посилати’... менш переконливе виведення **portja* – **torpja* – **tʰr̥pěti* ‘терпіти» (ЕСУМ 4: 557). Натомість **робота** ‘праця; виріб; [(зб.) робітники]’ є питомим українським словом, похідне від *робити*; пор. старослов'янське *rabъ* ‘раб’, слово *работати* ‘працювати на когось; прислужувати; працювати’; псл. **orbiti* ‘працювати на когось’, похідне від **orbъ* ‘раб’ (див. ЕСУМ 5: 98–99). Слово **труд** пов'язане етимологічно із давньоруським *трудъ*, яке означало ‘робота; турбота; страждання; хвороба; горе, сум’; праслов'янським *trudъ*, початковим значенням якого, на думку укладачів словника, було ‘важка ноша, тягар’; індоєвропейським **tr-eu-d-* / *troud-* ‘м'яти, тиснути, давити’, яке є похідним від **ter-/tr-* ‘терти’; пор. також старослов'янське *трудоѡ* ‘страждання, мука, зусилля; боротьба’ (ЕСУМ 5: 655).

У *Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.* знаходимо такі тлумачення: *праца* ‘клопіт, труднощі’ (див. ССМ 1998: 224); *робота* – 1) ‘результат діяльності; робота’; 2) ‘трудова повинність феодально залежних селян; робота’ 3) ‘справа, діло’ (див. ССМ 283); *робота* – 1) ‘трудова повинність феодально залежних селян; робота’, 2) ‘здійснювання чого; робота, праця’ (див. ССМ 1998: 293).

В «альфавитах» та «азбуковниках», створених у XVI ст., надавали тлумачення грецизмам, біблеїзмам і церковнослов'янїзмам. Зокрема, *Лексис. Сирѣчь Реченїя, Вжкратѡць сѡбран(ѡ)ны И из слове(н)скаго языка, на просты(ѡ) Русскїй Дїяле(к)тѡ Истол(ѡ)кованы* Лаврентія Зизанія (1596) містив тлумачення таких слів: *дѡланїе*, *робота* (Зизаній 1964: 44), *работа*, *неволя* (Зизаній 1964: 72), *тру(д)*, *праца* (Зизаній

1964: 81), а також окремих дериватів (Зизаній 1964: 23–89). Інша надзвичайно важлива пам'ятка східнослов'янської лексикографії – *Лексіконъ славеноросскій и Именъ Тълкованіе* Памви Беринди (1627), який було надруковано в Києво-Печерській лаврі, – надає пояснення словам *рабо-та: неволѧ* (Беринда 1961: 105) і *трудъ: праца, работа* (Беринда 1961: 134), а також деяким дериватам (Беринда 1961: 134).

Іван Огієнко зазначав, що ‘давнє работа визначало перше неволю, полон, рабство, потім службу, працю невільника раба і накінець працю взагалі’ (Огієнко 1994 4: 182), а *труд* – це ‘наполеглива старанна праця людини; праслово’ (Огієнко 1994 4: 390). З. Козирева із цього приводу зауважує, що ‘мовна свідомість середньовічної людини ... розрізняла поняття трудитися і працювати; ставлення до праці залежало від того, чи була вона вільною чи підневільною, тобто від соціального статусу людини, а «критерієм оцінки праці була отримана від неї користь»’ (Козирева 2009: 117).

Найповнішим і лексикографічно найдосконалішим українським словником до початку ХХ ст. був *Словарь української мови* (так звана *Грінчевичівка*) – перекладний українсько-російський словник, виданий у 1907–1909 рр. у Києві в чотирьох томах. Цей словник, який протягом 46 років – від 1861 до 1907 рр. – збирала редакція журналу ‘Кієвская старина’, а упорядкував із додаванням власного матеріалу Борис Грінченко, мав значний вплив на усталення української літературної мови. У цьому словнику подано такі українські слова досліджуваної групи з їхніми російськими відповідниками: *праця* – ‘трудъ, работа’ (Грінченко 1958 3: 403); *робота* – 1) ‘работа, трудъ, дѣло, занятіе’, 2) ‘издѣліе, произведе-ніе, работа’, 3) ‘работники’ (у значенні збірного іменника) (Грінченко 1958 4: 26); *труд* – 1) ‘трудъ, работа’, 2) = ‘трут = трутень’ (Грінченко 1958 4: 288).

Важливою подією для української лексикографії стала поява одинадцятитомного *Словника української мови* (СУМ), укладеного колективом співробітників Інституту мовознавства АН УРСР під керівництвом академіка Івана Білодіда, що став першим в історії великим тлумачним словником української мови. З огляду на те, що словник створено у роки радянської влади, в умовах значного політичного тиску та цензури, ілюстративний матеріал у словникових статтях і сам відбір слів для тлумачення є ідеологічно маркованими. Проте, попри обов’язкову ідеологізацію, СУМ став справжнім скарбом української лексикографії.

Словник надає лексемі *праця* таку дефініцію: 1) ‘діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії і мають своїм призначенням створення матеріальних та духов-

них цінностей; труд'; 'трудоий процес, робота, на яку витрачається багато сил', 'корисна робота, виконувана тваринами, або її результат', 'робота думки, пам'яті'; 'про рух, перебування в дії чого-небудь', *перен.* 'уособлення суспільних класів, які створюють матеріальні й духовні цінності' (цей фрагмент дефініції містить стійкі словосполучення *бригада (колектив, цех і т. ін.) комуністичної праці; Герой Соціалістичної Праці; Людина (люди) праці; наукова організація праці; праця над собою; продуктивність праці*); 2) *перев. з означ.* 'трудоий процес певного фахівця', 'вид діяльності' (тут подано також конструкції *за працею, в праці* – 'виконуючи якусь роботу, в труді', стійкі словосполучення *розумова праця* – 'робота, яка вимагає витрат розумової енергії', *фізична праця* – 'робота, яка виконується із застосуванням м'язових зусиль' і фразеологізм *Сізіфова праця*¹); 3) 'певний вид оплачуваної трудової діяльності; робота, служба за наймом як засіб існування, джерело заробітку' (подано також сталі вирази *Жити з праці рук своїх* – 'заробляти собі на прожиття; чесно трудитися'; *Наймана праця* – 'наймана робоча сила; трудящі, які працюють у когось за наймом'; *Чужа праця* – 'робота на когось'); 4) зусилля, напруження' (подано сталі вирази *Даремна (дарма) праця* – 'уживається у знач. присудка для вираження впевненості у марності якихось зусиль'; *Докладати (докласти) праці до чого* – 'витрачати на що-небудь фізичні або розумові зусилля'; *Шкода праці* – 'уживається у знач. присудка для констатації марно витрачених зусиль'); 5) 'матеріалізований результат якоїсь роботи, діяльності', 'літературний твір, наукова робота або витвір мистецтва'; 6) 'робота, функціонування машин і механізмів' (СУМ 7: 522).

Первинне значення лексема *робота* надано через відсилання до лексеми *робити*: 1) 'дія за значенням *робити* 1–3, 7, 8'². У цьому фрагменті дефініції подано також тлумачення або посилення на дієслівні стійкі словосполучення, що містять елемент *робота*: *брати в роботу кого*;

¹ Див. тлумачення фразеологізмів зі словами *праця, робота, труд* далі у відповідному підрозділі.

² Для відповідних значень дієслова *робити* в Академічному словнику запропоновано такі тлумачення: 1) *перех.* 'займатися якою-небудь справою, діяльністю'; у сполуч. з ім. у знах. в. в знач. 'виконувати, здійснювати те, що виражено іменником', у сполуч. із словами на позначення міри, кількості в знач. 'виконувати роботу, дію у вказаному обсязі'; рідко «обробляти (землю)» тощо; 2) *перех.* 'виготовляти, виробляти що-небудь', 'створювати мистецькі вироби, твори'; 3) *перех.* і без додатка. 'діяти, поводитися яким-небудь способом, чином', 'уживати якихось заходів', для кого. 'подавати допомогу кому-небудь'; ... 7) *неперех.* 'обслуговувати кого-небудь своєю працею', 'перебувати на якійсь посаді'; 8) *неперех., розм.* 'перебувати в дії, діяти, виконуючи своє призначення; функціонувати' (СУМ 8: 582).

входити (увійти) в роботу; лежача робота; мокра робота; панська робота. Далі подано значення 2) ‘чиєсь виконання чого-небудь, чийсь труд’ із відповідним фразеологізмом *Чиєї роботи* що; 3) тільки мн., з означ. ‘та чи інша діяльність щодо виготовлення, створення, обробки чого-небудь’, ‘місце, де відбувається така діяльність’, ‘примусова праця як метод покарання, впливу на засуджених’; 4) ‘коло занять, обов’язків, те, чим зайнятий хто-небудь; справа, діло’ (СУМ 8: 587) і посилання на фразеологізми, які, на думку укладачів словника, експлікують відповідне значення: *Горить діло (робота і т. ін.) в руках (під руками) у кого* – ‘швидко і успішно робиться що-небудь’ (СУМ 2: 130); *Єгипетська робота* – ‘тяжка, виснажлива праця’ (СУМ 2: 495). Наступна частина дефініції містить, зокрема, синоніми до слова *робота*: 5) ‘праця, заняття, служба на якому-небудь підприємстві, в якійсь установі як засіб існування, джерело заробітку’ і відповідний фразеологізм *ставати (стати) на роботу* – ‘влаштовуватися працювати у кого-небудь,десь’ (СУМ 8: 587). Далі вказане метонімічне вживання цієї лексеми: 6) ‘те, що підлягає виконанню, здійсненню’, ‘заходи для виконання, здійснення чого-небудь’, ‘те, над чим працює хто-небудь; предмет праці’ (СУМ 8: 587); тут же подано стійке словосполучення *виконавець робіт*, тлумачення якого містить посилання на лексему *виконавець*³, і фразеологізми, тлумачення яких наведено у гаслах до відповідного дієслівного компонента або безпосередньо в тексті словникової статті: ‘*задавати (задати) мороки (роботи і т. ін.) кому; мати роботу з ким* – чим; *робота лежить; робота не береться кого; роздавати (роздати) роботу кому.* Крім того, для слова *робота* зафіксовано такі значення: 7) з означ. ‘спосіб, манера, стиль виконання, виготовлення чого-небудь’; 8) ‘продукт чиєсь праці; виріб, твір’ і термінологічне; 9) фіз. ‘кількісна характеристика перетворення будь-якого виду енергії на інші види її’, зокрема у виразі *робота виходу* – ‘найменша енергія, необхідна для видалення електрона з твердого тіла або рідини у вакуум’ (СУМ 8: 587).

Дефініція слова *труд* містить менше значень – це 1) ‘наполеглива, старанна праця людини’; ‘сила, енергія, витрачені на якусь роботу’ (сталі вирази *Армія труда; Люди труда*, поет. – «трудящі, пролетаріат»); 2) ‘праця, що вимагає великої затрати фізичної або розумової енергії’ (сталі вирази *взяти на себе труд* – ‘зобов’язатися, погодитися виконати що-небудь’; *даремний труд* – ‘марно, даремно’; з *[великим] трудом* – ‘ледве, насилу’; *після трудів; по трудах* – ‘напрацювавшись, закінчивши

³ Тлумачення лексеми *виконавець* містить навіть вказівку на конкретні види виконуваної роботи: ‘технік, інженер і т. ін., що безпосередньо керує будівельними або ремонтними роботами і відповідає за їх виконання’ (СУМ 1: 411).

якусь роботу'; *після трудів праведних*, жарт., ірон. – 'добре попрацювавши' (СУМ 10: 292), до якого наведено фразеологізм \diamond *Гору (гори) труда витрудити*; 3) 'наслідок діяльності, праці; твір, витвір', *розм.* 'послуга' (СУМ 10: 292) (останній елемент не був зафіксований в інших словниках).

У подальшому на основі СУМу було укладено кілька тлумачних словників української мови середнього обсягу, проте не завжди цей процес відбувався у коректний спосіб (див. про це Гордієнко 2010). Так, у 1998 році вийшов друком *Новий тлумачний словник української мови* (НТСУМ) Василя Яременка та Оксани Сліпушко, аналіз якого, здійснений авторами академічного словника, довів, що він є скороченим варіантом СУМу. Незважаючи на це, словник було декілька разів перевидано (1998, 1999, 2004 тощо, а також його видання у трьох томах 2003, 2005, 2007 тощо років). Про низьку якість зазначеного словника свідчить не лише те, що дефініції слів *праця* і *труд* відтворюють вищеподані статті академічного словника, але й те, що до нього не увійшло таке важливе слово української мови, як *робота* (див. НТСУМ 1998 4: 5–6; НТСУМ 2005 3: 139).

Інший словник, що значною мірою ґрунтується на матеріалах СУМу, – це ВТССУМ. Дефініція лексеми *праця* у цьому словнику відтворює пояснювальну частину аналогічної дефініції з академічного словника, проте не подає прикладів уживання цього слова та уникає синдромів радянської доби на кшталт *Бригада (колектив, цех і т. ін.) комуністичної праці* або *Герой Соціалістичної Праці*, лишаючи тільки вирази *Продуктивність праці*, *Розумова праця*, *Фізична праця*, *Наймана праця* (ВТССУМ 1103). Сполучення ***розумова праця* у словнику позначене як 'складна одиниця термінологічної лексики' (ВТССУМ 2005: VI) і отримує дефініцію 'трудова діяльність, яка потребує переважного напруження сенсорного апарату, емоційної та психічної сфери людини і не потребує значних фізичних зусиль'; аналогічно ***фізична праця* – це 'трудова діяльність, для якої характерні вимоги перев. до опорно-м'язової системи організму людини і який вимагає значних фізичних зусиль' (ВТССУМ 2005: 1103). Дефініція лексеми *робота* також відтворює аналогічну дефініцію з академічного словника, проте в ній опущено не лише приклади вживання цієї лексеми, але й усі стійкі моделі сполучення слів за винятком трьох: *чисті роботи*, *мати роботу* та *робота виходу*, – проте подано нові складні одиниці термінологічної лексики: ***паралельна робота*, ***послідовна робота*, ***фонова робота*, ***дослідно-конструкторська*, *науково-дослідна робота* (ВТССУМ 2005: 1229). Таку саму картину спостерігаємо з дефініцією лексеми *труд*: порівняно з аналогічною дефініцією в СУМі, вона значно скорочена і не

містить прикладів уживання цієї лексеми або стійких словосполучень (див. ВТССУМ 2005: 1481).

Оригінальну інтерпретацію значень слів *праця*, *робота* і *труд* подано у Словнику, укладеному групою авторів під керівництвом Василя Німчука (Німчук 2012). Лексема *праця* отримує таке тлумачення: 1) ‘цілеспрямована діяльність, трудовий процес людини, спрямовані на створення матеріальних та духовних цінностей’, *Розумова, фізична п.*; *Охорона праці*; *Наукова організація праці*; *Продуктивність праці*; 2) ‘певний вид оплачуваної трудової діяльності; робота, служба заняття як джерело заробітку’, *П. в школі*; *Важка п.*; *Заплатити за працю*; 3) ‘продукт трудової діяльності, готовий виріб’, *Виставка праць художників*; *Друкована п.*; *Наукова п.*; 4) ‘зусилля, напруження для досягнення чого-н.’, *Марна п.*; *Докладати праці до чого-н.* (витрачати фізичні та розумові зусилля); *Шкода праці*; 5) ‘предмет шкільного викладання’, *Уроки праці* (Німчук 2012: 862). Ця дефініція містить стійкі словосполучення, частина з яких відсутня в Академічному словнику.

Первинне значення лексеми *робота* у цьому словнику, як і в СУМі, семантизоване через відсилання до дієслова *робити*. Проте наступні фрагменти дефініції суттєво відрізняються як за змістом, так і наявністю значної кількості стійких словосполучень, більша частина яких відсутня в інших словниках: 2) ‘створення, виготовлення, обробка чого-н., а також продукт цієї діяльності; праця’ *Р. на землі*; *Земляні роботи*; *Роботи* (праці) *художника*; *Брати роботу додому*; 3) «служба, заняття на підприємстві, в установі, а також місце цієї служби; праця» *Піти на роботу*; *Знайти роботу*; *Ставати на роботу* (влаштуватися працювати), *Їхати до роботи півгодини*; 4) *мн.* ‘примусова праця як метод впливу, покарання’ *Примусові, каторжні роботи*; 5) ‘певне заняття, діяльність, взагалі те, що підлягає виконанню, здійсненню’ *Громадська р.*; *Відповідальна р.*; *Роботи по горло*; *Мати роботу* (також *перен.*: морочитися з ким, чим-н.); 6) з озн. ‘спосіб, манера, стиль виконання’ *Меблі італійської роботи*; *Старовинна р.*; *Груба р.*; 7) *фіз.* ‘кількісна характеристика перетворення енергії одного виду на інший’ *Одиниця роботи*. Подано також пестливі форми *роботонька* і *робітонька*, прикм. *робочий* із прикладами його сполучуваності (*Р. стаж*; *Робоче місце*; *Р. настрої*; *Р. примірник*; *Р. час*), а також фразеологізми з відповідним тлумаченням: \diamond *брати в роботу кого* ‘уживати щодо кого-н. рішучих заходів’, *мати роботу з ким-чим* ‘морочитися, клопотатися з ком-, чим-н.’, *ставати на роботу* ‘влаштуватися працювати у кого-н., десть’, *чийсь роботи що* ‘про що-н. персонального виготовлення’ тощо (див. Німчук 2012: 970).

Для лексеми *труд* словник подає лише два значення. Перше значення – це ‘цілеспрямована продуктивна діяльність людини, яка вимагає затрати фізичної або розумової енергії’ (пор. СУМ 10: 292, де вказаному фрагменту дефініції відповідає два окремих значення та виокремлено інші семантичні елементи – *наполеглива* та *старанна*). Певні відмінності бачимо також у переліку стійких словосполучень, наведених у цьому фрагменті дефініції, проте повністю уникнути залишків ідеологізації авторам словника не вдається (*Люди труда*). Другий фрагмент дефініції майже не відрізняється від аналогічного у СУМі: ‘наслідок діяльності, праці; твір, витвір’. Тут подано також прислів’я *На чужий труд ласий не будь* і наведено відповідні фразеологічні одиниці: \diamond *взяти на себе т.* ‘зобов’язатися, погодитися виконати що-н.’, *даремний т.* ‘про марність чийх-н. зусиль’, *з [великим] трудом* ‘ледве, насилу’, *після трудів праведних* ‘добре попрацювавши’ із позначкою *жарт., ірон.* Вказано також синтаксичний дериват – прикметник *трудоий* і приклади стійких словосполучень із ним: *Трудова угода*, *Трудова книжка* «документ, який містить відомості про трудову діяльність» (Німчук 2012: 1175).

На підставі наведених лексикографічних дефініцій, гіперонімами слів *праця* і *робота* можна вважати *дію* та *діяльність*. Крім того, у багатьох випадках ці слова отримують також тлумачення через синонімічні позначення цієї концептосфери.

4.2. Системні зв’язки

Відповідно до лексикографічних дефініцій, **гіперонімами** слів *праця*, *робота* виступають найчастіше *дія* та *діяльність*, а в окремих випадках *виконання*, (трудоий) *процес*, *зусилля*, *напруження*, *функціонування* (див. СУМ 7: 522 і 8: 587); слову *труд* надано дефініцію через синоніми *праця*, *твір*, *витвір* (див. СУМ 10: 292).

Синоніми. Важливість концептосфери *РОБОТА* для української ментальності підтверджується її детальною вербалізацією в українській мовній картині світу.

У Словнику синонімів Пилипа Деркача подано такі синонімічні ряди: *праця* – (про літ., наук. *продукцію*) *робота*; *робота* – *праця*; (про те, чим зайнятий хто) *заняття*, *діло*. Пор. *труд*; *труд* – *праця*. Пор. *робота* (Деркач 1960: 147, 158, 188).

У словнику Святослава Караванського знаходимо такі синоніми до слова *праця*: *робота*, *рідко труд*; (*спільна*) *співпраця*, *співробітництво*; (*муляра*) *фах*, *професія*; *у реченнях і фразеологічних сполученнях* *натуга*, *напруження*; (*митця*) *твір*; (*наукова*) *розвідка*; (*машин*) *функціонування*, *дія*. До слова *робота* С. Караванський подає такі синоніми:

праця, урочисто труд; у реченнях і фразеологічних сполученнях заняття, діло; (*шевця*) виріб, твір; (*від замовця*) замовлення (Караванський 1993: 315, 342).

В Академічному словнику синонімів української мови широко представлені синонімічні зв'язки між словами, що вербалізують відповідну концептосферу, з урахуванням їхньої багатозначності. Так, лексема *праця* входить до складу трьох синонімічних рядів. У значенні 'діяльність людини, спрямована на створення матеріальних або духовних цінностей' воно виступає домінантою ряду, до складу якого входять такі синоніми: *робота*, *роботизна* (розм.), *діло* (розм.), *дільце* (розм.); *труд* (перев. наполеглива, старанна); *служба* (нефізична діяльність або в галузі обслуговування); *шарварок* розм. (напружена, здебільшого примусова); *підробіток*, *халтура* перев. зневажл. (побічна, додаткова до основної або тимчасова, випадкова); *поденщина* (поденна); *практика* (лікаря, юриста) (ССУМ 2001 2: 385). Крім того, це слово входить до синонімічного ряду, де домінантами виступають слова *дія* (ССУМ 2001 1: 425) і *твір* (ССУМ 2001 2: 729). Багатозначну лексему *робота* автори словника відносять до різних синонімічних рядів, домінантами яких виступають інші слова: *виріб* і *діяльність*² (ССУМ 2001 1: 202, 426), *праця*¹ (див. вище), *справа*¹ (ССУМ 2001 2: 667, 729) і *твір*¹ (див. вище). Лексема *труд* входить до двох синонімічних рядів, домінантами яких виступають *праця*¹ і *твір*¹ (див. вище).

Як вже зазначалося, важливість концептосфери РОБОТА для української лінгвокультури підтверджує її розгалужена мовна концептуалізація, зокрема наявність синонімічних рядів, члени яких перебувають в антонімічних відношеннях між собою. З одного боку, це слова на позначення людини, яка любить працювати: «*трудівник* (той, хто багато й старанно працює), *працівник*, *робітник*, *подвійник* (розм.), *трудар* (уроч.), *трудяга* [*труддяка*] (розм.), *робітяга* (розм.), *трудовник* (заст.); *працелоб*, *трудолоб* [*трудолобець*] *рідко* (людина, яка любить працю, вміє добре працювати)» (ССУМ 2001 2: 764–765). З іншого, це слова на позначення людини, яка працювати не любить: «*нероба* (розм.) 'той, хто проводить час у неробстві, веде бездіяльне життя', *нероб* (розм. рідше), *бездільник* (заст.), *пустопляс* (зневажл.); *лобур* (зневажл., лайл.), *лобуряка* (підсил. зневажл., лайл.), *лоботряс* (зневажл., лайл.), *лоб* (зневажл., лайл.) 'перев. про здорового на вигляд хлопця або чоловіка' (ССУМ 2001 1: 1004).

Антонімічні зв'язки для слів *праця* / *робота* / *труд* словники не фіксують, хоча у словнику Л. М. Полюги знаходимо антоніми *працьовитий* 'який сумлінно ставиться до роботи, любить працювати, роботящий,

працелюбний, трудолюбивий, трудолюбний' і *лінивий* 'який не любить працювати, ледачий, непрацьовитий, байдикуватий, ледацюга' (Полюга 2004: 157). Значна кількість синонімів, через які надано тлумачення цих двох антонімів, ще раз підтверджує значущість критерію ставлення людини до праці в її оцінці для носіїв української ментальності.

4.3. Деривати

Як зазначає Т. В. Радзівська, в українській мові є чимало слів, пов'язаних із трьома основними лексемами *праця*, *робота*, *труд*, які відображають специфіку концептуалізації цієї сфери (Радзиевская 632). Проте в кількісному й змістовному відношенні деривати цих лексем представлені в українській мові нерівномірно.

Так, із коренем *прац*-, за даними *Словники України on-line*⁴, виокремлено понад 110 дериватів. Частина з них вербалізує різні темпоральні, фазові тощо аспекти процесу: *недопрацювати*, *одпрацьовувати*, *перепрацювати*, *попрацювати* тощо. Дієслівні деривати *запрацьовуватися* або *запрацюватися* позначають великий ступінь „занурення” в працю: ‘заглиблюючись в роботу, не помічати нічого або дуже втомлюватися’; подано також стійкий вираз *запрацьовуватися (запрацюватися) на смерть* – ‘працювати надміру, до виснаження’ (СУМ 3: 277). Оскільки умови праці не завжди були належними, а людині часто доводилося працювати понад силу, в українській мові виникло слово *спрацьованийий*, що означає, зокрема, «дуже ослаблений, знесилений тривалою або тяжкою працею» тощо (СУМ 9: 596). Значна частина дериватів позначає різні соціальні аспекти праці: *непрацездатний*, *непрацездатність*, *непрацюючий*, *працевлаштований*, *працевлаштовувати*, *працевлаштуватися*, *працевлаштування*, *працевлаштувати*, *працевлаштуватися*, *працедавець*, *працездатний*, *працездатність* тощо. Існує також слово *співпраця* «спільна з ким-небудь діяльність» (СУМ 9: 519) (пор. *współpraca*, *сотрудничество*, *cooperation* тощо). Крім того, в українській мові існує чимало дериватів, які концептуалізують ставлення людини до праці, що засвідчує важливість цього аспекту в українській культурі: *працелюб*, *працелюбний*, *працелюбність*, *працелюбство*, *працьовитий*, *працьовитість*, *працьовито* тощо.

Утворень із коренем *робот*- (*робіт*-) у *Словники України on-line* зафіксовано близько 260. Така велика кількість дериватів пояснюється як тим, що саме утворення із цим коренем є найчастотнішим засобом

⁴ *Словники України on-line* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua>.

вербалізації аналізованої концептосфери в українській мові, так і багатозначністю цього кореня (див. вище приклади дефініцій лексеми *робота*).

Різні соціальні аспекти зазначеної концептосфери позначають слова *безробітний, безробіття, виробник, виробництво, виробничий, робітник, робітниця* тощо. Для позначення різних видів професійної діяльності існує ряд складних слів: *виробничо-диспетчерський, виробничо-навчальний, виробничо-споживчий, виробничо-територіальний, виробничо-технічний, виробничо-технологічний, виробничо-фінансовий* тощо. У СУМі зафіксовано також деривати радянської доби: *робітничо-селянський, робітфак, робітфаківець, робітфаківка, робкооп, робкоп, робкор, робкорівський* тощо.

Частина дериватів із коренем *роб-* позначає фазові, темпоральні тощо аспекти відповідного процесу: *доробити, доробка, дороблений, дороблення, недоробити, недоробка, недороблений, недоробленість, недороблення, недороблювання, недороблювати, недоробляти, перероблений, перероблення, перероблюваний, перероблювання, перероблювати* та ін.

Чимало слів із цим коренем вербалізують такі важливі аспекти відповідної концептосфери, як „одержання плати”, „забезпечення кого-небудь або придбання чогось”: *доробок, заробіток, заробити, заробітний, заробіток, заробляння, заробляти, заробітчанин, заробітчанина, підробіток* тощо. Слово *заробітчанин* у словнику Б. Грінчека отримало дефініцію з експліцитно невираженою оцінкою: „Работникъ, идущій на заработки” (Грінченко 1958 2: 90). Натомість у СУМі вказано такі значення 1) ‘той, хто ходить на заробітки, працює на поденних і строкових роботах’ із позначкою *заст.* і 2) ‘той, хто працює лише заради грошей, керуючись корисливими інтересами’ із позначкою *розм.* (СУМ 3: 293), де друга частина дефініції виражає негативну оцінку, оскільки комуністична ідеологія засуджувала заробляння грошей як таке.

Крім того, частина дериватів із коренем *роб-* виражає різне ставлення до роботи: це зменшено-пестливі або зневажливі слова *робітка* (див. СУМ 8: 585), *робітонька* і *роботонька* (СУМ 8: 588). Інші деривати із цим коренем надають оцінку людині за її здатністю або ставленням до роботи: це *роботяга, роботяжечка, роботящий* з одного боку, та *нероб, нероба, неробство* з іншого.

Частина утворень із цим коренем має синоніми серед дериватів із коренем *прац-*, пор.: *співробітник, співробітництво, співробітничати* і *співпрацювати, співпраця, співпрацівник*. Натомість синонімічних дериватів із коренем *труд-* у словнику не зафіксовано, пор., наприклад,

деривати *працедавець* «те саме, що роботодавець» із позначкою *рідко* (СУМ 7 520) і *роботодавець* «той, хто дає, пропонує кому-небудь роботу, наймає робочу силу» (СУМ 8 588) за відсутності аналогічного утворення з коренем *труд-*.

Проте повної взаємозамінності між словами *робота* і *праця* та їхніми дериватами в українській мові немає, пор., наприклад *запрацьовувати* / *запрацювати*, які означають «почати працювати» і (з позначкою «рідко») «те саме, що *заробляти*» (СУМ 3: 277) і *заробляти* / *заробити*, для яких словник подає цілу низку значень, «працюючи, набувати права на одержання плати або одержувати плату за виконувану роботу», «здобувати що-небудь завдяки праці», (на кого – що) «працювати з метою забезпечення кого-небудь або придбання чогось», (на що чим) «виконувати певну роботу для одержання плати на які-небудь потреби»; «заслужувати що-небудь своїми вчинками, поведінкою, діяльністю»; «діставати яке-небудь покарання за свої вчинки»; «мати якийсь зиск, вигоду внаслідок певних дій, продажу, спекуляції і т. ін.; наживатися» тощо (СУМ 3: 293).

4.4. Фразеологізми

Кількість фразеологічних одиниць зі словами цієї групи порівняно невелика. В академічному словнику подано лише запозичений фразеологізм \diamond *Сізіфова праця (робота)*, книжн., – «про безплідну й виснажливу працю» (див. СУМ 9: 216). У фразеологічному словнику української мови подано також фразеологізми *докладати / докласти сили (зусиль, праці)* «виявляти надзвичайну старанність, наполегливість у роботі, у здійсненні чого-небудь» (ФСУМ 1: 259)⁵ і *шкода [ї] заходу (праці)* – «нічого не виїде» (ФСУМ 1: 964).

Фразеологізми з елементом *робота* розподілені у СУМі відповідно до значення, яке вони експлікують (див. вище): 1) \diamond *брати в роботу* кого – «розправлятися з ким-небудь; лаяти, сварити когось за якусь провину» (СУМ 1: 228); *входити (увійти) в роботу* – «призвичаюватися, звикати до своїх обов'язків» (СУМ 8: 587); *лежача робота* – «робота, яка не потребує зусиль, напруження сил» (СУМ 4: 470); *мокра робота (справа)* – «злочин, переважно пов'язаний із вбивством» (СУМ 4: 782); *панська робота* – «робота на панів» (СУМ 6: 50); 2) \diamond *чисті роботи* що – «хтось виготував що-небудь» (СУМ 8: 587); 4) \diamond *горить діло (робота і т. ін.) в руках (під руками)* у кого – «швидко і успішно робиться що-небудь» (СУМ 2: 130); *Єгипетська робота* – «тяжка, виснажлива праця»

⁵ У «Фразеологічному словнику української мови» Г. М. Удовиченка подано варіант цього фразеологізму *прикласти праці* (Удовиченко 1984 2: 160).

(СУМ 2: 495); 5) \diamond *ставати (стати) на роботу* – ‘влаштуватися працювати у кого-небудь, десть’ (СУМ 8: 587); 6) \diamond *здавати (здатти) морожи (роботи і т. ін.) кому* – ‘обтяжувати кого-небудь нелегкими, неприємними справами’ (СУМ 3: 101); *мати роботу з ким – чим* – ‘морочитись, клопотатися з ким-, чим-небудь’ (СУМ 8: 587); *робота лежить* – ‘не здійснюється, не виконується те, що потрібно комусь зробити’ (СУМ 4: 469); *робота не береться* кого – ‘не хочеться працювати, робити кому-небудь’ (СУМ 1: 230); *роздавати (роздати) роботу кому* – ‘доручати усім або багатьом виконати щось’ (СУМ 8: 661).

У *Фразеологічному словнику української мови* В. М. Білоноженка та ін. знаходимо фразеологізми *не варт (не вартий) товар роботи* ‘недоцільно робити що-небудь’ (ФСУМ 2: 887) і *уганяти коло роботи* ‘працювати з завзяттям, з запалом’ (ФСУМ 2: 910). У словнику Г. М. Удовиченко подано також фразеологізми *закипіла робота* – ‘швидко із завзяттям (працювати, розгортати яку-небудь діяльність)’ (Удовиченко 1984 1: 197), *робота з рук валиться* ‘не виходить, не вдається що-небудь (від недомагання, перевтоми, поганого настрою тощо)’; *робота не під шапку* кому ‘працювати завзято, з охотою’; роботи завалились кому – ‘багато клопоту, вповні бути завантаженим чим-небудь’ (Удовиченко 1984 2: 183) і *чи варт товар роботи* – про яку-небудь справу, яка не виправдовує себе, не варта клопоту (Удовиченко 1984 1: 253).

Зі словом *труд* у СУМі зафіксовано лише один фразеологізм: \diamond *Гору (гори) труда витрудити* ‘дуже багато попрацювати’ (див. СУМ 1: 520). У словнику Г. М. Удовиченка знаходимо, окрім вищезгаданих, варіант *Сізіфів труд* (Удовиченко 1984 1: 200).

Серед розглянутих фразеологізмів можна виділити декілька типів. Це, по-перше, фразеологізми, де *праця* або *робота* отримують характеристику стосовно її важкості, напруженості (*Сізіфова, Єгипетська, лежача*); по-друге, це сполучення слів, де зазначається її вид (*мокра робота; панська робота*). Крім того, у сполученнях із дієсловами реалізуються різні моделі, наприклад, у дієслівному сполученні *входити (увійти) в роботу* реалізується метафора КОЙТЕЙНЕР (Lakoff, Johnson 1980: 29–30); в інших фразеологізмах *робота* постає певним предметом (*робота з рук валиться, роздавати (роздати) роботу кому*), цінністю (*не варт (не вартий) товар роботи*) або персоніфікується (*робота не береться* кого).

5. Анкетування

Анкетування проведено протягом 2013–2014 рр. Було опитано студентів Львівського національного університету імені Івана Франка,

Національного університету *Львівська Політехніка* та його науково-консультативного центру в м. Хмельницький (Хмельницька обл.). Анкети містили питання про статтю і вік респондента, місце його народження, рідну мову та спеціальність, за якою він / вона навчається. Основне питання в анкетах звучало так: *Що таке, на Вашу думку, справжня робота?* або *Що таке, на Вашу думку, справжня праця?* Кожен респондент отримував анкету лише з одним із цих питань. Відповіді на анкети, які містили питання про *роботу*, надали 63 респонденти чоловічої та 74 респонденти жіночої статі, а на анкети з питанням про *працю* – по 62 респонденти чоловічої та жіночої статі.

Аналіз анкет із питанням про *роботу* виявив, що гіперонімами та когіпонімами цього слова для мовців є *діяльність, процес, праця, дії; завдання*; справжня робота *є одночасно хобі*. З одного боку, важливим для *роботи* є те, що вона *приносить задоволення, подобається та виконується з любов'ю; це те, що людина хоче робити, нею цікаво займатись*. З іншого боку, вона повинна приносити *хороший зарібок, дохід, дає можливість заробити гроші на нормальне життя, дає змогу забезпечувати сім'ю*. Крім того, справжня *робота* – це та, яка *приносить користь як собі, так і суспільству*.

Характерною рисою справжньої *роботи* є те, що вона повинна відповідати справжньому *покликанню* людини, бути *сродною*; людина повинна *бути на своєму місці*. Така *робота*, на думку респондентів, *є відпочинком*, вона *легка і не повинна надто сильно втомлювати*. Це уявлення, укорінене в українській лінгвокультурі, тісно пов'язане з ідеями Григорія Сковороди, який вважав, що *сродна робота / праця* не є важкою, оскільки відповідає істинному призначенню людини (див. у *Концептосфера РОБОТА у філософсько-релігійних текстах*).

Справжній *роботі*, на думку респондентів, *можна віддати всього себе, це те, чому людина присвятила своє життя*. Саме така *робота* дозволяє *розкрити свої таланти, допомагає реалізувати себе*; вона *духовно збагачує* та надає *можливість розвитку себе як особистості*. Важливою є також *результативність роботи*: вона *приносить корисний результат, плоди в майбутньому* тощо. Іншими важливими особливостями *роботи* є її *систематичність і постійність (кожного дня / кожного ранку, стабільно круглий рік тощо)*. Частина респондентів зазначила також, що *робота* повинна відповідати фаху (*за спеціальністю; професійна*). Бажано також, щоб вона здійснювалася *у приємному колективі*.

Аналіз анкет із питанням про *працю* виявив, що гіперонімами та когіпонімами цього слова для мовців є такі: *діяльність, дія, діло, про-*

цес, робота, труд, заняття, здійснення, намагання, справа, старання, труд, хобі. Праця може бути як фізичною (на своїй землі; фізична; фізичне навантаження тощо), так і розумовою (вимагає розумових зусиль; духовна; інтелектуальна праця; наполегливе навчання тощо). Як і робота, справжня праця повинна приносити задоволення; приносить моральне задоволення тощо. З одного боку, вона подобається; виконується з любов'ю; для душі; приносить радість самій людині та оточуючим; ніколи не надійсть. З іншого боку, вона гідно винагороджується, приносить кошти для проживання; це метод заробляння певних коштів, можливість отримувати достатню суму грошей; те, чим ми займаємось, щоб забезпечити себе і близьких тощо. Праця також здійснюється для особистого і суспільного блага, з користю для суспільства; вона приносить користь іншим, приносить користь виконавцю та його оточенню, приносить користь для близьких тощо.

Суттєвою для праці є її відповідність покликанню; як і робота, праця повинна бути *сродною*. Проте, на відміну від роботи, праця вимагає від людини зусиль, про що свідчать відповіді здійснення чогось із максимальними можливими зусиллями; навантаження на організм людини; не завжди є легкою; незважаючи, чи це є важко; певні зусилля; прикладання зусиль; сукупність людських зусиль, які супроводжуються фізичною втомою; у поті чола тощо. Праця вимагає від людини самовідданості: справжня праця – це та, в яку людина вкладає душу і серце, від душі, від щирого серця, віддає всі сили і старання тощо. Праця є шляхом вдосконалення себе; це те, що робить тебе людиною і те, без чого людина деградує і втрачає себе.

Важливою рисою справжньої праці є її результативність: вона дає певні плоди, спрямована на досягнення певного результату тощо. Так само, як і робота, праця повинна бути систематичною і здійснюється *все життя*; це постійний, щоденний труд. Проте, на відміну від роботи, для праці дуже важливою є мета: *аби досягти чогось або отримати досвід*; те, завдяки чому людина досягає певних цілей; цілеспрямоване виконання поставлених завдань тощо, – а також якість праці, сумлінність у її виконанні: це те, що людина виконує сумлінно, справжня праця є наполегливою тощо.

6. Праця та робота в асоціативних словниках

Оскільки в українському мовознавстві існує давня традиція психолінгвістичних досліджень, в асоціативних словниках української мови можна знайти результати асоціативних експериментів для

слів-стимулів *праця* і *робота* за різні роки. Як зауважує Є. Бартмінський, порівнюючи психолінгвістичні експерименти з анкетуванням (когнітивним тестом), асоціації змінюються залежно від контексту ситуації (Bartmiński 2014: 324). Зокрема, значний вплив має політична ситуація, свідченням чого є зафіксовані у Словнику Н. П. Бутенко ідеологічно марковані реакції на стимул *робота*, характерні для радянського періоду, наприклад: *комсомольська, партійна* (Бутенко 1989: 251–252). У *Славянском ассоциативном словаре* поруч із реакціями *завод, колгоспника*, бачимо реакцію *за кордоном* (САС 2005: 191), що відбиває реалії нового часу. Реакції на стимул *праця* представлено в *Словнику асоціативних норм української мови*, укладеному Н. Бутенко (1979: 62–63). Як і у випадку зі стимулом *робота*, частина реакцій відбиває специфічні реалії епохи: *народна 3, комуністична 2, будзгаїн, Маркс, соціалістична, ударна* (Бутенко 1979: 62–63).

Оскільки асоціативні реакції є гетерогенними за змістом (Bartmiński 2014: 323), вони експлікують у свідомості носіїв певної мови та культури концептуальні структури різного типу. Тому стимул *робота* викликає, з одного боку, реакції *добра, гарна, задоволення, надихає, приємна*, а з іншого, – *важка, тяжка, втома, муки, ненависть* тощо (УАС 1: 270). Аналогічну картину спостерігаємо зі стимулом *праця*, що викликав реакції *вдячна, добра, насолода, натхнення, облагороджує, потрібна, цікава та важка, рабство, стомлююча, тяжка, хабарі* тощо (УАС 1: 260).

Таким чином, відповіді на питання анкет про справжню *роботу* і *працю* дають змогу експлікувати риси цих концептів, характерні для української лінгвокультури. Зокрема, вони демонструють значущість покликання до певного роду діяльності для людини. Аналіз даних асоціативних словників показав змінність концептів *робота* й *праця* в різних історичних умовах, а також виявив гетерогенність відповідних концептуальних структур.

7. Текстові дані

7.1. Паремії

Кількість паремій з опорними словами *праця, робота, труд* (також *діло* або *справа*) і їхніми дериватами в українській лінгвокультурі вражає. Навіть приблизний підрахунок цих паремій та їхніх варіантів у збірниках Матвія Номиса (1864), Івана Франка (1901, 1905, 1907 тощо) та інших виявляє понад 500 одиниць і їхніх варіантів.

Значна кількість паремій будується на певному протиставленні. Як зазначає Михайло Пазяк, „улюбленим прийомом архітекtonіки при-

слів'їв є контраст понять, предметів, дій, ознак і под. Такі зразки знаходимо майже у всіх тематичних групах . . .” (Пазяк 1989: 38–39). У пареміях про *працю* М. Пазяк (1989: 34) виокремлює передусім такі тематичні групи: „праця як життєва необхідність (*Праця чоловіка годую, а лінь марнує, Праця чорна – білий хліб*), робота і її винагорода (*Без трудів не їстимеш пирогів, Будеш трудитися – будеш кормитися*), ставлення до праці (*Була б лише охота – наладиться кожна робота, Де нема охоти, там нема роботи*), невідповідність праці її наслідкам (*Від трудів праведних не наживеш палат камінних, Наші такі дорібки: нема хліба ані дрібки*), осуд ледарства (*їсть за вола, а робить за комара, При їді мліє, при роботі пріє*), осміювання бракоробства (*Косо-киво, аби живо, Зробили спішно, та вийшло смішно*) тощо”.

Цей розподіл на тематичні групи накладається на складну систему протиставлень, члени яких можуть бути пов'язані різними видами відношень. Наприклад, важливість ставлення до праці підкреслюють прислів'я, які містять корелятивну пару *охота – робота*, члени якої пов'язані причинно-наслідковими відношеннями різної спрямованості: *Була б тільки охота – наладиться і робота* (Іваньо 1959: 34; ПП 275); *Була б охота, а робота найдеться* (Іваньо 1959: 45; ПП 275); *Була б охота, піде на лад всяка робота* (УНПП 412; ПП 275); *Застав його до роботи, як у нього нема охоти* (Плавюк 1946: 133); *Де нема охоти, там нема роботи* (УПП 408); *Яка охота, така й робота* (Плавюк 1946: 237) тощо. У прислів'ї *Годі так робити, як хотіти, треба так, як могли: трохи вдень, трохи вночі* (Франко 1909: 19) з'являється протиставлення *хотіти – могли*, до якого додається ще одне протиставлення: *вдень – вночі*. У прислів'ї *Післав бог роботу, та забрав чорт охоту* бачимо потрійне протиставлення: *Бог – чорт, післав – забрав, робота – охота* (ППП 284).

Надзвичайно важливим для української лінгвокультури є протиставлення *робота – їжа*. З одного боку, праця в цих прислів'ях виступає способом заробити на їжу: *Будеш трудитися – будеш кормитися* (УНП 112; ПП 284). З іншого боку, вважається, що існує залежність між тим, як людина працює, і тим, як вона їсть: *Хто лінивий до їди, той лінивий до роботи* (Франко 1910: 474); *Хто не вміє на хліб робити, той не вміє й хліба вкрити* (Франко 1909: 241). Якщо людину погано годувати, від неї не варто чекати якісної праці: *Годують, аби не здох, а робить, аби не впрів* (Плавюк 1946: 281), *Треба робити, то треба й їсти* (УПП 87).

Частина прислів'їв цієї групи виражає іронічну оцінку небажання працювати: *До роботи – «йой!», а до їди «гой!»* (Іваньо 1959: 93); *До роботи не силуйте, а до їди – таки бийте* (Плавюк 1946: 283); *Їсти*

мастак, а до роботи ледак (Іваньо 1959: 93); *Як їсть, так нагріється, а як робить, так ізмерзне* (Номис 1864: 212; УНП 223). У прислів'ях: *Жило би ся пишно, їло би ся смачно, та робити лячно* (Франко 1907: 121); *Їло би ся сласно, а робити страшно* (Номис 1864: 239; Франко 1907: 225) протиставлення *роботи* – *їжі* супроводжується вираженням відчуття страху перед роботою.

У прислів'ях цієї тематичної групи часто використовуються гіпербола та літота, наприклад: *Їсть за трьох, а на роботі й за одного не впорається* (Іваньо 1959: 93); *Їсть за вола, а робить за комара* (Комаров 1890: 48). Трапляється також протиставлення свійських тварин, яких використовують у сільськогосподарських роботах, іншим, наприклад: *Їсть, як кінь, а робити й за пса не хоче* (Франко 1907: 258); *Працюй, як коняка, а їж, як Рябко* (УПП 86) тощо.

Опозиція *робота* – *їжа* може ускладнюватися також протиставленням *гірко* – *солодко*: *Гірко зароби, а солодко з'їж* (Номис 1864: 194; Плавюк 1946: 132; УПП 274); *Гірко зароблене солодко їється* (Іваньо 1959: 46); *По гіркім труді солодкий обід* (Франко 1909: 226); *Хоч гірко зароблю, але солодко з'їм* (Плавюк 1946: 65).

Хліб як основний продукт харчування служив для українців символом добробуту: *Без роботи ані хліба, ані хати* (ПП 276), *Треба їти на заробітки, бо вдома хліба ані дрібки* (Плавюк 1946: 132), *Треба працювати, аби кавалок хліба мати* (Плавюк 1946: 265) (пор. також *Без праці не будуть калачі* – Номис 1864: 139). Зауважимо, що гроші як винагорода за працю з'являються у прислів'ях значно рідше: *Трудова копійка годує довіку* (Номис 1864: 193).

Менш представленим є протиставлення *робота* – *пиття*: *Добре їсти й пити, а нічого не робити* (Плавюк 1946: 103), *Як до праці – руки дрижать, а чарочку добре держать* (УНП 224). Значно більше прислів'їв експлікують протиставлення *роботи*, з одного боку, і *танцю*, *розваг*, з іншого: *Аби танцювати вмів, а робити й лихо з ним* (УПП: 410); *До роботи мама, а до танцю сама* (Плавюк 1946: 283); *До роботи недужа, а до танцю, як ружа* (Плавюк 1946: 221); *До роботи плачучи, а до танців скачучи* (Іваньо 1959: 93) і *Видимо, як гуляють, а не видим, як роботають* (Франко 1901: 187).

Не менш важливим є протиставлення слова і дії. Народна мудрість вважає, що *Легко говорити, та не так легко зробити* (Плавюк 1946: 180) і *Легше говорити, ніж зробити* (Номис 1864: 108) та закликає: *Більше роби та менше говори* (Номис 1864: 254), *Губою говори, а руками роби* (Іваньо 1959: 154; Номис 1864: 215; УПП 273).

У прислів'ях, де йдеться про винагороду за працю, зустрічаємо також протиставлення *зароблене* – *вкрадене*: *Зароблена копійка краще краденого карбованця* (НС 103); *... краще за краденого карбованця* (УПП 276); *Зароблений сухар краще краденого бублика* (УПП 85; НС 62). Контрастом до цих прислів'їв, що стверджують певні моральні норми, звучить інше: *Не все так робиться, як законам хочеться* (Плавюк 1946: 291).

Значна частина прислів'їв цієї тематичної групи вказує на невідповідність праці її наслідкам: *Доробився хліба, аж зійшов на діда* (Номис 1864: 195); *Доробився хліба, як зубів не стало* (Франко 1907: 32); *Заробив на сіль до оселедця* (Номис 1864: 192; Франко 1907: 156; Плавюк 1946: 132); *Заробив три вирви в шию, а четверту навздогінці* (УПП 85); *Заробив на хребет та й в губу* (УПП 498); *Заробила Гапка чортового батька* (УПП 85); *Наші такі дорібки: нема хліба ані дрібки* (Плавюк 1946: 109; ПП 282); *Про такі заробітки будуть босі жінка й дітки* (ПП 285) тощо.

До цієї ж групи належать паремії зі зв'язком *робота* – *горб*, у яких стверджується неможливість розбагатіти від роботи: *Від роботи аж згорбився* (Іваньо 1959: 45); *Від роботи не будеш багатий, а будеш горбатий* (Плавюк 1946: 133); *Доробився горба на плечах* (Франко 1907: 32).

У прислів'ях, де йдеться про якість та інтенсивність праці, надано гіперболізований опис різних фізіологічних наслідків навантаження на людський організм: *Працюєм до сьомого поту* (УНП 15; УПП 82), *Працюєш, працюєш до кривавого поту* (УПП 14), *Працюєм до синього поту* (Номис 1864: 195; УПП 275); *Роблю, аж ми очі з голови лізуть* (Франко 1909: 23), *Роблю, аж ми шкіра з рук лізе* (Франко 1909: 23), *Роблю, аж си рук не чую* (Франко 1909: 23). Робота, на яку людина не шкодуючи витрачає свої сили, отримує позитивну оцінку: *Щира праця мозольована* (УПП 271).

Великою за обсягом є тематична група прислів'їв, які виражають ставлення до праці. Про того, хто любить і вміє працювати, кажуть *І на камені доробиться* (Франко 1907: 239), натомість неробство засуджується: *Він би робив, та в його рукава болять* (Номис 1864: 213); *Нероба гірше пияка* (Франко 1908: 444; Плавюк 1946: 224); *Праця чоловіка годувє, а лїнь марнує* (УНП 111); *Ти тільки зробиш, що кіт наплаче* (Франко 1909: 24). Неякісна, поспішна праця викликає негативне ставлення, що знаходить вираження у великій за обсягом групі прислів'їв: *Зробили спішно, та коли б воно не вийшло смішно і Хто скоро робить, той сліпих родить* (УПП 530). Бракоробство у прислів'ях осміюють: *Він так робить, як піп через ріку паски святить* (Франко

1909: 19); *Зробив з дуба сірник* (УНП 303); *Зробив з дуба шпичку* (Номис 1864: 146); *Зробив – на собаку мале, на кішку велике* (Номис 1864: 217; УНП 302; УПП 444); *Не годно зробити, тільки зіпсувати* (УПП 448) тощо. Проте в прислів'ях представлена й протилежна точка зору: *Добре їсти й пити, а нічого не робити* (Плавюк 1946: 103); *Сьогодні святого нероба, хто не робить, того не візьме хвороба* (Плавюк 1946: 224).

Неоднозначними є співвідношення роботи та розуму. По-перше, це протиставлення *розуму й сили*: *Не робить сильне, але спосібне* (Франко 1909: 21), *Не силою роби, да розумом, не серцем, да обичаєм* (Номис 1864: 113). По-друге, це протиставлення *роботи і знань* або *вмінь*: *Бодай усе вміти, а не все робити* (Франко 1909: 240); *Бодай усе знати, та не все робити* (Плавюк 1946: 281).

Робота в прислів'ях може зазнавати певної персоніфікації, і тоді вона виконує по відношенню до людини різноманітні функції: *Робота мучить, зате годує й учить* (Іваньо 1959: 49), *Робота мучить, кормить і учить* (Плавюк 1946: 282).

Важливим є також зв'язок концептосфери РОБОТА з протиставленням **свій – чужий**, причому переважно зустрічаємо негативно маркований член цієї опозиції у різноманітних за змістом прислів'ях: *Чужої роботи ніколи не переробиш* (Іваньо 1959: 51); *За чужою роботою й світу не бачить* (УПП 89); *На чужу роботу дивитися – ситому не бути* (УПП 273); *Чужа праця боком вилізе* (Номис 1864: 203; УНП 110); *На чужий труд ласий не будь* (Номис 1864: 203); *Не доспала, не доїла, бо на чужих усе робила* (Плавюк 1946: 281); *Хто вже звик чужим жити, той і не здужає робити* (УПП 374). Натомість елемент *свій* зустрічається значно рідше: *Виробив свою силу на дідьчу маму* (Франко 1901: 187); *За свою працю хоть напийся, Яцю* (Франко 1907: 598); *Не зарікайся всього робити, тільки свого вуха вкусити* (Франко 1907: 156), *За свій труд попав у хомут* (НС 61). У різних збірниках зафіксовано також прислів'я, що відрізняються лише елементами *свій – чужий*: *На чужій роботі не збагатієш, а згорбатієш* (Іваньо 1959: 48) і *На своїй роботі не збагатієш, а загорбатієш* (Номис 1864: 202; УПП 84).

Ще одна опозиція, яку знаходимо у прислів'ях про роботу, – це *молодість – старість*: *Хто змолоду працює, той на старість панує* (УПП 272).

Важливими також є початок і кінець роботи. З одного боку, від успішного початку залежить вдале завершення справи: *Добрый початок – то половина роботи* (Плавюк 1946: 263); *Добре начало половину діла вкачало* (УПП 271); *Добре роби, доброго і кінця дожидай* (УПП 272); *Добре начало – половина діла* (Номис 1864: 195); *За початком діло*

становиться (Номис 1864: 195; УПП 271), – а з іншого, початок роботи не означає, що вона буде доведена до кінця: *Всьо зачинає, нічого не кінчить* (Франко 1905: 281); *Хто много зачинає, той мало кінчить* (Франко 1907: 162). Завершення роботи також є надзвичайно важливим: *Кінець – ділу вінець* (Плавюк 1946: 157; Номис 1864: 195; УПП 272); *Кінець діло рішає* (УПП 272); *Кінець діло хвалить* (Номис 1864: 195; Франко 1907: 289; УПП 272; НС 96); *Смотри кінця кожній справі* (Номис 1864: 52).

Прислів'я надають також рецепти боротьби з прокрастинацією: *Що маєш робить, то зроби сьогодні, а що маєш з'їсти сьогодні, то з'їж завтра* (Номис 1864: 215; УПП 270; НС 95); *Що нині маєш зробити, не відкладай на завтра та Що нині зробиш, то завтра як знайдеш* (Франко 1908: 448).

У низці прислів'їв про роботу зустрічаємо згадку про домашніх або диких тварин. Свійські тварини виступають еталоном важкої праці: *Все в роботі, як віл у ярмі* (Франко 1909: 27; Плавюк 1946: 283); ... *як кінь у кираті* (Франко 1909: 27). Натомість людину, яка не любить працювати, порівнюють із псом / собакою: *Ховається від роботи, як собака від мух* (УНП 223; УПП 406); *Тобі так хочеться робити, як старому псові в завірюху брехати* (Номис 1864: 213). Саму роботу протиставляють диким тваринам: *Робота – не ведмідь, у ліс не втече* (УПП 406); *Робота – не вовк, до ліса не втече* (НС 17); *Робота не заєць, не втече* (Плавюк 1946: 283). Як еталон для порівняння (позитивного або негативного) можуть виступати також комахи, пор.: *Добрий чоловік без роботи, що й бджола без меду* (Плавюк 1946: 281); *Стільки зробив, як комар надзижсчав* (УПП 422).

Цікаво, що у прислів'ях виражене неоднозначне ставлення до роботи спільної та індивідуальної, пор.: *Робота спільна, що пісня весільна* (Іваньо 1959: 140) і *Усе добре робити, але не разом* (Франко 1909: 24).

7.2. Концептосфера РОБОТА у філософсько-релігійних текстах

Формування концептосфери РОБОТА в українській лінгвокультурі відбувалося протягом кількох століть. Дослідження становлення відповідних концептів і їхніх конотацій можливе завдяки пам'яткам писемності, що збереглися до наших днів. Дмитро Чижевський вважав, що „[я]к найважливіший момент історичного розвитку національного українського характеру слід розглядати природу України, цей сталий фон української історії, та два історичні періоди – часи князівської влади і епоху бароко” (Чижевський 2005: 40).

Релігійно-філософська думка християнської княжої доби надавала праці величезне значення та вбачала в ній найвище мірило „богокорисності” людини, свідченням чого є твори Іларіона Київського, Феодосія Печерського, текст *Ізборника 1076 року* тощо.

Іларіон Київський – перший церковний ієрарх із русинів, київський митрополит з 1051 р., теолог і філософ, один з книжників князя Ярослава Мудрого. Найвідомішим серед його творів є *Слово о Законѣ и Благодати*, створене найімовірніше між 1037–50 р. У його творах бачимо протиставлення труда як духовного подвигу (*о владыко, царю и боже нашъ, высокъ и славне, челоуѣколюбче, въздаяи противу трудомъ славу же и честь*) і підневільної роботи (*работнаа Агаръ и свободнаа Саръра; работнаа прѣжде, ти по томъ свободнаа*) (Іларіон Київський 1963: 170, 154).

У працях іншого церковного діяча того часу – Феодосія Печерського, якого можна вважати одним із засновників полемічного жанру, значення слова *труд* розширюється – це вже праця на благо тих, хто потребує допомоги: *лѣпо бо бяше намъ от трудовъ своихъ крѣмити убогыя и странныя, а не празднымъ пребывати, прѣходити от келии въ келию* (Феодосій Печерський 1947).

З. Козирева вважає, що розмежування труда й роботи відбувалося за вектором „горішнє” – „долішнє”: „вектор «труда» спрямований догори – від життя тіла до життя духу; «приземлений» вектор «роботи» як діяльності підневільної, примусової таких смислів не розкриває” (Козирева 2009: 118), а отже, ставлення до праці в ті часи залежало передусім від того, чи вона була вільною, чи підневільною.

У XV–XVI ст. відбувається розповсюдження гуманістичних ідей, носіями яких виступають Юрій Дрогобич (1450–1494), Павло Русин (1470–1517), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) та ін. Найвідомішим ученим доби Відродження став Юрій Котермак із Дрогобича, його ставлення до праці відроджувало духовні засади Київської Русі. У присвяті Папі Римському у вступі до книги *Прогностична оцінка поточного 1483 року* він писав:

[1] *Більшість тепер виставля напоказ свої праці, святотче,
Дбаючи щонайпильніш про честолобство та зиск.
Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:
Роду людському аби тільки б корисні були.* (Дрогобич 1988: 444).

Польський та український поет і мислитель доби Відродження Павло Русин із Кросна (підписувався як «Паулос Рутенус»; жив близько 1470–1517), звертаючись до свого учня, польсько-литовського поета Йоана Вислоцького, писав про працю так:

[2] *Світлий душею, мов сніг, забирайся до справжньої праці:
В ній лиш одкриєш, повір, істини обрис чіткий.*

...

*Може й, натомил крило, над землею звившись уперше,
Все ж то легкою стає праця, що в звичку ввійшла.* (Павло Русин 1988: 448–450).

Станіслав Оріховський (підписувався як «Orichovius Roxolanus»; 1513–1566 рр.), польський релігійний і освітній діяч русинського походження, у «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» закликав його цінувати інтелектуальну працю:

[3] *Саме тому талановитих і вчених оточує він (король – СМ) увагою, –
цінує їхню працю і певен, що і в майбутньому ці мужі знадобляться для
республіки.* (Оріховський-Роксолан 1988: 125).

Найвизначніший український письменник-полеміст кінця XVI – початку XVII ст., релігійний діяч Іван Вишенський (близько 1550–1621), у творчості якого Дмитро Чижевський вбачає початки українського бароко (Чижевський 1956: 264), вважав, що джерелом багатства панів є праця кріпаків, і виступав за знищення будь-якого «мирського» зла:

[4] *Не ваши милости ли сами обнажаєте, из оборы конѣ, волю, овцѣ
у бѣднѣх подданных волочите, дани пѣняжнѣе, дани пота и труда, от них
вытягаєте, от них живо лупите, обнажаєте, мучите, томите, до комяг
и шкут безвременно, зимою и лѣтом, в непогодное время, гоните... , а бѣднѣе
подданне и ден и ноч на вас трудят и мучат...». (Вишенський 1988: 341).*

Значення слова *труд* у цьому тексті розширене – це вже не релігійний подвиг, а важка праця знедолених.

Надзвичайно важливим явищем для української філософської думки загалом і формування досліджуваної концептосфери РОБОТА в українській ментальності стала творчість Григорія Сковороди. На думку Дмитра Чижевського, «[о]сновним культурним явищем періоду князівської влади було прийняття християнства і створення на цьому ґрунті літератури... на Русь прийшов відблиск еллінізму»; цей елліністичний вплив позначився, безумовно, на всьому національному світогляді і знайшов «нове життя в пізніші часи», зокрема в творчості Сковороди (Чижевський 2005: 41).

[5] Так, Сковорода неодноразово повертається до думки, висловленої Епікуром:

*Тя поет и вся вселенна,
В сем законѣ сотворенна,
Что нужность не трудна, что трудность не нужна.* (Песнь 28. Сад божественных пѣсней 1973 1: 86)

або:

[6] *Благодарение ж блаженному богу, что трудное здѣлал ненужным; Одно только для тебе нужное, одно же только и благое и легкое, а прочее все труд и бользнь.* (Начальная дверь ко христiанскому добронравию 1973 1: 145 і 146) тощо.

Інша думка, що проходить через усю творчість Г. Сковороди, – це ідея про внутрішнє покликання людини, яке йде від Бога. Так, у своїй найвідомішій байці «Пчела и Шершень» Сковорода висловлює цю наскрізну ідею його творчості:

[7] *Что горестнѣе, как плавать в изобилии и смертно мучитись без сроднаго дѣла? Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть мыслями, а болят мысли, мишаясь сроднаго дѣла. И нѣтъ радостнѣе, как жить по натурѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпенье тѣла и самая смерть его тогда, когда душа, владычица его, сродным услаждается дѣлом. Или так жить, или должно умрѣть.* (Сковорода 1973, 1: 126–127).

І на завершення байки він знову згадує улюблені слова античного філософа:

[8] *О сем-то естествоѣ сказал древній Епiкур слѣдующее: «Благодарение блаженной натурѣ за то, что нужное здѣлала нетрудным, а трудное ненужным.* (Сковорода 1973, 1: 127).

Знову й знову повертається Сковорода до цієї думки. У діалозі «Брань архистратига Михаила со сатаною» він пише:

[9] *Нужность со трудностью так не вмѣщается, как свѣтъ со тмою. ... Внуши, земле! Услыши, роде человекѣ! Напиши на ногтѣ алмазномом, на вѣчных сердца своего скрыжалях господню славу сію: «Благословен еси, творяй нужное нетрудным, трудное ненужным».* (Сковорода 1973, 2: 77).

Проте Чижевський (2004: 192) зауважує еволюцію поглядів Сковороди в цьому питанні. Так, у діалозі «Пря бѣсу со Варсавою» Варсава, себто Сковорода, згадує байку «Змія и Буфон» із циклу «Басни Харьковскія». (див. Сковорода 1973, 1: 115):

[10] *Я оную притчу увѣнчал толкованіем таковым: Чем большее добро, Тѣм большим то трудом Огражденно, как рвом», – і кається в цьому: «Исповѣдую согрѣшение мое».* (Сковорода 1973 2: 88).

Устами Варсави Сковорода пояснює це протиріччя:

[11] *... Предложи сладкоздравую пищу болящему, но он со трудом вкушает. Возведи путника на гладок путь, но он слѣпым и хромым соблазнъ и, претыканіе, развращенно же и превратно шествующим, – горестъ, труд и бользнь.* (Сковорода 1973 2: 91).

Дмитро Чижевський так підсумовує стрижневу ідею Сквороди: „Покликання до цієї або тої професії, до того або іншого життєвого шляху базується на естві цієї або тієї людини, на її природних задатках, на її «природі» або «спорідненості». . . Навпаки: праця без природного споріднення до неї є нещастя, мука.” (Чижевський 2004: 187). І саме ця ідея Сквороди міцно укорінюється в ментальності носіїв української мови та культури.

7.3. Особливості сполучуваності лексем *праця, робота, труд* у художніх текстах

Ми працюю любимо, що в творчість перейшла,
 І музику палку, що ніжно серце тисне
 У щастя модського два рівних є крила:
 Троянди й виноград, красиве і корисне.
 (Максим Рильський)

У сучасній українській мовній картині світу концептуальне протиставлення *труд* – *робота* ускладнюється третім важливим компонентом – *праця*. Частотний словник художньої прози⁶ надає показники абсолютної частотності для цих лексем: *праця* 699, *робота* 2010, *труд* 69, – які засвідчують перерозподіл функціонально-семантичного навантаження між ними в сучасній українській мові.

Аналіз ступеня семантичної близькості та виявлення відмінностей у значенні цих трьох лексем здійснюється шляхом порівняння їх сполучуваності. Матеріал для дослідження було вилучено зі «Словника епітетів української мови» (1998), укладеного С. Бирик із використанням лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, а також картотеки відділу стилістики та культури мови. Реєстри епітетів до слів *праця* – *робота* – *труд* розкривають особливості їхнього вживання в прямому й переносному значеннях, у стійких словосполучках і фразеологізмах тощо.

Аналіз вилученого матеріалу дав змогу виділити, по-перше, епітети, які уживалися лише з одним зі згаданих іменників.

Так, для слова *праця* у словнику зафіксовано епітети: *бідна, буденна, високопродуктивна, гармонійна, довічна, дрібна, звичайна, змарнована, інтенсивна, кипуча, кривна, кривава, марудна, метушлива, мирна, мурашина, надзвичайна, надійна, найтяжча, натхненна, неабияка, невисипуща, невтомна, немила, нерозумна, обов'язкова, пекельна (розм.), плідна, повільна, повсякчасна, постійна, потрібна, ритмічна, розумна,*

⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=hproz>.

руйнівна, священна, серйозна, симпатична, славетна, солодка, сумлінна, сутужна, ударна⁷, успішна, шумна, щоденна. Крім того, подано епітети, які мають, на думку укладача словника, термінологічний характер: *гарантована, господарська, гуртова, державна, жнивна, колективна, людська, наймана, неоплачувана, оплачувана, організована, розумова, сізифова, сільськогосподарська, службова, творча, фізична, чужа* тощо (Бибик 1998: 271).

Для слова *робота* у словнику подано епітети *ажурна, аспидна* (розм.), *бабська* (розм.), *безперестанна, вдячна, відмінна, втомлива, головна, грізна, дружна, запальна, красива, люба, мила, мізерна, неважка, негайна, непроста, неспокійна, пекуча, перервана, проклята, рідна, таємна, термінова, хороша, чортова* (лайл.), *чортяча* (розм.), *швидка.* Зафіксовано епітети термінологічного характеру: *громадська, домашня, земляні* (мн.), *жіноча, колективна, краєзнавча, механічна, надвірна, нелегальна, панська, партійна, племінна, підпільна, польова, практична, просвітницька, селекційна, селекційно-племінна, службова, трудовістка, хатня, чоловіча, щоденна* та ін. (Бибик 1998: 283).

Для слова *труд* укладач словника фіксує два значення: *труд*₁ «про корисний, радісний, значущий за результатами труд» і *труд*₂ «про тяжкий, виснажливий, безцільний труд» (Бибик 1998: 364). Для *труд*₁ виокремлено епітети *активний, акуратний, бажанний, безкорисний, благодотворний, бойовий, високий, вільний, всеможний, всепереможний, грандіозний, діяльний, добросовісний, довгий, енергійний, ефективний, здоровий, значний, многоденний, мужній, настійний, безкорисний, незміряний, неймовірний, неухильний, побожний, посильний, праведний, правильний, приемний, результативний, свідомий, світлий, систематичний, тонкий, улюблений, чіткий, чудодійний* тощо. Для *труд*₂ подано епітети *безвихідний, безкрилий, безрадісний, безцільний, гнітючий, грубий, зайвий, зверхлодський, копіткий, малопродуктивний, мужицький, мученицький, надсадний, небезпечний, невдячний, невеселий, непосильний, неприємний, нескінченний, пасивний, порожній, примусовий, принизливий, рабський, собачий, суворий, тупий, чорноробочий* тощо.

По-друге, виявлено збіги у сполучуваності слів цієї групи, які дають змогу говорити про наявність семантичної близькості між відповідними парами лексем:

⁷ Т. Радзівська наводить приклади гасел радянської доби: *Хай живе комуністична праця! Зустрінемо п'ятирічку ударною працею!* – де, на думку авторки, підкреслення цінності *праці*, її особливої важливості та краси стало засобом для впровадження ідеї її безоплатності як норми життя в радянський період (див. Радзівская 2004: 638).

– **праця** – **робота**: відповідальна, вічна, добра, корисна, нагальна, наукова, нормальна, прибуткова, цілоденна, тиха;

– **праця** – **труд**₁: велика – великий, героїчна – героїчний, жива – живий, продуктивна – продуктивний, радісна – радісний, самовіддана – самовідданий, славна – славний, титанічна – титанічний, чесна – чесний;

– **праця** – **труд**₂: безплідна – безплідний, гірка – гіркий, даремна – даремний, марна – марний, нелегка – нелегкий, підневільна – підневільний, одноманітна – одноманітний;

– **робота** – **труд**₁: бадьора – бадьорий, животворяща – животворний, проста – простий, свята – святый, чиста – чистий, шалена – шалений;

– **робота** – **труд**₂: нудна – нудний.

Для слів **праця**, **робота**, **труд**₁ спільними виявилися епітети *важлива . . . , важливий; гаряча . . . , гарячий; легка . . . , легкий; творча . . . , творчий*, а для **праця**, **робота**, **труд**₂ – епітети *важка . . . , важкий; виснажлива . . . , виснажливий; каторжна . . . , каторжний; немудська . . . , немудський; сумна . . . , сумний; тяжка . . . , тяжкий; чорна . . . , чорний*.

Отримані результати показують, що в семантиці лексем *праця* і *труд*_{1,2} є більше спільного, ніж в семантиці лексем *робота* – *труд*_{1,2}. Загалом сполучуваність слів *праця*, *робота* і *труд* у художньому мовленні виявляє багато спільного, проте навіть ідентичні контексти для кожного із цих слів відрізняються ступенем типовості.

7.4. Концептосфера РОБОТА в публіцистичних текстах

Методикою суцільної вибірки для аналізу було відібрано по 150 контекстів із лексемами *праця* і *робота* з КТУМ і по 150 прикладів уживань зі словами *праця* й *робота* з газет різних регіонів України. Випадків уживання слова *труд* було зафіксовано значно менше.

Оскільки *Частотний словник публіцистики* також показує суттєву відмінність у вживаності слів досліджуваної групи (*праця* – 1587, *робота* – 5145, *труд* – лише 52), передусім було розглянуто випадки вживання лексем *праця* і *робота*.

Проте деякі зауваги щодо слова *труд* зробити необхідно. По-перше, це слово вживається на позначення наполегливої, самовідданої праці людини, що вимагає значної затрати фізичної або розумової енергії:

[12] *І шлях до них пролягає через тренаж, колосальний труд.* („Київ”, Київ, 17.12.2010).

[13] *Тільки всепоглинаюча пристрасть, до повного самозабуття, могла дати ту неймовірну стійкість організму, при якій людина стає здатною виконати непосильний для неї труд . . .* („Дзеркало тижня”, Київ, 6.03.2014).

[14] *Здоров'я вам і великої пошани за нелегкий труд* („Гуцульський край”, Косів, 20.11.2009).

В окремих контекстах простежується його зв'язок із волею:

[15] *Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис.* („Дзеркало тижня”, Київ, 20.03.2010).

[16] *Донецькі шахтарі разом із гірниками Воркути, Кузбасу, Караганди в роки перебудови стали одним із передових загонів демократичних сил, вони природно поєднували цілі боротьби за свободу та вільний труд.* (суспільно-політичний журнал „Український тиждень”, Київ, 14.03.2011).

По-друге, слово *труд* трапляється у складі фразеологічних одиниць, де воно має виразно архаїчний характер й іронічне або ж урочисте звучання:

[17] *Своя система додаткового пенсійного страхування, свої надбавки і премії за ненормований робочий день, свої квартири та «соціальні гарантії», свій телеканал і супутні дуже банківські ЗМІ, своя система оздоровлення після трудів праведних на благо рідної держави.* („Дзеркало тижня”, Київ, 02.11.2012).

[18] *Тож держава і всі ми повинні максимальною мірою полежити їхній ратний труд* („Галичина”, Івано-Франківськ, 17.07.2014).

І нарешті, воно уживається в цитатах російською мовою:

[19] *Їм на зміну «другие придут, сменив уют на риск и непомерный труд»* („Дзеркало тижня”, Київ, 27.06–3.07.2009).

Принадібно зауважимо, що більшість випадків уживання слова *труд* зафіксовано в київських виданнях.

Аналіз уживання слів *робота* і *праця* в публіцистичному тексті показав, що, з одного боку, відмінність у значенні цих слів часом важко виявити, але з іншого, – кожному з цих слів (так само, як і їх дериватам) притаманні важливі семантичні та граматичні особливості.

Так, було зафіксовано випадки, що демонструють здатність слів *робота* і *праця* вживатися в однакових контекстах, пор:

[20] *На кордоні звітують про погіршення умов роботи.* („День”, Київ, 27.01.2015)

[21] *Так, і, мабуть, перш за все, умовами праці вчителя й навчання дітей.* („Подільська зоря”, Вінниця, 25.10.2007).

[22] *Гідна оцінка роботи науковця.* („Волинь”, Луцьк, 08.08.2015).

[23] «... хоча б з нагоди свята якоюсь мірою компенсувати відсутність належної суспільної оцінки праці звичайного сільського вчителя». („Подільська зоря”, Вінниця, 25.10.2007).

Крім того, ці слова можуть уживатися в одному реченні, наприклад:

[24] *З перших же годин праці на посаді міністра закордонних справ Петро Порошенко з головою занурився в роботу.* („Дзеркало тижня”, Київ, 5–11.12.2009).

[25] *Слід нарешті відмовитися від поурочної оплати праці вчителя, яка перетворює його самого на «урокодавця», а всю іншу (окрім уроків) багатогранну роботу - на безплатну й невдячну сізифову працю.* („Дзеркало тижня”, м. Київ, 21–27.11.2009).

Якщо в першому з цих речень слова *праця* і *робота* використано як синоніми для уникнення повтору, то в другому вони виражають певне протиставлення. Як *праця*, так і *робота* може бути розумовою або фізичною; обидва слова вживають з означеннями, що характеризують ефективність, інтенсивність діяльності тощо: *титанічна, ефективна, напружена, інтенсивна, важка, самовіддана, творча, натхненна* тощо. Як *працю*, так і *роботу* можна *знайти, шукати, втратити*. Спільними для *роботи* й *праці* є також сполучуваність із дієсловами, що позначають певні фази процесу (*розпочати, завершити, продовжити* тощо).

Проте не зважаючи на здатність цих слів виступати в однакових контекстах, загалом слово *робота* виявляє ширшу сполучуваність. Зокрема, слова *робота* використовують на позначення певного виду діяльності з узгодженими (*звітно-канцелярська, педагогічна, позашкільна* тощо) та неузгодженими (*з особовим складом, в дитячому садку, класного керівника* тощо) означеннями. Для позначення діяльності щодо виготовлення, створення, обробки чого-небудь у текстах використовується форма множини слова *робота* з узгодженими (*зварювальні, проектні, геолого-розвідувальні, днопоглиблювальні, підготовчі, пошуково-розвідувальні, ремонтні, реставраційні, земляні*) або неузгодженими (*управління, підлеглих* тощо; у складних словосполученнях – *із технічної модернізації галузі, з розщеплення ядра урану* тощо) означеннями. Узгоджені означення зі словом *праця* вживаються рідше (у корпусі було зафіксовано лише декілька прикладів, як-от *дитяча, місіонерська, шахтарська*), ніж

неузгоджені (*вчителя, управлінців, медіатора* тощо; у складних словосполученнях – *арт-терапевтичних майстерень, молодого покоління українців, найманого робітника* тощо).

Існує також відмінність у граматичній сполучуваності слів *робота* й *праця*, наприклад:

[26] *Трудові книжки їм згодом повернули, але влаштуватися на іншу роботу чи зареєструватися у фонді зайнятості не вдалося – у трудових книжках не було запису про звільнення.* („Дзеркало тижня”, Київ, 27.02–05.03.2010),

але

[27] *Він влаштувався працювати на той самий бляхокатальний, що відновив своє виробництво.* (історична культурологічна газета „Експедиція ХХІ”, м. Дніпропетровськ, №8 (98), 2010) тощо.

Певні відмінності існують і в семантиці цих слів. Так, слово *робота* уживається на позначення як: діяльності окремої людини: [27] *Петро Порошенко заявив, що не його робота закривати ЗМІ, які мають непрозору систему власників чи фінансуються з Росії.* (інтернет-газета „Українська правда”, 10.08.2015), групи людей: [28] *У Мінську в межах переговорів тристоронньої контактної групи продовжила роботу робоча підгрупа з безпеки* (всеукраїнська суспільно-політична „Газета по-українськи”, 04.08.2015), або установи: [29] *Виступи з побажаннями подальших успіхів у роботі „Центру захисту дітей-інвалідів” чергувалися з концертними номерами, з якими перед присутніми виступили вихованці Центру позашкільної роботи, танцювального колективу „Фламінго”* („Жмеринська газета”, Жмеринка, Вінницька обл., 28.09.2007), так і на позначення «діяльності» механізму або приладу: [30] *У Святошино перевіряють роботу приладів обліку води* (газета „Вечірній Київ”, Київ, 23.06.2014).

Слово *праця* також використовують на позначення діяльності людини: [31] *Цього року з’явилася робота групи німецьких науковців під керівництвом Хайнеса, яка є розвитком праці Лібета* („Дзеркало тижня”, Київ, 8–14.11.2009), групи людей: [32] *Необхідно принципово змінити структуру оплати праці суддів* („Дзеркало тижня”, Київ, 5–11.12.2009); [33] *Проте гарантує не через диктатуру власного „Я”, а через спільну працю багатомільйонного українського „МИ”* („Львівська газета”, Львів, - 22.11.2009), установи: [34] *Тут подано лише невеличку частину з багаторічної праці арт-терапевтичних майстерень Львова.* („Львівська газета”, Львів, 12.11.2009), але випадків уживання слова *праця* на позначення роботи механізмів або приладів виявлено не було. Крім того, для

слова *робота* знаходимо контексти, у яких реалізується значення «місце, де відбувається така діяльність», відсутнє у слова *праця*, наприклад: [35] *Незадовго до восьмої іду на роботу.* („Жмеринська газета”, Жмеринка, Вінницька обл., 28.09.2007).

Семантичні відмінності між словами *робота* і *праця* часом бувають настільки невловимими, що необхідне залучення великого обсягу текстового матеріалу для їх виявлення. Так, на думку Т. Радзівєвської (2004: 636), „ідея зв'язку між діяльністю та платою за неї виступає в концепті робота на перший план, що відрізняє його від концепту праця» (переклад мій – СМ). Проте прикладів, що експлікують цей зв'язок для праці, знайдено чимало:

[36] *У країні необхідна комплексна реформа оплати праці.* („Дзеркало тижня”, Київ, 3–9.02.2007).

[37] *Українська ж держава найчастіше не може гарантувати оплату праці і надання убогих послуг, не кажучи вже про захист майнових прав.* („Дзеркало тижня”, Київ, 28.11–4.12.2009).

[38] *Відійдуть у минуле і такі атрибути контролю, притаманні погодинній оплаті праці вчителя, як класні журнали ...* („Дзеркало тижня”, Київ, 21–27.11.2009) тощо⁸.

І нарешті, власне слово *праця* уживається з епітетом *сродна*, що є експлікацією надзвичайно важливої складової системи цінностей української культури:

[39] *Про це вчив Сковорода: людина може бути щасливою, коли займається «сродною їй працею»* (Інтернет-видання „Українська правда”, Київ, 26.11.2009).

Проте це обмеження у сполучуваності може пояснюватися намаганням уникнути звукового повтору, яке виникає у поєднанні означення *сродна* зі словом *робота* (пор. вище результати анкетування для слова *робота*).

8. Синтетичні дефініції концептів РОБОТА і ПРАЦЯ

На підставі матеріалу, отриманого з трьох видів джерел, можна виділити такі найважливіші риси концептів РОБОТА і ПРАЦЯ в українській лінгвокультурі:

⁸ Більше того, пошук у Google від 26 січня 2015 р. виявив 378 000 випадків для словосполучення *оплата праці* і лише 8 100 для *оплата роботи*.

РОБОТА

- (1) це діяльність, процес
- (2) суб'єктом цієї діяльності є людина, група людей, установа, (рідко) прилад
- (3) повинна приносити людині задоволення
- (4) повинна добре оплачуватися; приносити дохід
- (5) забезпечує людину, її сім'ю
- (6) повинна приносити користь самій людині і/або суспільству
- (7) добре, коли людина любить свою роботу, коли вона їй подобається
- (8) викликає бажання нею займатися
- (9) викликає зацікавлення
- (10) у людини повинно бути до неї покликання, вона повинна буди сродна; тоді вона є легкою
- (11) це спосіб самовдосконалення та самореалізації
- (12) вимагає відданості, самопошвяти
- (13) повинна бути результативною
- (14) повинна бути систематичною
- (15) відбувається в певний час і в певному місці
- (16) відповідає фаху
- (17) є основним обов'язком людини
- (18) не повинна бути чужою
- (19) важливим є момент придбання роботи і момент втрати роботи
- (20) роботу шукають / знаходять
- (21) може відбуватися у колективі
- (22) це місце, де відбувається така діяльність
- (23) це результат такої діяльності

ПРАЦЯ

- (1) це діяльність, процес
- (2) суб'єктом цієї діяльності є людина, група людей, установа
- (3) може бути фізичною або розумовою
- (4) вимагає зусиль
- (5) повинна приносити людині задоволення
- (6) повинна добре оплачуватися; приносити дохід
- (7) забезпечує людину, її сім'ю
- (8) повинна приносити користь самій людині і/або суспільству
- (9) добре, коли людина любить свою роботу, коли вона їй подобається
- (10) у людини повинно бути до неї покликання, вона повинна буди сродна
- (11) це спосіб самовдосконалення та самореалізації
- (12) вимагає відданості, самопошвяти
- (13) повинна бути результативною
- (14) повинна бути систематичною
- (15) має мету
- (16) повинна виконуватися сумлінно
- (17) важливою є якість реалізації праці
- (18) не повинна бути чужою
- (19) це результат такої діяльності.

Бібліографія

- Bartmiński Jerzy, 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, [w:] *Język a kultura*, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 63–83.
- Bartmiński, Jerzy, 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*. Wybór i redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Marta Nowosad-Bakalarczyk, Sebastian Wasiuta, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Brzozowska Małgorzata, 2006, *Praca*, [w:] *Język – wartości – polityka. Zmiany rozmienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Oprac. zespół w składzie: Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Irina Lappo, Urszula Majer-Baranowska, Beata Żywicka, pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 132–137.
- Engelking Anna, 2012, „Zpracowany naród”. *Praca jako rdzeń tożsamości białoruskich kotchożników*, [w:] WwJOS-1, s. 137–157.
- Christou Anna, 2012, *Male and female work in Czech linguistic picture of the Word*, [w:] WwJOS-1, s. 159–170.
- Lakoff George, Mark Johnson, 1980, *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] WwJOS-3, s. 71–102.
- Sońta Martyna, 2014, *Językowy obraz pracy w słownikowych definicjach hiszpańskiego leksemu trabajo*, [w:] WwJOS-3, s. 139–149.
- WwJOS-1 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
- WwJOS-3 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014.
- Беринда – *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука, К., 1961.
- Вишенський Іван, 1988, *Книжка Иоанна мниха Вишенского от святой Афонской горы. В напоминание всѣх православныхъ християн, братствамъ и всѣмъ благочестивымъ, в Малой России в Коронѣ Полской жителствующимъ иноческаго чина общежителемъ, архимандритамъ, и священноинокамъ, и честнымъ монахамъ, и инокинямъ всѣмъ, сестрамъ нашимъ, и прочимъ тщательямъ церковнымъ, благодать господа нашего Исуса Христа и любви Бога Отца и причастивъ Святого Духа буди со всѣми вами. Аминь* // *Українська література XIV-XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори* / Авт. вступ. ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – Київ: Наукова думка. С. 306–368.
- Гордієнко Наталія, 2010, *Українська тлумачна лексикографія: сучасний стан і перспективи розвитку* // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика”*: Збірник наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ. Вип. 11. С. 15–21.

- Дрогобич Юрій, 1988, *Вступ до книги «Прогностичний погляд на 1483 рік» // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Авт. вступ.ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – Київ: Наукова думка. С. 444. Переклад із латинської мови В. Литвинова за першодруком *de Russia. Iudicium pronosticon Anni MCCCCLXXXIII currentis Magistri Georgii Drohobicz de Russia almi studii Bononiensis atrium et medicinae doctoris. Impressum Romae.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/human/hum47.htm>*
- Зизаній Лаврентій, 1964, *Лексис. Сирѣчь Реченїя, Вѣкратѣць събран(ѣ)ныи И из словет(н)скаго языка, на просты(и) Рускїи Дїяле(к)тѣ Истол(ѣ)кованы / Лексис Лаврентія Зизанія. Симонїма славеноросская / Підг. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Наукова думка.*
- Іларіон Київський, 1963, *Слово про Закон і Благодать / Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // Slavia, časopis pro slovanskou filologii, Praha. Roč. XXXII. Seš. 2, s. 141–175.*
- Кожина Алла, 2013, *Концепт ТРУД в белорусском языке по данным лексикографии, „Etnolingwistyka” 25, s. 201–217.*
- Мудрик Алла, 2000, *„Сродна” праця як основний принцип розвитку творчої особистості: педагогічна спадщина Григорія Сковороди // Мультиверсум. Філосо. альманах. – Вип.16. – К.: Укр. центр дух. культури. С. 71–89.*
- Оріховський-Роксолан Станіслав, 1988, *Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Авт. вступ.ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – Київ: Наукова думка. С. 113–152. Переклад В. Литвинова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/old14.16/old14.08.htm#or2>. Дається за: [Stanislaw Orichovii]. *Fidelis subditus sive de institutione regia ad Sigismundum Augustium libri duo, 1543. – Warszawa 1900.**
- Павло Русин із Кросна, 1988, *Елегія на честь Йоана Вислоцького, шанувальника муз, гідного хвали учня. Поезії з латинської мови переклав А. О. Содомора; примітки склав В. Д. Литвинов. // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Авт. вступ.ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – Київ: Наукова думка. – С. 448–450. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/old14.16/old14.24.htm#ru2>. Текст латинською мовою: *Elegia magistri Pauli Crosnensis Rutheni ad Ioannem isliciensem, Pieridum cultorem, discipulum poenitendum // Pauli Crosnensis Rutheni atque Ioannis Visliciensis Carmina, ed. W. Kruczkiewicz. Cracovia, 1887. С. 156–159.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=2348>.*
- Радзиевская Т. В., 2004, *Представления о труде по данным украинского языка, или О концептах «праця» и «робота» // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: Сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой / Отв. Ред. Ю. Д. Апресян, М.: Языки славянской культуры. С. 632–639.*

- Сковорода Григорій, 1973, *Повне зібрання творів*: У 2-х т., К.: Наукова думка. Т. 1–2.
- Скрайновська Алла, 2010, *Концепція сродної праці Г. Сковороди: соціально-філософський аналіз*, Луцьк, „Надстир'я”.
- Феодосій Печерський, 1947, *В четверг З недѣли поста Святаго Феодосиа слово о о трпѣли и о любви и о постѣ* // Еремін І. П. Літературне насліддя Феодосія Печерського // ТОДРЛ. М.; Л. Т. 5. С. 159–184. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4873>.
- Франко І. Іван Вишенський, 1976, *Поєма*. Твори: У 50 т., К., Т. 3. С. 50–83.
- Чижевський Дмитро, 2005, *О характерології слов'ян. Українці* // Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг.ред В. Лісового, т. 2. – к.: Смолоскип. С. 36–42.
- Чижевський Дмитро, 1956, *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*. Нью-Йорк. С. 248–317.
- Чижевський Дмитро, 2004, *Філософія Г. С. Сковороди*, Харків: Прапор.

Словники

- Бибик Світлана, 1998, *Словник епітетів української мови* / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт; За редакцією Л. О. Пустовіт, Київ: Довіра.
- Бук Соломія, 2006а, *3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови* / Наук. ред. Ф. С. Бацевич.– Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Бук Соломія, 2006 б, *3 000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю сучасної української мови* / Наук. ред. Ф. С. Бацевич, Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Бутенко Ніна Петрівна, 1979, *Словник асоціативних норм української мови*. – Львів: Вид-во при ЛДУ видавничого об'єднання „Вища школа”.
- Бутенко Ніна Петрівна, 1989, *Словник асоціативних означень іменників в українській мові*. – Львів: Вид-во при ЛДУ видавничого об'єднання „Вища школа”.
- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. та голов. ред. В'ячеслав Тимофійович Бусел. – К.; Ірпінь: 2005.
- Грінченко Б., 1958, *Словарь української мови: в 4-х тт.* / Упор. з дод. влас. матеріалу Грінченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР.
- Деркач Пилип Максимович, 1960, *Короткий словник синонімів української мови*, Київ: Радянська школа.
- ЕСУМ 4 – *Етимологічний словник української мови: У 7 т.* / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 4: Н – П / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. – К.: Наук. думка, 2003.
- ЕСУМ 5 – *Етимологічний словник української мови: У 7 т.* / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 5: Р-Т / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін. – К.: Наук. думка, 2006.
- Іваньо В., 1959 *Скарби народної мудрості: Закарпатські українські прислів'я та приказки* / Зап. та впоряд. Іваньо, Ужгород.
- Караванський Святослав, 1993, *Практичний словник синонімів української мови: близько 15 000 синонімічних рядів* / Святослав Караванський, Київ: Орій; УКСП ‘Кобза’.
- Комаров М., 1890, *Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь* / Впоряд. Комаров, Одеса.
- КТУМ – *Корпус текстів української мови* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>.

- Німчук В. В., 2012, *Словник української мови* / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок, К. ВЦ „Просвіта”.
- Номис М., 1864, *Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. М. Марковича і других* / Спорудив М. Номис, Спб.
- НС – *Народ скаже – як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки* / Упоряд. Н. С. Шумади. – К. : Веселка, 1971.
- НТСУМ 1998 – *Новий тлумачний словник української мови* [Текст]: 42 000 слів: У 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко, К.: Аконіт.
- НТСУМ 2005 – *Новий тлумачний словник української мови* [Текст]: у 3 т.: 42000 сл. / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко, К.: Аконіт.
- Огієнко Іван (Митрополит Іларіон), 1994, *Етимологічно-семантичний словник української мови. У 4 томах.* – Том 4: П – Я / Ред. й доп. М. Ласло-Куцюк, Вінніпег: Волинь.
- Пазяк Михайло, 1989, *Перлини народної мудрості // Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини* / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич, К.: Наук. думка.
- Перебийніс В. С., 1981, *Частотний словник сучасної української художньої прози* / За ред. Перебийніс В. С., К.: Наук. Думка. Т. 1–2.
- Плавюк В. С., 1946, *Притовідки або українсько-народна філософія* / Зібрав та видав В. С. Плавюк, Едмонтон.
- Полюга Л. М., 2004, *Словник антонімів української мови* / За ред. Л. С. Паламарчука. – 2-е вид., доп. і випр, Київ: Довіра.
- ПП 1989 – *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини* / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич, К.: Наук. думка.
- ППП 1989 – *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини* / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич, К.: Наук. думка.
- САС 2004 – *Славянський асоціативний словарь: руский, белоруский, болгарский, украинский* / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов, Москва.
- Словники України on-line* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcoip.ulif.org.ua/dictua/>
- ССМ 1978 – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т.* / Редколегія Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Т. 2, К.: Наукова думка.
- ССУМ 1 – *Словник синонімів української мови: в 2 томах* / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 2001.
- ССУМ 2 – *Словник синонімів української мови: в 2 томах* / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – Т. 2. – Київ: Наукова думка, 2001.
- СУМ – *Словник української мови: в 11 тт.* / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда, К.: Наукова думка, 1970–1980.
- УАС 2007 – *Український асоціативний словник. В 2 т.* – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Удовиченко Г. М., 1984, *Фразеологічний словник української мови: у 2-х т.*, К.: Вища Школа.
- УНП 1936 – *Українська народна приказка* / За ред. А. І. Хвилі, К.: Держлітвидав.

- УНПІ 1961 – *Українські прислів'я та приказки*. Вид. 2-ге, випр. та доп., К.: Вид-во АН УРСР.
- УПІ 1963 – *Українські прислів'я та приказки: Дожовтневий період* / Упоряд. Й. Багмут, В. Бобкова, А. Багмут, К.: Держлітвидав.
- Франко І., 1901, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910 – *Галицько-руські народні приповідки* / Зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко: В 3 т., 6 вип. // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. 10; 1905. – Т. 16; 1907. – Т. 23; 1908. – Т. 24; 1909. – Т. 27; 1910. – Т. 28.
- ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн.* / АН України; Інститут української мови; уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1993; Кн. 2. – Київ: Наукова думка, 1999.
- Частотний словник публіцистики* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=publicist>

The conceptual sphere of *РОБОТА* 'work' in the Ukrainian linguaculture

The article analyzes the conceptual sphere of *РОБОТА* 'work', whose basic linguistic exponents in the Ukrainian language are the lexemes *pracia*, *robota*, and *trud*. The importance of the conceptual sphere of *РОБОТА* in the Ukrainian linguaculture is borne out by the polysemous nature of the words *pracia*, *robota*, and *trud*, their use in texts belonging to various functional styles, and a significant number of derivatives, synonyms, idioms and maxims associated with those words. Performing the analysis, the authoress sought to draw up a cognitive definition of the concept of *РОБОТА*. She studied the lexicographical definitions of the lexemes *pracia* and *robota* and partially also of the word *trud* (including their derivatives), their etymology and synonyms. The analyses take account of the results of surveys conducted in 2013–2014 among students of humanities and engineering of universities in Lviv and Khmelnytskyi. The study also investigates the uses of the words *pracia* and *robota* in journalistic texts using material selected from a corpus of the Ukrainian language (www.mova.info) and newspapers published in different regions of the Ukraine.

Концептът ТРУД/РАБОТА в българската езикова картина на света*

Марияна Витанова

Предметом badania jest koncept praca (bułg. ТРУД/РАБОТА), traktowany jako fragment bułgarskiego językowego obrazu świata. Stosunek do pracy ujawnia fundamentalne wartości społeczeństwa bułgarskiego i system relacji społecznych. Dane zawarte w słownikach ogólnych (objaśniających) świadczą o tym, że synonimy *rabota* i *trud*, będące eksponentami konceptu ПРАЦА, są semantycznie prawie tożsame, bo zawierają takie same składniki semantyczne: ‘działanie’, ‘celowość działania’, ‘wysiłek’, ‘tworzenie’, ‘użycie narzędzi’, a za kategorię nadrzędną (hiperonim) dla obu wyrażen można uznać ‘zajęcie’ (bułg. *dejnost*). Modelowanie konceptu ТРУД/РАБОТА we frazeologii, w tekstach prasowych i w wypowiedziach ankietowych (ankiety otwartej i skojarzeniowej przeprowadzonej w roku 2014) pozwala wydzielić uniwersalne i uwarunkowane etnicznie cechy konceptualizacji świata i werbalizacji jego fragmentów. Na podstawie danych systemowych, ankietowych i tekstowych zbudowana zostaje definicja kognitywna konceptu ТРУД/РАБОТА w języku bułgarskim. Wydziela się dwa zasadnicze profile – tradycyjny, znajdujący wyraz we frazeologii, i współczesny, dający o sobie znać w wypowiedziach ankietowych i w dyskursie publicystycznym. Tradycyjna wizja oddaje stosunek Bułgara do pracy na starszym etapie rozwoju społecznego, gdy wynagrodzenie za pracę miało w systemie aksjologicznym znaczenie mniejsze, a interesy społeczności (rodziny, rodu) uznawano za priorytetowe. Współczesny profil charakteryzuje tendencja do neutralizowania etycznej motywacji pracy, i postawienie na pierwszym planie motywacji utylitarnej i interesów jednostki.

1. Увод

Обект на предложеното изследване е концептът ТРУД като фрагмент от българската езикова картина на света. Трудът е една от най-важните характеристики на човешкия живот. Представата за труда е ментална

* NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYK Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych* w latach 2012–2015, nr grantu 0132/NPRH2/H12/81/2012.

и етическа категория, която присъства в съзнанието на всеки човек, но притежава и определени културно детерминирани особености. Отношението към труда позволява да бъде разкрита системата от обществени отношения и базови ценности на българското общество.

Аксиологическото понятие ТРУД намира израз в езиковите единици. Концептуализацията на трудовата дейност в българския език се реализира чрез синонимите *труд* и *работа* и чрез словообразователните гнезда, формирани от тях. Лексемите *труд* и *работа* са непълни синоними в своята прагматика и тяхната семантика и съчетаемост може да се различава. Езиковата основа на концепта ТРУД образуват значенията, които посочват труда като дейност, изискваща усилия, посочват резултата от труда или неговото следствие.

2. Състояние на научните изследвания

Изследванията върху концепта ТРУД в българската езикова картина на света са сравнително малко (вж. Витанова 2009, 2010а, 2010б, 2012; Панчев 2012а, 2012б, 2014).

3. Концептът ТРУД/РАБОТА в системните данни

Концептът се състои от две основни части – понятийна и културнофонова или конотативна. Понятийната част на концепта съставя основата на лексикалното значение на думата и е фиксирана в лексикографските източници. За опора в разкриването на съдържателното ядро на даден концепт служат данните от тълковните и синонимните речници на даден език. Концептът ТРУД в българския език се реализира основно чрез непълните синоними *труд* и *работа*.

В старобългарския език съществува диспропорция в употребата на *труд* и *работа*. В *Старобългарски речник* (СТБР) са регистрирани четири значения за лексемата *труд* и само едно за *работа*, срв.: стб. **трудоу** м. 1. ‘труд, усилие’; 2. ‘мъка, нещастие, скръб’; 3. ‘труд, работа’; 4. ‘резултат от труда, добив печалба; стб. **рабоуа** ж. ‘робство, робски живот’.

В съвременния български език се наблюдава тенденция за значително разширяване на семантичния обем на лексемата *работа*. В *Речник на българския език* на Н. Геров (Н.Г.) са отбелязани три значения за лексемата *труд* и девет за *работа*. В съвременните тълковни речници (РБЕ 15) са отделени вече 19 лексико-семантични варианта за *работа*. По-големият семантичен обем на лексемата *работа* е причина за по-честата ѝ употреба. Същото се отнася и за производните лексеми

като *работен, работлив, работливост, работник, работничка, работилница, работнически, работодател, работодателски, работоспособен, работохолик, работяга* и т.н., а също и за глагола *работя*.

В своето изследване, посветено на средновековния човек и неговия свят, въз основа на езиковите данни Т. И. Вендина прави интересни изводи за нееднозначното възприемане на труда в средновековното общество. Отношението към труда се диференцира според това дали става дума за свободен труд (труд за себе си), или за принудителен труд. Съдържанието на лексемата *труд* (стб. **трудоу**) се свързва с работа за себе си, работа, чийто инициатор е самият човек. Като доказателство за тази теза Вендина посочва възвратните глаголи, производни от **трудоу**, които означават действие, насочено към себе си или вършено в свой интерес, срв. **трудоути се** 'трудя се', **потрудоути се** 'потрудя се'. Понятието работа е обвързано с идеята за принудителност на труда, със служене на някого, с ограничаване свободата на човека, тежест от полаганите усилия, срв. стб. **робота** 'робство, неволя', **роботати** 'тежко работя някому', 'намирам се в робство, роб съм', **поработати** 'завърша робски труд', 'ставам слуга', **роботание** 'служба, служене', **роботиня** 'робски', 'подчинен' (Вендина 2002: 265).

Анализът на лексикалното значение на думата *работа* и нейните производни в българския език позволява да се актуализира имплицитната сема 'служба в изпълнение на чужда воля', което показва, че в съзнанието на носителите на езика се съхраняват следи от значението 'робство, неволя'. В съвременния български език за наемен труд се отнасят названията *работник, работничка* 'лице, наето за извършване на определена дейност'. Към труда в чужда полза са насочени и диалектните лексеми *работач* 'надничар', *работачка* 'надничарка' (Велинградско – БЕР VI), *работарка* (Смолянско, Ардинско – БЕР VI), *работница, работкия* (Н. Г.) и др.

До по-старото разграничаване на два вида труд – принудителен и свободен, може да наведе и анализът на някои композити. Така напр. в българския език се употребяват лексемите *трудолюбив* за лице, което обича да се труди, т. е. 'който люби труда', *трудолюбие, трудолюбивост* т.е. 'любов към труда'. Отсъства обаче сложна дума с *работа*, срв. *работлив, работен*, (разгов.) *работяга*, (диал.) *работар, работаръ, работарин, работлия* (БЕР VI) и т.н., но не и **работолюбив*. От друга страна, лицето, което дава работа, наема други лица за извършване на определена работа се нарича *работодател*, а не **трудодател*. За назоваване възможността на човека да извършва определена дейност обаче се употребяват две лексеми, производни както от *труд*, така и от *работа*, срв. *трудопособност* и *работоспособност*.

В старобългарския език функционира още и глаголът **радити**, който има две значения: 1. ‘полагам грижи за някого или нещо’; 2. ‘непрекъснато се трудя и работя усърдно’. Значението ‘трудя се’ е запазено днес в някои западнобългарски диалекти, срв. *радим* (Самоковско, Ихтиманско, Софийско, Кюстендилско, Сливнишко, Брезнишко, Трънско), *Трѣбе да радим. Радѣх, мачѣх се за тѣбе – г’уч бел’а за мѣне* (Самоковско). *Мѡре ѡа̀зе съм ѡедѣн сиромѡх човѣк, та па сѣ радѣм, сѣ работѣм и ден и ношт, па си нѣшто нѣмам. Баштѡ ми мѡго радѣ да си направѡт кѡшта* (Софийско). *Овѡѣа годѣна вѣкем рада мѡлко – стар съм. Ивко ради, сарѡй гради* (Кюстендилско). *Он не радѣ, а̀кѡ радѣше, чѣдо да е направѣл* (Брезнишко). Глаголна форма *рад’а* ‘непрекъснато се трудя, работя усърдно’ е отбелязана и в югоизточния говор на с. Зорница, Грудовско – *Рад’а пу ц’ал ден* (Мъжлекова 1990: 161). Лексемата *рада* ‘работа’ е регистрирана в народни песни от Трънско – *Ѡжени се сиромѡх, узѣ мѡдѡду гѡиздѡву, нѣче лѣте на радѡу, нѣче зѣме на воду* (Кожинци, Трънско). В Софийско се открива отглаголното съществително *радѣн’е* ‘работене’, което както показва примерът, може да се употребява успоредно с *работа*, срв. *За сѣка ра̀бота са̀ка радѣн’е*. Остарялото вече название *радник* ‘работник’ се среща главно в произведенията на възрожденските писатели, срв. *Неуморен радник, той не само с все сърце си гледаше работата ... но още и непрестайно залягаше да прибира и трупа знания* (РРОДД) и във фолклорни материали – *Жетѡ̀ре, мои радници, порѣчайте си пладнина и ние че ѡдеме със Стѡна у селѡ църква голема, та двѡма да се вѣнчаме* (РРОДД). В югозападните диалекти се среща и прилагателното със значение ‘работлив’ – *радлив* (Ихтиманско), *радлив* (Самоковско).

В старобългарските писмени паметници значението ‘работя’ се предава и чрез глагола **дѣлати** (Вендина 2002: 117; БЕР I). Производните от стб. **дѣлати** със значения ‘работник, земеделец’, ‘работилница’ са отпаднали от лексикалната система. В съвременния български език е запазена само лексемата *дѣло* ‘работа, занимание’ от стб. **дѣло**, срв. и производните облици *делник* ‘работен ден’, *делничен* (БЕР I).

В жаргона се употребяват лексемите *бачкам* ‘работя’, *бачкане* ‘работа’, ‘работене’, *бачкатор* ‘работник’, *бач* ‘работа’, *бачканейро* ‘работа’ и ‘работник’. Глаголът *бачкам*, който днес е широко разпространен в разговорната реч, се употребява първоначално в тайните говори на крадците и джебчиите и означава ‘крада’. Както справедливо отбелязва един от изследователите на българския жаргон – Г. Армянов, обективно за крадците кражбата също е вид работа. От аргото *бачкам* навлиза в ученическия жаргон със значение ‘работя’ (Армянов 1995: 131–132).

По испански фонетичен образец е създаден обликът *бачканейро*. От свързването на срички от книжовната дума *рочно* и жаргонната *бачкане* е получено названието *рчбач* за предмета ‘трудово обучение’, преподаван в българското училище (Армянов 1995: 120).

Преносните значения на някои лексеми също могат да бъдат разглеждани като репрезентанти на концепта ТРУД в съвременния български език. Така например семантичният обем на глагола *опъвам* включва освен основното си значение и лексико-семантичен вариант ‘извършвам тежка работа’, срв. *Все тя опъва вкъщи* (БТР 1955).

По данни на тълковните речници (РБЕ 15; БТР) съществителните *работа* и *труд* в съвременния български език имат тъждествени лексикално-семантични варианти, включващи семантичните признаци ‘дейност’, ‘целесъобразна’, ‘изискваща напрежение’, ‘създаваща’, ‘с помощта на оръдията за производство’, срв. *работа* ‘физическа или умствена дейност, с която се произвежда, създава, изпълнява нещо’ и *труд* ‘целесъобразна човешка дейност, свързана със създаване на материални и духовни ценности’ (СРБЕ). Следователно като **хипероним** на двете лексеми може да се приеме *дейност* в значението ‘занятие’ (БТР). Съществува и атрибутивно словосъчетание *трудова дейност*. Дейността може да бъде различни видове: *умствена работа, умствен труд, физическа работа, физически труд, полска работа, обществена работа, спешна работа, ремонтни работи, напоителни работи* и т.н. (СРСБКЕ). Тя е свързана с място, където се извършва – *работно място, служба – Работниците, които отиваха на работа, вървяха покрай зидовете. И премина на новото работно място* (РБЕ 15).

В работния процес участват *работник (служещ, работещ, трудещ се, труженник)* и *работодател*. Според дейността, която се извършва и мястото, където се упражнява професията, се разграничават *научен работник, музеен работник, здравен работник и медицински работник, социален работник, телевизионен работник, пощенски работник, оперативен работник, строителен работник, пристанищен работник, общ работник* и т.н. (РБЕ 15). Множество работници образуват *работна сила* или *работна ръка*.

Освен неутралното значение на лексемата *работник* – ‘човек, който работи, върши физическа или умствена работа (по професия), за да се издържа или за да помага на някого или за нещо’ се среща и значението ‘човек, който обича да работи, взема работата присърце и работи добре’ – *Къщата иска работници – ми казваше баба Мария, – няма работници, няма и къща. Момата пък гледа какъв да е момък, стига той да е работник, печелник и честен поне в селото* (РБЕ 15).

Оценъчна семантика за качествата на лицето, което извършва определена дейност се открива също и при словообразователните варианти *работливец, работяга, работач, работливко* и др. – *Г-н Михайлов, от употребата на думи като некадърници и мързеливци човек остава с впечатлението, че вие сте работливец. Аз не съм добър фотограф – аз съм просто работяга* (РБЕ 15), както и при прилагателните имена *работлив, работен* и *трудолюбив* ‘който обича да работи и работи много’ – *Победата бе спечелена не от желязото, а от честния труд и производителната ръка на работливия селянин; Бог ми е дал умна, работна и хубавичка дъщеря, а вас е обдарил с работен и с умен син* (РБЕ 15). Положителното отношение към труда и доброто качество на извършената работа са едни от основните критерии за оценка на човека в обществото. Противоположно отношение към трудовата дейност е налице в семантиката на антонимите *мързеливец, мързелан, мързеланковец, мързеланко, мързеливко, ленивец, лежач, крџшкач, мързелив, ленив* и др. (Витанова 2011: 116–117), срв. *То е в нашата мера, но го използва държавата, а най-вече мързеливците от селото – не им се работи на полето, ловят по цял ден риба; Голям мързелан си, нищо не похващаш да свършиш у дома; Какво можеш да очакваш един мързеланковец да свърши; По себе си съдиш. Ти си ленивец, готованин, а не аз. Опашеш синя престилка, наядеш се и се изтеглиш на пейката; основахме в наше село текезе. Едва го основахме, току подаде да влезе в стопанството и един прочут мързеливец, лежач екстра качество* и др. (РБЕ 15).

Често срещаната в последните години лексема *работохolik* за ‘лице, което премного се отдава на работата си’ е частична калка от английската дума *workaholic* (Hornby, Ruse 1989). Лексемата *workaholic* навлиза в английски език през 60-те години на миналия век и затова отсъства в много от английско-българските и от по-старите български тълковни речници.

Извършването на определена дейност изисква наличието на определени качества от човека – *работоспособност, трудоспособност, трудова дисциплина* и условия на средата – *трудова условия* (БТР).

Работата протича в определени времеви рамки, в които трудещите се са длъжни да работят – *работен ден, работно време, работен режим*. Тя може да се извършва през различни периоди от денонощието – *дневен труд, нощен труд* (РБЕ 15), а също и да бъде измерена количествено чрез мерна единица *трудоден*. Темпоралният компонент (начало, край, продължителност, цикличност на работния процес) се отделя отчетливо в семантиката на много от префигираните глаголи – *доработя* ‘довърш-

вам някаква работа', *дороботвам*, *заработя* в значението 'започвам да работя', *заработвам*, *отработя* 'работа отложена работа', *отработвам*, *поработя* 'работа известно време', *поработвам*, *проработя* 'започвам да работя', *проработвам*, диал. *срабџтвам* 'изработвам докрай' (Ихтиманско – БЕР VI), *срабџтим* 'свършвам работа' (Самоковско – БЕР VI) и т.н.

За работния процес са необходими инструменти – *работни инструменти*, *работен инвентар*. При селскостопанския труд се обработва *работна земя*, а в по-ранен период това се осъществява с помощта на *работен добитък*.

При извършването на някои дейности се използва специално облекло – *работно облекло*, *работни дрехи*, *работна престилка*, *работни панталони* и др. (РБЕ 15).

Трудовият процес е свързан с комуникационни дейности като провеждането на *работни срещи*, *работни посещения*, *работен обяд* (РБЕ 15).

Извършената дейност се възнаграждава парично. Работникът получава срещу вложения от него труд *работна заплата*. Тя бива различни видове – *основна работна заплата*, *минимална работна заплата* и др. (РБЕ 15).

Чрез трудовата дейност се създават определени продукти, произведени по различен начин, с различно качество или стил: *На краката си мъкнеше здраво изтъркани обуца, . . . , **яка работа***, *скъсване няма* (РБЕ 15). *Подът беше покрит с шарени черги, а двата миндера с червени килими, все **домашна работа*** (РБЕ 15). *Най-напред се хвърляше в очи късото му кожухче без рџкави, напџстрено със зелени и червени шарки от машин – листа, цветя, птичета, изкусна и **тџнка работа*** (РБЕ 15). *Усмивнати негри обграждат чужденеца и му предлагат спомени от Дакар: . . . тџнки филигранни брошки и цигарлџци – всичко **рџчна работа** и местно производство* (РБЕ 15). *Седлото му беше с черна хаща, . . . ; юздата пискюллия – с черни дребни пискюли, **тревненска работа***, и с бял сребџрен тепелиж сред челото на коня (РБЕ 15).

Работният процес се контролира официално от различни институции, които следят за правилното му протичане и за правата на работника – *Инспекция по труда*, *Комитет по труда* и др.

Работният процес изисква определени знания и умения – *квалифицирана работа*. Квалификация се постига чрез обучение – *Само със системна и задълбочена работа върху себе си много знания и много*

знания и опит може да се овладее този занаят (РБЕ 15). В училище се изучава и предметът *трудова обучение*.

Усилената и продължителна работа води до умора. Състоянието на умора в следствие на продължителна работа намира израз в семантиката на глаголи като *преработвам се, наработвам се* и др.

В лексикалния материал, представен в речниците, се открива връзка и между работата и здравето. Здравословните проблеми водят до *трудоустрояване* на работника. Провежда се *трудова терапия*.

В български език трудовата дейност се свързва и с наличието на помощна войска, която се занимава с прокарване на пътища и строежи – *трудова войска*, а военослужещият в този род войска е *трудовак*.

Съдържанието на концепта ТРУД е представено и в устойчивите сравнения. У всеки народ съществуват собствени представи за съизмеримостта на човека с животинския и растителния свят. Чрез представителите на животинския свят се разкрива разнообразна характеристика на човешките прояви, качества на човешката психика и физически особености. Образци за трудолюбие в българската менталност са мравката, пчелата, волът, конят, къртицата срв. *Работи като мравка. Трудя се като пчела. Трудолюбив като пчела. Работлив като пчела. Работя като вол. Като кираджийски кон работя. Като кърт работя* и т.н.

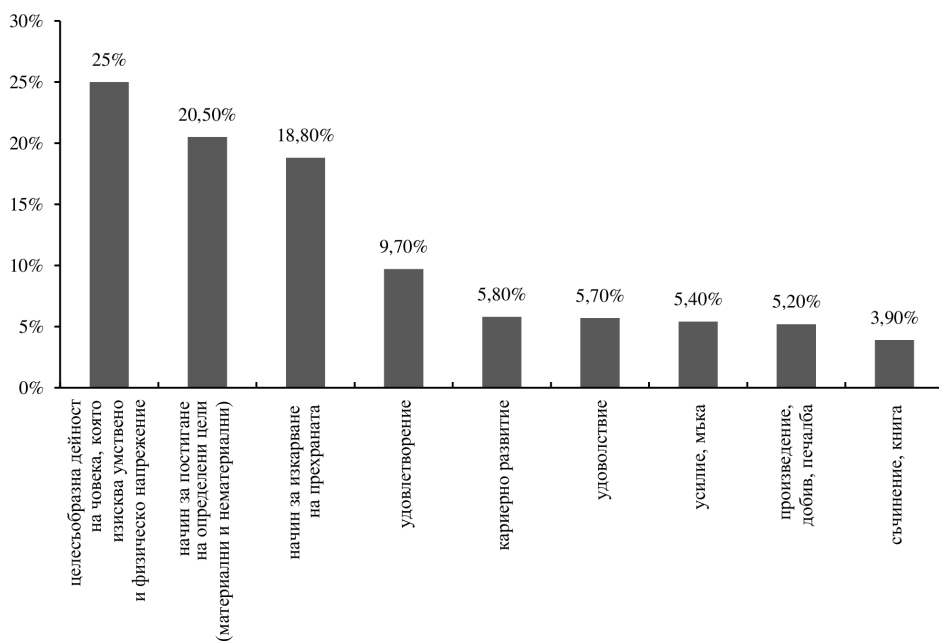
4. Концептът ТРУД/РАБОТА в данните на анкетите

4.1. Анкета с избираем (затворен) отговор

В 280 анкети, проведени сред мъже и жени на възраст от 18 до 28 г., са дадени общо 330 отговора, като част от анкетираните лица са посочвали повече от един отговор. Представените по-долу процентни съотношения при различните отговори (общо 9 на брой от „а” до „и”) са пресметнати на база на общия брой дадени отговори. Получени са следните отговори на въпроса „Какво означава за Вас думата *труд*?”:

- усилие, мъка – 18 (5,4%)
- удоволствие – 19 (5,7%)
- удовлетворение – 32 (9,7%)
- начин за изкарване на прехраната – 62 (18,8%)
- целесъобразна дейност на човека, която изисква умствено и физическо напрежение – 82 (25%)
- кариерно развитие – 19 (5,8%)
- начин за постигане на определени цели (материални и нематериални) – 68 (20,5%)
- производство, добив, печалба – 17 (5,2%)
- съчинение, книга – 13 (3,9%).

Най-много са отговорите, които оценяват труда като утилитарно-практическа дейност – ‘целесъобразна дейност на човека, която изисква умствено и физическо напрежение’, ‘начин за постигане на определени цели (материални и нематериални)’ и ‘начин за изкарване на прехраната’.

Графика 1. Черти на българското понятие ТРУД/РАБОТА по аспекти

4.2. Асоциативна анкета

При проведената асоциативна анкета, която включва синонимите *труд* и *работа*, от 280 анкетирани мъже и жени на възраст от 18 до 28 г. бяха получени следните отговори:

ТРУД – *работа* (111), *работене* (2), *работа (бачкане)*, *работен*, *бач* (2), *безсмислен*, *бизнес*, *битие* (2), *блага*, *благодарност*, *благодатен*, *вадене на прехрана*, *вестник* (7), *винтове*, *внимание*, *воля* (2), *време*, *възнаграждение*, *възпитание*, *глупост*, *голям*, *градина*, *24 часа*, *движение*, *дейност*, *действие*, *делва*, *делничен*, *дело* (2), *домати*, *достоеен начин за изхранване на прехраната*, *доход*, *доходи*, *дума*, *енергия*, *жив*, *животни*, *живот*, *забрадка*, *задача*, *задачи*, *задължение* (2), *заетост*, *занаятчийство*, *заплата*, *здрав* (3), *здраве* (2), *знак*, *ежедневие*, *извършване на физическа работа*, *изпитание*, *израстване*, *инструменти*, *камък*, *камъни*, *кариера*, *кирка*, *копаене*, *копая*, *красота*, *къртовски* (2),

лесен, лозе, майсторлък, малък ресторант за супи и ръчно изработени нудъли, мисля, много, мотика (2), мъка (5), мързел (4), мързелив, награда, научно откритие, небездействие, необходимо зло, необходимост (3), неоценен, неплатен, непосилен, някаква научна работа, обич, образование, обществен, отговорен, отговорност (2), пари (5), печалба, пища, поле, полезен (2), полза (3), пот, потен, потене, почивка (2), препитание, прехрана (2), приоритет, приятел, приятно, прекарано време, продукт (2), работник, работилница за удон, ръце (2), ръчен, сила (2), силен, смисъл, спънка, социална необходимост, страдание (2), стремеж, сън, съсредоточеност, творба, творчество, тежък-физически, тежко (2), тежък (3), товар, труд и слово, труден, трудно, трудност (2), трудолюбив, трудя се, удовлетворение (6), удоволствие, ужас, умение, умора (5), упорит (2), упоритост (3), усилие (10), успех (4), усърден, усърдие (2), учение, физически, физическа дейност, физическо усилие, финансово възнаграждение, хамалство, хляб, хора, цел (3), честен (2), честност, чистота

РАБОТА – труд (97), ангажираност, бач (2), банкет, бачкане (3), бачкане за пари, бачкане (хамалия), безработица, безсъние, бизнес (7), бърза, бързанае, бюро, вадене на пари (2), вадене на прехрана, вадене на прехрана чрез физически труд, внимание (2), време (3), време извън дома, в чужбина, възможност, възнаграждение, глупост, голяма, град, грешка, гърч, дейност (3), действие (3), дете, директор, доброволно задължение, документи, доходи, дълг, ежедневие (3), желание, живот (4), за без пари, завод, задоволство, задължение (3), заетост (2), занимание, което вършиш с увлечение и ти носи удовлетворение, заплата (6), издръжка (2), издръжливост, изкарване на препитание, изкарване на прехрана (2), интелектуална, интерес, и пак работа, кариера (3), класа, компютър, креативност, куфарче, лека, любов, магазин, машина, много (3), мъка, мързел (2), на всеки, напрежение (2), научаване, начин на живот, начин на постигане на цели, независимост (2), необходимост, нещо за вършене, обедна почивка, обич, обява, орисия, отговорност, отчуждение, офис (3), папка, пари (18), пенсия, поминък, постигане на цели, пот (2), потен, почивка (3), прекрасна, прехрана (2), принадлежност към дадена организация, принуда, продавач, приоритет, професия, раболепен, работа, работно време, работното място на някого, работно място, но и труд, работодател, радост, развитие, резултат, самостоятелност, самочувствие, свобода, свободно време, семейство, сила (4), скука, сметки (битови), смисъл, смяна, социални контакти, спокойствие (2), спорна, съзидателност, тайна, творение, творчество, тежест, тежък, труд (вадене на прехрана), трудно, ро-

долголюбив, трудолюбие, (2), удовлетворение (4), удоволствие (5), умора, упорит, упоритост, усилие (11), усилена, физическа, физически труд, хоби, храна (3), хубаво, цел (2), цимент, чанта, часовник, чужда.

Анализът на отговорите показва, че и при ключовата дума *труд*, и при *работа* най-многобройни са отговорите със съответния синоним, срв. *труд* → *работа* (111); *работа* → *труд* (97). И лексемата *труд*, и лексемата *работа* се асоциират и с антонима *мързел*.

Изброените асоциации са в две посоки – утилитарно-практична и морално – етична:

– ‘действие, дейност’ – *дейност, действие, движение, енергия, бездействие*;

– ‘начин за изкарване на прехраната’ – *заплата, възнаграждение, финансово възнаграждение, доход, доходи, печалба, прехрана, достоен начин за изхранване на прехраната, пенсия*;

– ‘необходим компонент в живота’ – *живот, ежедневиe, битие*;

– ‘произведение, добив, печалба’ – *блага, продукт (2), творение, хляб*;

– ‘удоволствие’ – *удоволствие, радост*;

– ‘удовлетворение’ – *успех, удовлетворение, благодарност, занимание, което вършиш с увлечение и ти носи удовлетворение*;

– ‘житейска цел’ – *кариера, просперитет, образование, развитие*;

– ‘професия’ – *професия, продавач, занаятчийство*;

– ‘човек, който създава условия за извършване на дейност’ – *работодател*;

– ‘времеви рамки’ – *време, работно време, време извън дома, 24 часа, приятно прекарано време, свободно време, часовник*;

– ‘място на извършване на дейността’ – *завод, офис, работилница, магазин, градина, лозе, поле*;

– ‘средства за осъществяване на дейността’ – *компютър, документи, инструменти, мотика, кирка, винтове*;

– ‘миграционни процеси, свързани с труда’ – *в чужбина, град*;

– ‘социални отношения’ – *принадлежност към дадена организация, социални контакти, семейство, класа и др.*

Трудовата дейност се асоциира и като ‘усилие, мъка’ – *умора, товар*. Носител е на *отчуждение*. Чрез труда личността придобива *самостоятелност, самочувствие, свобода, сила, спокойствие и социални контакти, увереност, израстване*.

Трудът се разделя на *физически, ръчен, умствен, обществен*. Оценява се като *тежък, къртовски, лесен, потен, неоценен, неплатен, непосилен, делничен, полезен* и др.

Отговорите на анкетираните са свързани предимно с личността и нейната реализация. Не се засягат проблемите за последствията от трудовата дейност върху околната среда.

5. Концептът ТРУД/РАБОТА в данните на текстовете

5.1. Концептът ТРУД/РАБОТА в паремиите

Най-отчетливо се откроявана националният характер и етнопсихологическият образ на народа в паремиите. В продължение на векове пословиците и поговорките се предават от поколение на поколение като наследство, което отразява многовековния социален и исторически опит на народа. В концентрирана форма в тях е отразена спецификата на световъзприемането на един или друг етнос (Голева 1997: 141). От една страна, пословичната картина на света разкрива приетите в даден социум норми на морала, стереотипите на поведение, знанията за света и човека, които са важни за езиковия колектив. От друга страна, вътрешната форма на пословиците отразява битовите представи, ежедневието живот на хората (Иванова 2006: 51).

Повечето паремии са израз на обобщени житейски наблюдения:

[1] *Без труд и мъка няма сполука. Който се труди, не губи.*

При други се излиза от конкретен случай, за да се направи по-широко обобщение, напр.:

[2] *Свършил Петко работа – изплаши децата, изтрепа жените.*

Една част от паремиите за труда водят началото си от приказки, резюмират разкази, басни, анекдоти. Те са своеобразно „сгъстяване на мисълта” (Арнаудов 1996: 643).

Моделирането на концепта ТРУД върху паремиите за трудовата дейност, позволява да се отделят както универсални, така и етнически обусловени признаци във виждането за света и отражението на неговите фрагменти. Трудът в обществото има както утилитарно-практични, така и морално-етични измерения. Трудът заема централно място в светогледа на българина. Представите на българина за труда, отразени в паремиологичния фонд, могат да бъдат сведени до няколко групи, включващи в себе си следните концептуални признаци: място на труда в живота на човека, характеристика на труда като процес, резултати от труда и типове човешко поведение в съответствие с отношението към труда. Всички тези признаци могат да бъдат маркирани положително или отрицателно.

Трудът в традиционното българско общество е превърнат в култ. Той е смисъл на човешкия живот:

[3] *Трудът е здраве и живот.*

[4] *Трудът на всичко надвива.*

[5] *Работи, като че ще живееш сто години, живеи, като че ще умреш утре.*

Трудът е висша нравственост, а работливият човек е почитан и уважаван –

[6] *Работата краси човека, мързелът го грози.*

В ценностната система на българина по-високо стои дори безмислената работа –

[7] *Залудо работи, залудо не стои.*

или незаплатеният труд:

[8] *Работи без заплата, че не ходи без работа.*

Липсата на работа е по-тежка, отколкото изнурителният труд:

[9] *От работа тежко, без работа – по-тежко.*

Трудолюбието омаловажава и човешките недостатъци –

[10] *Луда е, но е хубава и на работа – работна.*

В трудовия процес се допускат грешки, но българинът се отнася със снизхождение към тях:

[11] *Който не работи, той не греши.*

След усилен труд на човека се полага заслужена почивка:

[12] *Почивката след работа е сладка.*

[13] *Работи и си почивай.*

[14] *Без труд почивката не е сладка.*

Част от пословиците внушават посланието за причинно-следствената връзка между вложените усилия и техния пряк резултат – добър живот, на който трудолюбивият човек се радва. Трудът носи благополучие –

[15] *Който е работен, ще бъде имотен.*

[16] *Който се труди, не губи.*

Работата осигурява прехраната и облеклото на човека –

[17] *Човек работи, за да се храни.*

[18] *Харно работи, харно яди.*

[19] *Кога ядеш, да ти плющят ушите, кога работиш, да ти хрущят кокалите.*

[20] *Видял Мързю, че няма какво да яде, и почнал да работи.*

[21] *Гладът на много работи е майстор.*

[22] *Който лете не работи, той зиме гладува.*

[23] *Каквото ръчици работили, таква снажица носила.*

[24] *Който работата не обича, в ново се не облича. Който работата не обича, няма що да облича.*

Заплащане на труда е според вложените усилия и проявеното усърдие:

[25] *Според работата и заплатата.*

[26] *Който не работи, не бива да яде.*

Трудолюбието е сигурен път към по-лек живот

[27] *Който работи честно, ще живее по-лесно.*

Придобитото без труд обаче лесно може да бъде пропиляно

[28] *Имане без труд лесно се пилей.*

Следствие от труда е придобиването на опит и знания за света

[29] *Работата на ум учи.*

Резултатите от работата се виждат по-късно, след време:

[30] *Хубавата работа на шестте месеци излиза.*

Успехът на всяка трудова дейност е свързан с определени условия. Необходими са усилия

[31] *Без мъка работа – без вода кладенец.*

[32] *Като се трудиш, ще спечелиш, като се бориш, ще победиш,*

а също и постоянство –

[33] *С труд и постоянство всичко се постига.*

Работата изисква по-малко приказки и повече действие:

[34] *Който работи и мълчи, повече работа свършва.*

В работата човек разчита главно на себе си –

[35] *Ако искаш свършена работа, свърши си я сам.*

[36] *Ако искаш да ти се не свърши работата, предай я другиму да я свърши.*

[37] *На вълка е дебел вратът, защото сам си върши работата.*

Работата обаче е източник и на грижи и безпокойства:

[38] *Ако искаш да ти е мирна главата, не я туряй в работа.*

Работата е безкраен процес, има начало, но няма край:

[39] *Работата край няма.*

[40] *Къщната работа никога не се свършва.*

[41] *Днес работи, утре пак.*

Тя трябва да се извършва в определен ред и последователност, за да бъде ефективна:

[42] *Който захваща много работи, той ни една не свършва.*

[43] *Който много работи захваща, той не ги довършва.*

[44] *Залудо труд, кога няма ред.*

Започната работа не бива да се отлага, трябва да бъде завършена –

[45] *Не оставяй днешната работа за утре.*

[46] *Вечерната работа не оставяй за сутринта.*

[47] *Която работа се оставя за после, нея дяволите я довършват.*

[48] *Хляб си остави за утре, а работа не оставяй!*

Извършването на всеки вид труд изисква подходящо време. За да е качествено свършена работата трябва да се върши през деня:

[49] *Денят се смее на нощната работа.*

[50] *Нощната работа – дневна срамота.*

[51] *Нощна работа – дневни почуди.*

[52] *Мързеливите вечер се разработват.*

Младостта е време за работа, а старостта за предаване на натрупания в работата опит:

[53] *Млад работи, стар ум давай.*

В ценностната система на българина важно място заема и качеството на извършената работа. Трудът изисква сърчност и майсторство:

[54] *Всяка работа за майстора си плаче.*

[55] *Всяка работа от майстора се бои.*

[56] *Всяка работа си има майстора.*

[57] *Майстора го работата му показва.*

Добре свършената работа предизвиква уважението на останалите хора:

[58] *Работата хвали майстора си.*

Небрежната, некачествена работа е обект на присмех и презрение

[59] *През куп за грош свършена работа.*

[60] *Свършил работа като кучето на нивата.*

[61] *За малка работа голяма срамота.*

[62] *За пара работа, за десет зарар.*

Бързината в труда невинаги води до добри резултати

[63] *Бързата работа срам за майстора.*

[64] *Бързата работа – два пъти работа.*

[65] *Бързата работа и таралежско не я харесва.*

Една част от паремииите носят отрицателни конотации по отношение на труда. Те обобщават главно опита и житейските наблюдения на наемния работник, който работи за другите, а не за себе си. За него трудът не носи благополучие:

[66] *И много да работиш, и малко да работиш – все това.*

[67] *От работа ставаш гърбат, а не богат.*

[68] *Работи като вол и пак ходи гол.*

Тъй като работата не е гаранция за придобиване на богатство, тя се извършва без особен ентузиазъм

[69] *Работи като с чужди ръце.*

Трудът е тясно свързан и със своя антипод – мързела. Тази група паремии е най-многобройна. Някои от тях се отличават с подчертана дидактичност, срв.

[70] *Няма нищо по-благословено от труда и няма нищо по-кълнато от мързела.*

Трудолюбието е сигурен път към по-лек живот за разлика от мързелата. Вложените усилия водят до по-добър живот, на който трудолюбивият човек се наслаждава –

[71] *Работата на работливия е по-сполучлива от тая на мързеливия.*

В съзнанието на носителите на езика мързелът е обект на присмех –

[72] *Търси на баницата мекото и на работата лекото.*

Мързеливият човек измисля различни оправдания за бездействието си –

[73] *Накарай мързеливия на работа да те научи на ум.*

[74] *Накарай мързеливия на работа да го направихи пророк.*

[75] *Накарай хайлазина на работа, на ум да те научи.*

[76] *Прати го на работа да ти каже: Вълци има на пътя.*

Мързеливият измисля различни поводи, за да се измъкне от работа –

[77] *Който не ще да работи, той си търси мохабети.*

Мързелът може да се превърне в причина за полагане на двойни усилия в труда –

[78] *Мързеливият два пъти работи, скъперникът два пъти плаща.*

Леността на едни е винаги за сметка на усилената работа на други –

[79] *Бели ръце – чужд труд.*

Мързеливият човек обикновено се залавя за работа в неподходящо време –

[80] *Мързеливите вечер се разработват.*

Мързеливият обича богатата, за които не е работил –

[81] *Работи като кърт, яде като вълк.*

[82] *Ядем като здрави, работим като мрави.*

[83] *Работи като буболечка, яде като мечка.*

[84] *За ядене – ламя, за работа – мравка.*

[85] *За работа – дете, а за самун – мъж.*

Залавя се за работа едва, когато изработено от друг свърши –

[86] *Видял Мързю, че няма какво да яде и почнал да работи.*

Между мързела, пиянството и бедността съществува причинно-следствена връзка –

[87] *Работата пари трупа, а мързелът и пиянството пари топят.*

При по-голяма част от паремиите отношението към труда не е дефинирано по отношение на пола, те принадлежат към метадрендърното равнище и се отнасят към човека въобще, срв.

[88] *Всеки да си гледа работата.*

[89] *Залудо ходи, залудо не стои без работа.*

[90] *Който работи и мълчи, повече работа свършва.*

[91] *Работата да се бои от тебе, не ти от нея и др.*

Джендърните характеристики се конструират от обществото като социални модели на поведението на мъжете и жените (Узеньова 2005). Паремиите, характеризиращи мъжкото участие в трудовата дейност, са по-малко. В едни от тях е подчертана важната роля на мъжа в трудовия процес, което обикновено е свързано и с физически усилия, срв.

[92] *Работа без мъж – святкане без дъжд.*

[93] *Без мъжка работа – кладенец без вода.*

В други се осмива непохватността, несръчността на мъжа –

[94] *Мъжка работа нищо не бива.*

[95] *От мъж работа.*

Езиковата картина на света, която разкрива паремиологичният фонд на българския език, отразява главно мъжкия поглед върху ролята на жената в традиционното общество. Андроцентричността на паремиите отразява зависимостта на жената в патриархалното общество. Мястото на жената се ограничава главно в пространството на дома, където тя може да бъде „добра” или „лоша” стопанка. Върху жената лежи отговорността и грижата за отглеждането на децата. В паремиите, които отразяват мястото на жената в труда, преобладава негативният стереотип. Жената е подложена на присмех заради мързела ѝ

[96] *Кога, мъжо, да работя: понеделник – безделник, вторник – потопорник, в сряда не се сядя, четвъртък – несвѣртък, петък – несретък, в събота – на баня, в неделя – света Неделя.*

[97] *Всякой ден работа имам: понеделник – поседелник, вторник – посборник, сряда – непряда, четвъртък – несвѣртък, петък – миеглавец, събота – на пазар, неделя – ще седя на портата.*

[98] *Мързеливите жени в събота вечер се разработват.*

[99] *Работна Стана: в три години – две вретена, а в година – две деца.*

или за прекалената ѝ изнеженост и непригодност за работа –

[100] *Уловила се царската дъщеря за работа, та я заболяло пръста.*

[101] *Хванала се млада невеста за работа, излязъл ѝ прищ.*

На нея се приписва глупост, липса на съобразителност или умение при извършване на определена дейност

[102] *Женска му работа.*

Паремиите, в които образът на жената има положителни конотации са по-малко

[103] *Сиромашията се бои да влезе у работлива жена.*

[104] *Гърда е жената, ала работна ѝ е рѣката.*

[105] *Работната снаха по-драга от своя мома и др.*

В паремиите за труда е отразено и отношението към църквата и нейните представители. За разлика от някои други славянски народи българите се отличават с прагматизъм и не така силно развито религиозно чувство. Оттеглянето от светския живот в служба на Бог е по-трудно разбираемо и често се възприема като леност или вършене на безсмислена работа, срв.

[106] *Ако беше харна работата и владиката щеше да работи.*

[107] *Калугер кога няма работа, разтуря си калиммяката.*

[108] *Без работа поп яретата крџцава.*

Опозицията „свой – чужд“ намира отражение и в паремиологията. Най-често в пословиците и поговорките се изразява отрицателно отношение към представителите на етносите, с които българина живее в непосредствена близост – турци, цигани, срв.

[109] *Рџжен хляб да ям, ама на турчин да не работя.*

Циганите са иронизирани заради мързел, некачествена, небрежно свършена работа, немарливост, напр.

[110] *Ори, мели, яж е вашата работа – рекъл един циганин на един орач – а нашата работа е много по-мџчна: ходи, тропай, проси, носи, печи, вари, па чак тогава яж.*

Голяма част от паремиите продължават да бъдат актуални и намират употреба и в речта на съвременния българин. Обществено-икономическите промени обаче водят и до промени в концептуализацията на труда. Израз на промените в обществото е отношението на не малко днешни българи към интелектуалния труд. Според тях полезен е само физическият труд, а интелектуалната дейност се приравнява с безделие:

[111] *Учи, за да не работиш.*

5.2. Концептът ТРУД/РАБОТА в публицистичните текстове

Анализът на текстове от вестниците „Труд“, „24 часа“, „Стандарт“ и „Новинар“ показва, че в съвременния български език за трудовата дейност по-често се употребява лексемата *работа* в сравнение с *труд*.

В текстовете от пресата се открива почти целия семен набор, който е налице в значението на лексемата *работа*, срв.

– ‘физическа или умствена дейност’:

[112] *След трите части планираме да продължим с проекта и ще започнем работа по Inside San Francisco Metal, където ще се фокусираме основно на траш метъл групите от залива. („Новинар“, 20.03.2014).*

[113] *Според него Плевнелиев се намесва в работата на депутатите и налага вето на решения, които се отнасят към социални и потребителски въпроси. („Новинар“, 15.04.2014).*

[114] Според работодателя на пострадалите снарядите не са били открити при изкопни работи, както първоначално се твърдеше, а са били събрани в непосредствена близост до новоизграждащата се постройка. („Новинар”, 20.03.2014).

[115] Работата била тежка, влачели трупи и камъни отдалеч из Галилея. („24 часа”, 19.04.2014).

[116] През 2013 г., видно от документите, с които вестникът разполага, Румяна Желева се е отдала на научна работа. („24 часа”, 22.03.2014).

– ‘занятие’:

[117] Определено интервюто за работа не отговаря на нито едното от двете условия. Отговорът „не знам” по-скоро говори за трудности когато изпаднете в непозната среда и ситуация, което не е добре при определени професии, и работа под стрес. („Новинар”, 20.03.2014).

[118] Навръх Лазаровден Евростат, социолозите на ЕС, излезе с проучване, според което над четвърт милион българи (253 000) нямат работа, но и не търсят активно – в смисъл, могат, но нямат желание. („24 часа”, 18.04.2014).

– ‘въпроси, отношения, дела’:

[119] Това съобщил заместник-министърът на вътрешните работи Васил Маринов. Междуправителствено споразумение за наблюдение на тероризма подписаха вицепремиерът и министър на вътрешните работи Цветелин Йовчев и директорът на ФБР Джеймс Коуми, съобщиха от МВР. („Новинар”, 20.03.2014).

[120] Обиските са извършени в рамките на разследването на генералната прокуратура и службата за борба с организираната престъпност на Министерството на вътрешните работи, уточни Аваков. („24 часа”, 22.03.2014).

[121] Не ми е работа. („24 часа”, 22.03.2014).

[122] „Това не е ваша работа, а е между мен и отбора”, усмихвайки се загадъчно. („Новинар”, 14.04.2014) и др.

– ‘задачи’:

[123] Аз виждам работата на опозицията като демократичен коректив. („Стандарт”, 16.04.2014).

[124] Ако КАТ си беше свършил работата и наистина помагаше на шофьорите, трябваше да постави постове по стария път, за да помогнат на българите, които влизат във Великден ядосани, коментираха водачите. („24 часа”, 18.04.2014).

[125] Жалбите до момента са над 280, но оказва се подаването не е никак проста работа. („24 часа”, 18.04.2014).

– ‘резултат’:

[126] „Добра работа, момчета, следващата седмица отиваме до Норич и правим абсолютно същото!” („Новинар”, 14.04.2014).

Откриват се и по-нови значения като ‘разследване, следствени дейности’:

[127] *Органите на реда започнали работа по случая.* („24 часа”, 18.04.2014).

[128] *Работата по случая продължава. Образувано е досъдебно производство.* („24 часа”, 22.03.2014),

– ‘сърдечен ритъм’:

[129] *Но най-главното достойнство на сарвангасана остава, че упражнението подобрява показателите на работата на сърдечния мускул.* („Новинар”, 20.03.2014) и др.

Репрезентантът *труд* се среща в състава на названия за учреждения

[130] *Отговорността на служителите на „ЧЕЗ Разпределение България” АД, свързани със спазване на предвидените в закона мерки по безопасни условия на труд, е спазена и е констатирано от представител на дирекция „Инспекция по труда” във Враца.* („24 часа”, 19.03.2014).

[131] *Експертите и на НОИ и на Министерството на труда, и социалната политика знаят какво трябва да се направи.* („24 часа”, 19.04.2014),

– ‘административни лица’:

[132] „Как ще направите това си е ваша работа”, каза Путин, цитиран от ИТАР-ТАСС, обръщайки се към министъра на труда Максим Топилин. („Стандарт”, 19.03.2014),

– ‘законови документи’:

[133] *Много сериозно е свързано и с Кодекса на труда, и сигурно с още наредби.* („24 часа”, 18.04.2014) и др.

Трудът се свързва с условията за извършване на трудова дейност:

[134] *Според нея обаче най-големият проблем в Бърза помощ са условията на труд и заплащането.* („Труд”, 08.05.2014)

и възможностите за наемане на работна сила

[135] *Същевременно законодателството затруднява навлизането на млади хора на пазара на труда и наемането на хора в предпенсионна възраст, а пенсионната система изобилства от „вратички” за ранно пенсиониране.* („Труд”, 08.05.2014).

Трудът се оценява количествено:

[136] *Танците изискват страшно много труд, всяка част от тялото трябва да бъде в точно определена позиция.* („24 часа”, 22.03.2014).

и качествено:

[137] *Единствените му противоположания били полагането на тежък физически труд, покриването на нормативите за физическа подготовка и неблагоприятни атмосферни условия.* („24 часа”, 19.04.2014);

[138] *Носител е на наградата „Черноризец Храбър”, а във Франция е удостоена със сребърен медал за почетен труд.* („24 часа”, 18.04.2014).

В текстовете от пресата се откроява по-силно в сравнение с паремните разделения на субектите в трудовата дейност – *работник, работещ, безработен*, от една страна, и *работодател*, от друга, срв.:

[139] *Мъжът е бивш строителен работник, от дълго време е бил безработен.* („24 часа”, 18.04.2014).

[140] *Често работниците крият, че са експлоатирани, за да не останат на улицата.* („Новинар”, 14.04.2014).

[141] *До 2050 г. на всеки българин над 65-годишна възраст ще се падат по-малко от двама работещи.* („24 часа”, 19.04.2014).

[142] *Сега на всеки възрастен жител се падат четирима работещи българи.* („24 часа”, 19.04.2014).

[143] *Работодателите често обичат да задават въпроса „Какви според Вас са слабостите ви?”.* („Новинар”, 20.03.2014).

[144] *Разпитайте познати и приятели, които работят в нея, посетете специализирани сайтове, където има средните заплати за големи международни компании и по-големите работодатели (ако има такива, разбира се)* („Новинар”, 20.03.2014) и др.

Освен лексемите *труд* и *работа* концептосферата ТРУД в публицистиката включва и производните лексеми от *труд* и *работа*, срв.: *трудя се, трудов, трудоспособен, нетрудоспособност, трудоустроя, трудоустрояване, трудоустроен, сътрудник, сътрудничество, сътруднича, труден, трудно, трудност, затруднение, затруднявам; работя, работен, работник, работнически, работещ, безработица, безработен, работодател, работодателски, заработя, изработя, изработен, разработен, обработвам, обработка, преработя, преработка, проработя*, срв.:

[145] *Тя не подозира, че се труди над собствения си гроб.* („24 часа”, 19.03.2014).

[146] *Засилването на практическите аспекти от обучението и развитието на трудови навици със сигурност ще повиши интереса на младите хора към училището.* („Новинар”, 20.03.2014).

[147] *Това е двойно предизвикателство, защото, от една страна, тези, които трябва да се грижат за повече зависими хора, стават все по-малко; а от друга страна, все по-малкият брой хора в трудоспособна възраст трябва да финансират все по-високите обществени разходи за дългосрочна грижа.* („24 часа”, 19.04.2014).

[148] *В нея той посочва името на свой колега от Варна със 75% нетрудоспособност.* („24 часа”, 19.04.2014).

[149] *Такова трудоустрояване е имало и за колега на Светослав в КАТ.* („24 часа”, 19.04.2014).

[150] *Правилникът за работа на парламента регламентира, че представителните разходи отиват за сътрудници, експертизи и обезпечаване.* („24 часа”, 18.04.2014).

[151] *Изпълнението на набелязаните мерки ще бъде наблюдавано от мисия на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа.* („24 часа”, 18.04.2014).

[152] *Досега не съм получавала заплахи, но случилото се не ме изненадва, тъй като работя по дела с огромни икономически интереси.* („Новинар”, 20.03.2014).

[153] *Проектът ще се изпълнява от „Мадара Юрпн” АД и предвижда създаването на 500 работни места в общината, чието ниво на безработица към момента е над средното за страната.* („24 часа”, 20.03.2014).

[154] *Така ЦИК ще заработи с 18 души, което е с 1 по-малко от предвиденото в Изборния кодекс.* („Стандарт”, 20.03.2014).

[155] *Еврокомисарят призова европейските лидери да изработят енергийна стратегия за следващите десетилетия. Той заяви, че от срещата на върха през юни „очаква отговори”.* („24 часа”, 19.04.2014).

[156] *Площите, които трябва да се обработват, стават все по-големи.* („24 часа”, 19.04.2014).

[157] *По улиците са направени обработки срещу замедяване.* („Стандарт”, 16.04.2014).

[158] *Плевнелиев: Категорично няма да преработя указа си за ЦИК.* („24 часа”, 22.03.2014).

[159] Според Найджъл Къшингър, изпълнителен директор на лондонската юридическа кантора „Дъбъл Ю Лийгъл“ е слабо вероятно ескалацията да проработи. („Новинар“, 20.03.2014).

[160] Нашето желание е не само да се създадат работни места, а и те да са престижни и добре платени. („Стандарт“, 16.04.2014).

[161] Но да се върнем в началото. Създаденият през 1919 г. театър е работнически и е на издръжка от държавни мини „Перник“. („24 часа“, 22.03.2014).

[162] Фирмата е специализирана в разработката на технологии, които са можели да правят самолетите невидими за радарите и дори спекулират, че изчезналите служители са били специалисти именно в тази област, твърдят американски медии. („24 часа“, 20.03.2014).

6. Обобщена когнитивна дефиниция на концепта ТРУД/РАБОТА в българския език

Въз основа на системните, анкетните и текстовите данни характеристиката на трудовата дейност се разпределя в няколко фасети.

Труд

Родов признак: дейността на човека.

Биологически/физически признаци:

- (1) физически или умствен
- (2) умственият труд е по-важен от физическия
- (3) може да бъде тежък
- (4) тежък обикновено е физическия труд
- (5) протича в определени локални граници
- (6) протича в определени времеви граници
- (7) нарушаването на темпоралните граници води до умора
- (8) ежедневен

Психологически признаци:

- (9) необходимост и потребност за човека
- (10) субектът може да има желание за работа и интерес към нея
- (11) може да носи удовлетворение на субекта на труда
- (12) може да има творчески характер
- (13) противоположен е на забавата и развлечението

Социални признаци:

- (14) обществено-полезна дейност
- (15) има обществен характер
- (16) официално организирана дейност
- (17) основно задължение на човека
- (18) предполага парично заплащане

(19) предполага подготовка и обучение

(20) резултатите от труда са важни както за човека, така и за обществото като цяло

Битови признаци:

(21) свързан е с доставянето на храна

Етически признаци:

(22) добросъвестният труд се одобрява от обществото

(23) качеството на постигнатите резултати от труда се оценяват положително от обществото.

7. Профили на концепта ТРУД/РАБОТА

От направения преглед на реализацията на концепта *ТРУД* в българската езикова картина на света се обособяват два основни профила – традиционен, представен в паремията и фразеологията, и съвременен, представен в данните от анкетите и публицистичния дискурс.

Традиционният профил на концепта *ТРУД* разкрива отношението на българина към трудовата дейност в един по-стар етап от общественото развитие. Трудът е смисъл на живота, осигурява прехрана, създава материално благополучие и е в основата на социалния престиж. Човекът, който се труди, се радва на уважение в обществото. Материалното възнаграждение има по-малко значение в ценностната система. В традиционната ценностна система приоритет имат интересите на общността (семейство, род).

Съвременният профил се характеризира с промяна в отношението към труда. В общественото съзнание е налице тенденция за неутрализация на етичната мотивация за труда и извеждане на предна позиция на утилитарните мотиви. Положителна е оценката на материалните резултати от труда във вид на възнаграждение, докато усилията и неадекватното възнаграждение се оценяват с обратен знак. В ценностната система на съвременното общество първенство имат интересите на отделната личност.

Литература

- Армянов Георги, 1995, *Българският жаргон. Лексико-семантичен и лексикографски аспект*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Арnaudов Михаил, 1943, *Български пословици и гатанки*, София.
- Болдырев Николай Николаевич, 2001, *Концепт и значение слова*, [в:] *Методологически проблеми когнитивной лингвистики*, Воронеж 2001, с. 25–29.
- Вендина Татьяна Ивановна, 2002, *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*, Москва: Изд. „Индрик“.

- Витанова Марияна, 2009, *Лексикална и словообразователна репрезентация на концепта ТРУД в българския език*, [в:] *Приятели за науката. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Тодор Балкански по случай неговата 65-годишнина*. „Знак’94”, Велико Търново, с. 86–92.
- Витанова Марияна, 2010а, *Отношение болгар к труду в болгарской языковой картине мира // Славянские языки: единицы, категории, ценностные константы: сб. науч. тр./ Отв. ред. Н. А. Тушикова*, Волгоград: Изд-во ВолГУ, с. 344–366.
- Витанова Марияна, 2010б, *Концепт ТРУД в болгарской языковой картине мира*, [в:] *Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе*, Москва, с. 398–418.
- Витанова Марияна, 2011, *Лексикална репрезентация на концепта мързел в българската езикова картина на света*, [в:] *Многообразие в единството. Значим научен принос*, 1, с. 113–118.
- Витанова Марияна, 2012, *Концептът ТРУД в българската езикова картина на света*, [в:] *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*, София: Изд. БУЛ-КОРЕНИ, с. 11–54.
- Голева Галина Сергеевна, 1997, *Персидская фразеология (лингвосоциокультурологический аспект)*. // *Вопросы языкознания*, 1997, № 5, 135–141.
- Иванова Елизавета Васильевна, 2006, *Мир в английских и русских пословицах*. Учебное пособие. Филологический факультет СПбГУ, Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.
- Кювлиева Веса, 1986, *Устойчивите сравнения в българския език*, София: Изд. на БАН.
- Панчев Иво, 2012а, *Концептът ТРУД през периода на социалистическото развитие*, [в:] *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. АИ „Проф. Марин Дринов”. София, 2012, с. 411–417.
- Панчев Иво, 2012 б, *Развитието на концепта ТРУД в България през периода от 1944 до 1989 г. Някои разсъждения и паралели*. // *Одеска българистика*, № 7–8 / (2009–2010) Одеса. Одескiй националiнiй унiверситет, 2012, с. 94–101.
- Панчев Иво, 2014, *Концептът ТРУД в стихотворенията на Иван Вазов*, [в:] *Материали III мiжнародного научно-методичного семинара з болгарськoi мови, лiтератури, культури та iсторii (15–16 травня 2014 р.): збiрник тез/ ред. В. I. Кiрева, С. I. Корнiенко, А. М. Сердюк, О. А. Сенiчева, О. Б. Червенко*. – Бердянськ: БДПУ, 2014, с. 35–38.
- Телия Вероника Николаевна, 1996, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва, 1996.
- Узеньова Елена, 2005, *Репрезентация на джендърна идентичност в българските пословици*, [в:] *Проблеми на българския фолклор*. Т. 10. Фолклор. Идентичност. Съвременност. София, 2005, с. 339–345.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie równości i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka”, 21, s. 47–67.

Източници

- БЕР I – *Български етимологичен речник* (авторски колектив). Т. I А–З. Изд. на БАН, София 1971;
- БЕР VI – *Български етимологичен речник* (авторски колектив). Т. VI ПУЌКАМ-СЛОВАР². АИ „Проф. Марин Дринов”, София 2002.
- БТР 1955 – *Български тълковен речник* (авторски колектив). „Наука и култура”. София 1955.
- БТР – *Български тълковен речник*. (Четвърто издание, допълнено и преработено от Димитър Попов). Изд. „Наука и култура”, София 1995.
- Вестници: „24 часа”, „Новинар”, „Стандарт”, „Труд”.
- Младенов Стефан, 1941, *Етимологичен речник на българския книжовен език*. Книгоиздателство „Хр. Г. Данов”, София 1941.
- Н.Г. – Геров Найдено, *Речник на българския език*, Фототипно издание. Т. 1–6, София 1975–1978.
- ФРБЕ – Ничева Кети, Спасова-Михайлова Сийка, Чолакова Кристилина, *Фразеологичен речник на българския език*, Т. 1 А–Н., София 1974; Т. 2, О–Я. София 1975.
- РАБЕ – Пернишка Емилия, Василева Стефка, *Речник на антонимите в българския език*, Изд. къща „Петър Берон”, София 1997.
- РБЕ 15 – *Речник на българския език* (авторски колектив). Т. 15. Р. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов”, София 2015.
- ПРОДД – *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век* (авторски колектив). Изд. на БАН, София 1974.
- Славейков Петко Рачев, 2003, *Български притчи или пословици и характерни думи*. Изд. „Захари Стоянов”, София 2003.
- СРБЕ – *Синонимен речник на българския език*. (авторски колектив). Изд. „МАГ’77”, София 1977.
- СРСБКЕ – *Синонимен речник на съвременния български книжовен език*. (авторски колектив) Изд. „Наука и изкуство”, София 2002.
- СРСБЕ – *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език*. А–Я. (авторски колектив) АИ „Проф. Марин Дринов”, София 1999.
- СТБР – *Старобългарски речник* (авторски колектив) Изд. „Валентин Траянов”. Т. I, София 1999, Т. II 2009.
- Стойкова Стефана, 2007, *Български пословици и поговорки*. ИК „Колибри”, София 2007.
- Hornby Albert Sydney, Ruse Christina, 1989, *Oxford student’s dictionary*, Oxford University Press 1989.

**The concept of TRUD/RABOTA ‘work/toil’
in the Bulgarian linguistic worldview**

The object of the study was the concept of TRUD/RABOTA ‘work’ treated as a part of the Bulgarian linguistic worldview. The attitude towards work expressed in language reveals the fundamental values of Bulgarian society and the Bulgarian system of social relations. Data found in general (explanatory) dictionaries testify to the fact that the synonyms *rabota* and *trud*, which are exponents of the concept of WORK, are semantically

almost identical, because they contain the same semantic components: 'action', 'goal-oriented nature of action', 'effort', 'creation', 'use of tools', and have the same superordinate category (hyperonym) 'activity' (Bulg. *dejnost*). The ways the concept *TRUD/RABOTA* is modelled in idioms, press texts and responses to surveys (an open-ended-question survey and an associative survey conducted in 2014) allowed the authoress to distinguish universal and ethnically-determined features of the Bulgarian conceptualization of the world and verbalization of its fragments. On the basis of the systemic, survey and textual data, the authoress builds a cognitive definition of *TRUD/RABOTA* in Bulgarian. Two major profiles are identified – the traditional profile which finds expression in idioms, and the contemporary one, found in responses to the surveys and in journalistic discourse. The traditional vision reflects the attitude to work the Bulgarians held at an earlier stage of social development, when remuneration played a less important role in the axiological system, and priority was given to the interests of a community (family, clan). The contemporary profile is characterized by a tendency to neutralize the ethical motivation of work, and place in the foreground the utilitarian motivation and the interests of the individual.

RAD (PRACA) w języku serbskim*

Marija Stefanović

Respektując założenia projektu EUROJOS, autorka dokonuje rekonstrukcji konceptu PRACA (*RAD*) w języku serbskim; stwierdza, że najtrwalsze w znaczeniu pracy są trzy składniki: 'człowiek jako podmiot', 'działanie', 'wysiłek' ('pożytek' i 'efekt' pojawiają się fakultatywnie). Za pracę uznaje się działanie przemysłane, złożone z kilku faz, przynoszące efekt powszechnie uznawany za pożyteczny, niezależnie od tego, czy jest to aktywność fizyczna czy umysłowa. Pozytywnie traktowane są osoby, które pracę lubią, negatywnie zaś takie, które jej unikają. Wyniki ankiety przeprowadzonej w 2012 roku w Nowym Sadzie pokazały, że studenci za pracę uznają działanie fizyczne lub umysłowe, najczęściej związane z wysiłkiem, mające na celu zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych jednostki i społeczeństwa, wymagające od podmiotu dużego zaangażowania i gotowości do poświęceń. Akcentowano zwłaszcza kolektywny wymiar pracy i to, że nagroda za dobrze wykonaną pracę może być dwojaka: materialna i niematerialna (oparta na satysfakcji i szacunku innych).

W tradycyjnej serbskiej kulturze praca jest konceptualizowana jako działanie przemysłane, uporządkowane i niezbędne do zapewnienia człowiekowi bytu. Ponieważ bywa organizowana i wykonywana w grupie, ma wszystkie zalety i wady towarzyszące działaniu zbiorowemu. Szanowane są: mądrość, pracowitość i przedsiębiorczość, a potępiane – brak umiejętności i specjalistycznej wiedzy, brak inicjatywy oraz lenistwo. Jednoznacznie negatywnie jest w przysłowiach oceniana praca bezużyteczna. W tekstach prasowych zwraca się uwagę na zjawiska, w efekcie których praca traci wszystkie pozytywne cechy, znane z innych źródeł: jeśli ktoś nie pracuje, nie może zapewnić sobie warunków do życia; jeśli pracuje, lecz nie otrzymuje stosownej zapłaty, zmniejsza się jego motywacja, nie odczuwa przyjemności z pracy, słabnie jego produktywność.

* Artykuł powstał w ramach projektu „Języki i kultury w czasie i przestrzeni” (178002) finansowanego przez Ministerstwo Edukacji, Nauki i Rozwoju Technologicznego Republiki Serbii. Ustna wersja została przedstawiona na konferencji „Koncepty: DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR w aksjosferze Słowian i ich sąsiadów”, która odbyła się w Warszawie i Lublinie w listopadzie 2012 roku.

1. Wprowadzenie

Postulaty metodologiczne stawiane uczestnikom konwersatorium EURO-JOS (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda, 2009) umożliwiają przedstawienie semantyki leksemu w systemie języka, pokazanie jego bogatej frazematyki i metaforyki oraz użycia w różnogatunkowych tekstach, w tym – w tekstach wywołanych eksperymentalnie (metodą ankietową).

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie cech semantycznych serbskiego konceptu *RAD* (*PRACA*), dających się ustalić na podstawie systemowych opracowań języka serbskiego, uzyskanych metodą ankietową oraz wydobytch z przysłów i korpusu tekstów.

2. Serbska lingwistyka a badania nad konceptem *RAD* (*PRACA*)

W językoznawstwie serbskim *praca* jako całościowy koncept nie była dotąd opracowywana. Obszerniejsze badania przeprowadziła jedynie Vladislava Ružić (2008). W artykule *Tematsko-semantičko polje: odnos čoveka prema radu (radan, vredan / neradan, lenj)* [Pole tematyczno-semantyczne: stosunek człowieka do pracy (pracowity / leniwy)] autorka analizowała leksemy i związki frazeologiczne, należące do języka standardowego oraz do żargonu i pokazała, że bardzo bogata w języku serbskim, nacechowana ekspresywnie leksyka wyraża dwie skrajne postawy wobec pracy (lenistwo, pracoholizm) i ocenia je negatywnie. Autorka dzieli materiał na dwie grupy: w jednej znajdują się wyrażenia o znaczeniu ogólnym: ‘nie robić nic, leniuchować, być w stanie beczynności, wykonywać pracę pozbawioną sensu’, w drugiej zaś: ‘być pracowitym, pracować dużo, z oddaniem, nieustannie, przesadnie itp.’, po czym stwierdza, że „w kwestii przedstawiania pasywnego stosunku człowieka wobec pracy język serbski dysponuje o wiele większą liczbą leksemów i frazemów niż w kwestii opisu stanowiska aktywnego”. V. Ružić pisze:

Zjawiska zwyczajne, przeciętne, normalne i pożądane, nie rzucają się w oczy i dlatego nie ma w języku wielu opisujących je określeń, podczas gdy zjawiska niecodzienne, które budzą silne emocje, domagają się opisu, nierzadko w formie obrazowych, nacechowanych stylistycznie wyrażeń. (Ružić 2008: 314).

W naszych badaniach poświęconych wartościowaniu pracy (Stefanović 2014, 2015) pierwszy raz poddano analizie pole skojarzeniowe *radnik* ‘pracownik, robotnik’¹. Wyniki wskazują na fakt, że w świadomości użytkowników języka serbskiego *praca* jest przede wszystkim kojarzona z pracą fizyczną,

¹ To pole zawiera 767 reakcji.

pracą w fabryce, w kopalni, w gospodarstwie rolnym albo na budowie. Jedynie nieznaczna liczba respondentów kojarzy *radnika* z pracą umysłową. W polu skojarzeniowym pojawiają się również oceny. Wśród nich występują nie tylko takie, które łączą się z pozytywnym stosunkiem do pracy (*vredan* ‘pracowity’ 57, *vrednoća* ‘pracowitość’ 13, *marljivost* ‘pracowitość’ 8, *marljiv*, *pregalac*, *vrednica* ‘pracus’ – 13,76% wszystkich reakcji), ale i takie, które cechuje wysoka ocena moralna (*pošten* ‘uczciwy’ 6, *poštenje*, *vrednost* ‘szacunek, moralność’ 5, *dobar* ‘dobry’ 4, *odan*, *poštenjačina*, *poštovanje* ‘uczciwiec’ – 2,99% wszystkich reakcji). Reakcje, które można uważać za negatywne, odnoszą się do osób, które nie lubią pracować (*neradnik* 41, *lenj* 4, *lenčuga*, *lenština*, *lezilebović*, *loš* ‘nierób’), i jest ich 6,38% wszystkich reakcji, co stanowi dwa razy mniejszą liczbę od tych, które zawierają pozytywną ocenę osób pracowitych (Stefanović 2015: 50).

3. Podstawa materiałowa

Wykorzystany w badaniach zespół źródeł językowych stanowią: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika Matice srpske* (dalej RMS), *Rečnik sinonima* (Ćosić 2008), ankieta przeprowadzona w roku 2012, zbiór przysłów narodu serbskiego (Karadžić 1987) oraz dane pozyskane w latach 2013–2016 z korpusu obejmującego elektroniczne wydania wysokonakładowych dzienników („Politika”, „Blic”, „Novosti”, „B92”, „Dnevnik”, „RTS”).

Wymieniając studia lingwistyczne, w których podejmowany jest interesujący nas temat, nie można pominąć materiału leksykograficznego zawartego pod hasłem *raditi* ‘pracować’ w semantyczno-derywacyjnym słowniku języka serbskiego (*Semantičko-derivacioni rečnik srpskog jezika*) oraz w systematycznym słowniku języka serbskochorwackiego (*Sistematski rečnik srpskohrvatskoga jezika*) pod hasłami *vredan* ‘pracowity’, *len* ‘leniwy’, *delati* ‘działać’, *nerad* ‘niepracowity’, *marljivost* ‘pracowitość’, *lenost* ‘lenistwo’, *rad* ‘praca’, *radnik* ‘pracownik, robotnik’, *službenik* ‘urzędnik’, *raditi* ‘robić, pracować’. Ten wyjątkowo bogaty materiał umożliwia analizę kognitywno-semantyczną konceptu RAD w języku serbskim.

Zakładam, że zebrany i opracowany materiał serbski zostanie zestawiony z podobnie opracowanymi materiałami z innych języków, co umożliwi rekonstrukcję językowego obrazu świata narodów słowiańskich, a w dalszej perspektywie również europejskich.

4. Dane systemowe

4.1. Definicja leksemu *rad* (praca)

W RMS leksem *rad* ma pięć znaczeń, przy czym jedno dotyczy fizyki, więc nie będziemy się nim zajmować. Pierwsze znaczenie jest najogólniejsze: *rad* to ‘svesna ljudska delatnost čiji je cilj postizanje korisnog učinka’ [świadoma działalność człowieka, której cel polega na osiągnięciu pożytecznego efektu]. Podana definicja zawiera kilka składników (wymieniam je w kolejności występowania): *čovek kao subjekat* ‘człowiek jako podmiot’, *aktivnost* ‘działanie’, *postojanje koristi* ‘pożytek’, *postojanje rezultata* ‘efekt’. Samo sformułowanie sugeruje, że z treści konceptu *rad* należy wyłączyć te ludzkie działania, które nie są świadome, nie przynoszą pożytku ani efektu.

Leksem *rad* w omawianym znaczeniu przyłącza następujące określenia: *rad fizički, umni, proizvodni, grupni, kolektivni, naučni* [praca: fizyczna, umysłowa, produkcyjna, zbiorowa, zespołowa, naukowa]. Przytoczone utarte połączenia z przymiotnikami informują o istnieniu p o d z i a ł u pracy na pracę fizyczną, umysłową, produkcyjną itd., wszystkie te rodzaje pracy odnoszą się jedynie do pracy człowieka. Wyrażenia pojawiające się w dalszej części artykułu hasłowego również dotyczą tylko osoby ludzkiej jako agensa. Są to terminy prawne i ekonomiczne, które opisują pracę jako działalność zorganizowaną społecznie i mającą szczegółowo ustalone zasady: *berza rada* ‘giełda pracy’, *višak rada* ‘nadmiar pracy’, *minuli rad* ‘staż pracy’ itd.; w określonych okolicznościach pracę uznaje się za formę kary: *prinudni, prisilni rad* ‘praca przymusowa’².

Jednak w definicjach znaczeń pochodnych znika składnik wskazujący na człowieka jako wykonawcę czynności. Podmiotem pracy może być maszyna, środek chemiczny bądź siły natury. Wówczas, np. w przypadku leksemów związanych z działaniem przyrody, traci moc również składnik ‘pożytek’. Tak więc wspólne dla wszystkich znaczeń leksemu *rad* są tylko składniki ‘działanie’ i ‘efekt’.

Leksem *rad* ma także znaczenie ‘proizvod, tvorevina, delo’ [produkt, wytwór, dzieło] oraz ‘predmet na kome se radi, koji se izrađuje’ [przedmiot, nad którym się pracuje, który się wykonuje]. W obu przypadkach chodzi o ‘efekt’ bez bezpośredniego wskazania na człowieka jako agensa (co nie znaczy, że jest on nieobecny).

² Co ciekawe, praca przymusowa z reguły kojarzy się z pracą fizyczną i trudno sobie wyobrazić, żeby było inaczej, tj. żeby w roli środka penitencjarnego występowała praca umysłowa.

4.2. Synonimy

Szereg synonimów czy, ściśle biorąc, quasi-synonimów występujących w słowniku synonimów (Ćosić 2008), składa się z leksemów (rzeczowników i przymiotników), które w większości przypadków dotyczą człowieka jako podmiotu. Przykłady te można podzielić na grupy w zależności od dominacji jednego z wyodrębnionych składników³:

Działanie: *agilan* ‘czynny’, *aktivan* ‘aktywny’, *aktivnost* ‘aktywność’, *akcija* ‘akcja’, *dejstven* ‘efektywny’, *dejstvo* ‘oddziaływanie’, *delatan* ‘oddziałujący’, *delatnost* ‘działalność’, *delovanje* ‘działanie’, *kretanje* ‘ruch’, *operisanje* ‘operowanie’, *posao* ‘zadanie’, *pokret* ‘ruch’, *preduzetništvo* ‘przedsiębiorczość’, *preduzimanje* ‘przedsięwzięcie’.

Efekt: 1. *delo* ‘dzieło’, *proizvod* ‘produkt’, *rezultat* ‘efekt’, *tvorevina* ‘wytwór’, *učinak* ‘skutek’, *učinkovit* ‘skuteczny’; 2. *dokument* ‘document’, *esej* ‘esej’, *napis* ‘artykuł’, *ogled* ‘szkic’, *osvrt* ‘nota’, *prilog* ‘przyczynek’, *publikacija* ‘publikacja’, *rasprava* ‘rozprawa’, *reportaža* ‘reportaż’, *referat* ‘referat’, *sastav* ‘wypracowanie’, *spis* ‘pismo’, *studija* ‘stadium’, *tekst* ‘tekst’, *temat* ‘temat’, *traktat* ‘traktat’, *članak* ‘artykuł’⁴.

Założenie, że człowiek jest podmiotem, implikuje istnienie wielu synonimów bezpośrednio wyrażających jego stosunek do pracy⁵. Ów stosunek może być pozytywny albo negatywny. W słowniku Ćosić wśród synonimów związanych z pracą znajdziemy leksemy zawierające składniki informujące o pozytywnym podejściu do pracy i równocześnie o wzmożonej aktywności przy realizacji danego zadania: *ambiciozan* ‘ambitny’, *gorljiv* ‘żarliwy (rzad.)’, *kao mrav* ‘jak mrówka’, *maran* ‘pilny’, *neumoran* ‘nieustrudzony’, *požrtvovan* ‘ofiarny’, *priležan* ‘staranny (rzad.)’, *raden*, *radin*, *radišan* ‘pracowity’, *radoholičan* ‘pracoholik’, *revan*, *revnostan* ‘gorliwy’, *savestan* ‘sumienny’, *trudoljubiv* ‘pracowity (rzad.)’, *usrdan* ‘zawzięty (rzad.)’, *ustalački* ‘skrzętny (pouf.)’, *ustrajan* ‘uporczywy’⁶.

4.3. Antonimy

Ze względu na wieloznaczność leksemu *rad* nie można spodziewać się, że znajdziemy jeden antonim w pełni odpowiadający jego zakresowi semantycznemu. W języku serbskim istnieje leksem *nerad* ‘nie-praca’, który według

³ Leksemy wewnątrz grupy zostały uporządkowane w kolejności alfabetycznej.

⁴ Wszystkie synonimy z drugiej grupy dotyczą tekstu pisanego będącego efektem pracy umysłowej.

⁵ Wyczerpujące dane o polu tematyczno-semantycznym „stosunek człowieka do pracy” podaje V. Ružić (2008).

⁶ Listę i analizę synonimów dotyczących negatywnego stosunku do pracy zamieszcza Ružić (2008).

RMS znaczy ‘vreme provedeno bez ikakva rada, besposlica, dokolica’ [czas spędzony bez pracy, bezczynność, nicnierobienie]. Leksemy użyte w definicji słowa *nerad* dotyczą niepodjęcia działań przez człowieka: *besposlica* 1. ‘nezaposlenost, nemanje posla’ [bezrobocie, nieposiadanie pracy]; 2. ‘slobodno vreme, danguba, dokolica’ [czas wolny, próżnowanie, nicnierobienie]; 3. ‘sitnica, tričarija, budalaština’ [drobnostka, bagatela, głupstwo] i *dokolica* ‘vreme kad se ne radi, besposlica’ [czas bez pracy, bezczynność].

Wszystkie uwzględnione derywaty – poza leksemem *neradan* ‘wolny od pracy’ w znaczeniu ‘u toku kojega se ne radi, za vreme kojeg se obustavlja posao: neradni dan, neradni sati’ [w czasie którego się nie pracuje, np. dzień wolny od pracy] – odnoszą się do człowieka jako wykonawcy czynności, a dokładniej – nazywają jego negatywny stosunek do pracy, lenistwo⁷.

Natomiast jeśli wziąć pod uwagę wszystkie składniki (podmiot, działanie, efekt, pożytek) składające się na znaczenie leksemu *rad*, można powiedzieć, że istnieje kilka antonimów, które odpowiadają jedynie niektórym składnikom. Na przykład są sytuacje, kiedy na pytanie *Šta radiš?* [Co robisz?] pada ironiczna odpowiedź *Igram se* [Bawię się]. *Igra* [zabawa] zawiera składniki ‘działanie, efekt’ i ‘człowiek jako podmiot’, nie ma zaś składnika ‘pożytek’.

W licznych przysłowiach, o których będzie mowa poniżej, za przeciwieństwo pracy uważa się *govorenje* ‘mówienie’, np. *Lasno je govoriti, al’ je teško tvoriti* [Łatwo mówić, trudno zrobić], *Ne treba kvocati nego jaja nositi* [Nie trzeba gdać, tylko znosić jaja]. Mówienie nie daje bowiem materialnego efektu, można więc uznać je za rodzaj antonimu słowa *rad*.

4.4. Derywaty

Według RMS największą liczbę derywatów leksemu *rad* stanowią rzeczowniki i przymiotniki dotyczące człowieka jako podmiotu zaplanowanego działania⁸ (rzeczowniki: *raden*, *rad(e)nik* ‘robotnik’, *rad(e)nica* ‘robotnica’, *radilac* ‘robotnik’, *radilica* ‘robotnica, pszczoła robotnica, robot’, *radinica* ‘robotnica’, *radinja*, *radićak* (reg.), *radiša* ‘dobry robotnik’, *radnik* ‘robotnik’, *radnica* ‘robotnica’; przymiotniki: *radan* ‘roboczy, powszedni’, *raden*¹ ‘pracowity’, *radljiv* ‘robotny’. Przymiotniki bez wyjątków wyrażają pozytywny stosunek do pracy.

Składnik semantyczny ‘działanie’ obecny jest w derywatach pogrupowanych według znaczenia:

⁷ O negatywnym stosunku człowieka do pracy w języku serbskim zob. Ružić 2008.

⁸ Chociaż w RMS nie są oznaczone jako przestarzałe, wielu spośród tych leksemów we współczesnym języku serbskim już się nie używa.

- Zwierzęta w serbskiej kulturze uważane są za pożyteczne: pszczołom i mrówkom przypisuje się cechy określane wyrazami z rdzeniem *rad-*, np. *pčela radnica* ‘pszczoła robotnica’ albo *mrav radnik* ‘mrówka robotnica’.
- Derywat o znaczeniu ‘predmet koji se kreće’ [przedmiot, który się porusza] to *radilica* ‘robot’, zaś rzeczownik *radilo* oznacza narzędzie pracy.
- Miejsce przeznaczone do wykonywania jakiegoś działania: *radilište* ‘miejsce pracy’ *radionica* ‘warsztat’, *radnja* ‘sklep’.
- Rodzaj zatrudnienia zorientowanego na produkcję i sprzedaż przedmiotów wykonywanych w domu: *kućna, domaća, narodna radinost* ‘chałupnictwo, wytwórczość ludowa’⁹.

Leksem *radnja* – poza wyżej wspomnianym – posiada kilka znaczeń o dominującym składniku ‘działanie’, natomiast składnik ‘efekt’ jest realizowany głównie w znaczeniu 1., znaczenie ‘akcja’ dotyczy zaś sztuki i odnosi się do ciągu następujących po sobie zdarzeń¹⁰.

Dane, które leksykografia podaje w związku z rzeczownikiem *radnik* ‘robotnik’ mówią o możliwej ewolucji rozumienia konceptu RAD. Według autorów hasła jest bowiem robotnik tym, który pracuje, zajmuje się jakimś działaniem – umysłowym bądź fizycznym. W przykładach podanych w artykule hasłowym również artyści są robotnikami, stają się nimi też działacze społeczni i kulturalni: *kulturni radnik, javni radnik*. Definicja dla tego znaczenia robotnika brzmi: ‘onaj koji se pretežno bavi fizičkim radom, koji obavlja fizičke poslove u preduzeću, u industriji i sl.’ [ktoś, kto zajmuje się przede wszystkim pracą fizyczną, wykonuje prace fizyczne w przedsiębiorstwie, przemyśle itd.].

Już sama potrzeba zaakcentowania, że jako pracę uważa się również to, co wydaje się nie wymagać nadmiernego wysiłku fizycznego (jak choćby pisanie, komponowanie albo malowanie), świadczy o przekonaniu, że udział tego wysiłku w wykonywaniu danego działania był ważnym – a w niedawnej przeszłości może i najważniejszym – elementem konstytuującym sens pracy. Natomiast praca oparta na aktywności umysłowej wymaga obecności innych elementów: celowości, skuteczności, efektywności i pożyteczności.

Czasownik *raditi* ‘pracować, robić’ według RMS ma trzy znaczenia. Wszystkie one mogą mieć za podmiot istotę ludzką i we wszystkich obecne są znaczenia ‘działania’ i ‘efektu’, przy czym niekiedy nie ma wskazania na pożytek (np. *usne, vulkani, prašak rade, tj. pokreću se, dejstvuju, deluju* [usta, wulkany, proszek pracują, czyli ruszają się, działają i oddziałują]. Znaczenie

⁹ Sam rzeczownik *radinost* ‘pracowitość’ dotyczy cech osoby, która pracuje, jest pracowita, pilna i sumienna, natomiast w połączeniu z atrybutami ma konkretne znaczenie jako rodzaj zatrudnienia.

¹⁰ Akcja powieści, sztuki teatralnej itd. również zakłada działanie i dynamikę.

‘činiti, postupati’ [czynić, postępować] jest najszersze. Zawiera jedynie składnik semantyczny ‘działanie’, nie mieści w sobie składnika semantycznego ‘pożytek’, a podmiotem nie musi być istota ludzka.

Pierwsze znaczenie dotyczy pracy jako aktywności zorganizowanej społecznie ‘obavljati kakav posao, biti zauzet kakvim poslom; biti trajno angažovan na nekom poslu; baviti se kakvom delatnošću kao zanimanjem; biti u radnom odnosu’ [wykonywać jakąś pracę, być zajęтым jakąś pracą; być na stałe zatrudnionym w jakiejś pracy; zajmować się jakąś działalnością albo uprawiać zawód; być zatrudnionym], natomiast kolejne znaczenie ‘truditi se oko nečega, nastojati na nečemu; upravljati svoju delatnost u određenom pravcu’ [starać się, usiłować coś zrobić, prowadzić działania w określonym kierunku] zachowało ścisły związek etymologiczny ze znaczeniem prasłowiańskim. Według Petara Skoka (Skok 1973) sztokawskie znaczenie leksemu *rad* pochodzi od frazy *raditi o poslu* ‘zajmować się pracą, pracować’. Trzecie znaczenie zawiera wszystkie semy przynależne leksemowi *rad*: człowiek jako ‘podmiot’, ‘działanie’, ‘efekt’ i ‘pożytek’.

Derywaty o rdzeniu *rad-* w języku serbskim dotyczą więc człowieka jako podmiotu i określają jego pozytywny stosunek do pracy rozumianej jako działanie przemyślane, społecznie zorganizowane i uporządkowane. Wyrazy pochodne nazywające obiekty odnoszą się do narzędzi lub miejsc, w których praca jest wykonywana.

5. Ankieta

Ankieta na temat pracy została przeprowadzona w roku 2012 roku wśród słuchaczy Uniwersytetu w Nowym Sadzie (Serbia). Respondenci zostali poproszeni o odpowiedź na pytanie *Šta mislite da je u srpskom jeziku suština pojma RAD?* (Co według Ciebie stanowi o istocie „prawdziwej” PRACY?). Wzięło w niej udział 122 respondentów, z czego połowę stanowiły kobiety, a połowę mężczyźni, studenci i studentki nauk ścisłych i przyrodniczych (50%) oraz nauk społecznych i humanistycznych (50%).

Odpowiedzi w większości przypadków sprowadziły się do wymienienia kilku cech, które dana osoba uznała za najbardziej reprezentatywne. W sumie respondenci użyli 252 wyrażań (W), które po wyeliminowaniu absolutnych synonimów sprowadzam do 187 różnych jednostek określających (D)¹¹. Wskaźnik stereotypizacji, stosowany w ASA i w innych badaniach nad

¹¹ Za jednostkę uznaje się wyłącznie **identyczne** odpowiedzi udzielone przez respondentów (na co wskazuje liczba umieszczona za wyrażeniem opisującym), natomiast przypadki podawania przez respondentów niepełnych synonimów lub używania na przykład różnych spójników zostały zaklasyfikowane jako osobne określenia. Tak precyzyjne podejście może okazać się korzystne przy prowadzeniu dalszych szczegółowych badań.

stereotypami językowymi¹², czyli procentowy udział dwóch najczęstszych wskazań (W) w ogólnej liczbie wskazań, wyniósł dla uzyskanych danych ankietowych 21,02¹³.

Analiza rezultatów ankiety pokazała, że młodzi respondenci wskazali 27 cech charakteryzujących pracę (*rad*). Wszystkie te cechy zostaną przedstawione i skomentowane w osobnym opracowaniu¹⁴, tu ograniczę się do podania wyników w wersji syntetycznej.

Pracę definiowano jako celowe działanie zmierzające do zapewnienia środków do życia i zaspokajania potrzeb. Najczęściej wskazywano, że praca to *izvor egzistencije* (źródło egzystencji), *nužnost* (konieczność), przynosi *korist* (korzyść) *dobrobit* (zysk), ma na celu *postizanje materijalnog cilja* (osiąganie celów finansowych), *materijalno ili duhovno dobro* (dobro materialne lub duchowe) i in.; ale cele pracy określano jako kształtowanie osobowości i istotny element wychowania: *sticanje radne navike* (wyrabianie nawyku pracy), *osamostaljivanje* (osiąganie samodzielności), *sticanje novih iskustava* (zdobywanie nowych doświadczeń); także *doprinos za društvo* (wkład dla dobra ogółu), pożytek dla społeczeństwa albo wspólnoty. Akcentowano, że praca nie przynosi korzyści tylko pojedynczemu człowiekowi, lecz także wspólnocie.

Pracę jako działanie odnoszono zarówno do aktywności fizycznej, jak i psychicznej (umysłowej). Obu aspektom przypadła taka sama liczba określeń, co świadczy o tym, że praca umysłowa zaczyna być postrzegana na równi z pracą fizyczną. W tradycji było inaczej, o czym świadczy fakt, że frazeologizmy, jakimi w języku serbskim określa się ludzi leniwych i pracowitych, odwołują się ręki, a to znaczy, że dawniej jedynie praca wykonywana ręcznie była uznawana za właściwą formę pracy¹⁵.

Na trzecim miejscu znalazły się cechy opisujące pożądane właściwości podmiotu jako wykonawcy danej czynności. Tworzą one zbiór określeń o stosunkowo szerokim spektrum semantycznym, zogniskowanych na stosunku jednostki do pracy: *predanost* (poświęcenie), *požrtvovanost* (gorliwość), *trud* (trud), *staranje* (zabiegi), *ulaganje napora* (podejmowanie wysiłku),

¹² Zob. ASA 2006: 40; Bartmiński 1988: 91–104.

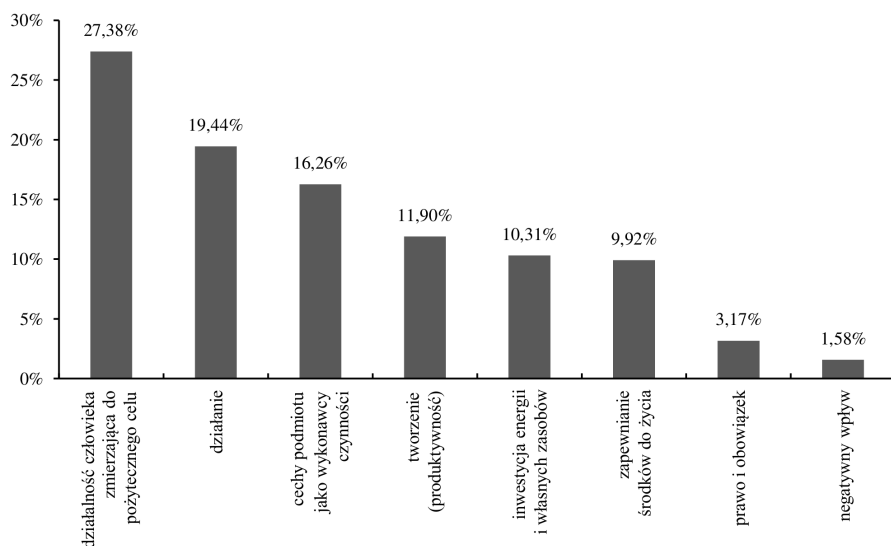
¹³ Jest to wielkość porównywalna z danymi dla pracy w języku polskim (24,71%), zob. ASA 2006: 132. [Red.]

¹⁴ Pełne wyniki ankiety podają w artykule *RAD (PRACA) w języku serbskim – analiza danych ankietowych*, który znajdzie się w osobnym tomie pod red. I. Bielińskiej-Gardziel, M. Brzozowskiej i B. Żywickiej (w przygotowaniu).

¹⁵ Gdy ktoś jest leniwy, mówi się, że „siedzi z założonymi rękami” (*sedi prekršenih ruku*), „palcem nie kiwnie” (*ni prstom ne miče*), a kiedy szykuje się do pracy (niezależnie, czy fizycznej, czy umysłowej) – że „zakasał rękawy” (*zasukao rukave*) albo „splunął w dłoń” (*pljunuo u šake*).

także: pracowitość, sumienność, dyscyplina, odpowiedzialność, kreatywność. Rzadko wskazywano na przyjemność.

Na czwartym – wyrażenia akcentujące potrzebę wymiernego efektu pracy. Praca zmierza do zmiany zastanej sytuacji, polepszenia, dodania od siebie czegoś, wniesienia wkładu w coś, *stvaranje nečeg novog* (stworzenia czegoś nowego).

Wykres 1. Cechy PRACY [RAD] w języku serbskim w ujęciu aspektowym

Na kolejnym miejscu znalazły się wypowiedzi podkreślające konieczność podejmowania wysiłku i poświęcania: *ulaganje napora* (podejmowanie wysiłku), *uložen trud i napor* (podjęty wysiłek) itp.; zwraca uwagę fakt, że w ujęciu procentowym wysiłek jako charakterystyczny komponent pracy znalazł się w ankietach na wysokim (piątym) miejscu, co można uznać za nowość w stosunku do istniejących leksykograficznych definicji pracy w języku serbskim.

Prawo i obowiązek jako pojęcia opisujące pracę wymieniło niewielu ankietowanych. Niewielu też mówiło o negatywnych aspektach pracy, używając określeń *prokletstvo* (przekleństwo), *agonija* (agonia) – piszący te słowa mieli na myśli codzienne czynności, które nie przynoszą żadnej satysfakcji.

Znalazły się wśród wypowiedzi respondentów także stwierdzenia, że praca jest cechą charakterystyczną gatunku *homo sapiens: izdvaja čoveka od čiste prirode* (stanowi o różnicy między człowiekiem a naturą); jest *suština postojanja* (istotą istnienia), *bitan za normalno funkcionisanje čoveka* (czymś

ważnym dla normalnego funkcjonowania człowieka), *ono što nas razlikuje od životinja* (czymś, czym różnimy się od zwierząt). Że jest to także *put ka dobroj budućnosti* (droga ku świetlanej przyszłości), *put ka boljem sutra* (droga ku lepszemu jutru), *put ka uspehu* (droga do sukcesu).

Reasumując, przedstawione w niniejszym tekście wyniki ankiety wykazały, że studenci, naturalni użytkownicy języka serbskiego, za pracę uznają działanie fizyczne lub umysłowe, najczęściej związane z wysiłkiem, które ma na celu zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych jednostki i społeczeństwa, a które od podmiotu wymaga dużego zaangażowania i gotowości do poświęceń. Zaakcentowany został również kolektywny wymiar pracy – to w ramach grupy człowiek uczy się pracować, a owoce jego pracy oddziałują na całą wspólnotę. Według respondentów nagroda za dobrze wykonaną pracę może być dwojaka: materialna albo niematerialna, oparta na satysfakcji i szacunku innych.

6. Teksty

6.1. Przysłowia

W zbiorze *Srpske narodne poslovice* Vuka Karadžicia (1987) występuje niewiele przysłów z leksemem *rad* i jego derywatami. Istnieje natomiast szereg przykładów zawierających synonimy pracy oraz nazwy zajęć. Pojawiają się one w samych przysłowiach lub w pochodzących od Karadžicia wyjaśnieniach ich znaczeń i warunków użycia. Dlatego za kryterium włączenia danego przysłowia do analizowanego w niniejszym artykule korpusu obrano parametry kognitywno-semantyczne: znaczenie przysłowia dotyczy jakiegoś elementu konceptu *RAD*. Tutaj ograniczymy się do podania kilku przykładów ilustrujących wybrane aspekty pracy.

W pierwszej grupie znajdują się przysłowia, które mówią o ważności i konieczności pracy:

Praca jest niezbędnym składnikiem życia, który zapewnia dobrą przyszłość; jest również warunkiem zaspokojenia podstawowej potrzeby jedzenia:

[1] *Dok smo živi radimo, kad umremo lezimo* [Póki żyjemy – pracujemy, kiedy umrzemy – leżymy].

[2] *Ko se ne muči u mladosti, kuku mu u starosti* [Kto się nie trudzi w młodości, temu biada w starości].

[3] *Dokle žnjela dotle jela* [Póki żęła, póty jadła].

Praca jest męcząca, ale jej efekty przyjemne:

[4] *Valja zapeti, pa zapjevati* [Warto się zawziąć, by potem zaśpiewać].

[5] *Bez truda ne može se ništa učiniti* [Bez wysiłku nic się nie da zrobić].

[6] *U ratara crne ruke, a bijela pogača* [U rolnika ręce czarne, ale chleb biały].

Aktywność fizyczna jest ważnym komponentem, dzięki któremu można osiągnąć pożądany efekt pracy:

[7] *Vinograd ne ište molitve, nego motike* [Winnica nie prosi o modlitwę, a o motykę].

[8] *Pokraj furune sjedeći ništa se ne dobija* [Siedząc przy piecu, niczego się nie osiągnie].

Drugą grupę stanowią przysłowia, które przedstawiają pracę jako proces wielofazowy.

Praca wymaga przygotowań:

[9] *Bez alata nema zanata* [Bez narzędzi nie ma rzemiosła].

[10] *S golim grlom u jagode (poći ili dignuti se)* [Z gołym gardłem na truskawki (pójść, wybrać się)].

[11] *Kad ko pođe kud nespremljen, kao što treba – kao da bi čovek pošao da bere jagode, a ne ponio suda nikakvoga* [Kiedy ktoś idzie dokądś przygotowany nie tak, jak trzeba, to jakby szedł zbierać truskawki bez żadnego naczynia].

Na pracę składa się kilka etapów, a ostatecznego efektu nie można określić na podstawie skuteczności albo nieskuteczności poszczególnych faz:

[12] *Mala last bude često velika muka. Što bi se u početku moglo lasno učiniti ono poslije bude mučno i teško* [Przyjemność często staje się mordegą; coś, co na początku mogłoby wydać się łatwe, okazuje się trudne i uciążliwe].

[13] *Ako je i dockan, ali je s obrazom (kad se ko zadocni s kakijem poslom, ali ga svrši kao što treba)* [Może i jest za późno, ale za to z twarzą (kiedy ktoś spóźni się z pracą, ale wykona ją, jak powinien)].

[14] *Pred zoru se mrzne. Ne treba gledati što kakav posao iz početka dobro ili zlo ide: i na svršetku se može drukčije okrenuti* [Przed świtem się marznie; nie należy patrzeć, czy jakaś praca z początku idzie dobrze czy źle, bo przy końcu sytuacja może się zmienić].

Trzecią grupę tworzą przysłowia, które mówią o wadach i zaletach wspólnej pracy.

Łatwiej wykonać pracę, współpracując z innymi, lecz każdy musi przyjąć odpowiedzialność za swoją część pracy i nie przeszkadzać innym:

[15] *Jedna palica i pred carem ne gori. Kao što jedno drvo samo ne može da gori, tako je i mnogi posao teško jednome čoeuku učiniti. Sam čoeuk nije dobar ni na vaganu (t.j. na jelu). Samu čoeuku nije dobro ni na jelu, a kamo li u kakvu poslu* [Jedna szczapa nawet przed carem nie zapłonie. Podobnie jak jeden kawałek drzewa sam nie może się palić, tak też dużo pracy trudno jednemu człowiekowi wykonać. Człowiek sam niechętnie sięga nawet po miskę. Człowiek sam nierad je, a co dopiero pracuje].

[16] *Ko svoj posao čini, ruke ne brlja. Ko tuđ posao gleda, svoj zaboravlja* [Kto wykonuje swoją pracę, rąk nie plami. Kto zagląda do pracy innych, o swojej zapomina].

W czasie pracy zdarza się, że ktoś przypisuje sobie czyjeś zasługi:

[17] *Muha orala volu na rogu stojeći* [Mucha orała, stojąc wołowi na rogu].

Istnieją ludzie, którzy mówią o pracy, ale w niej nie uczestniczą:

[18] *Lasno je govoriti, al' je teško tvoriti* [Łatwo mówić, trudno zrobić].

[19] *Jače je đelo nego besjeda* [Czyny są mocniejsze od mowy].

[20] *Ne treba kvocati, nego jaja nositi* [Nie trzeba gdakać, tylko znosić jaja].

W czwartej grupie znajdują się przysłowia, które wskazują na cechy dobrego robotnika. Mądrość i biegłość:

[21] *Bolje je s pameću nego sa snagom (raditi)* [Lepiej z głową niż na siłę (coś robić)].

[22] *Ne peče pitu ko ima, nego ko umije* [Nie piecze ciasta kto ma, ale kto umie].

[23] *Gledaj: bolje je umjeti nego imati.* [Zważ: lepiej umieć niż mieć].

[24] *Da je tkati kako zjati svak bi tkao, a ne bi zjao* [Gdyby tkanie było łatwiejsze niż ziewanie, wszyscy by tkali, a nie ziewali].

Umiejętność oceny sytuacji i podejmowania właściwych decyzji:

[25] *Svačiju slušaj, a svoju smatraj* [Słuchaj kogo chcesz, a sądź po swojemu].

[26] *Slušaj štogod ko o kakom poslu misli i govori, ali najposlije radi sam nađeš da je najbolje* [Słuchaj, kto co o jakiejś pracy myśli i mówi, ale w końcu działaj tak, jak uznasz za najlepsze].

Wytrwałość i upór:

[27] *Od jednog udara dub ne pada* [Od jednego ciosu dąb nie pada].

[28] *Ko radi, izradi* [Kto robi, zrobi].

Przysłowia z grupy piątej dotyczą ludzkich wad. Są to:

Lenistwo (w powszechnej opinii lekarstwem na lenistwo jest groźba i strach):

[29] *Lezi hljebe da te jedem. Kad se govori za koga koji nikakvoga drugoga posla ni brige nema, nego da jede gotovo* [Legnij chlebie, bym cię zjadł. Kiedy mowa o kimś, kto nie ma żadnego zajęcia poza jedzeniem].

[30] *Strah koze pase* [Strach pasie kozy].

[31] *Ko se koga boji onaj uradi posao, a bez straha nema ništa* [Pracuje ten, który się boi, bez strachu nie ma pracy].

Brak wiedzy gwarantującej efektywne funkcjonowanie w społeczeństwie:

[32] *Majstor pletikotarica. Reče se u šali kad se hoće za koga da kaže da je nikakav majstor; jer u narodu našem svaki čoek zna kotaricu oplesti, a i svak bi ce smijao kad bi čuo da je negde i to zanat* [Majster koszykarz. Mówi się żartem, kiedy chce się powiedzieć o kimś, że żaden z niego majster; bo w narodzie naszym każdy człowiek umie koszyk wypleść i każdy by się śmiał, gdyby usłyszał, że gdzieś traktuje się to jako fach].

Brak inicjatywy:

[33] *Sveži odriješi. Kad se hoće za koga da kaže da ne zna ništa više do onoga što mu se kaže* [Zwiąż, rozwiąż. Kiedy chcemy powiedzieć o kimś, że nie umie zrobić nic poza tym, co mu się każe].

Negatywnie ocenia się również pracę bezużyteczną:

[34] *Baba babi grebla lan, da joj zaman prode dan* [Baba babie międli len, by jej próżno minął dzień].

W szóstej grupie znajdują się przysłowia traktujące o tym, że Bóg wspiera dobrą (mądrą, pożyteczną) pracę, nawet jeśli wykonuje się ją w dniach, które według kalendarza świąt (kościelnych i in.) nie są na nią przeznaczone:

[35] *Koliko ima kako me Bog ostavio? Kad ko što ludo ili nevaljano radi* [Ile czasu minęło, od kiedy Bóg mnie opuścił? Kiedy ktoś robi coś źle albo powierzchownie].

[36] *Ko radi, Bog ne brani* [Kto pracuje, Bóg nie zakazuje].

[37] *Radi, ali ne ukradi. Bošnjaci turskog zakona, pravdajući se pred hrišćanima što rade u petak i u ostale njihove svece, kažu da tako Bog zapovijeda* [Pracuj, byleś nie kradł. Bośniacy wyznania tureckiego, tłumacząc się przed chrześcijanami z tego, że pracują w piątek czy inne muzułmańskie święta, twierdzą, że tak im przykazuje Bóg].

Wśród przysłów narodu serbskiego są i takie, które mówią o tym, że sama praca nie wystarcza, ponieważ trzeba jeszcze umieć zagospodarować jej efekty:

[38] *Bolja je štednja nego i dobra radnja* [Oszczędność jest lepsza od najlepszej pracy].

[39] *U radiše svega više, u štediše jošte više* [Pracowity wszystkiego ma w bród, a oszczędny jeszcze więcej]

oraz podkreślają, że praca fizyczna jest niełatwa i często niedostatecznie nagradzana:

[40] *Blago onom koga sreća hrani, a teško onom koga snaga hrani! Bog pomaže ležaku kao i težaku* [Łatwo temu, kogo chroni szczęście, a temu niełatwo, kogo siła! Bóg pomaga leniuchowi tak jak rolnikowi].

W serbskiej kulturze tradycyjnej mającej swoje odzwierciedlenie w przysłowia, praca jest interpretowana jako działalność niezbędna do zapewnienia człowiekowi bytu. Ponieważ bywa zorganizowana i wykonywana w grupie, posiada wszystkie zalety i wady towarzyszące działaniu zbiorowemu. Szanowane są mądrość, pracowitość i przedsiębiorczość, a potępiane brak umiejętności, inicjatywy, specjalistycznej wiedzy oraz lenistwo.

6.2. Teksty prasowe

Ze względu na wieloznaczność leksemu *rad* w języku serbskim z korpusu, obejmującego elektroniczne wydania wysokonakładowych dzienników („Politika”, „Blic”, „Novosti”, „B92”, „Dnevnik”, „RTS”; dostęp w latach 2013–2016¹⁶) i innych czasopism, wyselekcjonowaliśmy najbardziej charakterystyczne przykłady, dotyczące dwu z pięciu wcześniej podanych znaczeń leksykoграфicznych, czyli tych, które są związane z zarabianiem zarówno w perspektywie pracownika, jak też pracodawcy. W toku zbierania, systematyzowania oraz analizy materiału potwierdzona została duża zbieżność semantyczna leksemu *rad* i leksemu *posao* (praca). W RMS definicja leksemu *rad* oznaczona jako 2ª brzmi: ‘wykonywanie określonego zadania; działalność’, natomiast definicja oznaczona jako 4: ‘rodzaj pracy specjalistycznej, rzemiosła itp.’. Leksem *posao* w tym samym słowniku jest opisany w oparciu o leksem *rad*. Pierwsze znaczenie to: ‘praca, działalność służąca wykonaniu czegoś (fizyczna bądź umysłowa)’, drugie zaś: ‘praca jako zajęcie stałe’. Potwierdzenie bliskości, a w kilku przypadkach wręcz identyczności znaczeń odnajdujemy także w derywatach o wspólnej podstawie słowotwórczej, na przykład:

¹⁶ Przy cytowaniu przykładów ze stron internetowych wyżej wymienionych dzienników wskażemy wyłącznie źródło, natomiast w przypadku innych pism podamy również adres strony www.

[41] *Državljeni BiH nemaju pravo da traže posao na nemačkom tržištu rada, osim ako nemaju priznatu diplomu i imaju konkretnu kompaniju koja im nudi radno mesto.*

[Obywatele BiH [Bośni i Hercegowiny] nie mają prawa szukać *pracy* na niemieckim *rynku pracy* poza przypadkami, kiedy jako posiadacze nostryfikowanych dyplomów otrzymali ofertę *zatrudnienia*.] (B92).

[42] *Probni rad treba da pokaže poslodavcu da li imaš sposobnosti potrebne za konkretno radno mesto.*

[*Okres próbny* ‘staż, praca/zatrudnienie w charakterze stażysty’ to czas, kiedy musisz pokazać *pracodawcy*, że nadajesz się na dane *stanowisko*.] (<http://upravusi.rs/posao/zasnivanje-radnog-odnosa/probni-rad>).

[43] *Radna nedelja sve je duža za mnoge zaposlene u Srbiji, pa tako u ovom trenutku njih čak 315.000 na poslu umesto standardnih 40 časova, provodi više i od 50 sati nedeljno.*

[*Tydzień pracy* dla wielu *zatrudnionych* w Serbii jest coraz dłuższy. W tym momencie 315 000 osób zamiast standardowych 40 godzin spędza w pracy ponad 50 godzin tygodniowo.] (B92).

W przykładach 41. i 42. użyto utartych wyrażen, będących równocześnie terminami z dziedziny ekonomii i prawa (*tržište rada*, *radno mesto*, *probni rad*, *radna nedelja*). Te wyrażenia tworzą konstrukcje z leksemami, których podstawą słowotwórczą jest *posl-*: *posao*, *poslodavac*. Tymczasem w przykładzie 43. leksemy *zaposleni* oraz *posao* można bez zmiany sensu zamienić leksemami *radnici* oraz *rad*. Wówczas zdanie będzie brzmiało tak: „*Tydzień pracy* [radna nedelja] dla wielu *zatrudnionych* [radnikie] w Serbii jest coraz dłuższy. W tym momencie 315 000 osób zamiast standardowych 40 godzin spędza w pracy ponad 50 godzin tygodniowo”. W tym przypadku groźba powtórzenia leksemów o podstawie słowotwórczej *rad* poskutkowała użyciem synonimu o innej podstawie (*posl-*).

Skupienie się na znaczeniach dotyczących działalności związanej z zatrudnieniem oraz wybór przykładów, w których pojawiają się leksemy o podstawie słowotwórczej *rad-* i leksemy o podstawie słowotwórczej *posl-*, uwarunkowane są tym, że bezpośrednio odnoszą się do członków wspólnoty – użytkowników języka, a także *explicite* i *implicite* wyrażają oceny i stosunek do podstawowego sensu konceptu *rad* (praca).

Analiza ankiet pozwoliła wyróżnić kilka cech wspólnych dla pojęć *RAD* i *POSAO* (na przykład: korzyść, zapewnianie warunków do życia, produktywność, prawo i obowiązek, zadowolenie, sukces, szacunek), lecz także wyciągnąć wniosek, że środki masowego przekazu informują o ogromnej różnicy między stanem pożądanym a rzeczywistością rynku pracy w Serbii.

Przykłady zwracają uwagę na degradację statusu pracy oraz podkreślają konieczność zasadniczych zmian w strukturze zatrudnień i relacji przełożonych z podwładnymi w serbskich przedsiębiorstwach i instytucjach.

Zła sytuacja ekonomiczna w Serbii nie dość, że uniemożliwia znalezienie zatrudnienia, to jeszcze stawia pod znakiem zapytania sam sens pracy, co w tradycyjnym społeczeństwie, ale i później, aż do upadku socjalizmu, było nie do pomyślenia. Jak sugeruje zasób przysłów, w dawnych czasach w zasadzie każdy członek wspólnoty uczestniczył w działaniach na rzecz ogółu, tworząc dobra materialne i duchowe, dzięki czemu zapewniał sobie i zbiorowości warunki do życia oraz określoną pozycję.

Również dzisiaj w Serbii, jak zresztą wszędzie indziej, ludzie utrzymują się, wykonując określone prace, które podlegają różnym regulacjom. Artykuł 60. Konstytucji Republiki Serbii w części poświęconej prawom człowieka oraz prawom mniejszości głosi:

[44] *Jemči se pravo na rad, u skladu sa zakonom. Svako ima pravo na slobodan izbor rada. Svima su, pod jednakim uslovima, dostupna sva radna mesta. Svako ima pravo na poštovanje dostojanstva svoje ličnosti na radu, bezbedne i zdrave uslove rada, potrebnu zaštitu na radu, ograničeno radno vreme, dnevni i nedeljni odmor, plaćeni godišnji odmor, pravičnu naknadu za rad i na pravnu zaštitu za slučaj prestanka radnog odnosa. Niko se tih prava ne može odreći. Ženama, omladini i invalidima omogućuju se posebna zaštita na radu i posebni uslovi rada, u skladu sa zakonom.*

[Ustawa zasadnicza gwarantuje prawo do pracy wszystkim obywatelom Republiki Serbii. Każdy ma prawo wyboru miejsca pracy. Dla wszystkich miejsca pracy dostępne są na jednakowych zasadach. Każdy ma prawo do bezpieczeństwa oraz ochrony godności osobistej w miejscu pracy. Każdy ma prawo do ograniczonego czasu pracy, dni wolnych od pracy, płatnego uropu, sprawiedliwego wynagrodzenia za pracę i pomocy prawnej w przypadku zwolnienia z pracy. To prawo obowiązuje wszystkich bez wyjątku. Zgodnie z nim kobietom, młodzieży i inwalidom przysługuje szczególna ochrona i szczególne warunki pracy]. (Konstytucja Republiki Serbii).

W obliczu wysokiego bezrobocia gwarantowane przez Konstytucję prawo do pracy często pozostaje wyłącznie m a r t w y m z a p i s e m. Rzadko kiedy spełniane są również pozostałe warunki, począwszy od respektowania godności osobistej, a skończywszy na pomocy prawnej. Wgląd w treść wybranych tekstów ze środków masowego przekazu unaocznia skalę zaburzeń w stosunkach między podwładnymi a przełożonymi, w efekcie czego wątpliwy staje się sam etos pracy. Zatrudnieni często nie otrzymują wynagrodzenia, więc praca stopniowo nie tylko traci swój status, lecz także przestaje być podstawowym źródłem utrzymania:

[45] *U avgustu su inspektori podneli 288 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka, od čega 202 zbog neisplaćivanja zarada. Dakle, potvrđuje se da postojanje određenih zakona i propisa, nažalost, nije garancija da će se oni i poštovati [...]. Gubitak radnog mesta izvesniji je nego da se posao nađe, a kada je ponuda radne snage velika, lakše je i posao izgubiti pa je strepnja da li će se radno mesto zadržati izuzetno velika. Zato i nije čudno što mnogo radnika, koji uprkos tome što redovno rade ne primaju platu, čute i nadaju se da će, kad-tad, dobiti zaradjeni novac.*

[W sierpniu inspektorzy złożyli 288 wniosków o wszczęcie postępowania karnego w związku z pracą, spośród których 202 wnioski dotyczą niewypłacania pensji. Potwierdza się tym samym teza, że istnienie pewnych ustaw i przepisów w żadnym stopniu nie gwarantuje ich poszanowania [...]. Wyrzucenie z pracy wydaje się pewniejsze niż jej znalezienie, a wraz z liczbą kandydatów rośnie niepewność, czy daną pracę człowiek będzie w stanie utrzymać, a jeśli tak – na jak długo. Dlatego nie należy się dziwić, że ludzie, którzy mimo regularnego wykonywania swoich obowiązków nie otrzymują wypłat, milczą w nadziei, że kiedyś otrzymają spłatę zaległych wynagrodzeń.] („Dnevnik”).

W ostatnich latach w prasie pojawił się zwrot *dostojanstven rad* [uczciwa praca], akcentujący, że uczciwość pracownika, albo uczciwy pracownik, powinny stanowić normę w sferze zatrudnienia. Według R. Ristanovicia (2011) i definicji Międzynarodowej Organizacji Pracy z 1999 roku za uczciwą uważa się pracę

[46] *produktivnom radnom mestu na kome se štite prava radnika, gde se radom može zaraditi pristojna zarada i gde postoji odgovarajuća socijalna zaštita radnika.*

[w produktywnym miejscu pracy, gdzie chronione są prawa pracownicze, wypłaca się pensje stosowne do wykonywanych zadań, pracownik otrzymuje pakiet świadczeń społecznych].

[47] *Dostojanstven rad, kao uređeni skup težnji pojedinaca u ostvarivanju ljudskih i građanskih prava u oblasti rada, podrazumeva postojanje mogućnosti za produktivni rad, uređen i fer odnos poslodavaca prema zaposlenim, bezbedno i zdravo radno mesto, zaštitu socijalnih prava zaposlenih i članova njihovih porodica, što bolje uslove za lični prosperitet zaposlenog i njegovu socijalnu integraciju, slobodu zaposlenih da izraze svoje potrebe, da se organizuju i aktivno učestvuju u odlukama koje se neposredno tiču njihovog rada, života i jednake mogućnosti među polovima, tj. ravnopravnost između muškarca i žene.*

[Uczciwa praca jako uporządkowany zbiór dążeń jednostki do realizacji ludzkich i obywatelskich praw w dziedzinie pracy zakłada możliwość istnienia wydajnej pracy, opartego na dialogu stosunku pracodawcy i pracownika, bezpiecznego miejsca pracy, ochrony socjalnej zatrudnionych i członków ich rodzin, jak najlepszych warunków dla rozwoju osobistego i jego społecznej integracji, wolności wypowiedzi pracownika, wolności zgromadzeń pracowników i aktywnego uczestnictwa w decyzjach bezpośrednio dotyczących pracy, życia i równouprawnienia kobiet i mężczyzn.] (Ristanović 2011).

Należy zauważyć, że wszystkie wymienione wyżej elementy pojawiły się także w ankietach przeprowadzonych wśród serbskich respondentów. Niestety, każdy z podanych punktów może być – i w praktyce rzeczywiście bywa – zniekształcony z powodu samowoli pracodawców. Potwierdzają to teksty autorstwa przedstawicieli organizacji pozarządowych oraz związków zawodowych, których działania wymierzone są przeciwko nadużyciom w relacjach pracodawców z pracownikami. To znamienne, że – chociaż cytowana praca Ristanovicia została opublikowana w 2011 roku – sytuacja w tej dziedzinie nie zmienia się z upływem czasu, czego dowodem są wypowiedzi przedstawicieli związków zawodowych z końca 2015 roku:

[48] *Bez dostojanstvenog rada nema izlaska iz siromaštva, poručuju iz Asocijacije slobodnih i nezavisnih sindikata. Kažu da sindikati moraju biti odlučniji i ujedinjeniji u borbi za sigurno radno mesto, zaradu, penzionu, socijalnu i zdravstvenu sigurnost. „Srbija se ne može pohvaliti dostojanstvenim radom ako imamo u vidu činjenicu da je, ja se to usuđujem reći, milion nezaposlenih, da 50 posto mladih nema posao, da su nam zarade najniže u Evropi i okruženju, da je minimalna zarada jedna od najnižijih, da u Srbiji nema socijalnog dijaloga, da negde oko 600.000 ljudi neredovno prima zarade”, kaže Ranka Savić, predsednica Asocijacije.*

[Bez uczciwej pracy nie ma wyjścia z biedy – przekonują działacze Stowarzyszenia Wolnych Związków Zawodowych. Mówią, że związki muszą być bardziej zdecydowane i solidarne w walce o stałe miejsca pracy, pensje oraz świadczenia emerytalne, społeczne i zdrowotne. – Serbia nie może pochwalić się uczciwą pracą, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że mieszka u nas, nie bójmy się tego powiedzieć, milion bezrobotnych, że pięćdziesiąt procent młodych ludzi jest bez pracy, płace u nas należą do najniższych w Europie, a ponad pół miliona ludzi otrzymuje nieregularnie wynagrodzenie. W Serbii nie istnieje dialog społeczny – twierdzi Ranka Savić, przewodnicząca Stowarzyszenia.] („RTS”).

Sądząc po dużej liczbie tekstów w środkach masowego przekazu i na forach internetowych poświęconych temu zagadnieniu¹⁷, podejmowane są próby zmiany sytuacji, a powtarzające się przypadki łamania prawa pracowników były opisywane i szeroko komentowane jako zjawiska typowe dla społeczeństwa serbskiego. Na ich podstawie kilka organizacji pozarządowych wyśtosowało swoje cele:

[49] *„Kampanjom nameravamo da motivišemo i podstačknemo građane da se, kroz mreže podrške i konkretne akcije, glasnije bore za poštovanje svojih prava u sferi rada:*

¹⁷ Na przykład duża liczba tekstów i studiów poświęconych różnym problemom, które dotyczą sfery pracy i zatrudnienia, znajduje się w rubryce „Publikacje” na stronie www fundacji Centrum Demokracji (*Centar za demokratiju*: www.centaronline.org) oraz na stronach internetowych wielu związków zawodowych (www.sindikatsrbije.rs, www.asns.rs).

- *Da se zarade isplaćuju,*
- *Da se smanji tolerancija prema radu „na crno,”*
- *Da se poštuju pravila o bezbednosti i zdravlju na radu,*
- *Da se smanji diskriminacija kod zapošljavanja i na radu,*
- *Da se spreči zlostavljanje na radu.”*

[Celem naszej kampanii jest motywowanie obywateli, aby za pośrednictwem sieci wsparcia i konkretnych akcji zdecydowanie walczyli o swoje prawa pracownicze, żeby:

- systematycznie wypłacano pensje,
- zmniejszyła się tolerancja dla pracy „na czarno”,
- szanowano zasady bezpieczeństwa i higieny pracy,
- zmniejszyła się dyskryminacja przy zatrudnianiu i w miejscach pracy,
- uniemożliwić mobbing]¹⁸.

Reasumując, w środkach masowego przekazu zwraca się uwagę na przychyne negatywnych zjawisk, w efekcie których praca traci wszystkie pozytywne cechy, znane z innych źródeł: jeśli ktoś nie pracuje, nie może zapewnić sobie warunków do życia; jeśli pracuje, ale nie otrzymuje stosownej zapłaty¹⁹, zmniejsza się jego motywacja, nie odczuwa przyjemności z pracy, słabnie jego produktywność, co razem wzięte negatywnie wpływa nie tylko na wyniki pracy, lecz także na świadomość samego pracownika, jego godność i znaczenie dla społeczeństwa. Co jednak warto jeszcze raz podkreślić, próby walki przeciwko nadużyciom na rynku pracy i poglądy, że w dłuższej perspektywie czasowej taka sytuacja jest nie do przyjęcia, świadczą o zakorzenieniu pozytywnej interpretacji pojęcia pracy u przeważającej większości członków społeczeństwa serbskiego.

* * *

Serbski leksem *rad* (praca) jest wieloznaczny. Po przeanalizowaniu przykładów jego użycia, synonimów i antonimów danych ankietowych oraz wybranych tekstów stwierdzamy, że najtrwalsze w znaczeniu pracy są trzy składniki: ‘człowiek jako podmiot’, ‘działanie’ i ‘wysiłek’, podczas gdy ‘pożytek’ i ‘efekt’ pojawiają się fakultatywnie. W serbskiej kulturze za pracę uważa się przemyślane działanie złożone z kilku faz i przynoszące efekt powszechnie uznany za pożyteczny – niezależnie od tego, czy jest to aktywność fizyczna czy umysłowa. Pozytywnie traktowane są osoby, które pracę lubią, negatywnie zaś takie, które jej unikają.

¹⁸ http://centaronline.org/?stranica=kompilacija&naredba=prikaz&id=342&br_stranice=&sortiranje=id_kategorija=8&id_menu=10, por. też: [dostęp: 10.05.2014]; por. też: <http://www.resurscentar.rs/page.php?175> [28.08.2016].

¹⁹ Oczywiście, z wyjątkiem pracy dobrowolnej czy wolontariatu.

Bibliografia

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu »A« (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka” 21, s. 341–343.
- ASA 2006 – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Kryteria ilościowe w badaniu stereotypów językowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 41, s. 91–104.
- Ristanović Radovan, 2011, *Dostojanstven rad u Republici Srbiji: postavljanje jednakosti i solidarnosti u centar evrointegracija*. <http://www.solidar.org/IMG/pdf/35_serbia_decent_work_serbian.pdf>
- Ružić Vladislava, 2008, *Tematsko-semantičko polje: odnos čoveka prema radu (biti radan, vredan / neradan, lenj)*, [w:] *Semantička proučavanja srpskog jezika. Zbornik radova*, Beograd: SANU, Odelenje jezika i kniževnosti, kn. 2, s. 301–316.
- Stefanović Marija, 2014, *O koncepcie PRACY (RAD) w języku serbskim*, [w:] WwJOS-2, s. 53–64.
- Stefanović Marija, 2015, *O konceptu rad u srpskom jeziku: brednovan'e i definicija*, [w:] *O vrednostima u srpskom jeziku: zbornik etnolingvističkih radova*, red. Dejan Ajdačić, Beograd: Alma, s. 39–53.
- WwJOS-2 – *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjoserfery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014.

Źródła

- Ćosić Pavle i dr., 2008, *Rečnik sinonima i tezaurus srpskog jezika*, Beograd: Kornet.
- Karadžić Vuk Stefanović, 1987, *Srpske narodne poslovice*, Beograd: Prosveta/Nolit.
- RMS – *Rečnik srpskohrvatsko književnog jezika*, knj. 1–3, Novi Sad–Zagreb: Matica srpska–Matica hrvatska, knj. 4–6, Novi Sad: Matica srpska 1967.
- SDR – *Semantičko-derivacioni rečnik*. Sveska 2: *Čovek unutrašnji organi i tkiva, psihološka stanja, srodstvo*, red. Gortan-Premk Dranika, Vera Vasić, Rajna Dragičević, Novi Sad: Filozofski fakultet 2006.
- Skok Petar, 1973, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SRSJ – Ranko Jovanović, Laza Atanacković, 1980, *Sistematski rečnik srpskog jezika*, Novi Sad: Matica srpska.

Elektroniczne wydania dzienników

- „Politika”: www.politika.rs
- „Blic”: www.blic.rs
- „Novosti”: www.novosti.rs
- „B92”: www.b92.net
- „Dnevnik”: dnevnik.rs

Publiczny serwis elektroniczny

„RTS”: rts.rs

Konstytucja Republiki Serbii <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028//ustav-republike-srbije>.

***RAD* ‘work’ in the Serbian language**

The authoress reconstructs the concept of *RAD* ‘work’ in Serbian following the assumptions of the EUROJOS project; The study shows that the most permanent components of the meaning of *rad* are: ‘man as the subject of work’, ‘action’, and ‘effort’ (‘benefit’ and ‘effect’ appear only optionally). Work is thoughtful action consisting of several phases, which brings an effect widely considered useful regardless of whether the activity is physical or mental. People who like to work are treated in a positive manner and those who avoid work are evaluated negatively. The results of a survey conducted in 2012 in Novi Sad showed that students understood work as a physical or mental activity, usually associated with effort, aimed at meeting the basic needs of an individual and society, which requires major commitment on the part of the subject and the willingness to make sacrifices. Respondents put special emphasis on the collective dimension of work and the fact that the reward for good work can be two-fold: material and non-material (based on satisfaction and the respect from others).

In traditional Serbian culture, work is conceptualized as a well-thought-out, ordered activity necessary to secure a living to a person. Because sometimes it is organized and done in a group, it has all the advantages and disadvantages associated with collective action. Serbs respect wisdom, diligence and entrepreneurship, and condemn a lack of skills and expertise, a lack of initiative, and laziness. Useless work is valued negatively in proverbs. In journalistic texts, attention is paid to problems as an effect of which work loses all its positive qualities known from other sources: if someone does not work, he/she cannot earn a living; if someone works, but does not receive an appropriate payment, his/her motivation decreases, he/she does not draw pleasure from working, his/her productivity declines.

RAD u hrvatskom jeziku

Marina Balažev

Autorka rekonstruuje koncept *RAD* (*PRACA*) we współczesnym języku chorwackim i sposoby jego profilowania na podstawie materiałów słownikowych języka chorwackiego, tekstów współczesnego języka chorwackiego (literackich i medialnych w wersji elektronicznej) oraz danych pozyskanych metodą ankiety otwartej, przeprowadzonej w roku 2016. Zestawia definicje słownikowe pracy, hiperonimy i hiponimy, antonimy i synonimy, derywaty słotwórcze leksemu *rad* (praca), omawia kolekcje typu *rad* i *disciplina*. Wykorzystując dane zebrane metodą ankiety (mailowej), przysłowia i teksty publicystyczne, przedstawia syntetyczną definicję *PRACY* (*RAD*) z wyróżnieniem jej różnych aspektów: fizycznego, funkcjonalnego, socjalnego, bytowego, aksjologicznego, etycznego i psychologicznego.

1. Uvod

Na materijalu rječnikâ hrvatskoga jezika, književnih tekstova, tekstova iz elektroničkog korpusa i ankete bit će predstavljen koncept *RADA* u suvremenom hrvatskom jeziku prema teorijskim postavkama Lublinske etnolingvističke škole. Rad prati smjernice zadane u metodološkim instrukcijama za formiranje rječničkog članka (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009).

U obzir će biti uzeta i polisemija riječi *rad* te će se pojam pokušati prikazati u svojim glavnim značenjima ne samo kroz rječnički članak nego i kroz leksičke jedinice njegovih tvorbenih skupova uz osvrt na leksičko-semantičke odnose, karakteristične spojeve i kolokacije. Pokušat će se utvrditi i koji su to opći parametri profiliranja na kojima se zasniva stereotip ovog pojma u jezičnoj slici svijeta govornika hrvatskoga jezika u svim njegovim aspektima. Na osnovu pregleda realizacije uporabe istaknut će se osnovne značajke u konceptualizaciji *rada* te vidjeti koje karakteristike proširuju njegovo konceptualno polje.

2. Stanje istraživanja

Istraživanje jezične slike svijeta dio je istraživačkog projekta Jezična i kulturna slika svijeta Slavena i njihovih susjeda (EUROJOS) koji je započeo 2008. godine a od 2009. godine projekt je postao dijelom istraživačkog programa Instituta za slavenske studije Poljske akademije znanosti. Teorijske se postavke istraživanja temelje na radovima Jerzyja Bartmińskiego te na pretpostavci da je način konceptualizacije svijeta velikim dijelom definiran jezičnom i kulturnom zajednicom kojoj pojedinac pripada. Stoga rekonstrukcija jezične slike svijeta vodi boljem razumijevanju subjekta konceptualizacije. Koncepti koji se istražuju na način komparativne semantičke analize su *EUROPA*, *SLOBODA*, *RAD*, *KUĆA/DOM*, *ČAST/DOSTOJANSTVO* jer se smatra da u suvremenim društvima imaju ključnu ulogu. Ovaj će rad prikazati neke aspekte konceptualizacije pojma *rad* u suvremenom hrvatskom jeziku.

3. Osnovni materijal

U istraživanju smo se služili dvama rječnicima hrvatskoga jezika na osnovi kojih smo prikazali osnovna značenja pojma nakon čega smo analizirali semantička polja pojma *RAD* koja funkcioniraju u jeziku. Nakon prikaza pojma u kolekcijama vrijednosti prikazali smo i analizirali rezultate ankete provedene među govornicima hrvatskoga jezika (studentima), pojam rada koji se javlja u poslovicama te u književnim i drugim tekstovima. Sve citate iz književnih djela navodimo prema internetski dostupnoj riznici <http://riznica.ihjj.hr/> a nedostatak broja stranice uz pojedine citate se javlja u slučajevima kada i u riznici broj stranice izostaje.

4. *RAD* u rječnicima

4.1. *Rad* u dvama općim rječnicima hrvatskoga jezika

U istraživanju su korištena dva rječnika hrvatskoga jezika: ur. Jure Šonje, Anuška Nakić, *Rječnik hrvatskoga jezika* (Zagreb 2000) i Vladimir Anić (s.a.), *Rječnik hrvatskoga jezika* (Novi liber, <http://hjp.novi-liber.hr/>).

Prvi pod leksemom *rad* navodi (Šonje, Nakić 2000):

1. 'svjesna čovječja djelatnost kojoj je svrha postizanje nekog učinka ili pravljenje proizvoda za zadovoljenje ljudskih potreba te sredstava za rad; djelovanje': *tjelesni* ~, *intelektualni* ~, *znanstveni* ~, *ručni* ~.
2. 'plaćena djelatnost po dogovoru ili ugovoru': *honorarni* ~, *ugovor o* ~ Posao.
4. 'učinak, rezultat rada; djelo': *stručni* ~, *umjetnički* ~

5. *fiz.* 'fizikalna veličina jednaka umnošku sile i puta'¹

Drugi (Anić, s.a.) donosi:

1. a. 'svjesna i svrshodna djelatnost radi postizanja korisnog učinka za zadovoljenje osobnih ili proizvodnih potreba' (*fizički rad; umni rad; proizvodni rad*)
 b. 'skup djelatnosti ili napora potrebnih da se nešto proizvede, da se postigne određeni rezultat';

2. 'obavljanje posla uz naknadu, plaćena djelatnost, aktivnost u okvirima dogovora, ugovora, radnog odnosa i vremena; posao';

3 a. (ob. *mn.*) 'djelatnost jednog istraživača ili ekipe'; b. 'napisani ili objavljeni rezultati istraživanja [*tiskani rad; doktorski rad; diplomski rad*]';

7. 'proizvod rada; djelo, tvorevina';

8 *fiz.* a. 'mehanička energija što je u danom vremenu proizvodi skup sila';
 b. 'fizikalna veličina određena umnoškom vrijednosti sile i puta na kojem sila djeluje, jedinica rada joule' (J)².

Prototipna predstava rada u hrvatskom jeziku odgovara značenju koje je u rječnicima predstavljeno kao prvo (1, 1a, 1b). Također, u većini se anketnih odgovora jasno razlikuje konceptualizacija *rada* u značenju 1 i *rada* u značenju *posao*, no ima i primjera u kojima ta dva leksema funkcioniraju kao sinonimi odnosno bliskoznačnice koje nije moguće zamijeniti u svim kontekstima a tvorbene derivacije nastale od jednog i drugog pojma udaljuju značenjska polja od prototipnog značenja usp. npr. *raditi, radionica* i *poslovati, poslovica*.

RAD se primarno doživljava kao neki oblik aktivnosti s određenim ciljem dok *posao* nije uvjetovan tim parametrom a ta se razlika vidi i u kolokacijama *Sizifov posao, besmislen posao*, u tim se kolokacijama leksem *rad* ne može realizirati: **Sizifov rad, *besmislen rad* (rijetko moguća realizacija). S druge strane, glavna značajka *posla* odnosi se na aspekt svakodnevnoga života (poslom se zarađuje za svakodnevni život) što je razlika u odnosu na *rad* koji

¹ Ostala su značenja: 3. 'radno područje': *podzemni ~ovi, građevinski ~ovi*. 6. *teh* 'djelovanje, pogon strojeva, uređaja, sustava': *~ motora, ~ visoke peći, ~ tvornice* 7. *biol* 'stanje organa i organizma u kojem se zbivaju procesi svojstveni organu i organizmu; funkcija': *~ bubrega* 8. 'utjecaj tvari na okolinu s kojom se dodiruje; djelovanje': *~ kiseline, ~ vlage* 9. 'način na koji je izveden učinak rada; izvedba': *dobar ~, uredan ~ ·prisilni ~ prav rad koji obavlja zatvorenik ili zatočenik; minuli ~ ek rad zaposlenika prije obračunskog razdoblja za koji je već dobio plaću; burza ~ a ek ustanova za reguliranje tržišta radne snage; javni ~ovi, ek/grad gradnja velikih infrastrukturnih objekata kojima je svrha zaposlenje mnoštva ljudi* (Šonje, Nakić 2000).

² Ostala su značenja: 4. 'kretanje, djelovanje, koje dovodi do korisnog rezultata (*rad stroja; rad organa*); funkcioniranje', 5 a. 'neposredan (kemijski, mehanički i dr.) utjecaj; djelovanje'; b. 'promjena oblika djelovanjem vlage, sušenjem itd.' (*rad materijala*); 6. 'način na koji je oblikovan predmet ili građa; izvedba'; 9. (*mn*) 'značajni pothvat koji zahtijeva velike napore i ulaganja' (*javni radovi*).

značenjem obuhvaća djelatnosti, djelovanje koje ne mora biti plaćeno. *Posao* je, dakle, *rad* koji je plaćen pa se tako *rad* u kolokacijama poput ovih: *plaćeni rad*, *rad na (ne)određeno*, *rad u inozemstvu* itd. može zamijeniti s leksemom *posao*. Neke od karakteristika RADA poput etičkih (da omogućuje razvoj i samoostvarenje pojedinca) i psiholoških (da donosi osjećaj zadovoljstva) izostaju u profiliranju pojma *posao* dok se s druge strane osjećaj nelagode, nezadovoljstva, frustriranosti često vezuje uz koncept *posla* (*mučan posao*, *dosada posao*, *glup posao*) dok *rad* u svojem primarnom značenju nosi pozitivne konotacije kao u spojevima: *volonterski rad*, *dobrovoljni rad* itd.

4.2. Hiperonimi / hiponimi

Sematička polja koja funkcioniraju u jeziku značajna su za rekonstrukciju jezične slike svijeta kao i mreže odnosa u koje stupaju određena polja (Bartmiński 2011: 56–57) tako i leksemi iz istog semantičkog polja mogu profilirati tipičnu predstavu pojma RAD.

Višeznačnost leksema *rad* otvara mogućnost hiperonijmijsko-hiponimij-skih odnosa u svakom od njegovih značenja. Tako *rad* u svojem značenju *učinak*, *rezultat rada*; *djelo* ulazi u kohiponimske odnose s leksemima poput: *djelo*, *tvorevina*, *proizvod*, *učinak*, *postignuće*, *skica*, *slika*, pri čemu je *rad* uvijek u nadređenom položaju a hiperonim i hiponim su često unutar istog sinonimnog grozda. Tako u nizu: *rad-činak-postignuće-dostignuće* možemo govoriti i o sinonimijmsko-hiponimijmskom odnosu kao i u nizu: *rad-skica-slika* itd. Višeznačnost kojom je obilježen leksem *rad* rezultira nizom hiponimsko-sinonimskih odnosa npr. *rad-bavljenje-izrada*: „bavljenje projektom” je glavnim dijelom značenja istovjetno s „izrada projekta” i „rad na projektu” ali i „bavljenje projektom” i „izrada projekta” su *rad* (na projektu); *rad-uradak* (*predao je uradak* i *predao je rad* ali ako se želi izbjeći specifikacija između *knjige* i *uratka* možemo reći *autor rada*), *obrada* (*obrada materijala* i *rad s materijalom* ali i *priprema* i *obrada* su *dio rada na materijalu*). Dalji primjeri su i: *izrad*, *obavljanje*, *pravljenje* a hoćemo li ih u odnosu na *rad* odrediti kao prve (hiponime) ili potonje (sinonime) odredit će kontekst.

U kohiponimike odnose ulaze i kolokacije poput: *dobrotvorni rad* – *pri-nudni rad* – *volonterski rad* kojima je *rad* nadređenica.

Analizom značenja leksema *rad* utvrdili smo da je riječ o vršnoj ontologiji odnosno da je riječ o najopćenitijem pojmu u hijerarhiji te kao takav, visokog stupnja općenitosti, nema hiperonima (Bartmiński 2011: 112) ali upravo je zbog te općenitosti hiperonim nizu drugih leksema.

Semantička polja pojmova kojima se opisuje *rad* (u anketi su to npr.: *aktivnost*, *djelovanje*, *djelatnost*, *stvaranje*), samo se donekle preklapaju sa semantičkim poljem pojma *rad* a ostatkom svojeg značenja se udaljavaju

od značenja leksema *rad* te nije moguće uspostaviti hijerarhijsku strukturu u kojoj bi, u odnosu na njih, *rad* bio u podređenom položaju.

4.3. Antonimi

Osim tvorbenog antonima *nerad* čije je značenje rječnikom definirano kao: ‘stanje kad se ne radi ili kada se ne želi raditi’ (Anić, s.a.) postoji cijeli niz leksema koji dijelom svojeg značenja, te ovisno o kontekstu, imaju značenje suprotno leksemu *rad*: *lijenost* – *nerad*, *neradinost* (*lijen sam danas, nije mi do rada*), *dokolica* – *besposlica*, *nerad*, *neaktivnost*, *odmaranje* (*kad završim s radom priuštiti ću sebi malo dokolice*), *odmor* – *prekid rada*, *pauza*, *predah* (*dečki, idemo natrag na posao, dosta je bilo odmora!*), *inertnost* – *neaktivnost*, *pasivnost*, *lijenost* (*rad pobjeđuje inertnost*), *nepoduzetnost* – *lijenost*, *neaktivnost*, *pasivnost*, *besposlica* – *besposličarenje*, *besposlenost*, *nezaposlenost*, *nerad*, *nedjelatnost*, *lijenost*, *tromost*³ – *lijenost*, *pasivnost*, *flegmatičnost*, *mrtvilo*, *nepokretnost* (*nepoduzetnost*, *lijenost*), *dangubljenje*, *izležavanje*. . . *nesklonost radu*, *letargija*, *dokonost*, *nedjelatnost*, *indolentnost*, *nehajnost*, *učmalost*, *ravnodušnost prema nekom poslu*, *nepoduzetnost*. . .

Prema naravi značenjske opreke svi su antonimski parovi binarni te značenje jednog parnjaka u cijelosti isključuje značenje drugog: *rad-odmor*; *rad-dokolica*, *rad-dokonost*, *rad-lijenost*

Iz usporedbe antonima, koji redom imaju izrazito negativne konotacije: *nerad*, *mrtvilo*, *pasivnost*, *nepokretnost* i sinonima, koji imaju izrazito pozitivnih konotacija: *marljivost*, *radinost*, *radišnost*, *vrednoća*, *aktivnost*, *proaktivnost*, *trud*, *živost*, *dinamičnost*, *poduzetnost*, *ambicioznost*, *okretnost*, *pokretljivost*, *hitrost*, *poletnost*, *samoinicijativnost*, *motiviranost*, *predanost*, *posvećenost*, *otpornost*, *upornost/ustrajnost*, *nepokolebljivost*, *dosljednost*, izdvađa se krajnja opozicija *smrt–život* koja profilira etički aspekt RADA. Slično donose i neki anketni odgovori: (*rad je*) *smisao življenja*; *svrha postojanja*; *znači život*.

4.4. Sinonimi

Sinonimi se najčešće definiraju kao riječi različitog izraza a istog sadržaja. Kako jezik zbog načela ekonomičnosti vrlo rijetko ima dva izraza istog sadržaja, kada govorimo o sinonimima govorimo, u stvari, o bliskoznačnicama. Iako terminologija nije usklađena, te različiti autori različito dijele i određuju sinonime, u jezikoslovnoj se literaturi ustalio naziv „bliskoznačnost” i to kao označitelj triju vrsta semantičkih odnosa među leksemima (Petrović 2005: 123/4): 1) među pojedinim značenjima („sinonimija”), 2) među riječima koje

³ Primjeri iz: Šarić, Wittschen 2010.

nisu zamjenjive u svim kontekstima („sinonimija u širem smislu”) 3) sličnost ili bliskost značenja pojedinih riječi („kvazisinonimija”).

Rječnik sinonima hrvatskoga jezika (Šarić, Wiebke 2005), unatoč naslovu, po ustroju bismo mogli smatrati tezaurusom kontekstualnih sinonima. Pod natuknicom *rad* *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika* (Šarić, Wiebke 2005) donosi:

1. *Djelovanje, djelatnost, zauzimanje, bavljenje (čime), posao*, (~ u javnim djelatnostima) *služba*, (~ velika opsega) *pothvat, operacija*, (sumnjiv ~) *rabota*, (težački ~) *rabota*, pov. *tlaka*, nef. *kuluk*, (~na nadnicu) *nadničenje, nadnica*, (težak / velik ~) *trud, napor, muka, mučenje, znoj, žulj, robija*, ekspr. nef. *kopačina*, (~bez kreativnosti) nef. *šmira*, (loš ~) nef. *švindleraj*, (~ sa slabim rezultatima) iron. *uradak*, (~daleko od mjesta boravka) arh. *pečalba*, (stručni ~ nakon školovanja / za školovanja) *praksa*; nef. *rada, šljaka*;

2. (~na određeno vrijeme / daleko od kuće) *služba, službovanje*; 3. (pokazati komu svoj ~) *djelo, tvorevina, proizvod, ostvarenje, postignuće*, (~u časopisu) *članak* usp., (slikarski / kiparski ~ kao vježba) *studija, skica, model*, (~ mjeren rezultatima u poslovnim knjigama) *poslovanje*, (to je vrlo lijep ~) *izvedba*, (kreativan ~) *stvaranje, stvaralaštvo*;

4. (~ stroja) *funkcioniranje, hod, pogon*, (~ bubrega) *funkcija*.

U indeksnom dijelu Rječnika uz natuknicu *rad* naveden je niz koji je ovdje prikazan u stupcu niži⁴. U njemu je za potrebe ovoga rada istaknuta riječ *rad*. Iz nizova pokraj svakog leksema, koji daju pregled recipročnosti, vidljivo je, kako kaže i autor u predgovoru, da Rječnik nije u potpunosti recipročan.

- bavljenje – **rad**
- funkcija – **rad**
- stvaranje – izgradnja, **rad**, tvorba, ustanovljenje
- hod – korak, kretanje, **rad**
- članak – dio, dopis, gležanj, izvješće, **rad**, rasprava, sastojak, zglob
- trud – guba, marljivost, muka, napor, plod, **rad**, teškoća, težnja, traženje
- djelo – akcija, čin, komad, kreacija, postupak, **rad**, radnja, tvorevina
- djelatnost – aktivnost, čin, djelovanje, funkcija, posao, praksa, **rad**
- praksa – iskustvo, konvencija, metoda, moda, način, običaj, postupak, pravilo, primjena, **rad**
- posao – aktivnost, bavljenje, djelatnost, dužnost, funkcija, karijera, kruh, misija, mjesto, **rad**, radnja, ruka, zadaća, zanimanje

⁴ U rječniku je niz (ovdje lijevi stupac) donesen abecednim redom, no za potrebe ovog rada raspored leksema je takav da su pri vrhu oni leksemi kojima je, prema autorima rječnika) značenje bliže značenju leksema *rad* zatim slijede oni u kojima je dalje odnosno oni u kojih nema recipročnosti značenja.

- radnja – akcija, čin, mjera
- knjiga – pismo, svezak
- spis – članak, dokument, rasprava
- akcija – djelatnost, kampanja, namjera
- aktivnost – dinamika, djelatnost, živost
- ispravnost – čestitost, moralnost, poštenje, valjanost, vjernost, zakonitost
- marljivost – aktivnost, brižljivost, savjesnost, sposobnost, urednost, us-trajnost, vrijednost

Iako su predgovorom objašnjeni slučajevi u kojima će recipročnost iz-ostati, zanimljivo je uočiti da se pojam *rada* objašnjava pojmom *aktivnost* (što je i u anketi jedna od riječi kojom se govornici najčešće služe pri defini-ranju pojma *rad*) no pojam *aktivnosti* nije objašnjen pojmom *rada*. Neki su navedeni primjeri značenjski vrlo udaljeni te ih je nemoguće razumjeti izvan konteksta, npr. *rad* u značenju *hod* odnosi se isključivo na rad stroja ili dijela stroja, pa se može govoriti o *pravilnom hodu preše* u značenju *ispravnog rada*. Prema rezultatima ankete RAD se osim u svojem prvom značenju, često konceptualizira u svojem drugom značenju – posao. Pri tomu jedna konceptualizacija ne isključuje drugu: *U vremenu u kojemu živimo riječ rad ili posao [...]; Bit rada je da uložiš cijelog sebe, da se daš u potpunosti u posao koji radiš; rad znači, što bolje i u kraćem roku riješiti dobiveni posao.*

Da ta dva pojma u određenim kontekstima funkcioniraju kao bliskoz-načnice pokazuju i kolokacije: *raditi* se može izraziti iskazom *ići na posao* tj. *ići raditi* može biti istoznačno s *ići na posao*. No, leksem se *rad* ne može realizirati u spojevima poput *nuditi posao, primiti posao, Idem na posao (Idem na rad u inozemstvo - ima drukčije značenje); prljav posao*; dok se leksem *posao* ne može realizirati u spojevima kao što su: *burza rada, ručni rad, volonterski rad, dobrovoljni rad, nepravilan rad, radno mjesto.*

U hrvatskom su jeziku leksem *rad* i leksem *posao* različitog podrijetla. Prema Hrvatskom etimološkom rječniku *rad* potječe od staroslavenske riječi *raditi* koja korijene vuče iz indoeuropskog *redh-* u značenju ‘činiti’ (Gluhak 1993: 515–516) dok se leksemu *posao* porijeklo može naći u praslavenskom **szlati* te je prvotnog značenja ‘glasnik, sluga, služinčad’ koje se održalo u nekim slavenskim jezicima (Gluhak 1993: 496).

Semantičke su razlike vidljive i u tvorbenim derivatima u izrazima poput: *poslovni čovjek – radni čovjek; poslovno odijelo – radno odijelo, poslovni prostor – radni prostor* koji značenjem naglašavaju razlike u opreci *rad-posao* i udaljavaju se od centralnog značenja. Osim toga, *posao* se konceptualizira kao isključivo ljudska djelatnost dok se *rad* može odnositi i na neživo, npr. na strojeve ili organe: *rad bubrega, rad trake* ali ne: **posao bubrega* (osim u slučaju poosobljenja), **posao trake.*

Opreka ljudsko – neljudsko vidljiva je i iz kolokacija tvorbenih derivata i odnosnih zamjenica, pa se uz *poslovati* može realizirati samo odnosna zamjenica koja upućuje na živo: *poslovati s nekim*, a ako se kolokacija realizira s izrazom koji može značiti neživo npr. *poslovati s Kinom* u pitanju je metonimija (imenom se države označavaju tvrtke odnosno ljudi s kojima se posluje). *Raditi se*, s druge strane, može realizirati s odnosnom zamjenicom koja znači živo: *nekim* (u značenju društvo – *raditi s njom*) ili *na nečemu* (predmet rada – *raditi na projektu*) odnosno *s nečim* (materijal, sredstvo s kojim se radi – *raditi s glinom*, *raditi s cementom*). Osim toga *raditi s nekim* – označava društvo, osobu s kojom se obavlja određeni rad, dok *poslovati s nekim* – u primarnom značenju podrazumijeva partnerski odnos, dogovor oko nekog posla.

Moguća je realizacija ovakve sveze: *raditi posao* ali ne i **poslovati rad*, *biti bez posla* ali ne **biti bez rada*.

Određeni je broj kolokacija u kojima je zamjena jednog leksema drugim moguća bez veće promjene značenja npr.: *poslovna/radna djelatnost*, *poslovna/radna sposobnost*, *nezakoniti rad/posao*, *rad/posao na (ne)određeno*, *rad /posao na puno/pola radnog vremena* ali je veći broj izraza u kojima se jedan od leksema ne može realizirati, tako npr. samo *rad* dolazi u: *rad na crno* (rad koji nije službeno prijavljen i registriran), *prisilni rad* (rad kao djelatnost kojoj se podvrgavaju zatvorenici), *minuli rad term.* – ono što je ostvario radnik ili službenik u radnoj aktivnosti do časa kad se obračunava, *burza rada* – ustanova za reguliranje radnih odnosa, za zapošljavanje, *tržište radne snage*; *seminarski rad*, *timski rad*, *radna akcija*, *radni narod* ali *poslovni pothvat*.

U nekim predikatnim jedinicama moguća je realizacija obaju leksema ali dolazi do manje ili veće razlike u značenju npr: *obavljati poslove / obavljati radove* kao i u sintagmama: *radna atmosfera / poslovna atmosfera*; *radni prostor / poslovni prostor*; *podjela rada / podjela posla*; *radni dan / poslovni dan*.

4.5. Derivati

Leksem *rad* tvori cijeli niz derivata unutar istog semantičkog polja. Derivati koji su na rubu semantičkog polja značenjem izlaze iz okvira ovog i približavaju se značenju drugih semantičkih polja.

Afiksalna derivacija je najplodniji oblik derivacije pa njome nastaju leksemi koji označavaju: 1) osobu koja radi: *radnik*, *radnica*, *radenik*, *radenica*, *radoholičar*, *radilica* (*zool.* pčela koja gradi saće, prerađuje nektar u med, ne liježe jaja, ali odgaja potomstvo i *tehn.* dio stapnog stroja koji pravocrtno gibanje klipa pretvara u kružno gibanje pogonske osovine; koljenčasto vratilo

(Anić, s.a.), 2) prostor u kojemu se obavlja rad: *radionica, radnja* (u značenju mjesta na kojemu se vrši rad ali i obavlja prodaja proizvoda), zatim od glagola *raditi* (svim tvorbenim načinima) c) način na koji se radi: *izraditi, uraditi, doraditi, razraditi, preraditi, naraditi se* d) vrsta obavljene radnje: *izrada, dorada, razrada, prerada* e) naknada za obavljene rad: *zarada*, te: *zaraditi, zaradivati*; f) osobina onoga koji radi: *radin*.

4.6. Kolekcije vrijednosti

Parafraza Trockoga „red, rad i disciplina”, iako se danas njena povezanost s Trockim i revolucijom izgubila, česta je u različitim publicističkim tekstovima. Takve konstrukcije riječi, nastale povezivanjem po osobinama u određene cjeline, možemo nazvati kolekcija vrijednosti⁵ a u hrvatskom jeziku spomenuta je kolekcija izvedena u nekoliko konstrukcija u kojima se najčešće dodaje jedan ili više članova. U većini primjera redosljed leksema u konstrukciji se ne mijenja i nema ironijskih i drugih otklona u značenju. Kolekcija se povezuje s uspjehom tj. navedene vrijednosti se poimaju kao preduvjet uspjeha (u poslovnom svijetu, u sportu itd.).

Većina primjera čuva redosljed koji ukazuje na važnost svakog pojedinog leksema pa tako *red* ima najvažniju ulogu nakon čega slijedi *rad* i potom *disciplina*.

Kolekcija vrijednosti *red, rad i disciplina* ima, u najvećem broju slučajeva, pozitivne konotacije te služi kao pohvala u predstavljanju nečijega uspjeha prije svega u sportu:

[1] *Prvi radni dan u Austriji, kreće 'red, rad i disciplina' kockastih* (Kokić)⁶ ali i u poslovnoj sferi: *Za uspješno poduzeće nužni su red, rad i disciplina*⁷.

Kada se želi naglasiti da je za uspjeh osim navedenih vrijednosti bilo potrebno još nešto, dodane vrijednosti se stavljaju na početak ili na kraj konstrukcije:

[2] *Red, rad, disciplina, nove tehnologije i inovacije formula su uspjeha*⁸;

ili s promjenom redosljeda u kojemu *rad* postaje najvažniji pojam:

⁵ Vidi više o nazivima u: Ajdačić 2013: 51.

⁶ <http://www.24sata.hr/nogomet/prvi-radni-dan-u-austriji-krece-red-rad-i-disciplina-kockastih-368101> (19.7.2016.)

⁷ <http://www.poslovni.hr/hrvatska/za-uspjesno-poduzece-nuzni-su-red-rad-i-disciplina-269516> (19.7.2016.)

⁸ <http://www.inovatorstvo.com/intervju-bernarda-cecelja-red-rad-disciplina-nove-tehnologije-i-inovacije-formula-su-uspjeha/a598> (19.7.2016.)

[3] *RAD RED I DISCIPLINA I KOLEGIJANOST KOLIKO JE MOGUĆE*⁹.

Nešto su rjeđi slučajevi zamjene jednog od leksema u nizu:

[4] *Koliko se isplati red, rad i trud* (Karabašić)¹⁰.

Konstrukcija se javlja i u obliku za zamijenjenim trećim članom: *red, rad i stega*. Premda su, prema rječniku hrvatskoga jezika leksemi *stega* i *disciplina* u svojem prvom značenju istoznačnice (s tim da *stega* ima dodatno značenje kao sprava kojom se učvršćuje predmet a *disciplina* ima dodatno značenje kao metoda znanstvenog i stručnog bavljenja unutar neke znanosti ili u sportu) (Šonje, Nakić 2000) i (Anić, s.a.) ovu konstrukciju ne možemo promatrati kao jednostavnu zamjenu trećeg člana jer se oblik s leksemom *stega* na mjestu trećeg člana javlja u ideološki i politički vrlo označenim tekstovima, prije svega u onima koji otvoreno zagovaraju vrijednosti i stavove koji se povezuju za razdoblje postojanja Nezavisne države Hrvatske:

[5] *Na ovim načelima Hrvatski Nacionalni Front temelji svoje inicijative: red, rad, stega, upornost, odlučnost, nepokornost i borba za uspostavu Nezavisne Države Hrvatske*¹¹.

kao i u tekstovima koji referiraju na razdoblje NDH no s kritičkog stajališta:

[6] *red, rad i stega* [...] materijalni dokazi o postojanju Sabirnog logora Jasenovac¹².

Vrlo su rijetki ideološki neobojeni tekstovi u kojima se sreće konstrukcija *red, rad i stega* poput ovoga koji govori o zbrinjavanju ljudi s poplavljenih područja:

[7] *Govoreći o trenutačnom stanju, ministar je rekao da vidi da vladaju red, rad i stega i da nema nikakvih problema na terenu*¹³.

Ironijski otklon i odražavanje negativne ocjene ovih pojmova donosi punk band Dekubitus dodajući u naslovu svoje pjesme, ispred početne konstrukcije, pojmove suprotna značenja: *Kaos i košmar, red, rad i stega*¹⁴.

⁹ <https://www.facebook.com/pages/RAD-RED-I-DISCIPLINA-I-KOLEGIJANOST-KOLIKO-JE-MOGUCE/122895257771890>

¹⁰ <http://blog.vecernji.hr/dijana-karabasic/koliko-se-isplati-red-rad-i-trud-3654>

¹¹ http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_Nacionalni_Front_%28HNF%29

¹² <http://www.forum.hr/showthread.php?t=823928>

¹³ <http://www.vecernji.hr/hrvatska/spremni-smo-maksimalno-pomoci-da-se-ljudi-sto-prije-vrate-u-svoje-kuce-941715> (27. 12. 2014.)

¹⁴ (http://sonichits.com/video/DEKUBITUS/Kaos_i_ko%C5%A1mar,_red,_rad_i_stega) (27. 12. 2014.)

Varirana kolekcija vrijednosti unatoč zamjeni jednog ili više članova zadržava vezu s prvobitnom kolekcijom (Ajdačić 2013: 55) no, konstrukcija *red*, *rad*, *stega* u kojoj zamjena posljednjeg člana na prvi pogled čuva prepoznatljivost prvobitne kolekcije, može se promatrati i kao zasebna kolekcija vrijednosti jer zamjena trećeg člana leksemom *stega* mijenja značenjsko polje i unosi u njega vrijednosti koje se udaljavaju od onih koje ima značenjsko polje konstrukcije *red*, *rad*, *disciplina*¹⁵.

S druge strane, zbog primjera koji nije ideološki obojen, čini se da razlika u dvjema konstrukcijama nije do kraja jasna i moguće da nije prisutna u svijesti većine govornika hrvatskoga jezika. U tom bi slučaju konstrukcija *red*, *rad*, *stega* bila varijacija kolekcije *red*, *rad*, *disciplina*.

5. RAD u anketi¹⁶

Istraživanje u vidu ankete¹⁷ koje je provedeno među studentima različitih sveučilišta u Hrvatskoj, omogućuje uvid u svakodnevnu predstavu pojma *rad*, pokazujući na koji način prosječni suvremeni hrvatski jezični korisnik poima njegovo značenje. Anketni odgovori pokazuju da se RAD u uobičajenom jezičnom znanju, u najvećem broju slučajeva, profilira kao određena aktivnost kojom se postiže neki cilj. Dakle, prototipna predstava *rada* u hrvatskom jeziku odgovara značenju koje je u rječnicima hrvatskoga jezika predstavljeno kao primarno značenje leksema *rad*, ono pod natuknicom 1 odnosno 1a i 1b.

Osim kao aktivnost/djelovanje kojim se postiže neki cilj ili ostvaruju rezultati *rad* se konceptualizira i kao plaćena djelatnost, odnosno *posao*, te rjeđe kao rezultat poduzete aktivnosti – *djelo*, *ostvarenje*, i vrlo rijetko kao fizikalna veličina.

¹⁵ „Riječi koje označavaju vrednosti ulaze u kolekciju sa svojim značenjem, ali u vezi sa nazivima drugih vrednosti, one dobijaju i dodatni smisao. Stečeni novi kvalitet cele konstrukcije nastaje na osnovu dopunskog značenja reči u skupu”. (Ajdačić 2013: 53).

¹⁶ Anekta je, u elektroničkom formatu (Google Drive Form), studentima bila dostupna putem mejla i/ili društvenih mreža u 2016 g. Bila je otvorenog tipa, anonimna, a osim pitanja *Što prema tvojem mišljenju predstavlja bit rada? Što za tebe znači rad?* od obveznih podataka u anketi bili su i oni koji se odnose na spol ispitanika i na sveučilište na kojem studiraju (tj. studij koji su upisali) kako bi se dobio profil ispitanika i vidjele eventualne razlike između odgovora koje daju osobe muškog i osobe ženskog spola te moguće razlike u odgovorima koje daju studenti prirodnih odnosno društvenih znanosti. Od 112 odgovora 98 je od osoba ženskog spola i 14 od osoba muškog spola; 34 odgovora je bilo od studenata prirodnih a 78 od studenata društvenih znanosti; svi su govornici hrvatskoga kao materinskog jezika. Pri analizi rezultata nisu zamijećene razlike u odgovorima koje bi se mogle pripisati spolu ispitanika. Kada su u pitanju studenti prirodnih odnosno društvenih znanosti, važno je napomenuti da 4 odgovora u kojima je *rad* opisan kao fizikalna veličina dolaze od studenata prirodnih znanosti.

¹⁷ Vidi fusnotu 2.

Koncept je RADA kao fizikalne veličine naveo najmanji broj studenata (6 odnosno 6,66%): *djelovanje sile na nekom putu u fizici; u fizici umnožak sile i puta po kojoj je djelovala ta sila; skalarni produkt sile i puta; svladavanja sile na putu; upotreba sile uz utrošak energije*; također i koncept RADA kao rezultat poduzete aktivnosti navodi 6 tj. 6,66% ispitanika: *pisanog rada na način seminara; diplomskog i sl.; neki projekt ili tako nešto; djelo nastalo nakon fizičkog ili psihičkog napora; s druge strane „Werk” (djelo) postavlja se kao svrha nekog rada itd.*

RAD u svom drugom rječničkom značenju kao oblik plaćene djelatnosti kojom se osigurava egzistencija navodi veći broj ispitanika (osim izrijeckom spominjanja *posla* leksemi koji ukazuju na konceptualizaciju rada kao *posla* su i: *zarada, egzistencija, plaća* kako navodi 28 ispitanika odnosno 31%: *zarađujući za vlastiti život; zarađivanje novca; dobivamo materijalna dobra; rad ili posao; egzistencija; za dostojnu platu; osiguravanje pristojnog života; životnu egzistenciju; izvor prihoda . . . itd.*

Koncept se RADA kao aktivnosti kojom se postiže cilj profilira u odgovorima 40 ispitanika (tj. 46,7%). Dakle, prototipna predstava RADA koja sadrži ukupnost značenja u hrvatskom jeziku odgovara značenju leksema *rad* kako ga navode rječnici pod natuknicom 1 odnosno 1a i 1b.

Glavna značenja riječi *rad*, dobivena na osnovi ankete, mogu se predstaviti kao:

A. RAD – svjesna aktivnost za postizanje određenog cilja: *Za mene je rad djelatnost kroz koju trebam postići određeni cilj; Rad shvaćam kao nezaobilazno sredstvo postizanja znanja.*

B. RAD – aktivnost koja je plaćena; posao: *Bit rada je da uložiš cijelog sebe, da se daš u potpunosti u posao koji radiš; Za mene je rad odgovorno i savjesno obavljanje posla bilo koje vrste.*

C. RAD – rezultat aktivnosti (ne mora biti plaćen); djelo: *dakle rad etimološki hoće izraziti karakter djelovanja. S druge strane „Werk” (djelo) postavlja se kao svrha nekog rada; Rad je za mene djelo nastalo nakon izvjesnog fizičkog, a onda i psihičkog napora.*

D. RAD – fizikalna veličina: *Rad je u fizici umnožak sile i puta po kojoj je djelovala ta sila.*

RAD je u svim svojim značenjima apstraktni pojam a konceptualizacija rada kao konkretnog pojma moguća je samo u značenju kakvo donose rječnici pod natuknicom 4 odnosno 7, dakle *rad* u značenju rezultata rada, *djelo*.

Najbliži sinonim prototipnoj predstavi RADA je *rad* u značenju plaćene aktivnosti odnosno *posao*. No, unatoč preklapanju u dijelu značenjskog polja razlike se u značenju javljaju na kognitivnom i komunikacijskom planu pa su

tek u iznimnim slučajevima mogući konteksti u kojima je moguća realizacija obaju značenja npr. *mukotrpan rad / posao* bez izmjene značenja poruke.

Posao je istovremeno i hiponim pojma *RAD* a mogli bismo čak reći da je i meronim jer ako *RAD* predstavlja ukupnost nekog djelovanja *posao* je jedan oblik te ukupnosti (onaj rad koji je plaćen)

Sve aspekte rada koji su navedeni ranije potvrđuje i anketno istraživanje

Funkcionalni aspekti (40)¹⁸ – radom se postiže neki cilj, uspjeh, rezultat: *samo se radom postiže uspjeh; (rad je) postizanje nekog cilja; (rad je) kad činiš nešto a imaš određeni cilj na kraju; sredstvo kojim se dolazi do krajnjeg cilja* itd.

Socijalni aspekti (31) – rad doprinosi društvu i pojedinac snosi odgovornost za svoj rad: *doprinosisimo općem i vlastitom dobru; pomaže društvu u kojem živi; društveno korisna služba; dužnosti pojedinca prema društvu; doprinosi društvu; napravili nešto korisno; bit rada učiniti to što radimo korisnim* itd.

Etički aspekt (29) – radom se postiže smisao, samoostvarivanje: (rad je) *samoostvarenje kroz svakodnevno učenje; ispunjavanje i izgrađivanje čovjeka; može nas oplemenjivati ali i frustrirati; čišćenje duše i tijela; pridonosi sebi; proces poboljšanja samoga sebe* itd.

Psihološki aspekt (31) – rad rezultira osjećajem zadovoljstva i ispunjenja: *unutrašnje zadovoljstvo osjećaj vrijednosti; osjećaj zadovoljstva i ljubav prema ostvarenom; osjećaj nakon koga se osjećaš umoran i sretan; ispunjava čovjeka; zadovoljstvo nakon obavljene zadaće ili dostignutog cilja* itd.

Aspekt svakodnevnog života (28) – rad kao posao tj. izvor zarade te kao takav neophodan za egzistenciju i preživljavanje: (rad je) *zaradivanje za vlastiti život; zaradivanje novca; osiguravanje pristojnog života; omogućuje lagodniji život; u svrhu zaradivanja financijskih sredstava; izvor prihoda* itd.

Leksemi kojima se objašnjava / opisuje *RAD* su: *aktivnost, stvaranje* (12), *činjenje* (7) *djelatnost, ulaganje, sredstvo, život* (5), *djelovanje, obavljanje, proces* (4), *produktivnost* (3) *osjećaj, smisao* (2), *način, predanost, potreba, svrhovitost, učenje, utrošak energije* (1).

6. Tekstovi

6.1. Poslovice

Iz do sada prikazanog materijala profilirala se slika *RAD* kakvu imaju suvremeni govornici hrvatskoga jezika. Građa koja slijedi su poslovice koje prema Bartmińskom čine posebnu vrstu tekstova jer, kako kaže, kodificiraju društveno znanje u njegovoj popularnoj varijanti (Bartmiński 2011: 209).

¹⁸ Broj u zagradi označava broj odgovora u kojima se profilira određeni aspekt.

Iz poslovice će se dobiti uvid u pojednostavljene sudove o *RADU* koji se izvode na osnovu niza iskustava iz svakodnevnoga života. U poslovicama je realizirana naivna predstava *RADA* te se i u njima *RAD* poima kao višedimenzionalni pojam sa svojim funkcionalnim i društvenim aspektom kao i aspektima svakodnevnog života. Aksiološke vrijednosti vidljive su iz pozitivnih konotacija vezanih uz *rad* i osobine koje se pripisuju radu ili rezultatima rada kao i iz negativnih konotacija vezanih uz izraze koji se odnose na *nerad*, *lijenost* i druge antonime. U navedenim poslovicama izostaju etički i psihološki aspekt.

Aspekti svakodnevnoga života profiliraju se u poslovicama:

[8] *Tko radi taj i griješi, Što možeš danas ne ostavljaj za sutra.*

[9] *Počni, započeto je pola djela.*

[10] *Il ne pokušavaj il dovrši.*

[11] *Gdje je mnogo riječi malo je stvora.*

(ako se puno priča a malo se radi ne dolazi se do rezultata), iz kojih se vidi odnos prema *radu* kao svakodnevnoj aktivnosti te se u vidu savjeta upućuje na to kako radu treba pristupiti. Navedeni primjeri koji ukazuju i na važnost završetka započetoga profiliraju i funkcionalni aspekt *RADA* koji je u velikoj mjeri određen ciljem.

Rad kao *posao*, odnosno izvor zarade i uvjet preživljavanja profilira se u primjerima:

[12] *Nema kruha bez motike i Nema jila, bez dila* (ne može se živjeti/opstati bez rada).

[13] *Za hranu služi samo pseto a ne i čovjek* (naglašava važnost naknade za rad).

Pozitivne se vrijednosti rada profiliraju u poslovicama poput:

[14] *Blago ruci koja je vrijedna.*

[15] *Radiši Bog pomaže.*

kao i u onima u kojima se ukazuje na štetnost nerada:

[16] *Besposlen pop i jariće krsti.*

[17] *Lijen čovjek gotova svoja nesreća.*

[18] *Postrada s nerada.*

Sociološki aspekti, prije svega ukazivanje na odgovornost za posljedice rada, vidljivi su u primjerima:

[19] *Kako radiš tako ćeš i završit;*

[20] *Tko što radi, sebi radi.*

a o važnosti suradnje pri radu:

[21] *Više očiju više vidi, više ruku više uradi.*

6.2. Književni i publicistički tekstovi

RAD je u hrvatskoj jezičnoj slici svijeta kognitivno bogat pojam a zasnovan je na društvenoj iskustvenoj bazi. Ukazuje na antropocentričnu sliku svijeta jer rad je, prije svega, karakteristika čovjeka. Pojam *rada* se može odnositi i na ne-ljude, npr. metonimizacijom se može odnositi na ustanove (najčešće u sintagmama u kojima je jedna sastavnica leksem koja označava instituciju):

[22] *rad ministarstva, rad porezne uprave, djelatnost je mnogo neposrednije povezana sa svakodnevnim životom i radom svake pojedine upravne organizacije* (Pusić 2002: 268),

ili antorpomorfizacijom na organe, strojeve, životinje:

[23] *to su postigli i zadružni kukci koji zajedničkim radom i pokretima mogu djelomično utjecati na svoju neposrednu okolinu* (Matonićkin, Pavletić, Cvitković 1979: 35).

[24] *s istodobnim radom ruku u obratnom smjeru od nogu* (Despot 1955).

[25] *rad bubrega; rad stroja; automatizacija znači zapravo zamjenu ljudskoga rada radom različitih strojeva* (Pusić 2002: 275).

Rad je, kao karakteristika društva, i nešto što čovjeka izdvaja i odvaja od prirode

[26] *kada je svojim radom pobijedio prirodu i kada je u znoju lica svoga zagrizao zdravim i snažnim zubima prvi zalogaj kruha* (Čović 1941).

Osim toga, pomoću rada čovjek mijenja svijet oko sebe i prilagođava ga sebi –

[27] *dužnost da osiguravaju uvjete za očuvanje i razvoj prirodnih i radom stvorenih vrijednosti čovjekove sredine* (Matonićkin, Pavletić, Cvitković 1979: 12).

[28] *čovjek može radom sam stvarati sredstva za održanje, mijenjati uvjete svog života i ovladavati prirodom* (ibid).

Osim dihotomije a) čovjek – ne-čovjek, te b) čovjek (društvo) nasuprot prirode, osnovna podjela rada na mentalni i fizički ukazuje na sliku svijeta u kojoj je čovjek obilježen dvojnošću c) um/duh/intelekt – tijelo. Kontacije koje se vezuju uz intelektualni odnosno tjelesni rad društveno su uvjetovane i mijenjaju se. No, ustrajan rad je uvijek garancija uspjeha i pokazuje temeljnu vjeru u čovjeka i njegove sposobnosti:

[29] *Slučaj, taj veliki mecena istraživača – udružen, dakako, s upornim radom – znade nas obradovati neočekivanim darovima* (Frangeš, Žmegač 1998: 48).

Iz usporedbe antonima, koji redom imaju izrazito negativne konotacije: *nerad, mrtvilo, pasivnost, nepokretnost* i sinonima, koji imaju izrazito pozitivne konotacije: *marljivost, radinost, radišnost, vrednoća, aktivnost, proaktivnost, trud, živost, dinamičnost, poduzetnost, ambicioznost, okretnost, pokretljivost, hitrost, poletnost, samoinicijativnost, motiviranost, predanost, posvećenost, otpornost, upornost/ustrajnost, nepokolebljivost, dosljednost*, izdvaja se krajnja opozicija smrt – život.

[30] *Dalmacijom i njenom metropolom vežu ga ne samo veze krvi, već i rad i život, što se sve očituje u njegovim djelima* (Fotez 1943: 224),

[31] *opazio je da se Vinku sad tek otvorila volja za rad i život* (Kozarac (n.d) Mrtvi kapitali).

U određenim kontekstima sintagmatski spoj *raditi (se) o (nečemu)* javlja se u značenju – govorenja, pričanja, događanja

[32] *jer se ne radi o navođenju stvarnoga izvođenja, nego samo o naznaci da se pjesma pjevala tako i tako* (Švelec u Zoranić 2002: 30).

[33] *tu se radi o izravnom govoru o književnoj situaciji tadašnje Hrvatske* (ibid), *Znam o čemu se radi. Gdje mi je stric?* (Nazor [n.d.]).

7. Pojam RADA

RAD je i višeznačni pojam koji je apstraktan u svim svojim značenjima. Osnovna se značenja mogu predstaviti kao pod (1): a) *Rad* je aktivnost s ciljem; b) *Rad* je posao; c) *Rad* je djelo / proizvod rad; d) *Rad* je fizikalna velična.

Iznimno se pojam *rada*, u njegovu značenju pod c) može konceptualizirati kao nešto konkretno no tada je češća uporaba bliže odrednice, hiponima, poput: *skulptura, slika* etc.

U primarnom se značenju *RAD* konceptualizira kao aktivnost s određenim ciljem (svrhom) koji je društveno koristan (doprinosi društvu) i pomoću kojeg

pojedinaac koji radi (obavlja rad) postiže samoostvarenje. Sam proces rada i/ili rezultat rada pružaju osjećaj zadovoljstva. Koncept se RADA strukturira kao višedimenzionalna kategorija s različitim parametrima koje navodimo u ovom radu.

U svojem osnovnom značenju *rad* može biti umni / intelektualni / duhovni

[34] *osjećao je, da bi slobodnim radom svoga duha, mimoišavši ukočena pravila, lakše i ljepše riješio zadatak, podao bi se s nekom nasladom* (Novak 1901: 109).

[35] *zato i jest poezija i umni rad starih naroda sličan bujnomu plodu* (Kovačić: 1999)

odnosno tjelesni / fizički rad. Pri tomu se uz fizički rad, zbog većeg napora koji iziskuje u odnosu na intelektualni, često vezuju pozitivne konotacije

[36] *Bog je blagoslovio rad kmeta-diva* (Nazor [n.d.] 1908); *da je plavokos i da se vjerojatno za života nije bavio fizičkim radom nego nečim lakšim* (Pavličić 2000: 20).

[37] *bio stekao neumornim radom i velikom mukom* (Kumičić 1881/1999).

[38] *razvijao je marljivim i ustrajnim radom svoje umjetničke sposobnosti* (Kušan 2003: 167).

Izrazito se pozitivne vrijednosti vezuju uz rad podčinjenih, siromaha itd.

[39] *mi smo svi siromašni građani, a za siromaha nije sramota raditi.* (Nazor 1908).

Sve se ostale vrste rada mogu svrstati u jednu od te dvije kategorije pri čemu je daleko brojnija ona koja se odnosi na fizički rad što ukazuje na veću prisutnost takvog oblika rada.

U intelektualni rad svrstavamo: *publicistički rad – mogućnost privređivanja publicističkim radom* (Bogdanov 1949: 104), *novelistički rad, politički rad, književni rad, prevodilački, kulturni rad, odgojno obrazovni rad, teološki rad, povijesni rad, nastavni rad, doktorski rad, pedagoški rad, umjetnički rad*. Neki oblici rada npr. *stručni rad, promidžbeni rad i političko – promidžbeni*, ovisno o poduzetim aktivnostima, mogu biti i fizički iako se češće određuju kao intelektualni

[40] *Murtićev se promidžbeni rad svodio na apologiju i promicanje temeljnih političkih ideja vladajuće partije i vrijednosti na kojima je vlast tada ustrajavala* (Župan 2007: 315).

U fizičke radove svrstavamo: *rad u polju, rad u vrtu, molerski radovi, građevinski radovi, težački posao, rad na platformi, rad na traci, rad na stroju, rad u tvornici i niz drugih*.

7.1. Aspekti rada

Rad je aktivnost koja je određena vremenom (traje u vremenu) i prostorom (odvija se na nekom prostoru) te je kao takva određena fizičkim parametrima. Kao društvena djelatnost ima izražene socijalne aspekte kako kroz učinak koji se postiže radom i koji treba doprinosti društvu tako i kroz posljedice odnosno sankcije koje društvo određuje za neprimjereni rad. Uz *rad* se vezuju i različite pozitivne odnosno negativne vrijednosti a sam proces rada i/ili njegovi rezultati izazivaju različite osjećaje. Različiti se aspekti rada realiziraju u sintagmatskim spojevima i tvorbenim derivatima a profiliraju kroz različite motive koje rad implicira.

7.1.1. Fizički aspekti rada

Rad je apstraktni pojam pa možemo uvjetno govoriti o njegovim fizičkim aspektima koji nam o samom pojmu govore kroz prostor, vrijeme, onoga tko radi i kroz druge motive koje rad implicira:

a) trajanje rada:

[41] *rad na određeno/neodređeno (vrijeme), rad na puno radno vrijeme, prekovremeni, rad na pola radnog vremena, svakodnevni rad, povremeni rad, dosadašnji rad, osmosatni rad – Treba čeznuti za čadavim dimnjacima i osamosatnim dnevnim radom!* (Krlježa 1939: 157), *kontinuirani rad.*

b) vrijeme u koje se odvija rad:

[42] *dnevni rad. noćni rad – mogućnost zarađivanja ovim neobičnim noćnim radom i trgovinom sa stokom i peradi* (Bonifačić 1938: 8).

c) lokacija na kojoj se rad obavlja:

[43] *rad od doma, rad iz ureda, podzemni radovi, rad na platformi, rad na brodu, rad u zemlji rad u inozemstvu – Tko će se javiti na natječaj za rad u inozemstvu ako zna da će nakon dvije ili četiri godine ostati bez posla u domovini?* (Puškar 2006: 46).

[44] *terenski rad – moj nadzor nije podrazumijevao terenski rad u inozemstvu* (Tribuson 2004: 260).

[45] *izvan kuće – tvoji društveni poslovi izvan kuće* (Kovačić 1999., Zagreb), *rad u vrtu, rad u polju, rad u kantini.*

d) obim: *veliki radovi. sitni radovi* (često negativnih konotacija u smislu beznačajni):

[46] *Taj je sitni rad postao omalovažavan i gotovo preziran i u krugovima onih, koji se znadu inače hvaliti i ponositi, da su „narodni” i „javni radnici”* (Ivšić 1936: 72).

e) vrsta: *kućanski poslovi, građevinski radovi, molerski radovi, poslovi održavanja;*

f) način obavljanja: *složni rad, rad u turnusu;*

g) tko ga obavlja: *ženski rad, timski rad, grupni rad, skupni rad;*

h) uvjeti pod kojim se obavlja:

[47] *dobrovoljni rad – I mene imaju na spisku za dobrovoljni rad, ali ja im ne idem. Sto mi mogu?* (Fabrio 2004: 276), *prisilni, organizirani, rad na crno.*

i) *ručni rad, praktični rad, kvalitetan rada, fleksibilni uvjeti rada, mukotrapan rad – onaj koji iziskuje puno muke i napora, udarnički rad – otpornija od onih novih udarničkim radom izgrađenih sivih stambenih kućerina* (Špoljar 1971: 145), *naporan rad, težački posao, crnački posao, Sizifov posao, rovovski posao.*

7.1.2. Funkcionalni aspekti

Rad je, prema rječničkoj definiciji i načinu na koji taj pojam konceptualiziraju govornici hrvatskoga jezika, aktivnost, djelovanje koje ima određenu funkciju odnosno svrhu, njime se postiže određeni cilj i time se rad kao aktivnost razlikuje od nekih drugih aktivnosti:

[48] *Čovjek je svojim razumskim djelovanjem jedini svjestan cilja koji želi postići radom* (Matonićkin, Pavletić, Cvitković 1979: 73).

Određenost rada različitim ciljevima vidljiva je u primjerima iz ankete

a) *uspjeh: radom do uspjeha, samo se radom postiže uspjeh; da bi imali uspjeha najbitniji je konstantan rad; uspjeh je težak rad* b) *ostvarenja snova: trudom i radom do ostvarenja snova* c) *postizanja rezultata: svrha rada je postizanje rezultat, rad i zalaganje za ostvarene rezultate* d) *postizanja napretka: radom do napretka.*

Funkcionalni aspekti RADA se na sintaksičkom planu realiziraju u sintagmatskim spojevima i predikatnim jedinicama u vezi sa aspektom svakodnevnog života u slučajevima kada je cilj rada novac, zarada:

[49] *Novac je u današnje vrijeme najbolji motivator za rad*¹⁹, *Radilo jedno i drugo iz dana u dan, ali zarada nedostajala, da se potrepštine tečajem cijele godine namire* (Devčić 1906: 42).

ili neki od anketnih odgovora: *cilj rada je novac, rad znači novac, novac kao protuusluga za rad.*

¹⁹ <http://www.moj-posao.net/Press-centar/Details/9777/Novac-je-u-danasnje-vrijeme-najbolji-motivator-za-rad/> (19.07.2016).

7.1.3. Socijalni aspekti

Socijalni se aspekti rada profiliraju kroz a) naglašavanje dobrobiti koje donosi pojedincu, zajednici i društvu u cjelini:

[50] *Svrha je društva složnim radom međusobno se podupirati* (Kovač 1978).

[51] *Vera se i dalje trudila, da radom pomogne gospodarstvo* (Matko 1944: 203).

[52] *neka se narodu pomogne pozitivnim radom* (Novak 1894: 151).

[53] *radom svojim koristiti našem narodu* (Kozarac 1891: 105).

[54] *Pogorelac se i mora pomoći, koliko god tko može, građom i hranom i radom* (Kolar 1942: 157).

[55] *jedino samostalnim radom, s jedne Hrvatâ, s druge Srbâ, krče se staze budućnosti što dolikuju Jugoslaviji* (Fabrio 1989: 219).

[56] *Jur kmeta radom Dubrovnik se diže* (Tresić-Pavičić 1903: 166).

ili nekom segmentu društva:

[57] *Tandemskim radom mogu se potaknuti na rad učenici koji se inače u frontalnoj nastavi pasiviziraju* (Težak 2002: 74).

[58] *Pojedinaca koji su svojim radom mnogo pridonijeli napretku zoologije* (Matoničkin, Erber 2002: 349).

To potvrđuju i odgovori dobiveni u anketi: *radom doprinosimo boljitku zajednice, dobrovoljni rad pomaže društvu, rad pridonosi dobrobiti, oni koji vjeruju da doprinose napretku rade, radom pomažemo jedan drugome*. Obvezna dobrobit iskazuje se i kroz izostanak eventualne štete tj. preuzimanjem odgovornosti za eventualne negativne posljedice RADA, što profilira i uobičajena sintagma *rad i odgovornost*.

Povezanost rada i odgovornosti, odnosno rezultata rada (djela, članka) vidi se i u primjerima:

[59] *odgovornost države za rad upravnih tijela* (Bukovac Puvača, Žunić Kovačević 2011: 286).

[60] *odgovornost Republike Hrvatske za nepravilan rad suca* (Drakulić)²⁰.

[61] *da se nekoga poziva na odgovornost tri godine nakon objavljivanja članka u Italiji* (Gotovac 1981: 193).

²⁰ <http://www.iusinfo.hr/DailyContent/Topical.aspx?id=7163> (17.06.2016.)

Prema Članu 23. Opće deklaracije o pravima čovjeka koji glasi:

[62] 1. Svatko ima pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na pravične i zadovoljavajuće uvjete rada i na zaštitu od nezaposlenosti. 2. Svatko bez ikakve razlike ima pravo na jednaku naknadu za isti rad. 3. Svatko tko radi ima pravo na pravednu i primjerenu naknadu koja njemu i njegovoj obitelji osigurava život dostojan čovjeka i koja se prema potrebi dopunjuje drugim sredstvima socijalne zaštite²¹.

vidimo da je *rad* pravo (koje se različito ostvaruje u različitim društvenim kontekstima) no, osim kao pravo, *rad* implicira i odgovornost onoga koji radi a može biti i mehanizam kojim društvo kažnjava pojedinca

[63] *kažnjenički rad, prisilni/prinudni rad – i zato što ih četnici dnevno izazivaju i prijete im, ako ne uđu u njihove formacije, prisilnim radom u Njemačkoj* (Kaleb 2002: 340).

Na to upućuje i sintagma *crnački posao* danas u značenju teškog, mukotrpnog slabo plaćenog rada / posla.

Socijalni se aspekti rada realiziraju i u sintagmatskim spojevima i predikatnim jedinicama koje ukazuju na a) odnos pojedinca prema radu: *radno ponašanje, odgovoran rad, marljiv rad, savjestan rad, pedantan rad*; b) položaj pojedinca u odnosu na rad: *dobrovoljni/volonterski rad* nasuprot čemu je *prisilni/prinudni rad, kažnjenički rad*; c) društvenost rada: *timski rad, radna akcija* nasuprot: *samotni posao/rad*, zatim u sintagmatskim spojevima u vezi s aksiološkim aspektom: *rad s djecom, rad sa starijima, rad s osobama s invaliditetom, rad s osobama s posebnim potrebama, rad s maloljetnim delikventima, rad s rekonvalescentima, rad s djecom s teškoćama u razvoju, rad na područjima od posebne državne skrbi, socijalni rad* uz koje se vežu pozitivne konotacije a iste se vežu i uz: *društveno koristan rad, volonterski rad, dobrovoljan rad*.

Odnos pojedinca i društva kroz rad profiliraju ekonomsko – pravne značajke rada: *radno pravo, radna sposobnost, radna odgovornost, radno pravni status, pravo na rad, rad na određeno vrijeme, honorarni rad, minuli rad, burza rada*,

7.1.4. Aspekt svakodnevnog života

Aspekti svakodnevnog života profiliraju se u sintagmatskim spojevima i kolokacijama kao što su: *radno vrijeme, početak rada, radni nalog, radni sati, radni dani, neradni dani, radno mjesto, radna atmosfera*.

²¹ Opća deklaracija o ljudskim pravima na <http://www.cisk.hr/2011/02/opca-deklaracija-o-ljudskim-pravima/> (19.07.2016).

U profiliranju aspekata svakodnevnog života česta je zamjena leksema *rad* leksemom *posao* kako pokazuju i rezultati ankete: *rad ili posao često povlači negativne misli vezane uz nedostatak istog u našoj državi; činjenica je da je rad nešto bez čega se ne može živjeti, bilo u smislu plaćenog rada kojim bismo si privređivali materijalno potrebno za preživljavanje (ili ugodan život) ili pak rada u smislu aktivnosti pomoću koje se potvrđujemo kao ljudi; Bit rada je da uložiš cijelog sebe, da se daš u potpunosti u posao koji radiš, jer jedino tako možeš napredovati; Za mene rad znači, što bolje i u kraćem roku riješiti dobiveni posao, te za to biti i primjereno plaćen.*

Zamjena je moguća (iako često s manjim ili većim mijenjanjem značenja) ne samo na razini samih leksema *kreativan posao – kreativan rad, kontinuitet rada – kontinuitet posla, uvjeti rada – uvjeti posla, rezultat rada – rezultat posla, rad u trudnoći – posao u trudnoći*, nego i slučaju pojedinih tvorbenih derivata ili sintagmi u kojoj je jedna od sastavnica tvorbeni derivat leksema *rad*:

[64] *Ostavio je radno mjesto, obitelj i Zagreb, otputovao noćnim vlakom* (Pavičić 2004) („radno mjesto” u značenju „posao”).

Ovisno o kontekstu, niz je i onih primjera u kojima se jedan leksem ne može realizirati na mjestu drugoga, tako se *rad* ne može realizirati u sintagmama: *put na posao, put do posla i natrag, poslovna prilika*.

Razlika u značenju se naglašava u sintagmama s tvorbenim derivatima: *radno odijelo – poslovno odijelo, radni prostor – poslovni prostor, radni čovjek – poslovni čovjek, radni tjedan – poslovni tjedan, *sklopiti rad*²² – *sklopiti posao*.

Motiv egzistencije (kroz zaradu, nadoknadu za obavljeni rad) također je čest u profiliranju aspekta svakodnevnog života:

[65] *Studiranje radi – izuma, izoliranje radi – morala, zarađivanje radi – egzistencije* (Kamov [n.d.], Isušena kaljuža).

[66] *Za posao on više nije; radije bih se sam lomio nego gledao gdje se starac muči, gdje radi, a bez ikakve koristi.* (Nazor [n.d.]).

[67] *Gdje stanuješ? Što radiš? Od čega živiš?* (*ibid*); *Na cijelu godinu prije Danina dolaska podvostruči majka Perina rad i štednju, te napokon uredi za njega tri krasne sobe pravo gospodske* (Šimunović 1914: 162).

[68] *Starao bi se jedino za novac, da sinu pribavi sreću i bolji život, nego što je bio njegov. Pa je i učinio, što smisli, uz naporan rad i trku za srećom* (Šimunović 1911: 173).

²² Ne može se realizirati.

[69] *Pa starac i ne bijaše kao drugi sluga što znade samo za rad i naplatu* (Leskovar 1999).

[70] *Od onih koje zbrinjavaju roditelji ili rođaci, koji nemaju vlastitih posjeda ali radom zarađuju za život* (NA 2003, *Povijest Hrvata*).

[71] *više će načiniti pogrešaka nego uspješnih poslova, htjet će živjeti bolje nego što svojim radom priskrbi* (Aralica 1979: 9).

[72] *šivala bi, plela, radila. „Svojim radom zaslužić ću štogod, kupit ću cipele, nešto rubenine”, piše Zora kralju* (Kumičić 1894/1999).

[73] *koji traži mogućnost zarade svog kruha poštenim radom* (Donat 1972: 204).

U anketi se to vidi iz: (*rad je*) *zarađivanje novca; rad ili posao; egzistencija; osiguravanje pristojnog života; omogućuje lagodniji život; u svrhu zarađivanja financijskih sredstava; u svrhu elementarnog preživljavanja; preživljavanja, odnosno uzdržavanja; naknadu za svoj rad da bi imao za životne troškove; svakodnevne dužnosti koje obavljamo na poslu i za koje smo plaćeni.*

Osim što rad/posao omogućuje življenje ili bi to trebao omogućavati, svakodnevne posljedice teškog i napornog, prije svega fizičkog rada vidljive su najčešće kao posljedice na tijelu:

[74] *bdijenjem u hladnoj noći, radom bez odmora trape tielo* (Livadić 1885: 207).

[75] *Ruke su jednako drhtale, istrošene radom i smežurane* (Čović 1941).

[76] *Sazdao si siromah štednjom i radom uz koj ga znao obasuti krvavi znoj* (Jorgovanić 1999).

[77] *muškaračkoga hoda i kretnji, ispaćene i istrošene teškim radom* (Nazor [n.d.] *Priče s otoka, iz grada i s planine*).

7.1.5. Aksiološki aspekti

Različiti idiomi, izrazi, vezani spojevi leksema i tvorbenih derivata leksema *posao* s pozitivnom odnosno negativnom konotacijom profiliraju aksiološki aspekt pojma RADA u njegovom prvom i drugom značenju. Izrazito negativne konotacije imaju: *crnački posao* (vrlo težak, naporan rad/posao), *pren robija* i *pren kuluk* (vrlo težak rad/posao) kao i *mukotrpan posao*, *težački rad*, *rad za nadnicu* a u značenju nečasnog, nepoštenog: *mutan posao*, *vražji posao* te *jalov posao* (koji ne donosi dobrobit, od kojega nema koristi).

Pozitivne konotacije često nose sintagmatski spojevi koje ukazuju na posebne oblike rada koji je različit od uobičajenoga (teži, zahtjevniji) ili ima poseban značaj za zajednicu:

[78] *rad s osobama s invaliditetom, rad na područjima od posebne državne skrbi, rad s maloljetnim delikventima, neumoran rad – osladjujuć im njihove dane svojim lijepim ponašanjem, neumornim radom i odanošću spram Boga* (Devčić 1906: 50).

[79] *predan rad – predan rad na stvaranju književnosti na jeziku narodnom* (Švelec u Petar Zoranić: 2002: 38).

kao i oni koji označavaju rad za koji se zna da ne donosi financijsku naknadu: *dragovoljni/dobrovoljni/volonterski rad*.

Rad ukazuje na bogatstvo i život pa tako pozitivne vrijednosti ima ono što je oplodeno radom

[80] *Dječja igra oplodena radom, tu je negdje i težište pisca* (Popović u Hranjec 1977: 70).

Na konceptualizaciju RADA u značenju rezultat rada, djelo, ukazuje sintagma s izrazito pozitivnom konotacijama: *vlastitih ruku djelo* kao i vrednovanje svega onoga što je stečeno radom

[81] *Pokazivao mu je liepe kuće i bogate dućane onih, koji su to sve sami svojim radom stekli* (Osman-Aziz [Nuri Hadžić Osman i Miličević Ivan] 1897: 180).

Cijeli niz pridjeva, koji su u značenjskom odnosu s RADOM, i imaju pozitivne konotacije: *marljiv* – koji se odlikuje marom, radinošću (od mar – volja da se što dobro i temeljito radi)

[82] *Priznajući Vašu marljivost i uspjeh kod uzgoja naše štíćenice* (Kovačić 1999), *predan*

– koji se predaje čemu, *marljiv*; *radišan*.

Rad je tako više vrijedan od priče: [83] *treba ga od malih nogu navikavati na rad. Ne riječima, nego radom* (Lovrak u Hranjec 2004: 56) a više se vrednuje i od nekih drugih aktivnosti koje se ne smatraju nužno radom: [84] *Bilo je sad sijaset mladoženja, koji u životu ruke radom nisu natrudili, al' se sad svi dali, koji u kovače, koji u lovce* (NA [n.d.], *Usmene narodne priče*).

RAD ukazuje i na dobrotu čovjeka:

[85] *Otpadnik se siti svojim prestupcima, a dobar čovjek svojim radom* (Biblija)

te poštovanje i ljubav prema onima koji su radni –

[86] *Najnoviji gubitak za nas je bolan, jer su se drugovi uvijek isticali radom i ljubavlju za napredak kluba* (Bonifačić 1938: 11)

a vrednuje se i sve ono što je (poštenim) radom zarađeno:

[87] *Neka svakome pripadne onaj posjed koji svojim radom i poduzetnošću može steći* (Supek 1968: 292).

[88] *Dok je djedovima i otečevima bilo geslom: rad i poštenje, to je sinovima sada: što manje napora, a što više udobnosti!* (Kozarac 1891: 8).

[89] *pohvaliti javno neumoran rad i mar, tvrdu i razboritu ustrajnost hrvatskih poslanika* (Kukuljević Sakcinski 1886: 197).

Rad se vezuje uz vitalizam, snagu života:

[90] *Opio ga slobodan život, rad i osjećaj snage* (Nazor [n.d.], Veli Jože).

Nerad, s druge strane, nosi niz negativnih konotacija:

[91] *za vrijeme cijele istrage, trajat će taj nerad, to budjenje mrtvaca u tjeskobi groba* (Matoš 1913: 27);

[92] *preveliki napor uzrokuje oslabljenje i nerad, a ovaj mržnju i sklonost na zlo* (Šilović 1913: 34);

[93] *Odonda otkad je napustio svaki posao i rad i začeo polaziti divane i razgovore, sjediti po cijele dane po birtijama i opijati se – odonda je obilazio i oko žena* (Kozarac 1999);

[94] *ali joj je stalo da svojim novcem plaća nadnice koje su zaslužene radom, a ne dangubom* (Aralica 1979: 319).

U nekim slučajevima rad može biti i štetan:

[95] *danas kulturni rad i mir služi militarizmu* (Matoš 1913: 172);

[96] *ako ravnatelj svojim nesavjesnim ili nepravilnim radom prouzroči ustanovi veću štetu* (Puškar 2006: 172).

Cijeli niz sintagmi ukazuje na pozitivne konotacije rada: *napor i trud, uporni rad, marljiv rad, ustrajan rad, rad i poštenje, rad i štednja, poticaj za rad*.

7.1.6. Etički aspekti

Etički se pak aspekt profilira u motivima koji pokazuju koliko je a) rad značajan za čovjeka kao ljudsko biće:

[97] *rad je filozofija života*²³.

[98] *da je čovjek živo biće koje, za razliku od svih drugih, može raditi. Time se poznata definicija čovjeka „animal rationale” (razumno živo biće) pretvara u definiciju „animal laborans” [...]. Rad nosi posebno oznaku čovjeka i čovještva, oznaku*

²³ <http://www.novilist.hr/Vijesti/Gospodarstvo/Obrtnicima-iz-Primorsko-goranske-zupanije-pruza-se-prilika-za-rad-u-Njemackoj?articlesrclink=related> (19. 07. 2016).

osobe koja djeluje u zajedništvu drugih osoba; ta oznaka određuje kvalitetu njegove nutrine i u određenom smislu tvori samu njegovu narav [...] da je rad stvorio čovjeka [...] čovjek radom ostvaruje svoje čovječstvo. [...] Radom čovjek ostvaruje svoju sličnost s Bogom [...] Čovjekov je rad stoga bitno stvaralački i nesebičan (Kustić)²⁴.

b) omogućuje poboljšanje sebe (*rad na sebi*):

[99] *rad na sebi je dobivanje realnijeg uvida u sebe i svoje ponašanje, prihvaćanje sebe kakvi jesmo*²⁵.

[100] *Terapija pisanjem moćan je oblik rada na sebi*²⁶.

Radom se stječu društvene i duhovne vrline:

[101] *i poniženi narod nanovo zadobiju onaj ugled koji smo mi stoljećima stjecali svojim radom, poštenjem, razborom* (Fabrio 1989: 321);

[102] *Njihovi potomci neće da se povedu za njihovim primjerom: da se radom uzvise do kreposti* (Kumičić 1984/1999).

usavršava se i unapređuje:

[103] *Kršinić se upornim i sistematskim radom razvio u originalnu reprezentativnu umjetničku ličnost izrazite individualnosti* (Kušan 2003: 255).

[104] *razvijao je marljivim i ustrajnim radom svoje umjetničke sposobnosti* (Kušan 2003: 167); *I naši bacači posjeduju tehniku, koju su pažljivim radom usavršili* (Despot 1955).

Anketni odgovori potvrđuju navedeno: (*rad je proces poboljšanja samoga sebe; konstantno usavršavanje, stjecanje znanja i vještina; svojevrсни odgoj čovjeka i disciplina koja ga drži prizemljenim; bit rada je u ostvarivanju samog sebe; pomaže rasti i izgraditi se kao osoba; bit rada je i pronaći sebe; samoostvarenje kroz svakodnevno učenje; ispunjavanje i izgrađivanje.*

7.1.7. Psihološki aspekt

Uz rad se vežu pozitivni osjećaji, rad je pravo, smisao života, ispunjava, nadahnjuje –

[105] *Nadahnut radom na europskim nalazištima, objavio je i dva rada koji su postavili temelje suvremene paleopatologije* (Šlaus 2006: 15),

u drugima pobuđuje pozitivne osjećaje –

²⁴ <http://www.jutarnji.hr/arhiva/vojtylin-nauk-o-radu/3399257/> (19.07.2016).

²⁵ <http://www.savjetnikuspjeha.com/rad-na-sebi/> (19.07.2016).

²⁶ <http://www.sensaklub.hr/clanci/tretmani/terapija-pisanjem-isprobajte-sami> (19.07.2016).

[106] *Njegov požrtvovni rad i lijepo ponašanje pobudilo je u mnogima i plemenito osjećanje* (Kršnjavi 1926: 37),

rađa ponosom:

[107] *Kako se je ponosio njegovim radom u radničkim organizacijama* (Bonifačić 1938: 43).

[108] *ja se u istinu ponosim svojim radom i radujem se od sveg srca, da će naskoro ugledati svjetlo* (Tomić 1896: 10).

Psihološki se aspekti rada profiliraju spojevima i predikatnim jedinicama koje izražavaju zadovoljstvo, dobar osjećaj koji je posljedica, rezultat rada (i samog procesa i završetka):

[109] *motivacija za rad, zadovoljstvo radom - Nadam se, da si zadovoljna svojim radom, iako je znadem težak* (Tadijanović 2006).

[110] *Zadovoljstvo sa samim radom* (Pusić 2002: 254); *motivacijski postupak može pokrenuti učenikovu volju za radom uopće* (Težak 2002: 112).

[111] *Duša gori za radom, hoću da tvorim, da svoju budućnost udesim prema svojoj želji i volji* (Šenoa [n.d.], *Prijan Lovro*).

[112] *zaključili su da čimbenici poput zadovoljstva radnika sa svojim radom i ponos na rad, odnos radnika prema drugima u njihovoj skupini* (Pusić 2002: 253).

Anketa donosi ovakve primjere: (rad pruža) *osjećaj zadovoljstva i ljubav prema ostvarenom; osjećaj nakon koga se osjećaš umoran i sretan; ispunjava čovjeka; rad me ispunjava i čini zadovoljnijim sobom; zadovoljstvo nakon obavljene zadaće ili dostignutog cilja; osobnu zadovoljštinu; rad bi nas trebao ispunjavati dobrim osjećajem [...] zadovoljstvom samima sobom [...] osjećam se dobro i zadovoljno jer znam da sam napravila nešto produktivno; zadovoljstvo nakon obavljenog posla; sretna kad na kraju dana znam da sam odradila sve sto sam morala.*

* * *

Iako leksikografska praksa u bilježenju značenja pojedinih riječi nije u skladu s njihovom uporabom, rječnici hrvatskoga jezika pokazuju da *rad* ima nekoliko značenja koja se većim ili manjim dijelom značenjskog polja poklapaju a takvu konceptualizaciju pojma *rad* u jezičnoj slici svijeta govornika hrvatskoga jezika potvrđuje i provedeno anketno istraživanje.

Pojam se *RADA*, prije svega, konceptualizira kao društveno korisna aktivnost koja je određena ciljem i doprinosi čovjekovu samoostvarenju. U svojem drugom značenju *rad* je plaćene aktivnosti koja nije nužna za ostvarenje

i razvoj čovjeka nego za svakodnevnu egzistenciju i društveni je konstrukt. *Rad* nema „pravih” sinonima a najučestaliji sinonim mu je leksem *posao*.

Izraženi su funkcionalni, psihološki i socijalni aspekti *RADA* od kojih potonji, prije svega, u odgovornosti koja se veže uz *rad* i posljedice *rada*.

Bibliografija

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu »A« (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka” 21, s. 341–343.
- Ajdačić Dejan, 2013, *Kolekcija vrednosti SLOBODA, JEDNAKOST, BRATSTVO I IZ NJIH IZVEDENE KONSTRUKCIJA...*, „Slavistika” XVII, 2013.
- Bartmiński Jerzy, 2011, *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije*, Beograd: SlovoSlavia.
- Bogdanov Vaso, 1949, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Filološke studije* 5, vol. 2, Skopje-Perm-Ljubljana-Zagreb: Sveučilište Sv. Ćirila i Metoda, Skoplje 209–220.
- ## Izvor
- Anić Vladimir (s.a.), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, <http://hjp.novi-liber.hr/>
- Aralica Ivan, 2004, *Psi u trgovištu*, Zagreb: Večernji list.
- Bonifačić Antun, 1938, *Mladice*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Bukovac Puvača Maja i Žunić Kovačević Nataša, 2011, *Problem temelja odgovornosti države za štetu prouzročenu nezakonitim i nepravilnim radom njezinih tijela* u Zb. Prav. fak. Rij. (1991) v. 32, br. 1, 271–295 (2011).
- Čović Marko, 1941, *Žito zove*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Devčić Ivan, 1906, *S ličkih vrleti. Crtice*, Zagreb: Društvo Sv. Jeronima.
- Donat Branimir, 1972, *Unutarnji rukopis*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Fabrio Nedjeljko, 1999, *Berenikina kosa*, Zagreb: Školska knjiga.
- Fabrio Nedjeljko, 2004, *Vježbanje života*, Zagreb: Večernji list.
- Fotez Marko, 1943, *Kazališni feljtoni*, Zagreb: izdavač nepoznat.
- Franguš Ivo, Zmegač Viktor, 1998, *Hrvatska novela: interpretacije*, Zagreb: Školska knjiga.
- Gotovac Vlado, 1981, *Tri slučaja*, Melbourne: M. Boban.
- Gluhak Alemko, 1993, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: August Cesarec.
- Hranjec Stjepan, 2004, *Dječji hrvatski klasici*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ivšić Milan, 1936, *Diljem sela*, Zagreb: Hrv. knjiž. društvo Sv. Jeronima.
- Jelaska Zrinka, 2007, *Načela određivanja sinonima*, u J. Mojsieva-Guševa i sur. (ur.) Jelaska Zrinka, Cvikić Lidija, 2004, *Finding Distinction between Synonyms*, u Bračić, S. & Čuden, D. (eds.) *Linguistic Studies in the European Year of Languages*, Peter Lang.
- Jorgovanić Rikard, 1999, *Mlinarska djeca*, Zagreb: Bulaja.
- Kaleb Vjekoslav, 2002, *Divota prašine*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Kolar Slavko, 1942, *Mi smo za pravicu*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Kovačić Ante, 1999, *Fiškal*, Zagreb: Bulaja naklada.
- Kozarac Ivan, [n.d], *Mrtvi kapitali*.
- Kozarac Josip, 1891, *Među svjetlom i tminom*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Kozarac Ivan, 1999, *Đuka Begović*, Zagreb: Bulaja naklada.
- Krleža Miroslav, 1939, *Knjiga studija i putopisa*, Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca.

- Kršnjavi Isidor, 1926, *Božji sirotan*, Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima.
- Kukuljević Sakcinski Ivan, 1886, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Kumičić Eugen, (1881), 1999, *Olga i Lina*, Zagreb: Bulaja naklada.
- Kumičić Eugen, (1894)1999, *Urota Zrinsko-Frankopanska*, Zagreb: Bulaja naklada.
- Kušan Vladislav, 2003, *Izabrana djela*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Leskovar Janko, 1999, *Propali dvori*, Zagreb: Bulaja naklada.
- Livadić Vjekoslav, 1885, *Svjetlo i sjena. Arabeske i genre-slike iz zagrebačkoga života*, Zagreb: Nakladom Mučnjaka i Senflebena.
- Matko Janko, 1944, *Moć zemlje*, Zagreb: nepoznat izdavač.
- Matoničkin Ivo, Erber Radovan, 2002, *Opća zoologija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Matoničkin Ivo, Pavletić Zlatko, Cvitković Milan, 1979, *Čovjek i njegova okolina*, Zagreb: centar za industrijsko oblikovanje.
- Matoš Antun Gustav, 1913, *Pečalba. Kaprisi i fejtoni*, Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.
- Nazor Vladimir [n.d.], *Vladimir Nazor*.
- Nazor Vladimir [n.d.], *Priče s otoka, iz grada i s planine*.
- Nazor Vladimir, [n.d.], *Veli Jože*.
- Novak Vjenceslav, 1894, *Podgorška. Slika iz hrvatskoga primorja*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Novak Vjenceslav, 1901, *Dva svijeta*, Zagreb: Matice hrvatska.
- Osman-Aziz [Nuri Hadžić Osman i Miličević Ivan], 1897, *Bez svrhe. Slike iz života*, Zagreb: Naklada „Matice hrvatske“.
- Pavličić Pavao, 2000, *Pasijans*, Zagreb: Školska knjiga.
- Petrović Bernardina, 2005, *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pusić Eugen, 2002, *Nauka o upravi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Puškar Stjepan, 2006, *Hrvatsko osnovno školstvo*, Zagreb: Školska knjiga.
- Supek Ivan, 1968, *Heretik*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Šarić Ljiljana, Wiebke Wittschen, 2005, *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Šilović Josip, 1913, *Uzroci zločina*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Šimunović Dinko, 1911, *Tudjinac*, Zagreb: Matica hrvatska i slovenska.
- Šimunović Dinko, 1914, *Gjerdan*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Šlaus Mario, 2006, *Bioarheologija: demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Šonje Jure., Nakić Anuška, (ur.), 2000, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Špoljar Krsto, 1971, *Vrijeme i paučina. Sentimentalni odgoj na hrvatski način*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Tadijanović Dragutin, 2006, *Sabrana pisma*, Zagreb: Školska knjiga.
- Težak Stjepko, 2002, *Metodika nastave filma na općeobrazovnoj razini*, Zagreb: Školska knjiga.
- Tomić Hermina, 1896, *Ljubav i sjaj. Igrokaz u tri čina*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Tresić-Pavičić, 1903, *Valovi misli i čuvstava: pjesme*, Zagreb: Naklada „Matice hrvatske“.
- Tribuson Goran, 2004, *Gorka čokolada*, Zagreb: Školska knjiga.
- Zoranić Petar, 2002, *Planine*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Župan Ivica, 2007, *Pragmatičari, dogmati, sanjari*, Zagreb: Meridijani, INA industrija nafte d.d.

Internet stranice

- <http://riznica.ihjj.hr/philologic/Riznica.whizbang.form.en.html>
- <http://www.24sata.hr/nogomet/prvi-radni-dan-u-austriji-krece-red-rad-i-disciplina-kockastih-368101> (19.7.2016.)
- <http://www.poslovnih.hr/hrvatska/za-uspjesno-poduceze-nuzni-su-red-rad-i-disciplina-269516> (19.7.2016.)
- <http://www.inovatorstvo.com/intervju-bernarda-cecelja-red-rad-disciplina-nove-tehnologije-i-inovacije-formula-su-uspjeha/a598> (19.7.2016.)
- <https://www.facebook.com/pages/RAD-RED-I-DISCIPLINA-I-KOLEGIJANOST-KOLIKO-JE-MOGUCE/122895257771890>
- <http://blog.vecernji.hr/dijana-karabasic/koliko-se-isplati-red-rad-i-trud-3654>
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_Nacionalni_Front_%28HNF%29
- <http://www.forum.hr/showthread.php?t=823928>
- <http://www.vecernji.hr/hrvatska/spremni-smo-maksimalno-pomoci-da-se-ljudi-sto-prije-vrate-u-svoje-kuce-941715> (27.12.2014.)
- (http://sonichits.com/video/DEKUBITUS/Kaos_i_ko%C5%A1mar,_red,_rad_i_stega) (27.12.2014.)
- <http://www.moj-posao.net/Press-centar/Details/9777/Novac-je-u-danasnje-vrijeme-najbolji-motivator-za-rad/> (19.07.2016.)
- <http://www.iusinfo.hr/DailyContent/Topical.aspx?id=7163> (17.06.2016.)
- <http://www.cisk.hr/2011/02/opca-deklaracija-o-ljudskim-pravima/> (19.07.2016.)
- <http://www.novilist.hr/Vijesti/Gospodarstvo/Obrtnicima-iz-Primorsko-goranske-zupanije-pruza-se-prilika-za-rad-u-Njemackoj?articlesrclink=related> (19.07.2016.)
- <http://www.jutarnji.hr/arhiva/wojtylin-nauk-o-radu/3399257/> (19.07.2016.)
- <http://www.savjetnikuspjeha.com/rad-na-sebi/> (19.07.2016.)
- <http://www.sensaklub.hr/clanci/tretmani/terapija-pisanjem-isprobajte-sami> (19.07.2016.)

RAD ‘work’ in the Croatian language

The authoress reconstructs the concept of *RAD* ‘work’ in the contemporary Croatian language and the ways this concept is profiled, on the basis of material collected from dictionaries of the Croatian language, contemporary Croatian literary and media texts (in the electronic version) and data obtained from an open-ended-question survey conducted in 2016. The study presents dictionary definitions of work, lists the hyperonyms, hyponyms, antonyms, synonyms and formative derivatives of the lexeme *rad* ‘work’, and discusses collections such as *rad i disciplina* ‘work and discipline’. Using the data collected from the (e-mail) survey and data from proverbs and journalistic texts, the authoress presents a synthetic definition of *RAD* ‘work’, highlighting the various aspects of the concept: physical, functional, social, existential, axiological, ethical and psychological.

PRACA (*ARBEIT*) we współczesnym języku niemieckim*

Jolanta Knieja

Uwzględniając dane systemowe, ankietowe, korpusowe oraz tekstowe (pochodzące z prasy wysokonakładowej, ogólnokrajowej, zróżnicowanej ideologicznie), autorka artykułu rekonstruuje niemiecki sposób rozumienia pojęcia *ARBEIT* (PRACA). W oparciu o przeprowadzone badania proponuje kognitywną definicję omawianego pojęcia, wskazując na podstawowy jego wymiar fizyczny: działanie, czynność, zajęcie (*Tätigkeit*), zatrudnienie (*Beschäftigung*), wytwór, produkt (*Erzeugnis, Produkt*) oraz z tym związany trud i wysiłek (*Mühe, Anstrengung*). W opisie podjęto próbę pokazania sposobu profilowania bazowego wyobrażenia pracy, eksponując pięć punktów jej widzenia: pracobiorcy, pracodawcy, bezrobotnego, psychologa i polityka. Stwierdzono przy tym dominujący profil psychospołeczny w pojmowaniu pracy i takie wartości leżące u podstaw tego konceptu, jak: radość, satysfakcja, rozwój osobisty, spełnianie się, prestiż społeczny, sprawiedliwość społeczna, bezpieczeństwo, godność, sens życia. Dogłębna analiza materiału pozwoliła stwierdzić, że współczesne pojmowanie pracy pokrywa się tylko częściowo z jej rozumieniem w duchu niemieckiego protestanckiego etosu pracy, w którym praca rozumiana była jako powołanie (*Berufung*), powinność i potrzeba każdego człowieka (*Lebensbedürfnis*) oraz wartość nadająca życiu sens, przynosząca zadowolenie, spełnienie i którą należy rzetelnie wykonywać. Takiemu rozumieniu pracy towarzyszy jednak konsumpcyjny jej obraz: ma być wydajna, dobrze opłacana, intratna, by móc stanowić ważny dla współczesnego pracownika wyznacznik prestiżu i dobrobytu (*Wohlstand*).

1. Wprowadzenie

Pojęcie PRACY – nieodłącznie związane z historią zachodniej Europy – podlegało ewolucji wraz z rozwojem społeczeństw europejskich, w tym społeczeństwa niemieckiego. Język zawsze stanowi świadectwo czasów i zmiennego

* NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych* w latach 2012–2015, nr grantu 0132/NPRH2/H12/81/2012.

postrzegania rzeczywistości. Przy omawianiu pojęcia pracy (*Arbeit*) w kulturze niemieckiej, należy odnieść jej rozumienie w pierwszym rzędzie do etyki protestanckiej, która miała przemożny wpływ na kulturę niemiecką, obowiązujące w niej normy i wartości. Jednym ze znaczących źródeł tych wartości i norm było Pismo Święte, a w nim zalecenia Ewangelii, Księgi Przysłów i zapisy w Księdze Rodzaju. Na pojmowanie pracy znacząco wpłynęła w Niemczech działalność reformatora kościoła, Marcina Lutra w połowie XVI w. i XIX-wieczne prace protestanckiego myśliciela Maxa Webera, szczególnie jego studium na temat protestanckiego etosu pracy, który miał kluczowe znaczenie w formowaniu się kultury, mentalności, a zatem także ustroju i gospodarki krajów kapitalistycznych (Gałkowski 1980; Kruse 2002; Wołóńcziej 2013). Sformułowane przez nich zasady wpisane w etos pracy określały ją jako realizację powołania człowieka, zgodnie z jego stanem zawodowym i społecznym¹. To założenie implikować miało postawę, że dobrobyt to materialny znak Bożego błogosławieństwa, którego ukoronowaniem jest zbawienie; stąd w pracy nobiletowano uczciwość i zaangażowanie człowieka, samodyscyplinę, solidność, a potępiano lenistwo i wszelkie postaci nieróbstwa. Postulat wypływający z takich zaleceń to pomnażanie materialnych dóbr przez oszczędność, gospodarność, umiarkowanie oraz ekonomiczność (Weber 1922/1993; Wołóńcziej 2013: 36–37). Potwierdzeniem pojmowania pracy zgodnie z Biblią i jej moralnymi zaleceniami może być też wypowiedź niemieckiego przemysłowca – Alfreda Kruppa, założyciela słynnego niemieckiego koncernu produkującego po dziś dzień stal, że *celem pracy winno być dobro ogółu, dopiero wtedy przyniesie ona błogosławieństwo, dopiero wtedy będzie modlitwą*².

Istotna dla recepcji *ARBEIT* w kulturze niemieckiej była zapoczątkowana przez Georga Wilhelma Friedricha Hegla, zwanego „największym filozofem pracy”, zmiana stosunku do reprezentowanych przez nią religijnych wartości. Nowoczesne pojmowanie pracy ludzkiej w duchu humanistycznej myśli filozoficznej zakładało, że jest ona *conditio humana*, w której i przez którą człowiek staje się w pełni człowiekiem, czyli kto nie pracuje, nie jest człowiekiem (Kruse 2002: 117).

Równoległe z protestancką etyką pracy promowaną przez Webera, w dziewiętnastowiecznych Niemczech (rewolucja przemysłowa) pod wpływem filozofii Karola Marksa, przywódcy międzynarodowego ruchu robotniczego, przebiegała jej sekularyzacja. Prowadziła ona do przebudowy pojęcia *ARBEIT*

¹ Potwierdza to niemieckie pojęcie ‘der Beruf’, mające podwójny sens: odnosi się zarówno do zawodu, jak i powołania; pochodzi od czasownika ‘rufen’ (wołać), podobnie jak rzeczownik ‘die Berufung’ (powołanie).

² *Der Zweck der Arbeit soll das Gemeinwohl sein, dann bringt Arbeit Segen, dann ist Arbeit Gebet.* Wszystkie tłumaczenia w tekście wykonane są przez J. Knieję.

jako wartości – do jej stopniowej „dehumanizacji”; innymi słowy z wartości praca stała się towarem, celem pracy stał się zysk, stałe podwyższanie efektywności i minimalizacja kosztów (Wołośkiej 2013: 39).

Nie bez znaczenia dla niemieckiego rozumienia pracy były także uwarunkowania polityczne w czasie rządów Narodowo-Socjalistycznej Partii Pracy (NSDAP) w latach 1933–1945, a okres II wojny światowej utrwalił w języku niemieckim szyderczo-ironiczną formułę *Arbeit macht frei* („Praca czyni wolnym”)³, wywiedzioną z rozpowszechnionego w tradycji protestanckiej biblijnego cytatu z Ewangelii św. Jana *Wahrheit macht frei* („Prawda was wyzwoli”, J 8,32). Formuła *Arbeit macht frei* (pochodząca z tytułu powieści Lorenza Diefenbacha wydanej w Wiedniu w roku 1872) była używana w latach 30. przez propagandę nazistowską w Niemczech w programach zwalczania bezrobocia.

2. Stan badań

Dyskurs publiczny na temat upadku wartości (*Werteverfall*) i norm we współczesnym społeczeństwie niemieckim wywołuje w Niemczech w ostatnich latach wiele emocji i dzieli środowiska naukowe, dziennikarskie, polityczne i kościelne. W tym kontekście podejmowane są także rozważania na temat pracy. Dominują podejścia historyczno-kulturowe, antropologiczno-kulturowe, socjologiczne, ekonomiczne i psychologiczne oraz rozważania o charakterze interdyscyplinarnym. Niemiecy badacze pracy odwołują się w swoich opracowaniach do etymologii słowa *Arbeit*, do etosu pracy z czasów protestantyzmu i rewolucji przemysłowej, do prac Hegla i dyskutują o fenomenie pracy w zmieniającej się rzeczywistości współczesnych Niemiec.

W tomie *Geschichte und Zukunft der Arbeit* (Historia i przyszłość pracy) pod redakcją Kocki, Offe i Redsloba (2000) autorzy tekstów omawiają obraz pracy z różnych punktów widzenia (dominuje jednak perspektywa socjologiczna), przedstawiają ją w aspekcie historycznym, tj. od antyku po czasy współczesne oraz w różnych kulturach świata i Europie. Wnioski płynące z lektury artykułów są następujące: bez pracy trudno osiągnąć materialne bezpieczeństwo, uznanie społeczne i satysfakcjonujący styl życia. Jednak masowe bezrobocie stawia pod znakiem zapytania te centralne funkcje pracy. Autorzy dyskutują obecny kryzys zatrudnienia i analizują perspektywy pracy (rozumianej jako *Erwerbsarbeit* – praca zarobkowa) w zmieniającej się wciąż rzeczywistości społecznej.

³ Umieszczaną nad bramami wejściowymi do niemieckich obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu, Dachau, Gross-Rosen, Sachsenhausen, Theresienstadt i Flossenbürg, które były paradoksalnie obozami wyniszczającej i niewolniczej pracy.

W tomie Rödder *Alte Werte – neue Werte. Schlaglichter des Wertewandels* (Stare wartości – nowe wartości. Rzut oka na zmianę wartości, 2008) autorzy zadają pytanie, czy chodzi dzisiaj o upadek „starych” wartości (godność ludzka, rodzina, dom, szkoła, państwo, bohaterstwo, dyscyplina, poświęcenie, niemiecka uprzejmość, religia), czy o ich liberalizację w dobie globalizacji. Temat zmiany rozumienia wartości pracy (*Wert der Arbeit*) w aspekcie historyczno-politycznym podejmuje Tenfelde w tekście *Arbeit – Arbeitsbewegungen – Wertewandel* (Praca – ruchy robotnicze – zmiana wartości). Podkreśla, że wizja starego „protestanckiego” rozumienia pracy, będąca podstawą takich cnót, jak oszczędność, zdyscyplinowanie, porządek, schludność, duma, dynamika, została wypaczona przez rewolucję przemysłową XIX w. i unieszczęśliwiła ludzi, co potwierdzały już w 1914 roku wypowiedzi robotników, np.:

Die Arbeit macht mir kein Vergnügen. Ich gehe in die Arbeit grad als in den Tod. [Praca nie sprawia mi przyjemności. Idę do pracy jak na śmierć.] (s. 38–39).

Jednak wraz z dalszym postępem technicznym i powstaniem organizacji robotniczych, walczących o godne prawa pracownika (szczególnie po 1945 r. mówi się o epoce socjaldemokracji: *Zeitalter der Sozialdemokratie*), zmieniło się drapieżne oblicze pracy niewolniczej (*Unterdrückungs- und Ausbeutungscharakter der Arbeit*). Doprowadziło to do rozumienia pracy jako wartości kojarzonej z perfekcją, profesjonalizmem i innowacyjnością. Jednak od lat dziewięćdziesiątych mówi się w Niemczech o końcu państwa opiekuńczego i kryzysie wartości pracy, zastąpieniu jej świecką koncepcją człowieka i jego fundamentalnych praw.

W monografii socjologa Krusego *Geschichte der Arbeit und Arbeit als Geschichte* (Historia pracy i praca jako historia, 2002) dominuje także historyczna perspektywa podejścia do pracy⁴. Autor bada związek, jaki zachodzi między pracą, człowiekiem a społeczeństwem w dziejach różnych społeczności. Referuje trwającą od lat 80. dyskusję naukową nad definiowaniem pojęcia pracy (też kapitału, zawodu i pracy jako *job*), nad kryzysem społeczeństwa pracy, nad zmianą społecznych form pracy i jej organizacji oraz stosunkiem do norm i wartości pracy. Autor proponuje, by mówić o „kontekstach pracy” i konkretnym „wykonaniu” (*Arbeitsvollzug*), sprzeciwia się opinii o kryzysie i końcu pracy (*Ende der Arbeit*), ale potwierdza kryzys jej wartości i norm, który ma miejsce w społeczeństwie niemieckim. Proponuje sprowadzenie znaczenia pracy do pojęcia *Erwerbsarbeit* ‘praca zarobkowa’ i zastąpienie słowa *Arbeitsgesellschaft* ‘społeczeństwo pracy’ wyrażeniem

⁴ Podobnie jak w innych pracach tego autora, np. 2006, 2012.

Gesellschaft der Tätigkeit ‘społeczeństwo aktywności’ w myśl przeświadczenia, że praca stała się aktywnością. W takiej szerokiej socjologicznej perspektywie należy, zdaniem autora, postrzegać zmianę rozumienia pracy.

Tematowi pracy poświęcona jest także książka pod redakcją Bierwischa *Die Rolle der Arbeit in verschiedenen Epochen und Kulturen* (Rola pracy w różnych epokach i kulturach, 2003), której autorzy podejmują refleksję etyczną nad pracą i opisują jej aspekty kulturowe w starożytnej Grecji, Rosji, Chinach, w Islamie i społeczeństwie zachodniej Afryki. Podkreślają, że kryzys pojęcia pracy we współczesnym świecie ma związek z łączeniem pracy z konkretnym miejscem jej wykonywania. To właśnie tak rozumiana praca zrodziła – po okresie wiązania pracy z wysiłkiem i wysiłkiem fizycznym, przewyciężonym dopiero dzięki pojawieniu się technologii i automatyzacji – nowy rodzaj obciążeń, a mianowicie stres i presję czasową⁵, ale także bezrobocie. Na szczególne podkreślenie zasługuje w tym tomie studium Georga Elwerta dotyczące rozumienia pracy przez afrykańskich rolników Ayzio. Postrzegają oni pracę jako aktywność przynoszącą korzyść materialną, podporządkowaną różnym fazom życia i różnym predyspozycjom człowieka, wyznaczającą inne role ludziom młodym, inne starszym, a jeszcze inne starcom. Praca jest traktowana jako wartość zapewniająca pozycję społeczną i prestiż. Zdaniem autora mogłoby to stać się wzorem dla europejskiego traktowania pracy.

Wart odnotowania jest fakt, że po 2000 roku w kręgach naukowych, szczególnie niemieckich socjologów, ekonomistów i kulturoznawców *Arbeit* łączona jest z *Nicht-Arbeit* (nie-pracą) i niekiedy z *Care-Arbeit*, tj. wszelką pracą opiekuńczą: matki nad dziećmi, opiekunki do dzieci, personelu pielęgniarstwa w sprywatyzowanych od niedawna szpitalach niemieckich. Źródeł zainteresowania tymi fenomenami należy szukać w przemianach kultury pracy i zmianie form zatrudnienia. Charakteryzuje je elastyczność czasu i miejsca pracy, formy stosunku pracy (preferowanie kontraktów cywilno-prawnych w miejsce tradycyjnych umów o pracę z jednym pracodawcą), formy relacji pracownika z pracodawcą, wynagrodzenia (m.in. zadaniowe) i zakresu pracy. Nietypowe jak dotąd formy organizacyjne pracy to: telepraca, praca tymczasowa, praca w niepełnym wymiarze czasu, samozatrudnienie,

⁵ Po 1990 r. powstało bardzo wiele publikacji z dziedziny psychologii i psychologii społecznej tematyzujących tę problematykę (np. Greif, Bamberg, Semmer, *Psychiatrischer Stress am Arbeitsplatz*, 1991; Bamberg, *Psychologische Belastung am Arbeitsplatz*, 1999; Badura, Litsch, Vetter, *Fehlzeitenreport – psychische Belastungen am Arbeitsplatz*, 1999, 2003; Garhammer, *Auswirkungen neuer Arbeitsformen auf Stress und Lebensqualität*, 2004; Hillert, Koch, Hedlund, *Stressbewältigung am Arbeitsplatz*, 2012), a także tych mających charakter poradników (np. Unger, Kleinschmidt, *Das hält keiner bis zur Rente durch! Damit Arbeit nicht krank macht: Erkenntnisse aus der Stress-Medizin*, 2014).

zatrudnienie na czas określony, zatrudnienie na czas wykonania określonej pracy, *flexitime* (ruchomy czas pracy), *compressed hours* (kumulowanie godzin pracy), *job sharing* (rozdzielanie godzin pracy pomiędzy dwóch pracowników, którzy wspólnie świadczą pracę przewidzianą dla jednej osoby zatrudnionej na cały etat). Dowodem ożywionych dyskusji na temat granic między tym upodmiotowionym rozumieniem pracy (*Subjektivität der Arbeit*) a tradycyjnym pojęciem pracy w pełnym wymiarze godzin itp., są m.in. publikacje Herlyn i in. *Arbeit und Nicht-Arbeit: Entgrenzungen und Begrenzungen von Lebensbereichen und Praxen* (2009) oraz Wüstner *Sozioökonomische Arbeitsforschung. Das Individuum im Spannungsfeld der Arbeit und Nicht-Arbeit* (2009)⁶.

Niemieckiemu pojęciu *ARBEIT* poświęcona jest bodaj jedyna praca językoznawcza Brygitty Weingart⁷. Autorka odtworzyła historię nazw pracy (niem. *Werk*, ang. *work*, łac. *labor*, franc. *travail* itd.) i stwierdziła, że leksemy oparte na indoeuropejskich rdzeniach **orbh*, **lab/*leb* i *tres+palus* przez długi czas określały zjawiska negatywne i niepożądane; leksemy te niosły znaczenie bierności (praca to coś, *was einem ohne eigenes Zutun widerfuhr* – co przytrafiło się bez czyjegoś udziału); natomiast rodzina leksemów *Werk* i *work* nie wykazuje tego znaczenia, bowiem już ich indoeuropejski rdzeń **uerg-* (albo *erg-*, *urg-*, *worg-* und *werg-*) oznacza aktywne działanie, produkowanie, tworzenie; znaczenia wszystkich leksemów implikują trud i wysiłek, ale jednocześnie pozwalają człowiekowi wykonującemu pracę doświadczyć własnej skuteczności (*Wirksamkeit*); recepcja *pracy* jest uzależniona od sytuacji społecznej charakterystycznej dla poszczególnych epok.

Zainteresowania Trenkampa w *Arbeit in Stichpunkten*⁸ oscylują wokół kilku problemów. Autor omawia krótko etymologię leksemu *Arbeit*, podkreślając za braćmi Grimm jego prastare pochodzenie i złożoność znaczenia. Zwraca uwagę na istotną dla postrzegania *ARBEIT* w języku niemieckim zapoczątkowaną przez naukę Marcina Lutra zmianę stosunku do reprezentowanych przez nią wartości: praca jest powołaniem człowieka. Autor zwięźle odpowiada na pytania, czym jest praca i czy roboty zastąpią ludzi, kim byli *Helden der Arbeit* (bohaterowie pracy) w NRD i analizuje różnice między *Ferien* (wakacjami) i *Urlaub* (urlopem) jako dwoma antonimami pracy.

Na uwagę zasługuje polska publikacja Mariusza Wołoniczka (2013), która ma charakter interdyscyplinarny, bo łączy elementy antropologii, lingwi-

⁶ Wyrazem ciągłej potrzeby dyskusowania tematu relacji *Arbeit* i *Nicht-Arbeit* może być np. m.in. konferencja we wrześniu 2015 w Uniwersytecie Humboldtów w Berlinie, pn. *Arbeit und Lebenslauf in globalgeschichtlicher Perspektive*.

⁷ Brigitte Weingart, *Arbeit – ein Wort mit langer Geschichte*, www.ethikprojekte.ch/texte/arbeit.htm.

⁸ www.fu-berlin.de.

styki i psychologii. Autor omawia problem pracy na podstawie przysłów niemieckich, pokazuje kulturowe aspekty fenomenu pracy ludzkiej i jej uwarunkowania poznawcze. Najbardziej narzucającą się cechą pracy jest jej funkcjonalność, widoczna w jej silnych powiązaniach semantycznych z motywacją, efektami, satysfakcją i organizacją.

3. *ARBEIT* w świetle danych systemowych

3.1. Nazwa i jej etymologia

We współczesnych słownikach przypisuje się leksemowi *Arbeit* pięć znaczeń: 1. 'Tätigkeit mit einzelnen Verrichtungen, Ausführung eines Auftrags' (DudDW 2006: 169); 'das Arbeiten, Beschäftigsein mit etwas' (wykonywanie zadania, zajmowanie się czymś) (DudSW 1988: 78); 2. 'Berufsausübung, Erwerbstätigkeit; Arbeitsplatz' (DudDW 2006: 169); 'berufliche Tätigkeit, Ausübung des Berufs' (DudB 1985: 68); 'Beruf, Stellung' (Wahrig 1996: 216), 'Tätigkeit, die erledigt wird, um Geld zu verdienen'⁹ [wykonywanie zawodu, działalność zarobkowa, miejsce pracy, zawód, pozycja, działanie przynoszące dochód]; 3. 'ausführende, zweckgerichtete Tätigkeit'¹⁰ [celowe działanie]; 4. 'Schaffen', 'Gestaltung' (Wahrig 1996: 216; DudSW 1988: 78), 'produktive (berufliche) Tätigkeit des Menschen', 'als Ergebnis einer Betätigung entstandenes Werk; Erzeugnis, Produkt' (DudDW 2006: 169; DudB 1985: 68), 'das bearbeitete Ergebnis der Tätigkeit' [tworzenie, czynność nastawiona na wytworzenie czegoś, wynik działalności, dzieło, rezultat, wytwór] (Wahrig 1996: 216)¹¹; 5. 'Mühe, Anstrengung, Beschwerlichkeit, Plage' (DudDW 2006: 169; Wahrig 1996: 216); 'anstrengendes, beschwerliches, mühevoll Tätigsein'; 'körperliches oder geistiges Tätigsein' (DudB 1985: 68); 'körperliche oder geistige Betätigung, Tätigkeit'; 'Mühsal', 'Not' [trud, wysiłek fizyczny lub intelektualny, uciążliwość, męka, znój, mozół] (Wahrig 1996: 216)¹².

GWDaF wydaje się zbierać wszystkie te znaczenia *Arbeit* i formułuje je następująco: z jednej strony to 'Tätigkeit, bei der man geistige oder/und körperliche Kräfte einsetzt und mit der man einen bestimmten Zweck verfolgt'

⁹ <http://www.dwds.de/?qu=Arbeit> DWDS Online-Wörterbuch oraz <http://de.wiktionary.org/wiki/Arbeit>.

¹⁰ <http://www.dwds.de/?qu=Arbeit> DWDS Online-Wörterbuch oraz <http://de.wiktionary.org/wiki/Arbeit>.

¹¹ Niektóre słowniki zaznaczają, że te znaczenia leksemu *Arbeit* powstały w czasach działalności i nauczania Marcina Lutera w Niemczech [por. np. DudDW 2006: 169]. Oznacza to, że takie rozumienie *ARBEIT* datuje się od połowy XVI wieku i zawdzięcza w dużej mierze jego przekładowi Biblii na język niemiecki.

¹² Porównaj także <http://www.dwds.de/?qu=Arbeit> DWDS-Wörterbuch.

[czynność, podczas której wyteża się intelekt lub/i siły fizyczne i dąży do określonego celu] oraz ‘das Ergebnis einer planvollen Tätigkeit’ [wynik zaplanowanej czynności] (GWDaF 2003: 69).

Podsumowując, leksem *Arbeit* w słownikach deskryptywnych definiowany jest w następujących aspektach: 1) bytowym – jako celowa działalność człowieka zmierzająca do wytwarzania określonych wymiernych dóbr; wytwór tej działalności, dzieło, utwór oraz wykonywanie zawodu; 2) fizycznym – jako czynność/zajęcie/działanie związane z trudem/wysiłkiem/obciążeniem fizycznym i/lub umysłowym.

Dawne słowniki etymologiczne wskazują na **pochodzenie leksemu *Arbeit*** od indogermańskiego niepotwierzonego **orbh(o)*- albo od germańskiego **arb-* ‘verwaist’, ‘Waise’ [osierocony, sierota] (Grimm 1854: 538), lub od germańskiego nieprzechodniego czasownika **arbejo-* ‘bin verwaistes und daher aus Not zu harter Arbeit gezwungenes Kind’ [jestem sierotą i z powodu ubóstwa dzieckiem zmuszonym do ciężkiej pracy] (Kruse 2002: 22; KlugEW 1967: 28–29)¹³. Riedel (1973) mówi o germańskim rdzeniu tego leksemu, a mianowicie *arba* ‘Knecht’, oznaczającym sługę/parobka.

Od tego słowa mogą pochodzić: germańskie słowo *arbeiđiz* ‘Mühsal’ [męka, trud], gocki **arbaiþs* ‘Bedrängnis’, ‘Not’ [strapienie, bieda] i wiele słów w dialektach, np. w starsaksońskim *arabedi* KlugEW 28. Od czasownika **arbējo-* może pochodzić germańskie słowo **arbējiđiz* ‘Mühsal’, ‘Not’ [trud, bieda, ubóstwo], a z niego powstało najprawdopodobniej starowysokoniemieckie (750–1050) *arbeit*, *arabeit*, *arebeit* (i inne warianty), posiadające odpowiedniki we wszystkich germańskich dialektach, a także w staroangielskim *earfođ(e)*¹⁴. Tak zbudowane starowysokoniemieckie słowo *arbeit* (*arabeit*, *arebeit*) określało trud, męczarnię, karę boską, cierpienie, znój.

Do końca XI w. *Arbeit* jest definiowana jednoznacznie negatywnie i określa przede wszystkim cierpienie i bierność. Aspekt pasywności ztraca się w dalszym rozwoju słowa, ale w okresie średniowysokoniemieckim (do poł. XV w.) *Arbeit* jest traktowana jeszcze jako czynność uciążliwa i niegodna, z którą niektórzy muszą się męczyć, by zapewnić sobie utrzymanie. To nacechowanie pozostaje zasadniczo aż do czasów języka nowowysokoniemieckiego (poł. XVII w.), kiedy *Arbeit* definiowana jest wciąż jako ‘Mühsal’, ‘Plage’,

¹³ Domniemuje się, że niemiecki przymiotnik *arm* ‘biedny’ zawiera w sobie ten właśnie rdzeń (Grimm 1854: 538; por. także DWDS online, *Etymologisches Wörterbuch*).

¹⁴ Który później został zastąpiony przez *work* i *labor*. Rdzeń germański **orbh(o)*- łączy się etymologicznie z łacińskim *orbus-* ‘być pozbawionym czegoś lub kogoś’, później w znaczeniu być osieroconym (*orphanus*), ze stśłow. *rab-* ‘parobek, sługa, niewolnik’ i *rabota* ‘służba, niewolnictwo’, czes. *rob* ‘sługa, niewolnik’ i *roba* ‘służąca, prostytutka’ KlugEW: 29. Niem *Arbeit* ma odpowiednik w czeskim i polskim *robot*. Do tej rodziny należą też współczesne polskie słowo *robot*, niem. *Roboter*.

‘schwere körperliche Anstrengung’ [trud, męczarnia, kara boska albo ciężki fizyczny wysiłek]. Dopiero Marcin Luter, jego przekład Biblii (1534) i głoszone poglądy na temat pracy dokonały przewartościowania pojęcia: jego *erbeit* albo *erbet* to ‘Beruf’ [realizowanie powołania]; praca powinna być służbą wobec bliźnich; dobre wykonywanie pracy jest zgodne z wolą Bożą (jest to możliwe dzięki ascezie i życiu zakonnemu). Słowo *Arbeit* traci swoje dotychczasowe pejoratywne znaczenie, jest rozumiane jako wartość moralna i odnosi się do każdej celowej, fizycznej, później też umysłowej i/lub zawodowej działalności człowieka (Weingart 2015; Grimm 1854: 538–539).

Wyodrębnione w toku analizy etymologicznej cechy *Arbeit* w języku niemieckim wskazują zatem na społeczny kontekst życia człowieka, na trud, przymus zewnętrzny, obowiązek, konieczność.

3.2. Synonimy i antonimy

Ścisłych **synonimów** *Arbeit* jest wiele. Słowniki operujące tradycyjnym rozumieniem synonimii wymieniają wyrażenia w kilku aspektach: 1) w aspekcie bytowym: *Beschaffung des Lebensunterhalts: Erwerbstätigkeit* (działalność zarobkowa), *Beschäftigung + Lohnarbeit* (zatrudnienie + praca zarobkowa), *Beruf* (zawód), *Arbeitsleistung* (wydajność), *Schaffen* (wytwarzanie/tworzenie), *produktive Tätigkeit* (czynność produktywna), czyli nastawiona na *Erzeugnis* (produkt), *Werk/Schöpfung* (dzieło) SYN 1973: 65; SYN 2010: 107; BulWSA 1993: 71; 2) w aspekcie fizycznym jako *Anstrengung/Belastung* (wysiłek), *Mühe/Strapaze* (trud), *Qual* (męka/katusze) SYN 1973: 65; SYN 2010: 106; BulWSA 1993: 71, potocznie *Maloche/Plackerei* (harówka) DudSuS 1986:55; 3) w aspekcie społecznym jako *Dienst* (służba), *Aufgabe* (zadanie), *Betätigung + Dienstleistung* (świadczenie usług) SYN 1973: 65, *Angestelltsein* (bycie zatrudnionym): *Arbeitsverhältnis* (stosunek pracy), *Stellung, Arbeitsplatz, Arbeitsstelle, Posten, Position* (miejsce pracy/stanowisko) SYN 1973: 65; SYN 2010: 107; BulWSA 1993: 71 i potocznie *Job* (praca doraźna/zajęcie) SYN 2010: 107.

Systemowe **antonimy** dla *Arbeit* to: *Müßiggang* (próżniactwo/nieróbstwo), *Faulheit* (lenistwo), *Lang[e]weile* (nuda); *Ruhe* (spokój), *Muße* (przymus), *Entspannung* (rozluźnienie/luz), *Pause* (przerwa/przestój), *Rast* (odpoczynek); *Vergnügen* (przyjemność), *Zerstreuung* (rozrywka); *Freizeit* (czas wolny), *Feierabend* (fajrant, czas po pracy/koniec pracy, *Ferien* (wakacje), *Urlaub* (urlop); *Arbeitslosigkeit* (bezrobocie); *Ausbeutung* (wyzysk) Agri 1984: 44; BulWSA 1993: 71. Warto wspomnieć o tym, że leksem *arbeitslos* (bezrobotny) od XVI do początku XIX w. oznaczał w języku niemieckim zasadniczo ‘ohne Anstrengung, mühe-los’ (bez wysiłku, bez trudu). Stan określany jako ‘bez pracy zawodowej, pozbawiony możliwości zarobkowej’

pojawia się w drugiej połowie XVIII w. (po rewolucji przemysłowej)¹⁵. Ponadto wskazuje się inne leksemy będące w opozycji semantycznej do *Arbeit* jednak w znaczeniu niespołecznym. Nie są one tym samym relewantne etnolingwistycznie¹⁶.

3.3. Derywaty słotwórcze

W zebranych materiale zarejestrowano jedynie derywaty właściwe. Wyraz pochodny od rzeczownika *Arbeit* to czasownik **arbeiten** (pracować) ‘wykonywać celowe czynności, tak by otrzymać planowany efekt i inwestować w nie siły fizyczne i/lub umysłowe’, ‘być zatrudnionym’.

Sama czynność jest modelowana w różny sposób. Używane są wyspecjalizowane przedrostki, służące wyeksponowaniu: efektu – *bearbeiten/ausarbeiten/verarbeiten* ‘opracować, opracowywać’, *[her]ausarbeiten/erarbeiten* ‘wypracować, wypracowywać’, *umarbeiten* ‘przerobić, przerabiać’, *vorarbeiten* ‘wykonywać pracę naprzód’, *nacharbeiten* ‘odpracować, odpracowywać’, oraz wysiłku i zmęczenia towarzyszącym pracy – *sich abarbeiten / sich überarbeiten* ‘zapracować się / przepracować się: zapracowywać się / przepracowywać się’, *durcharbeiten*, ‘pracować bez przerwy’ i ‘wspólnego z kimś wykonywania pracy’ – ‘mitarbeiten’ / ‘zusammenarbeiten’ ‘współpracować’.

Rzeczownik *Arbeit*, tak jak wszystkie rzeczowniki w języku niemieckim, jest produktywny pod względem słotwórczym, tzn. ma dużą liczbę różnych derywatów, tworzonych metodą prefiksacji i sufiksacji¹⁷.

Przykłady **derywatów z przedrostkami** właściwymi (Czochralski 1994: 250) to: *Mitarbeit/Zusammenarbeit* (współpraca), *Nebenarbeit* (praca dodatkowa/na boku); mają one znaczenie dające się wyprowadzić ze znaczenia przedrostka: *mit-/zusammen-* ‘współ-’, a *neben-* wyraża ‘coś ubocznego’. Za derywat przedrostkowy może uchodzić popularna po 2000 roku w kręgach naukowych, szczególnie ekonomistów i socjologów w Niemczech, nieudoku-

¹⁵ W starożytnym Rzymie i Grecji *Arbeitslosigkeit*, pol. niepracowanie, uchodziło za symbol prestiżu społecznego [Weingart].

¹⁶ Występują w znaczeniu mechanicznym: stan bezruchu lub zatrzymanie, przestój maszyny/urządzenia, podkreślając jej/jego spoczynek, statyczność ‘Ruhe’ oraz określając stan spoczynku, np. silnika ‘Leerlauf des Motors’, innymi słowy luz, bieg/ruch jałowy (Agri 1984: 44; SNT 1987: 382 i 539), a także w znaczeniu ekonomicznym, jako *Stillstand* [zastój].

¹⁷ Jednak to nie ten sposób tworzenia nowych wyrazów z podstawy *Arbeit* lub *Arbeits-* dominuje. W materiale badawczym przeważa drugi, produktywny typ słotwórczy, a mianowicie złożenia rzeczownikowe determinatywne z leksemem *Arbeit(s)-* lub *Arbeiter-* jako podrzędnikami (wyrazami określającymi), np. *Arbeitgeber* ‘pracodawca’, *Arbeitnehmer* ‘pracobiorca’, *Arbeitslohn* ‘wynagrodzenie’, *Arbeitsanzug* ‘ubranie robocze’, *Arbeitergewerkschaft* ‘związki zawodowe’ itp. Współczesna liczba złożzeń rzeczownikowych w materiale leksykograficznym przekracza 250 i jest pomnażalną klasą leksemów.

mentowana jeszcze w słownikach i leksykonach *Nicht-Arbeit/Nichtarbeit* (nie-praca); przedrostek *nicht-* oznacza zaprzeczenie treści wyrazu podstawowego albo *Care-Arbeit* (praca opiekuńcza), gdzie angielski leksem *care* oznacza opiekę, troskę, terapię, a powstały niemiecki derywat odnosi się do wszelkiej pracy.

Niewielką grupę derywatów z członem podstawowym *arbeits-*¹⁸ tworzą przymiotniki z przyrostkami rodzimymi. Są to nazwy modelujące stosunek do pracy: *arbeitssam* wyraża wyraźną skłonność do pracy, ‘pracowity’; *arbeitsfähig/arbeitsunfähig* wyraża bycie zdolnym do pracy/bycie w stanie pracować – ‘zdolny/niezdolny do pracy/niemogący pracować’; *arbeitslos* przez przyrostek *-los* wyraża cechę w sposób negatywny, tzn. brak lub niewystępowanie tego, co oznacza leksem bazowy – ‘bezrobotny’; *arbeitsfrei* – ‘wolny od czegoś’, w tym wypadku ‘wolny od pracy’, np. dzień; *arbeitsreich* ‘obfitujący w coś’, np. *arbeitsreicher Nachmittag* ‘pracowite popołudnie’¹⁹.

Niemieckie **przyrostki**, za pomocą których powstają nowe leksemy, a nawet serie leksemów, mających wspólną cechę znaczeniową (Czochralski 1994: 238) w przypadku leksemów z członem podstawowym *Arbeit(s)-* nie są produktywne. I tak przyrostek *-er* tworzy męską, a przyrostek *-in* żeńską nazwę sprawców i wykonawców czynności/zawodów/pracy: *Arbeiter* ‘robotnik/pracownik’ i *Arbeiterin* ‘robotnica/pracownica’. Rzeczownikowy derywat przyrostkowy z członem *Arbeiter-* to rzeczownik zbiorowy *Arbeitserschaft* ‘robotnicy, klasa robotnicza’. Wprost od czasownika *arbeiten* wywodzi się rzeczownik *das Arbeiten*, oznaczający czynność w jej przebiegu lub trwaniu – ‘pracowanie’.

Wśród derywatów sufiksalnych rejestruje się w języku niemieckim derywaty odprzymiotnikowe, które są abstrakcyjnymi nazwami cech/właściwości. Dla *Arbeit* są to: *Arbeitsamkeit* ‘pracowitość’, *Arbeitsfähigkeit* ‘zdolność do pracy’, *Arbeitsfreiheit* ‘wolność pracy’, *Arbeitslosigkeit* ‘bezrobocie’.

3.4. Hiperonimy i hiponimy

Zgodnie z zapisem w słownikach **hiperonimem** dla *Arbeit* jest *Tätigkeit* ‘czynność/działanie’. W leksykograficznych zasobach internetowych²⁰

¹⁸ Cząstka *-s* to jeden z kilku interfiksów słotwórczych w języku niemieckim.

¹⁹ Większą grupę leksemów z członem określanym *arbeit(s)-* stanowią złożenia determinatywne, np. *arbeitsscheu* ‘leniwy’, *arbeitsrechtlich* ‘dotyczący prawa’, *arbeitsüchtig* ‘pracoholik’. Przy czym podkreśla się, że w języku niemieckim trudno jest wyraźnie rozgraniczyć ten typ słotwórczy od derywacji, a to ze względu na trudność w jednoznacznym określeniu różnic między przyrostkiem właściwym (Suffix) a sufiksoidem (Suffixoide) (por. Engel 1988: 578–579 oraz Czochralski 1994: 267).

²⁰ Przykłady hiponimów podane za <http://de.wiktionary.org/wiki/Arbeit> i <http://wortschatz.uni-leipzig.de>.

znajdujemy dwa **hiponimy** *Arbeit*: **Hauptarbeit** ‘praca podstawowa’, tzn. pierwsze miejsce pracy oraz **Nebendarbeit** ‘praca na boku’. Pozostałe wyrażenia podrzędne znaczeniowo odpowiadają wyodrębnionym znaczeniom:

1) ‘wykonywanie zadania, zajmowanie się czymś konkretnym’: *Sozialarbeit* ‘praca społeczna’, *Forschungsarbeit* ‘praca badawcza’, *Öffentlichkeitsarbeit* ‘praca publiczna’, *Pionierarbeit* ‘praca pionierska’, *Teilzeitarbeit* ‘praca w niepełnym wymiarze godzin’, *Teamarbeit/Gruppenarbeit* ‘praca zespołowa/grupowa’ i in.;

2) ‘wykonywanie zawodu, działalność w celu zarobkowym’: *Bauarbeit* ‘praca budowlana’, *Feldarbeit* ‘praca na roli’, *Leiharbeit* ‘leasing pracowni-czy’, *Straßenbauarbeit* ‘roboty ziemne’, *Telearbeit* ‘praca zdalna (telepraca)’, *Lohnarbeit* ‘praca zarobkowa’;

3) ‘działanie ukierunkowane na osiągnięcie celu’, np.: *Akkordarbeit* ‘praca na akord’, *Fabrikarbeit* ‘praca w fabryce’, *Frauenarbeit* ‘praca kobieca’, *Männerarbeit* ‘męska praca’, *Gartenarbeit* ‘praca w ogrodzie’, *Handarbeit* ‘praca ręczna’, *Hausarbeit* ‘praca domowa’, *Kurzarbeit* ‘praca krótkoterminowa’, *Mitarbeit/Zusammenarbeit* ‘współpraca’, *Schwarzarbeit* ‘praca na czarno’, *Strafarbeit* ‘praca za karę’, *Zeitarbeit* ‘praca na określony czas’;

4) ‘efekt, wytwór, rezultat, dzieło’: *Abiturarbeit*, *Diplomarbeit*, *Magisterarbeit*, *Doktorarbeit*, *Handarbeit* ‘praca maturalna, dyplomowa, doktorat, praca magisterska, rękodzieło’, *Klassenarbeit* ‘klasówka’, *Biologiewarbeit/Chemiewarbeit/Englischarbeit* itp., czyli prace z przedmiotów szkolnych, *Hausarbeit* ‘praca domowa’, *Stickerarbeit* ‘praca szydełkowa’, *Stuckarbeit* ‘sztukateria’ itp.;

5) wysiłek fizyczny: *Schwerstarbeit* ‘praca w uciążliwych warunkach’, *Zwangsarbeit* ‘praca przymusowa’, *Sklavenarbeit* ‘praca niewolnicza’.

3.5. Kolokacje

Najważniejsze **kolokacje** utwalone w słownikach i leksykonach to połączenia z **przymiotnikami**: *körperliche*, *geistige Arbeit*, czyli praca fizyczna, umysłowa, *anstrengende/schwere* ‘ciężka/trudna’, *leichte* ‘lekka’, *dringende* ‘pilna’, *schmutzige* ‘brudna’, *fleißige* ‘sumienna’; *mühsame*, *zeitraubende*, *langweilige*, *interessante Arbeit*, *schöpferische Arbeit* ‘praca twórcza’, *harte* ‘ciężka’, *gündliche Arbeit* ‘dokładna’.

Inne połączenia to frazy o różnym stopniu utrwalenia. *Arbeit* w roli **objektu** jest najczęściej udokumentowana w: *(viel) Arbeit haben* ‘mieć pracę, (dużo) pracy/być czymś zajęтым’; *eine Arbeit übernehmen, erledigen, ausführen* ‘przejąć, wykonać pracę’; *Arbeit suchen, finden* ‘szukać pracy, znaleźć pracę’; *Arbeit tun/leisten* ‘pracować’, *etwas in Arbeit haben* ‘zajmować się czymś/pracować nad czymś’, *in Arbeit sein* ‘coś opracowywać’, *etwas in*

Arbeit geben ‘oddać coś do zrobienia’ *in Arbeit sein/stehen* ‘być zatrudnionym’, *sich viel Arbeit machen* ‘zadać sobie wiele trudu’, *über einer Arbeit sitzen* pot. ‘siedzieć nad jakąś pracą’; *einer Arbeit nachgehen* ‘wykonywać pracę’, *sich an die Arbeit machen* ‘wziąć się do pracy’. W roli **podmiotu**: *etwas macht/kostet viel Arbeit* ‘coś wymaga/kosztuje wiele trudu’ (PONS).

4. *ARBEIT* w świetle badań ankietowych

Badania ankietowe przeprowadzono wśród studentów Wolnego Uniwersytetu w Berlinie w listopadzie 2013 roku. Pytanie postawione studentom brzmiało *Was ist für Dich echte Arbeit?* (Co według Ciebie jest „prawdziwą pracą”?). Zważywszy na fakt, że studenci pochodzili często z innych miast niż miejsce studiów, można powiedzieć, że badaniem objęci zostali studenci z całego obszaru RFN. W badaniach wzięło udział 100 studentów, 50% mężczyzn i 50% kobiet, przy czym jedna osoba swą płć oznaczyła jako mężczyzna i kobieta²¹. W sumie odnotowano korpus 275 wyrażenia (*token*) – nazywających cechy charakteryzujące *ARBEIT*, który to zespół wyrażenia dał się sprowadzić do 24 cech deskryptorowych (*type*). Na tej podstawie wyróżniono następujące aspekty rozumienia „prawdziwej pracy”: aspekt fizyczny (F), psychologiczny (P), psychospołeczny (A), społeczny (S), bytowy (B) i etyczny (E).

Najważniejsze cechy deskryptorowe *ECHTE ARBEIT* („prawdziwej pracy”) według ankietowanych to:

- wysiłek fizyczny, trud (F) (f 39 = 14%)²²
- wysiłek intelektualny (P) (f 36 = 13%)
- zadowolenie, satysfakcja, radość, spełnianie się, przyjemność (P) (f 36 = 13%)
- celowość materialna, czyli zarabianie na utrzymanie (B) (f 22 = 8%)
- komfort psychiczny i bezpieczeństwo (P) (f 21 = 7,5%)
- użyteczność (altruizm) (A) (f 17 = 6%)
- efektywność, wydajność (B) (f 15 = 5,5%)
- celowość (P) (f 14 = 5%)
- rozwój osobisty (P) (f 11 = 4%)

²¹ Ankietowani na wstępie pytani byli o wiek, płć, kierunek studiów i tzw. tło migracyjne, por. *Hast Du einen Migrationshintergrund, z.B.: einen Elternteil ausländischer Herkunft?* (Czy masz obce korzenie, czy np. jedno z Twoich rodziców jest obcego pochodzenia?). Spośród 121 zebranych ankiet 100 osób odpowiadało kryteriom wiekowym EUROJOS-u (18–25 lat) i podało brak obcych korzeni, te ankietki poddane zostały weryfikacji.

²² Litera f – oznacza liczbę respondentów wskazujących w ankiecie daną cechę; % – procent w ogólnej liczbie wskazań.

- sprawiedliwość, poszanowanie praw człowieka (S) (f 9 = 3,2%)
- zaangażowanie (A) (f 8 = 2,9%)
- regularność, systematyczność (S) (f 7 = 2,5%)
- wytwarzanie czegoś (B) (f 7 = 2,5%)
- niechętnie wykonywana (P) (f 6 = 2,1%)
- uczciwość (E) (f 6 = 2,1%)
- jest ważna (E) (f 3 = 1,09%)
- nadaje sens życiu (P) (f 2 = 0,7 %)
- potrzeba, powołanie (P) (f 2 = 0,7%)
- rzetelność (S) (f 2 = 0,7%)
- współpraca, wzajemna pomoc (S) (f 2 = 0,7%)
- zdyscyplinowanie (S) (f 2 = 0,7%)
- odpowiedzialność (A) (f 1 = 0,4%)
- piękno (E) (f 1 = 0,4%).

W strukturze aspektowej pojęcia *ARBEIT* największą frekwencję osiągnęły cechy psychologiczne (ogółem 128 wskazań). Niemieccy studenci uważają bowiem, że *ARBEIT* choć jest wysiłkiem umysłowym (*geistig anstrengend; strapazierend*) powinna być wykonywana z przyjemnością, a nawet z radością (*soll Freude bereiten/Spaß machen; aus Spaß ausübt*), przynosić zadowolenie i satysfakcję (*befriedigend sein*), a ponadto gwarantować spełnianie się i rozwijanie. Ważną cechą psychologiczną jawi się powinność pracy, zapewniającej komfort psychiczny, a przede wszystkim poczucie pewności i bezpieczeństwa w dążeniu do realizacji obranych celów, nie tylko zarobkowych. Choć bywa także niechętnie wykonywana, nieprzyjemna, a nawet skazana na niepowodzenie, może nadawać życiu sens i być krzepiąca, jeśli traktować ją jako powołanie (*Berufung*).

Na drugiej pozycji (ogółem 50 wskazań) znalazły się cechy z kategorii bytowych. W opinii młodych Niemców *ECHTE ARBEIT* (PRAWDZIWA PRACA) ma być wydajna i nastawiona na widoczne rezultaty (*produktiv sein; effektive Handlungen*) i opłacana (*entgeltlich*); ma zapewnić utrzymanie (*Lebensunterhalt sichern*), chociaż często jest uciążliwym obowiązkiem łączonym z presją, nawet zniewoleniem.

Te dwie kategorie cech stanowią jądro semantyczne niemieckiego rozumienia *ARBEIT*. Wskaźnik stereotypizacji (Ws) pojęcia *ARBEIT* wynosił w ankiecie w 2013 roku 27,3% (tzn. łączne wskazania dwóch pierwszych cech deskryptorowych stanowiły 27,3% wszystkich wskazań).

5. *ARBEIT* w świetle danych tekstowych

5.1. Przysłowia

W minimalnych tekstach kliszowanych *Arbeit* pojawia się dosyć często i podkreślane są w nich jej wszystkie aspekty sygnalizowane już w wypowiedziach ankietowanych. Takie niemieckie przysłowia, jak:

[1] *Wo Arbeit das Haus bewacht, kann Armut nicht hinein.* [Gdzie praca, pilność na straży, tam się bieda wejść nie waży.] (WójZieSP 1997: 24).

[2] *Arbeit gibt Brot.* [Praca daje chleb.] (BeySWL 1984: 45).

[3] *Arbeit macht aus Steinen Brot.* [Praca czyni chleb nawet z kamieni.] (BeySWL 1984: 45).

[4] *Wie wir heute arbeiten, so werden wir morgen leben.* [Co dziś człowiek wypracuje, jutro tym wyżyje.] (WójZieSP 1997: 24).

[5] *Wie die Arbeit, so der Lohn* – z wariantem *Wie der Lohn, so die Arbeit/Jede Arbeit ist ihres Lohnes wert.*²³ [Jaka praca, taka płaca.] (ŚwieSP 2001: 205; WójZieSP 1997: 24).

[6] *Arbeit macht Reich.* [Praca czyni bogatym.] (Wander: 46).

[7] *Wie die Arbeit ist, so ist auch das Glück.* [Jaka praca, takie szczęście.] (Wander: 316) –

ukazują aspekt bytowy *Arbeit* jako działalności zapewniającej środki do życia w postaci adekwatnego do jakości i ilości wykonywanej pracy wynagrodzenia, w myśl zasady *opera pro pecunia*.

Inne przysłowia łączą pracę wyraźnie z fizycznym wysiłkiem, potwierdzonym przez etymologię leksemu *Arbeit* ‘trud, męka’. Ciężka praca kosztuje dużo potu (co odnotowali też respondenci ankiety):

[8] *Schwere Arbeit kostet Schweiss* (Wander: 268); *Auch schwere Arbeit ist werth, wenn sie die Tasche füllt, die geleert.* [Miła praca, lubo trudna, póki nie daremna.] (Wander: 218).

[9] *Guter Lohn macht Arbeit leicht.* [Dobre wynagrodzenie czyni pracę lekką.] (BeySWL 1984: 45).

Nadto *Arbeit* rozumiana jest jako działalność człowieka zmierzająca do wytworzenia określonych dóbr i jeśli człowiek wywiązuje się z niej z chęcią, zapałem, rozmysłem i solidnie, to wówczas nie jest trudna, a jej efekty przynoszą zadowolenie; potwierdzają to następujące porzekadła:

²³ Utało się w tej formie, a pochodzi z biblijnej opowieści o rozesłaniu apostołów (Łuk 10, 7: *ein Arbeiter ist seines Lohnes wert* [Godzien jest robotnik zapłaty swojej]; PręSP 1995: 21).

[10] *Arbeit schlägt feuer aus dem stein.* [Praca wykrzesze ogień nawet z kamienia.] (Grimm 1854: 540).

[11] *Wer seine Arbeit fleißig tut, dem schmeckt jede Suppe gut.* [Kto się napracuje, temu wszystko smakuje.] (WójZie 1997: 24).

[12] *Arbeit und Fleiß verschaffen dir den Preis.* [Tylko pracą i sumiennością osiągniesz sukces.] (Wander: 204).

[13] *Arbeit hat bittere Wurzel, aber süße Frucht.* [Praca ma gorzkie korzenie, ale słodkie owoce.] (PręSP 1995: 20).

[14] *Arbeit macht das Leben nie zur Last.* [Praca nie jest nigdy ciężarem.]

[15] *Angenehm sind die getanen Arbeiten.*²⁴ [Przyjemne są wykonane prace.]

[16] *Gern tun macht leichte Arbeit.* [Chętnie wykonywana jest łatwa.]

[17] *Unwillig macht schlechte Arbeit.* [Niechętnie wykonywana jest zła.]

[18] *Wenn die Arbeit soll gedeihn, der muss nicht allzu hastig sein.* [Jeśli praca ma się udać, nie może być wykonywana za szybko.] (BeyWSL 1984: 45).

[19] *Wenn gute Reden sie begleiten, dann fließt die Arbeit munter fort.* [Jeśli pracy towarzyszy dobre słowo, wówczas przebiega ona wesoło.] (GEWO 1981: 358).

[20] *Arbeit gebiert Ruhe.* [Praca rodzi spokój.] (Grimm 1854: 540).

W takim sposobie myślenia wyraża się pewien *etos pracy*, komunikowany także za pomocą innych przysłów:

[21] *Arbeit ist des Lebens Würze.* [Praca jest solą życia.] (PręSP 1995: 20).

[22] *Arbeit macht das Leben süß*²⁵. [Praca osładza życie.]

[23] *Arbeit adelt.* [Praca uszlachetnia.]

[24] *Arbeit schändet nicht.* [Praca nie hańbi.]

[25] *Arbeit gibt den Speisen guten Geschmack.* [Nadaje potrawom dobry smak.] (Wander: 21).

[26] *Arbeit vermag alles.* [Praca wszystko może.]

[27] *Arbeit ist für Leib und Seele.* [Praca jest zdrowa dla ciała i duszy.] (Wander: 35).

[28] *Arbeit bringt Tugend, Tugend bringt Ehr.* [Praca przysparza cnotę, a cnoty zaszczytów.] (Wander: 6) –

to ona nadaje życiu sens i przez to czyni je wartościowym.

²⁴ Przytaczane jako przysłowie a dokumentowane u Cyncerona w *De finibus*, 2, 32, 105 (Büchmann 1958: 282).

²⁵ Pochodzi z XVIII w. z pieśni pt. *Arbeit* autorstwa Gottloba Wilhelma Burmannsa (por. Büchmann 1958: 104).

Przysłowia wskazują na to, że praca jest koniecznością życiową:

[29] *Arbeit ernährt, Müßiggang verzehrt* [Praca żywi, nieróbstwo niszczy.]

[30] *Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen.* [Kto nie pracuje, ten nie je.] (PręSP 1995: 21),

pokazują moc uzdrawiającą pracy:

[31] *Arbeit erhält die Gesundheit.* [Praca utrzymuje przy zdrowiu.] (Wander: 176).

[32] *Arbeit ist ein Artzney vieler Laster.* [Praca jest lekarstwem na wszelkie dolegliwości.] (Wander: 184).

[33] *Arbeit ist eine gute Hausapotheke.* [Praca jest dobrą apteczką domową.] (Wander: 185).

[34] *Gesundheit ist eine Tochter der Arbeit.* [Córka pracy jest zdrowie.] (BeySWL 1984: 45).

[35] *Arbeit, Mäßigkeit und Ruh' schließen dem Arzt die Türe zu.* [Dosł: Praca, umiar i spokój zamykają drzwi lekarzowi.]²⁶.

W tradycyjnym myśleniu praca bywa wiązana z powinnością wobec Pana Boga:

[36] *Weit von der Arbeit, nah beim Teufel.* [Z dala od pracy, blisko diabłu.] (BeySWL 1984: 45).

[37] *Arbeit ohne Beten ist eine Nuss ohne Kern und ein Himmel ohne Stern.* [Praca bez modlitwy jest jak orzech bez wnętrza i jak niebo bez gwiazd.] (Wander: 50).

[38] *Arbeit ist unser, gedeihen steht bei Gott.* [Nasza jest praca, ale jej efekty zależą od Boga.] (Grimm 1854: 540).

Praca bywa łączona w jedną całość modlitwą:

[39] *Bete und arbeite.* [Módl się i pracuj.] (Büchmann 1958: 319)²⁷.

[40] *Bete, als hülfе kein Arbeiten, arbeite, als hülfе kein Beten!* [Boga wzywaj, a ręki przykładaj!] (PręSP 1995: 20).

W rozumieniu pracy zauważa się relację komplementarności w ramach pewnej nadrzędnej całości, jaką jest ludzkie życie. I tak, praca jest w BeySWL 1984: 45 odróżniana od próżnowania:

²⁶ PręSP 1995: 20, BeyWSL 1984: 45: Praca, gniew, picie najzdrowsze w miarę.

²⁷ Benedyktyńska reguła *ora et labora* z VI w. (por. Büchmann 1958: 319).

[41] *Arbeit gibt Brot, Faulheit gibt Not* [Praca daje chleb, próżnowanie wpędza w kłopoty].

[42] *Arbeit hat Gulden, Müßiggang macht Schulden* [Praca ma guldeny, a próżniactwo długi].

[43] *Arbeit ernährt, Müßiggang verzehrt* [Praca żywi, nieróbstwo niszczy].

[44] *Arbeit macht das Leben süß, nicht arbeiten macht's bitter.* [Praca osładza życie a niepracowanie czyni je gorzkim.] (Wander: 194).

[45] *Faulem Arbeiter ist jeder Hammer zu schwer* (PręSP 1995: 21) – z wariantami: *Einem faulen Arbeiter ist jede Hecke zu schlecht / jedes Beil zu stumpf.* [Dośl.: Dla leniwego robotnika każdy młotek jest za ciężki.] (WójZieSP 1997: 24).

W podobny sposób praca jest odróżniana od odpoczynku, co poświadczają przysłowia:

[46] *Erst die Arbeit, dann das Vergnügen; Erst Arbeit in der Welt, dann Ruh und Geld.* [Po pracy nie wadzi się cieszyć. / Za dnia trza pracować, a wieczorem tańcować.] (PręSP 1995: 20; ŚwieSP 2001: 205; WójZieSP 1997: 24; Wander: 93).

[47] *Arbeiten hat seine Zeit, und Feiern hat seine Zeit.* [Praca ma swój czas i zabawa ma swój czas.] (BeySWL 1984: 45).

[48] *Nach getaner Arbeit ist gut zu ruhn.* [Po pracy miły odpoczynek.] (PręSP 1995: 20).

[49] *Saure Arbeit, süßer Schlaf.* [Gorzka praca, słodki sen.] (BeySWL 1984: 45).

[50] *Nach der Arbeit schmeckt das Essen wohl.* [Po pracy jedzenie smakuje wybornie.] (Wander: 107).

Należy stwierdzić, że udokumentowane w badanych zbiorach przysłowia zawierające leksem *Arbeit*, są nośnikami konkretnego obrazu pracy zapisanego w kolektywnej pamięci Niemców. Są one praktycznymi wskazówkami, czasem nakazami lub zasadami moralnymi w tonie dydaktycznym czy ostrzegającym przed niewłaściwym postępowaniem, ale też stwierdzeniami narzucającymi określone wnioski, często o charakterze przestrogi, pouczenia; wskazują, jaka jest lub być powinna praca. Ponadto służą do usprawiedliwienia pewnych postaw, np. braku chęci do pracy opartym m.in. na twierdzeniu, że:

[51] *Arbeit ist kein Falke, fliegt nicht fort in den Wald.* [Praca nie sokół, do lasu nie odleci.] (WójZie 1997: 24).

[52] *Arbeit ist kein Hase, sie läuft nicht fort.* [Praca nie zając, do lasu nie ucieknie.] (Wander: 81).

Można zauważyć, że aspekt fizyczny pracy i związany z nią trud i wysiłek nie dominuje w niemieckich przysłowiach. Najbardziej narzucającym się wrażeniem jest funkcjonalność pojęcia *ARBEIT* w niemieckiej kulturze z jego głównymi silnymi powiązaniem semantycznymi z motywacją, efektami, satysfakcją i organizacją.

5.2. Teksty korpusowe

W obrazie pracy wyłaniającym się z zebranego materiału²⁸ zdecydowanie dominuje jej aspekt społeczno-polityczny. Wyróżnionym rodzajem pracy jest praca powiązana z polityką i z ustrojem państwowym. Tak więc praca występuje w Niemczech w kilku odmianach. Różni się jej obraz w byłym NRD i RFN:

[53] *Und da ist (DDR-Sprech-früher) ARBEIT etwas anderes, als (Bundesdeutsche) ARBEIT.*

[Praca enerdowska jest czymś innym niż (zachodniemiecka) praca.] (Maja Wiens *Ich will die DDR-Sprache verstehen* 13.10.2009).

W NRD zgodnie z ideologią marksistowską praca była jedyną akceptowalną formą bycia w społeczeństwie:

[54] *Gemäß marxistischer Weltanschauung galt Erwerbsarbeit als einzige akzeptable Form gesellschaftlicher Existenz.*

[W myśl marksistowskiego pojmowania świata praca zarobkowa uznawana była jako jedyna akceptowalna forma egzystencji społecznej.] (Steffen Kröhnert/Reiner Klingholz *Not am Mann* 2007: 42).

Była też walką, a miejsce pracy stawało się polem bitwy o pokój (*Mein Arbeitsplatz – Kampfplatz für den Frieden*):

[55] *Arbeit sollte in der DDR nicht allein dem Broterwerb dienen, sollte nicht allein Feld der Selbstverwirklichung sein, sondern auch ideologisch-politischen Forderungen genügen. Wer gut arbeitet, den Plan erfüllt oder gar übererfüllt und beste Qualität hervorbringt, stärkt den Sozialismus, stärkt den Arbeiter- und Bauernstaat DDR. [...] Jeder gute, gewissenhafte Arbeiter wurde somit zum Friedenskämpfer.*

[Praca w NRD ma nie tylko służyć zarabianiu na chleb i być miejscem samorealizacji. Ma sprostać wymaganiom ideologiczno-politycznym. Kto dobrze pracuje, wykonuje plan, a nawet go przekracza oraz tworzy najlepszą jakość, umacnia socjalizm, umacnia państwo robotniczo-chłopskie, NRD. Każdy dobry, sumienny robotnik/pracownik stawał się więc bojownikiem o pokój.] (Gerald Syring, *Wissenspool Alltag in der DDR*, 2015: 1).

²⁸ Analizie poddano cytaty z najbardziej obszernych korpusów języka niemieckiego dostępnych pod adresem: <https://cosmas2.ids-mannheim.de>, <http://www.dwds.de/?qu=arbeit> oraz <http://wortschatz.uni-leipzig.de>.

Ponadto praca postrzegana była przed zjednoczeniem Niemiec – chociaż jednocześnie w takiej formie najczęściej krytykowana – jako jedyne i słuszne kolektywne działanie, zapewniające pożądane rezultaty, na co wskazują poniższe cytaty:

[56] *Kollektives Arbeiten und der Verzicht auf Individualismus sollten Maßstab der Leistung sein.*

[Miarą sukcesu winna być praca kolektywna i rezygnacja z indywidualizmu.] (*Archiv der Gegenwart 1931–2000, nr 54 z 1984 r.*, 2001: 27637).

[57] *Der einzelne Mensch könne seine Fähigkeiten nur in der Gemeinschaft mit anderen zur vollen Entfaltung bringen.*

[Pojedynczy człowiek nie może w pełni rozwinąć swoich zdolności jak tylko we współpracy z innymi.] (Gerald Syring *Wissenspool Alltag in der DDR 2015*: 1).

[58] *Wir taten so, als „kämpften“ wir darum, zu einer besonders hoch entwickelten Form von sozialen Gebilden gehören zu wollen, deren verbale Kennzeichnung mit „Kollektiv der sozialistischen Arbeit“, [...] den meisten Werktätigen keine Anhaltspunkte für Begeisterung, „Bewußtseinsentwicklung“ oder „Formung der sozialistischen Persönlichkeit“.*

[Robiliśmy tak, jakbyśmy „walczyli” o chęć przynależności do jakiejś szczególnie wysoko rozwiniętej formy społecznych tworców, których określanie mianem „kolektyw socjalistycznej pracy”, nie dawało zatrudnionym żadnych powodów do zachwytu ani rozwoju ich świadomości czy nawet formowania socjalistycznej osobowości.] (Wolfgang Engler, *Die Ostdeutschen*, 1999: 281).

Jedną z konsekwencji zmian ustrojowych i gospodarczych po zjednoczeniu było wysokie bezrobocie na terenie byłego NRD:

[59] *Generell hat sich in den neuen Bundesländern der Arbeitsmarkt seit der Wende noch schlechter entwickelt; hohe Arbeitslosigkeit in vielen Regionen der neuen Bundesländer.*

[Zasadniczo po zjednoczeniu rynek pracy w nowych krajach związkowych jeszcze bardziej się podgorszył; wysokie bezrobocie w wielu regionach nowych krajów związkowych.] (Steffen Kröhnert/Reiner Klingholz *Not am Mann 2007*: 6, 8).

W konsekwencji tego stanu praca jest przez wielu postrzegana jako wartość pożądana, a nawet jako szczęście:

[60] *F. gehört zu jenen, die das Glück hatten, eine Arbeit zu finden“; „Sie wollen arbeiten, ihr Leben in die eigenen Händen nehmen, doch sie schaffen es nicht oder nur mit allergrößten Mühe.*

[F. należy do tych, którzy mieli szczęście znaleźć pracę; chcą pracować, swoje życie wziąć w swoje ręce, ale to im się nie udaje albo z największą trudnością.] (Steffen Kröhnert/Reiner Klingholz *Not am Mann 2007*: 20 i 21).

[61] *Da gehe ich lieber für Eineurofuffzig arbeiten als mir den Arsch breit zu sitzen.*

[Wolę pracować za euro pięćdziesiąt, niż siedzieć na tyłku.] (Mandy Schielke *Das Gefühl, gebraucht zu werden* 2009: 1).

[62] *Ich würde gerne mal eine richtige Arbeit machen. Ich hab keine Lust drauf, den ganzen Tag dazusitzen, so wie hier, im Internet zu surfen.*

[Chętnie wykonywałbym konkretną pracę. Nie mam ochoty siedzieć cały dzień w domu i serfować w internecie.] (Christian Heinrich, *Warum kann ich mich nicht für einen Beruf entscheiden?* 2012: 1).

Jednocześnie zauważalny jest także spadek zainteresowania pracą szczególnie wśród młodego pokolenia Niemców, którzy wolą być zdani na pomoc materialną państwa:

[63] *Die Jugendlichen haben erkannt, dass man auch mit staatlicher Unterstützung sein Leben fristen kann. Zwar nicht mit 'nem BMW, aber zum Essen und Trinken reicht es.*

[Młodzież zorientowała się, że za państwowe pieniądze można utrzymać się przy życiu. Nie mając wprawdzie BMW, ale na jedzenie i picie wystarczy.] (Steffen Kröhnert/Reiner Klingholz *Not am Mann* 2007: 72).

Praca odczuwana jako negatywne zjawisko społeczne obecna jest sporadycznie w publikacjach z RFN, gdzie jest niepożądanym stanem ducha zagrażającym wolności osobistej człowieka i świadczącym o rozczarowaniu wykonującego ją:

[64] *Sie empfanden den Wirtschaftsliberalismus nicht als Freiheit, sondern als ungeheuren Betrug, und sie wehrten sich daher gegen den »Verlust von [...] vor allem Unabhängigkeit für den Arbeiter, seine vollständige Abhängigkeit von den Produktionsmitteln des Unternehmers [...], die Disziplin und Monotonie der Arbeit, [...] (den) Verlust von Freizeit; und die Reduktion des Menschen zu einem Instrument.*

[Odczuwali liberalizm gospodarczy nie jako wolność, lecz jako straszne oszustwo, dlatego bronili się przede wszystkim przed utratą niezależności robotników, ich całkowitym uzależnieniem od środków produkcji przedsiębiorcy, przed dyscypliną i monotonią pracy, przed utratą wolności oraz sprowadzeniem człowieka do roli instrumentu.] (Edward Thompson *Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse* 1987/1963: 218).

Z takim obrazem wiąże się także przymus jako inne negatywne zjawisko tworzące obraz pracy w systemie kapitalistycznym kiedyś i obecnie. Chodzi o wzorzec kulturowy („kulturelles Muster”) istniejący w kapitalizmie, oparty na opozycji praca-przymus oraz złudnym wyobrażeniu sprawiedliwej ceny za towar i stosownej zapłaty za wykonaną pracę:

[65] [...] *Muster, das einen Rhythmus von Arbeit und Muße ebenso einschloß wie die Vorstellung eines gerechten Preises und eines angemessenen Lohnes.*

[Taki wzorzec obejmował rytm pracy i przymusu oraz wyobrażenie, że istnieje sprawiedliwa cena i godziwe wynagrodzenie.] (Edward Thompson (*Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse*, 1987/1963: 217).

Ta cecha pracy wywołuje inną negatywną i niepożądaną, a mianowicie tę, że praca to bezcelowa męczarnia, od której należy się uwolnić. Mowa o tym dobitnie w poniższych fragmentach tekstów:

[66] *Viele Generationen und Epochen haben davon geträumt, endlich das Joch der Arbeit abzustreifen oder zu lockern, indem immer mehr Reichtum mit immer weniger menschlicher Arbeitskraft erzeugt wird.*

[Wiele generacji i epok marzyło o wyzwoleniu się spod jarzma pracy lub choćby o rozluźnieniu go, wytwarzając coraz więcej bogactwa coraz mniejszym nakładem ludzkiej siły roboczej.] (Beck Ulrich *Was ist Globalisierung?* 1997: 207).

[67] „Der Arbeiter [...] fühlt sich erst außer der Arbeit bei sich und in der Arbeit außer sich” (Marx 1968/1844: 55). [...] *das Lebensgefühl, das den geldverdienenden Arbeitsmenschen bis heute niemals losgelassen hat: Nichts ist fürchterlicher, als alle Tage von morgens bis abends etwas tun zu müssen, was einem widerstrebt. Und je menschlicher der Arbeiter fühlt, desto mehr muß ihm seine Arbeit verhaßt sein, weil er den Zwang, die Zwecklosigkeit für sich selbst fühlt, die in ihr liegen.*

[„Robotnik czuje się dobrze dopiero poza pracą a w pracy nieswojo” (Marks). [...] To uczucie, jakie nigdy nie opuściło człowieka pracy zarabiającego pieniądze: nie ma nic potworniejszego, niż to, że każdego dnia od rana do wieczora musi się coś robić, nie mając na to ochoty. Im bardziej po ludzku czuje się robotnik, tym bardziej musi nienawidzić swoją pracę, ponieważ czuje ukryte w niej przymus, bezcelowość.] (Robert Kurz *Schwarzbuch Kapitalismus* 1999: 118²⁹).

W kontekście tak negatywnie postrzeganej pracy w czasach współczesnych należy wspomnieć o słynnej formule *Arbeit macht frei* (Praca czyni wolnym) umieszczanej na bramach obozów zagłady, zwanych też obozami pracy. To sformułowanie, dzisiaj traktowane jako cyniczne, jest odzwierciedleniem postrzegania pracy w tamtej rzeczywistości, będącej pokłosiem niemieckiej etyki protestanckiej (zwanej również etyką pracy). Obnażało prawdziwą jej istotę, opartą na dyscyplinie i wysiłku fizycznym, a więc traktowaną jako zniewolenie człowieka, jego wyzysk, cierpienie, upodlenie i wyniszczenie:

[68] *Benötigte Arbeitskräfte wurden in Barackenlager getrieben und der »Verichtung durch Arbeit« ausgesetzt.*

[Potrzebną siłą roboczą pędzono do obozów z barakami i poddawano zagładzie poprzez pracę.] (Konrad Kwiet *Rassenpolitik und Völkermord* 1997: 134).

²⁹ Polski tytuł: *Czarna księga kapitalizmu. Pożegnanie z gospodarką rynkową*. Publikacja ta uchodzi za najbardziej radykalnie krytykującą system kapitalistyczny i m.in. obnażającą rzeczywiste oblicze pracy.

Na podstawie danych wydobytych z tekstów korpusowych nie można jednoznacznie stwierdzić, że PRACA jest wartością. Rysuje się tu bowiem wyraźny podział na pracę, będącą ciężarem i pracę, będącą wartością pożądaną. Dla obydwu rodzajów pracy daje się wyprowadzić charakterystyczne cechy. Przy porównaniu danych ankietowych z korpusowymi można mówić o stabilności jądra semantycznego.

6. Profilowanie pojęcia *ARBEIT* w dyskusie publicznym i syntetyczna definicja kognitywna

Za Bartmińskim i Żukiem (2009: 63) postawmy teraz pytanie, którym z cech przypisywanych *ARBEIT* przez użytkowników języka niemieckiego można nadać status elementów podstawowych, należących do wspólnej bazy kulturowej, które natomiast należy uznać za derywowane, wtórne, to znaczy ograniczone do jednego typu danych, albo wręcz do jednego rodzaju tekstów czy typu dyskursu. Odpowiedź na to pytanie będzie możliwa po analizie różnych typów dyskursu prasowego.

Analizie poddano konteksty z prasy wysokonakładowej, z podziałem na dyskursy: umiarkowany (liberalno-demokratyczny), centro-prawicowy, chrześcijański (katolicki i ewangelicki), feministyczny, lewicowy i ultralewicowy³⁰.

Dyskurs umiarkowany (liberalno-demokratyczny) traktuje *ARBEIT* jako wartość niezwykle istotną, o czym świadczy częstotliwość pojawiania się tego pojęcia w analizowanych dziennikach. Jest ona działaniem pożądanym przez człowieka, jest częścią jego życia, wręcz je definiuje:

[69] *Die Arbeit muss Teil des Lebens sein; Ihr Leben definiert sie über die Arbeit. So wie viele Frauen, die in der DDR aufgewachsen sind.*

[Praca musi być częścią życia. Swoje życie definiuje przez pracę. Tak jak wiele kobiet, które wychowały się w NRD.] (SZ, 13.01.2010, s. 18),

działanie jest potrzebą życiową człowieka i przynosi mu zadowolenie:

[70] *Nun wird im Turbokapitalismus die Arbeit zum ersten Lebensbedürfnis* [W turbokapitalizmie praca staje się pierwszoplanową potrzebą życiową.] (dZ, 13.07.2000).

[71] *Wichtiger ist ihm: Die Arbeit soll Spaß machen und nicht spießig sein* [Ważniejsze dla niego jest to, by praca sprawiała radość i nie była prymitywna.] (dZ, 13.07.2000).

³⁰ Dyskurs umiarkowany (liberalno-demokratyczny) reprezentują *Süddeutsche Zeitung* (skrót SZ) i *Die Zeit* (dZ); dyskurs centro-prawicowy *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (faz) i *Die Welt* (dW); dyskurs lewicowy *Die Tageszeitung* (taz); dyskurs chrześcijański: a) katolicki *Die Tagespost* (Tp), b) ewangelicki *Chrismon* (Ch); dyskurs feministyczny *Emma* (E); dyskurs ultralewicowy *Neues Deutschland* (ND).

Wiąże się *ARBEIT* z takimi wartościami, jak sprawiedliwość społeczna – np. wśród haseł wyborczych Helmuta Kohla ważne miejsce zajęła w 1998 roku m.in. kampania promująca pracę i sprawiedliwość społeczną:

[72] *Wichtig ist unsere Kampagne für Arbeit und soziale Gerechtigkeit* (dZ, 3.11.1998),

w dalszej kolejności poszanowanie praw człowieka:

[73] *Der Mensch ist auch am Arbeitsplatz ein Mensch* – człowiek jest człowiekiem także na swoim stanowisku pracy (dZ, 10.02.2014)

– oraz tożsamość człowieka:

[74] *Und es hat mich stets überrascht, wie Menschen in den neuen Arbeitsformen wieder den Sinn suchen. Sie beharren etwa darauf, dass Arbeit Identität stiftet.* [Ciągłe dziwiło mnie, jak ludzie poszukują sensu w nowych formach pracy. Wierzą, że praca zapewnia tożsamość.] (dZ, 6.04.2000).

Dyskurs liberalny akcentuje rolę wolnego rynku jako z jednej strony idealną arenę do rozwijania skutecznej konkurencji: *Marktwirtschaft bedeutet doch Wettbewerb!* Gospodarka rynkowa oznacza przecież konkurencję (dZ, 02.03.2000), a z drugiej pokazuje jego rzeczywiste oblicze z raczej smutną dola pracobiorców zdanych na łaskę pracodawców:

[75] *Ich will niemanden ausbeuten, aber die Arbeit muss sich für beide Seiten lohnen. Wenn's der Markt trägt, machen wir's mit. Wenn nicht, dann nicht.*

[Nie chcę nikogo wyzyskiwać, ale praca musi się opłacać obu stronom. Jeśli rynek wytrzyma, to pracujemy, jeśli nie, to nie.] ((Z, 05.07.2014, s. 5).

[76] *Der Arbeitnehmer verliert seine Arbeit ohne Berücksichtigung seiner bisherigen Leistung.*

[Pracownik traci swoją pracę, nikt nie uwzględnia jego dotychczasowych osiągnięć. (SZ, 04.01.2010, s. 31).

Podkreśla wysokie wymagania stawiane współczesnym pracobiorcom:

[77] *Der Markt verlangt Arbeitnehmer mit hoher Qualifikation.*

[Rynek żąda pracowników wysoko wykwalifikowanych.] (dZ, 13.04.2000),

którzy powinni być zmotywowani, zaangażowani, młodzi: *motivierter, engagierter, junger Unternehmer* (dZ, 13.07.2001) i których powinnością jest działanie zgodne z olimpijskim hasłem: wyżej, szybciej, dalej: *nach dem olympischen Motto höher, schneller, weiter* (dZ, 10.02.2000). Preferowany jest typ pracownika 'człowiek przedsiębiorczy', który jest bliski ideału osobowościowego, jaki przed laty wyznaczyła Komisja ds. Przyszłości w Bawarii i Saksonii, co wyraża się w słowach:

[78] *So kommen sie dem „unternehmerischen Menschen“ ziemlich nah – jenem Persönlichkeitsideal, das vor einigen Jahren die bayerisch-sächsische Zukunftskommission zeichnete*” (dZ, 13.07.2001).

Omawiany dyskurs pochwała więc wolny rynek, jednak nie za wszelką cenę: *Markt, aber fair!* (dZ 24.02.2000) – wolny rynek, ale działający uczciwie! – głosi ideał pracy pozbawionej wszelkich obciążeń i wyobcowania: *Derart von aller Mühsal und Entfremdung befreit sollte* (dZ, 13.07.2001).

Nie pomijana jest w omawianym dyskursie kwestia bezrobocia. Podkreśla się w tym kontekście rolę środków zaradczych stosowanych przez rząd, takich jak praca tymczasowa – *Leiharbeit* - czy praca krótkotrwała, krótkoterminowa – *Zeitarbeit, Kurzarbeit*:

[79] *Alle profitieren von der Kurzarbeit. Die Unternehmen sparen Lohnkosten und behalten ihre Fachkräfte, die Fachkräfte behalten ihre Jobs. Das Ausland beneidet die Deutschen um dieses Instrument, das die Erwerbslosigkeit im internationalen Vergleich gesehen in Grenzen hält.*

[Wszyscy korzystają z pracy krótkoterminowej. Przedsiębiorstwa oszczędzają na kosztach płac, nie tracąc specjalistów, a specjaliści nie tracą pracy. Inne państwa zazdroszczą Niemcom tego narzędzia stabilizującego bezrobocie.] (SZ, 02.01.2010, s. 21).

Mowa tu o niemieckim cudzie – *das deutsche Jobwunder*. Apoteoza tego rodzaju pracy odróżnia dyskurs liberalny od reprezentowanej w dyskursie feministycznym postawy upatrującej w tego typu pracy wielkie zagrożenia dla kobiet i rodziny. Z drugiej jednak strony omawiany dyskurs widzi zagrożenie w postaci „wewnętrznej kolonizacji”, krytykowanej już przez Różę Luxemburg, pod wpływem której człowiek całkowicie poddaje się ekonomii: *«innere Landnahme», die Rosa Luxemburg kritisierte, durch die der Mensch mit Haut und Haaren zu jeder Zeit ökonomisiert wird* (dZ, 13.07.2000). Zauważa też wyraźne zmiany w obrazie pracy, związane przede wszystkim ze zmianami w społeczeństwie niemieckim, gdzie hasła demokratyczne związane z prawem do pracy przestają mieć już rację bytu:

[80] *Das Stoßgebet der alten Sozialdemokratie – Arbeit, Arbeit über alles – wird stillschweigend relativiert, und zwar dadurch, dass nicht mehr nur von der Arbeits-, sondern auch von der Zivilgesellschaft als Zentrum der Identität und Politik die Rede ist.*

[Akt strzelisty starej socjaldemokracji – praca, praca ponad wszystko – milcząco relatywizuje się, a to dlatego, że nie ma już społeczeństwa pracy, jest tylko społeczeństwo cywilne i jest ono epicentrum tożsamości i polityki.] (dZ. 25.05.2000).

Na taką zmianę wskazuje wiele tytułów tekstów prasowych, np. *Ich will faul sein* [Chcę być leniwy] (dZ, 27.01.2000) czy *Bitte langweilen!* [Proszę

się ponudzić!] (dZ, 11.05.2000), krytykujących pracę w tradycyjnym pozytywistycznym rozumieniu (prawo do pracy jako podstawowe prawo człowieka) i lansujące w dobie pogoni za pracą i powszechnego pracoholizmu „prawo do lenistwa”³¹:

[81] *Arbeit wurde als bester Ausdruck des aufklärerischen Ideals verstanden, zur selbst bestimmten Mündigkeit zu kommen. Die „lange Weile“ [...] – wurde nun als unangenehme Empfindung der leeren, geschäftslosen Zeitdauer definiert. Doch heute ist die wenigste Arbeit noch Ausdruck selbst bestimmter Mündigkeit. Daher gab der Schwiegersohn von Karl Marx, Paul Lafargue, die Devise aus: Jeder hat ein Recht auf Faulheit!*

[Praca była najlepszym wyrazem oświeceniowego ideału samodzielnego dochodzenia do pełni dojrzałości. „Nudę” [...] – definiowano jako nieprzyjemne uczucie pustki, bezczynności. Jednak dzisiaj najprostrza praca jest wyrazem osobistej dojrzałości. Dlatego zięć Karola Marksa, Paul Lafargue rozpowszechnił dewizę: Każdy ma prawo do lenistwa!] (dZ, 11.05.2000).

Przesunięcie akcentu z „prawa do pracy” na „prawo do lenistwa” dyskurs umiarkowany nie utożsamia jednak ze zwyrodnieniem społecznym, gdy liczy się tylko na opiekę państwa nie dając z siebie nic:

[82] *Schläft ein junger, kräftiger Mann morgens aus. Er lebt von der Arbeitslosenhilfe, und es geht ihm gut.*

[Młody, krzepki mężczyzna wysypia się przez całe ranki. Żyje z zasiłku dla bezrobotnych i jest mu dobrze.] (dZ, 27.01.2005).

Chodzi tu raczej o zastąpienie „prawa do pracy” „prawem do dochodu”, do społecznego uczestnictwa, do niedegenerującego lenistwa. Taką transformację w pojmowaniu pracy dyskurs ten łączy z panującą erą nowych technologii i robotyki:

³¹ Paul Lafargue (1842–1911), francuski filozof marksistowski, zięć Karola Marksa, przeprowadził najbardziej kompleksową krytykę pracy w broszurze *Prawo do lenistwa* (1880). Nazywa w niej pracę „przyczyną wszelkiej degeneracji intelektualnej i biologicznej”. Jest on w tym bliski myślicielom starożytnym, dostrzegającym w pracy granicę prawdziwej wolności człowieka. W świetle tej refleksji największym nieszczęściem proletariatu jest to, iż dał sobie wmówić miłość do własnej pracy, że dał się przekonać o jej szczególnej godności, zapominając o jednym z praw – prawie do lenistwa. Lafargue, krytykując przemysłowy kapitalizm, z jednej strony dostrzega w nim system wyciskania z człowieka pracy, podporządkowania jej wszystkich obszarów życia. Według niego nawet niewolnicy czasów starożytnych nie byli zmuszani do pracy w takim wymiarze godzin, jak współcześni mu robotnicy przemysłowi. Ale jednocześnie to właśnie przemysłowy kapitalizm stwarza po raz pierwszy w historii warunki prawdziwej wolności – wolności od tyranii pracy. Zbudowane w kapitalizmie maszyny dają szansę wyzwolenia człowieka od pracy. Lafargue pisze: „Maszyna jest zbawczynią ludzkości, bogiem, który wyzwoli człowieka [...] od pracy zarobkowej, który da mu prawo do czasu wolnego i zapewni rzeczywistą wolność” (zob. m.in. Majmurek, <http://www.krytykapolityczna.pl/artykuly/opinie>), 1.05.2015.

[83] „*Macht was ihr wollt, aber macht es profitabel*”, *der Slogan hat bei vielen Internet-Firmen längst das Kommando- und Kontrollsystem der alten Arbeitsorganisation ersetzt.*

[Róbcie, co chcecie, ale róbcie tak, by praca przyniosła zysk, ten slogan zastąpił już dawno w wielu firmach internetowych system sterowania i kontrolingu.] (dZ, 13.09.2009).

Koresponduje z dyskursem feministycznym w sprawach równości dla różnych płci, jako postulat równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie pracy: *Man(n) hat's leichter.* [Mężczyzna ma łatwiej.] (SZ, 04.07.2014, s. 21).

Dyskurs centro-prawicowy konserwatywny traktuje pracę jako coś bardzo ważnego, sensownego i co sprawia radość:

[84] *Dort arbeitete ich. Es war mein Ding: Alles machte mir Spaß.*

[Tam pracowałem. To był mój żywioł: Wszystko sprawiało mi radość.] (dW, 13.06.1999).

Traktuje pracę jako wysiłek nieodzowny w każdym rodzaju pracy:

[85] *Wenn ich in der Vorbereitung sehr, sehr hart arbeite, gehe ich bis an die Grenzen des körperlich Machbaren.*

[Gdy przygotowując się pracuję bardzo, bardzo ciężko, to sięgam przy tym granic fizycznych możliwości.] (dW, 5.07.2001).

Koresponduje z dyskursem lewicowym w kwestii umożliwienia pracy skazanym na grzywny, popiera rządowy program pod nazwą *Schwitzen statt sitzen* [pocić się zamiast siedzieć] (dW, 2.07.2001). Podobnie jak w dyskursie umiarkowanym nie pomija się tu kwestii **bezrobocia**. Podkreśla się w tym kontekście dużą rolę środków zaradczych stosowanych przez rząd, takich jak np. program *Stelle statt Stütze* – miejsce pracy zamiast pomocy (dW, 5.07.2007) czy *Zeitarbeit, Kurzarbeit* – praca tymczasowa/krótkoterminowa. W przeciwieństwie do dyskursu feministycznego ten traktuje tę formę pracy jako rozwiązanie problemu bezrobocia wielu ludzi, skuteczny środek zaradczy przeciwko bezrobociu – *ein Wundermittel gegen Arbeitslosigkeit* (dW, 7.07.2007). Nie przemilcza też wymagań stawianym pracownikom:

[86] *Wenn es um die Arbeit geht, erfolgreich, regelrecht, schüchtern.*

[Gdy idzie o pracę (pracownik powinien być) skuteczny, prawy, skromny.] (dW, 10.06.2001).

Postuluje oparte na zasadzie solidarności zapewnienie pracy uchodźcom oraz poszkodowanym obywatelom Niemiec:

[87] *Nach dem Willen der Europäischen Union (EU) sollen Bürger aus Drittstaaten künftig leichter nach Europa kommen und zugleich eine Arbeit aufnehmen können.*

[Zgodnie z założeniami Unii Europejskiej obywatele trzeciego świata powinni mieć łatwiejszy dostęp do Europy i jednocześnie powinni móc podejmować pracę.] (dW, 3.09.2007).

[88] *Asylbewerber sollen mit einem Sofortprogramm schneller in Arbeit und Ausbildung kommen.*

[Azyłanci powinni być objęci programem natychmiastowej pomocy przy szybkim otrzymaniu pracy i dostępu do wykształcenia.] (dW, 8.06.2014).

Rozlicza się z socjalistyczną przeszłością kraju, przejawiającą się takimi postulatami, jak np. zniesienie święta pracy czy konieczność pracy nad oddłużaniem byłego NRD. O tym świadczą przykładowo kolejne cytaty: (np. dW, 9.07.2001, 16.09.2004)

[89] *Neuling (CDU) schlug die Abschaffung des 1. Mai als Feiertag mit den Worten vor: „Es gibt vor allem in den neuen Ländern noch so viel Arbeit. Wir sollten sie nicht feiern, sondern erledigen“.*

[Neuling z partii CDU zaproponował zniesienie święta 1 maja mówiąc: „Szczególnie w nowych landach jest tak wiele pracy, że należy się za nią wziąć a nie obchodzić jej święto”.] (FAZ, 21.12.1991).

[90] *Nach allen Verbrechen in der DDR betreibt die PDS nichts anderes als unaufhörliche Entschuldungs-Arbeit. Sie führt das letzte Gefecht vieler Generationen von Kommunisten und Sozialisten.*

[Po przestępstwach z czasów NRD partia PDS³² zajmować się powinna wyłącznie niustanną pracą oddłużeniową. Poprowadzi tym samym ostatni bój wielu generacji komunistów i socjalistów.] (dW, 9.07.2001).

Dyskurs kościelny katolicki akcentuje powinność człowieka pracującego zawodowo, wskazując na to, by nie tylko zdobywał środki do życia, ale także, aby stawał się bogatszy wewnętrznie, aby wzbogacał niustannie swoją osobowość:

[91] *Nur der kann sich selbst finden, der gründlich lernt, sich selbst zu vergessen. Und das geschieht eben im Gebet, in der Arbeit, wenn sie mit Geist und Begeisterung getan wird.*

[Ten tylko może odnaleźć siebie, kto uczy się zapominania o sobie. A to realizuje się w modlitwie i pracy, gdy jest wykonywana z zapałem.] (Tp, 18.06.2002).

Przyjmuje się tu za Janem Pawłem II, że praca jest jednym z podstawowych, ale dzisiaj najbardziej zagrożonych praw i obowiązków człowieka, chociaż obecnie jest narażona na zagrożenia ze strony wysoko rozwiniętej gospodarki, co dokumentują poniższe słowa:

³² Lewicowa partia socjalistyczna, od 2005 Partia Lewicy; w 2007 rozwiązana, jej członkowie weszli w skład Die Linke (Lewica).

[92] *Zu den heute am meisten bedrohten sozialen Rechten und Pflichten gehört das Recht auf Arbeit. Das ist dadurch bedingt, dass in zunehmendem Maße die Arbeit und die rechte Anerkennung des Rechtsstatus der Arbeiter nicht angemessen zur Geltung gebracht werden, weil die wirtschaftliche Entwicklung [...] scheint es nicht zu respektieren.*

[Prawo do pracy należy do najbardziej zagrożonych społecznych praw i obowiązków. Ma to miejsce dlatego, że coraz częściej niedostatecznie respektuje się pracę i nie uznaje praw pracownicy, gdyż rozwój gospodarczy [...] tego nie czyni.] (Tp, 16.12.2012)

Omawiany dyskurs pracę traktuje jako sposób na rozwijanie osobowości człowieka: *die Arbeit als Mittel der Persönlichkeitsentfaltung* (Tp, 6.01.2007). Ponadto postuluje się w omawianym dyskursie, by człowiek poszerzał swoją szansę samorealizacji, stawał się człowiekiem rzeczywiście, służącym innym:

[93] *Es gehe um mehr als nur die Effizienz, um die in der Arbeit liegende Selbstverwirklichung. [...] Mitarbeiter unterstützen, um ihre von Gott geschenkten Potenziale zu entfalten.*

[Bardziej niż o wydajność, chodzi o leżącą w pracy samorealizację: o wspieranie pracowników, by rozwijać ich podarowane przez Boga talenty.] (Tp, 11.03.2011).

Traktując samorealizację jako jedną z najważniejszych wartości – *gehört Selbstverwirklichung heute zu den höchsten Werten* (Tp, 11.07.2011) – dyskurs katolicki silnie uwydatnia rozumienie pracy także jako wartości, postulowanej m.in. w kręgach politycznych:

[94] *Angela Merkel [...] schlägt vor, Muße und Arbeit in gesunder Form zu verbinden. Denn: „Eine Wertedebatte ohne Wurzeln funktioniert nicht!”*

[Angela Merkel proponuje, by mówiąc o wartościach, takich jak rozsądnie łączyć czas wolny i pracę. Ponieważ debata o wartościach musi mieć swoje źródło.] (Tp, 22.05.2002).

Ponadto łączy pracę z etycznymi zasadami człowieka (*Arbeitsmoral*), podkreślając świętość wszystkiego, co robi, a więc i wykonywanej przez niego pracy:

[95] *Heiligkeit mitten in der Welt”, ja Heiligkeit des Alltags und der Arbeit – das dürfte das katholische Kontrastprogramm zum real untergegangenen Marxismus-Leninismus sein.*

[Świętość pośród świata, tak, świętość powszedniego dnia oraz pracy – musi to być program alternatywny dla przebrzmiałego marksizmu i leninizmu.] (Tp, 25. Juni 2002).

Ponadto dobitnie postuluje – odwołując się do nauki Kościoła Katolickiego – sprawiedliwy dostęp wszystkich ludzi do pracy:

[96] *Das Ziel, allen Zugang zu Arbeit zu verschaffen und für den Erhalt ihrer Arbeitsplätze zu sorgen, müsse wietehin oberste Priorität haben.*

[Najwyższym priorytetem musi być stawianie celów zapewnienia wszystkim pracy i troska o tworzenie miejsc pracy.] (Tp, 17.12.2012).

Dąży też do zrównania pracy zarobkowej i pracy wychowawczej w rodzinach dla dobra jej członków: *geht es um die Gleichstellung zwischen Erwerbs- und Erziehungsarbeit* (Tp, 16.01.2006) oraz docenianie tej ostatniej przez przyznanie gratyfikacji finansowych rodzicom wykonującym ją.

Obraz pracy w **kościelnym dyskursie ewangelickim**, prześladowany w czasopiśmie *Chrismon*, związany jest z duchem nauki Kościoła protestanckiego. W dyskursie tym praca traktowana jest jako powołanie. Podkreśla się przy tym konieczność wykonywania pracy oraz to, że każdy rodzaj pracy (nawet tej najbardziej wstydlivej, jak praca babci klozetowej) jest darem i jednocześnie służbą wobec Boga:

[97] *Arbeit ist Gottesdienst* [Praca jest służbą Bogu]³³;

Jeder Mensch sollte arbeiten – das ist eine urenangelische Idee [Każdy człowiek powinien pracować – jest to koncepcja praewangeliczna];

Jede Arbeit hat ihre Würde [Każda praca ma swoją godność];

Das gilt für jede Form von Arbeit. Es ist eine faszinierende Vision: Arbeit ist von Gott inspiriert und findet höchste Anerkennung durch ihn [Dotyczy to każdej formy pracy. To fascynująca wizja: pracę inspiruje Bóg i przez niego otrzymuje ona najwyższe uznanie.] (Ch, 14.12.2012).

[98] *[Arbeit ist] heiligste Sache, durch die Gott erfreut wird und durch die er dir seinen Segen schenkt.*

[Praca jest najświętszą rzeczą, dzięki której napawamy Boga radością i przez to on sam nam błogosławi.] (Ch, 14.01.2013).

[99] *Jeder Mensch sollte arbeiten, weil er dadurch ein wenig an Gottes Schöpfung mitwirkt. Deshalb entfaltet sich in der Arbeit die Berufung des Menschen.*

[Każdy człowiek powinien pracować, ponieważ przez to przyczynia się do dzieła bożego. Dlatego w pracy ujawnia się powołanie człowieka.] (Ch, 3.11.2010).

Dyskurs definiuje pracę jako konieczną i celową działalność człowieka mającą sens, przynoszącą zadowolenie i jako szansę na samorealizację, co wyraźnie koresponduje z obrazem pracy z wypowiedzi ankietowanych i innych dyskursach:

[100] *Für mich ist Arbeit vor allem Selbstverwirklichung. Ich möchte, dass sie Sinn stiftet, dass man sich Ziele setzt und sich zufrieden fühlt, wenn man erreicht hat, was man sich vorgenommen hat. Arbeit ist ein entscheidendes Stück Leben.*

³³ Zważywszy na to, że słowo *Gottesdienst* oznacza w języku niemieckim także nabożeństwo, jawi się w tym stwierdzeniu obraz pracy jako nabożeństwa.

[Praca jest dla mnie przede wszystkim samorealizacją. Chciałbym, by nadawała życiu sens, by pozwalała stawiać sobie coś za cel, by czuć zadowolenie, gdy się osiągnie to, co się zaplanowało. Praca jest poważną częścią życia.] (Ch, 1.07.2012).

Pracę łączy się tu z godnością człowieka: *Für ihn gehört es zur Menschenwürde* (Ch, 1.04.2015), ale też z hartowaniem jego organizmu:

[101] *Ich habe jahrzehntelang weit über meine Kräfte gearbeitet. Nie gab ich zu, wenn ich mich verletzt hatte oder mir eine Arbeit zu schwer war. Die Arbeit hat bei mir Härte gefördert.*

[Dziesiątki lat pracowałam ponad siły. Nie skarżyłam się. Praca mnie zahartowała.] (Ch, 8.03.2014).

Da się zauważyć jednocześnie poważne zagrożenia dla pracy i tym samym dla człowieka i jego postrzegania pracy. Są to rosnące tempo życia, konkurencja, przymus, presja (np. czasowa), które go unieszczęśliwiają:

[102] *Wenn das aber wegen Zeitdrucks und wirtschaftlicher Zwänge nicht gemacht werden kann, dann erzeugt es Unzufriedenheit, schlägt schlimmstenfalls sogar auf die Gesundheit der Arbeitenden zurück. Arbeit unter dauerndem Druck macht krank.*

[Jeśli będzie wykonywana pod presją czasową i gospodarczą, powoduje niezadowolenie, odbija się na zdrowiu. Praca pod stałą presją wpędza w chorobę.] (Ch, 14.12.2012).

Obok tego praca to źródło przynoszące korzyści materialne oraz wyznacznik prestiżu społecznego:

[103] *Für mich ist Arbeit das, wofür man bezahlt wird oder zumindest öffentliche Anerkennung erfährt. Ein Leben ohne Arbeit kann ich mir nicht vorstellen – genauso aber auch kein Leben, das nur aus Arbeit besteht.*

[Dla mnie pracą jest to, za co jest się opłacanym lub przynajmniej za co uzyskuje się uznanie. Nie wyobrażam sobie życia bez pracy – ale też życia składającego się z samej pracy.] (Ch, 1.07.2008).

Obecne w tym dyskursie są także głosy dotyczące pracy ulegającej poważnym przemianom. Z jednej strony praca wymaga od pracowników bardzo dobrego przygotowania, ale z drugiej strony pracę wypierają inne jej formy, takie jak np. trend Sharing Economy, czyli wspólna konsumpcja, niewymagająca żadnych kwalifikacji oprócz umiejętności obsługi komputera i poruszania się w sieci:

[105] *In Deutschland werden jetzt schon dringend hochqualifizierte Kräfte gesucht und die werden noch weniger.*

[W Niemczech pilnie poszukiwani są obecnie wysokiej klasy specjaliści, a tych jest coraz mniej.] (Ch, 19.07.2012).

[106] *Wir brauchen das, Ausbildung, Sozialversicherung, Arbeitsschutz. Aber wir brauchen auch eine Flexibilisierung.*

[Potrzebujemy wykształcenia, ubezpieczeń społecznych, ochrony pracy. Ale też elastyczności.] (Ch, 10.11.2014).

[107] *So wird Professionalität abgelöst durch Amateure.*

[Profesjonalizm zastąpi amatorszczyzna.] (Ch, 1.12.2014).

Dyskurs wydobywa problem bezrobocia i podkreśla moralną powinność państwa do zapewnienia obywatelowi pracy, by tym samym nie zaprzepaścić daru, jakim obdarzył go Bóg oraz, by praca ta była godnie wynagrodzona:

[108] *Die Gesellschaft ist verpflichtet, dafür zu sorgen, dass jeder arbeiten kann. Jeder hat eine Gabe von Gott bekommen. Sie wird verschwendet, wenn jemand keine Möglichkeit zum Arbeiten hat.*

[Społeczeństwo jest zobowiązane do troszczenia się o to, by każdy mógł pracować. Każdy otrzymał od Boga jakiś dar. Przepadnie on, jeśli człowiek nie ma możliwości do pracy.] (Ch, 12.12.2012).

[109] *Die Vision von der Arbeit als Gottesdienst ist ja gerade eine Kritik daran, dass manche Arbeit nicht angemessen gewürdigt wird. Weil auch die einfachsten Arbeiten bei Gott einen ganz hohen Wert haben, soll es selbstverständlich auch [...] sein. Das bedeutet zuerst anständigen Lohn und gute Arbeitsbedingungen. Darin steckt eine deutliche Kritik an ausbeuterischen Arbeitsverhältnissen, an schlechter Bezahlung und prekären Arbeitsbedingungen.*

[Wizja pracy jako służby Bogu, jest krytyką tego, że wiele zawodów nie jest odpowiednio docenianych. A ponieważ Bóg docenia nawet najprostsze prace, powinno to być oczywiste. Oznacza to przede wszystkim przyzwoite wynagrodzenie i dobre warunki pracy. Krytykuje się więc wyzysk, złe płace i drastyczne warunki pracy. (Ch, 20.03.2011).

Silnie uwydatnia się także głosy dotyczące inicjatyw kościelnych podejmowanych w celu pomocy bezrobotnym (i bezdomnym) pod hasłami typu: *Armut ist doch kein Verbrechen* Ch, 3.01.2014 – Bieda, spowodowana bezrobociem, nie jest przecież przestępstwem. Koresponduje z dyskursem radykalnie liberalnym w sprawach jednakowych płac i szans zatrudnienia oraz rozwoju zawodowego dla obu płci (Ch, 4.04.2010; Ch, 30.07.2011).

W **dyskursie feministycznym** reprezentowanym przez czasopismo *Emma* profil *ARBEIT* nie jest bardzo rozbudowany. Feministki ograniczają swoje zainteresowania do relacji grupowych między kobietami i mężczyznami i traktują pracę postulatycznie, wiążąc ją od lat 90. najczęściej z polityką prorodzinną rządu niemieckiego. Zauważa się tu istotny wpływ ideologii *gender*. To od niej zależy m.in. tradycyjny podział obowiązków domowych, wykonywanie bezpłatnych prac domowych przez kobiety i związane z nim ich poczucie niesprawiedliwości. W duchu troski o prawa kobiet zwłaszcza

środowiska kobiecego lobby w swoich manifestach apelują więc o zapewnienie równej płacy dla kobiet i mężczyzn za taką samą pracę: *Gleicher Lohn für gleiche Arbeit!* (E, 3/2014: 30), *eine geschlechtergerechte Lohngleichheit* (E, 3/2014: 103), a także równość obowiązków w miejscu pracy i w domu wyrażany np. jako marzenie: *der Traum von einer gerechten Teilung der Haus- und Kindearbeit zwischen den Geschlechtern* (E, 3/2014: 102). Zgodnie z postulatem równości płci mówi się bardzo często o istniejącym braku równouprawnienia kobiet i mężczyzn w zakresie zatrudnienia i kariery zawodowej, żądając zapewnienia kobietom sprawiedliwego dostępu do pracy w każdym zawodzie i dziedzinie gospodarki oraz umożliwienie takich samych awansów i pełnienia funkcji na wysokich szczeblach, szczególnie w dużych i ważnych dla gospodarki niemieckiej przedsiębiorstwach:

[110] *In den vergangenen drei Jahrzehnten haben wir in Deutschland bei der Verwirklichung der Chancengerechtigkeit von Mädchen und Frauen in Bildung, Wissenschaft und Wirtschaft viel erreicht. [...] Trotz dieser positiven Entwicklungen sind Frauen in Führungspositionen unterrepräsentiert. Vor allem in Großunternehmen sind sie selten in den obersten Führungsetagen anzutreffen* (z mowy prof. dr. Annette Schavn, Minister ds. Kształcenia i Nauki³⁴ (E, 11/2011: 12).

W dyskursie feministycznym obecne jest także żądanie zniesienia podziału na prace/zawody typowo kobiece i typowo męskie postulowane np. w następujący sposób:

[111] *Diese ganzen Rollenbilder sollten schon aus dem Kindergarten verschwinden.*

[Wszystkie obrazy ról powinny zniknąć z przedszkoli.] (E, 3/2014: 91).

[112] *Die Jungs sollten im Kindergarten an Kinderbetreuung und Haushalt herangeführt werden. Dann haben die Ingenieurinnen später auch jemanden, der ihnen zu Hause den Rücken freihält.*

[Chłopcy powinni być już w przedszkolu wdrażani w sferę opieki nad dziećmi i prowadzenia domu. Potem panie inżynier będą mieć w domu kogoś, kto ich wyręczy.] (E, 4/2014: 111).

Jednocześnie podkreśla się wielkie znaczenie zawodów wykonywanych tylko przez kobiety, np. zawód położnej czy opiekunki do dzieci w żłobkach i wyraża troskę, że zawody te nie są godnie wynagradzane.

Dyskurs ten nie ukrywa problemu molesowania seksualnego i mobbingu kobiet w miejscu ich pracy czy też innych form dyskryminacji; czytamy np., że co druga kobieta skarży się na molestowanie w pracy (E, 4/2014: 64),

³⁴ Wygłoszonej w Berlinie podczas konferencji nt. *Frauenkarrieren in Unternehmen – Forschungsergebnisse und Handlungsoptionen* (Kariery kobiet w przedsiębiorstwie – wyniki badań i propozycje działania) w dniach 18–19 listopada 2010 roku.

że przykładów krzywdzenia kobiet jest tak wiele, że nie można ich zliczyć (E, 4/2014: 107). Koresponduje z dyskursem liberalnym w sprawach równości obywateli społeczeństwa niemieckiego, jako postulat równego traktowania osób w życiu publicznym, niezależnie od ich płci i orientacji seksualnej. Jednak w przeciwieństwie do niego widzi zagrożenia w postaci pracy tymczasowej czy leasingu pracowniczego (*Zeitarbeit, Leiharbeit*), bez stałego angażu, a więc niedającej gwarancji na stabilizację, ochronę siebie i rodziny, a poza tym zarobki są najczęściej niższe od tych wynikających ze stosunku pracy (E, 6/2013: 20).

Dyskurs **lewicowy** traktuje pracę jako bardzo istotną wartość, o czym świadczy częstotliwość pojawiania się tego pojęcia w dzienniku *Die Tageszeitung*, w którego wypowiedziach bardzo często podejmowana jest również krytyka bezrobocia w kraju i głosy związków zawodowych chroniących prawa pracobiorców. Pracę definiuje się tu z jednej strony jako oczywistość przynoszącą zadowolenie i szczęście:

[113] *Arbeit gehört zu meinem Leben, macht mich einfach glücklich.*

[Praca należy do mojego życia, sprawia, że jestem po prostu szczęśliwa.] (TAZ, 12.09.2012).

Z drugiej strony wyrażane bywają opinie, że może stać się przyczyną frustracji, szczególnie wtedy, gdy nie jest wynagradzana sprawiedliwie:

[114] *Fühle ich mich als Arbeiter zweiter Klasse, [...] obwohl man eine richtige Arbeit hat.*

[Czuję się jak pracownik drugiej klasy, chociaż ma się normalną pracę.] (TAZ, 19.10.2008).

W związku z tym dyskurs postuluje sprawiedliwe, czyli równe wynagrodzenia dla wszystkich, formułując to w wielu miejscach w podobny sposób:

[115] *Gleicher Lohn für gleiche Arbeit zu gleichen Bedingungen.*

[Identyczne wynagrodzenie za tę samą pracę w takich samych warunkach.] (TAZ, 14.08.2007).

oraz wdrożenie innej polityki socjalnej pod hasłem *Arbeit statt Arbeitslosigkeit finanzieren* (TAZ, 18.09.2007) – Praca zamiast finansowania bezrobocia.

W dyskursie tym obecny jest postulat idealnej pracy, która ma przynosić więcej radości, być bardziej sensowna, ciekawsza: *mehr Spaß, eine sinnvollere Arbeit, einen schöneren Arbeitsplatz* (TAZ, 1.02.2003). Jednak nie może ona wypełniać całego życia człowieka, stąd trendy postulujące równowagę pracy z życiem prywatnym człowieka, rodziną, z jego wolnym czasem. Jednym z nich jest koncepcja *Work-Life-Balance*:

[116] *Kenne viele, die sich wünschen, Arbeit und Leben besser in Einklang zu bringen, nicht nur das Leben der Arbeit zu führen. [...] Das Konzept Leben macht die Arbeit süß³⁵ fordert sie dazu ... Work-Life-Konzept entwickeln.*

[Znam wielu ludzi, którzy chcieliby lepiej łączyć pracę z życiem, a nie żyć tylko pracą. Według koncepcji *To życie osładza pracę* można wdrażać i rozwijać idee rozsądnego pomysłu Work-Life.] (TAZ, 1.02.2003).

Przedstawiciele omawianego dyskursu popierają rządowe postulaty traktujące pracę jako czynnik rehabilitacji i resocjalizacji:

[117] *Das Programm unter dem Motto „Schwitzen statt sitzen“ gewinnt an Popularität.*

[Program pod hasłem „Pocić się zamiast siedzieć” zyskuje na popularności.] (TAZ, 21.09.2004).

[118] [...] *die gemeinnützige Arbeit statt Haft. Was ist neu an dem Programm: kurzfristige Freiheitsstrafen bis zu sechs Monaten Haft durch gemeinnützige Arbeit zu ersetzen.*

[Praca społeczna zamiast aresztu. Nowum w tym programie jest to, by krótkie kary więzienia, tj. do 6 miesięcy zastępować pracą na rzecz społeczeństwa.] (TAZ, 8.12.2003).

[120] *Arbeit statt Freiheitsstrafe. Justizministerin Däubler-Gmelin fordert gemeinnützige Arbeit statt einer Inhaftierung. Bei kleinen Delikten könnten Straffällige gemeinnützige Arbeit als sinnvolle Alternative zu Geldstrafen leisten. [...] so müssten sie Verantwortung gegenüber der Gesellschaft übernehmen.*

[Praca zamiast kary pozbawienia wolności. Minister Sprawiedliwości Däubler-Gmelin żąda pracy społecznej zamiast więzienia. W przypadku mniejszych przestępstw zatrzymani mogliby pracować społecznie i byłaby to sensowna alternatywa dla kary pieniężnej [...] w ten sposób przejawiałaby się ich odpowiedzialność względem społeczeństwa.] (TAZ, 25.01.2002).

Czasem praca pojmowana jest metaforycznie jako mały element większego mechanizmu, podkreślając w ten sposób społeczny wymiar pracy:

[121] *Arbeit macht uns zu einem Rädchen der ganzen Gesellschaft.*

[Praca czyni z nas kółeczko/trybik w [maszynie] całego społeczeństwa.] (TAZ, 10.10.2012).

Dyskurs ultralewicowy prześladowany w dzienniku *Neues Deutschland*, podobnie jak dyskurs lewicowy, stawia *ARBEIT* na wysokiej pozycji i postrzega ją jako jeden z kilku obowiązkowych postulatów partii lewicowych:

[122] » *Wie wir künftig arbeiten und leben wollen?!« Gefordert ist eine Konzeption für ein kooperatives, solidarisches Europa mit guter Arbeit, hohen sozialen Standards und Sicherheit und dem [...] Ziel gleichwertiger Lebensverhältnisse.*

³⁵ Przewrotnie do przysłowia *Arbeit macht das Leben süß*.

[Jak w przyszłości będziemy chcieli pracować i żyć? Postuluje się koncepcję wspólnej, solidarnej Europy gwarantującej dobrą pracę, wysokie socjalne standardy i stabilność oraz dążącej zapewnienia godnych warunków życiowych.] (ND, 26.12.2013).

Pojmuje on pracę zdecydowanie jako działalność zarobkową i postuluje sprawiedliwie opłacaną pracę, zapewniającą także spokojną starość:

[123] *Die Lohnarbeit hatte sich, wie von Marx vorausgesagt, zu einer allgegenwärtigen Form der Existenzgewährung ausgebreitet.*

[Zapanowała praca zarobkowa, tak jak przewidział Marks, i stała się wszechobecną formą zapewnienia egzystencji.] (ND, 2.01.2010).

[124] *Wer ein Leben lang hart gearbeitet hat, kann sich darauf verlassen, daß er auch als Rentner nicht in die Armut abgleitet.*

[Kto przez całe życie ciężko pracował, może liczyć na to, że jako rencista nie popadnie w biedę.] (ND, 20.12.1991).

Dyskurs ten podkreśla szczególnie brak zgody w wielu środowiskach, np. wśród kobiet, w nowych trudnych warunkach gospodarczych po zjednoczeniu Niemiec na terenie byłej NRD na utratę pracy, ponieważ jest ona wartością i gwarancją zadowolenia:

[125] *die Frauen [...] lehnten den Verzicht auf Arbeit eindeutig ab, weil für sie die Zufriedenheit mit der Arbeit einen hohen Stellenwert in der persönlichen Wertehierarchie und starken Einfluß auf das Wohlbefinden habe.*

[Kobiety stanowczo nie godzą się na rezygnację z pracy, ponieważ dla nich praca zajmuje wysoką pozycję w ich osobistej hierarchii wartości i wpływa na ich dobre samopoczucie.] (ND, *Ostfrauen auf den Beruf verzichten nicht* 19.12.1991).

Podkreśla się wartość rehabilitacyjną pracy, opowiadając się za pracą jako formą zadośćuczynienia za popełnione wykroczenie, a nawet za lepiej płatną pracą dla więźniów, która ma im gwarantować przy okazji nagrodę w postaci wolności:

[126] *Wer [...] in Deutschland zu einer Geldstrafe verurteilt wird und sie nicht bezahlt, muss nicht ins Gefängnis. Stattdessen soll zu einer gemeinnützigen Arbeit verpflichtet werden.*

[Kto w Niemczech skazany zostanie na karę grzywny i jej nie zapłaci, nie musi iść do więzienia. Zamiast tego powinien zostać zobowiązany do wykonania pracy dla dobra ogółu.] (ND, *Mehr Arbeit als Strafe* 30.12.2000).

[127] *Der Tageslohn für Strafgefangene wird künftig [...] verdoppelt werden. Für zwölf Monate Arbeit gibt es außerdem künftig sechs zusätzliche freie Tage [...] für Hafturlaub oder die Verkürzung der Haftzeit.*

[Zarobki dzienne dla więźniów mają się w przyszłości podwoić. Za dwanaście miesięcy pracy będzie sześć dodatkowych dni wolnych w postaci urlopu lub skrócenia czasu aresztu.] (ND, *Haftbedingungen* 27.12.2000).

Dyskurs ultralewicowy odrzuca ideę pracy jako przywileju jakiejś mniejszości, gdyż oznacza ona także uczestnictwo społeczne, chociaż wielu ludzi jest dzisiaj z tego wyłączonych z powodu coraz bardziej popularnych takich jej form, jak *Leiharbeit*, *Minijobs*, *befristete Arbeitsverhältnisse* und *Niedriglöhne*, czyli leasingu pracowniczego, pracy tymczasowej (okresowej), prac dorywczych, pracy w niepełnym wymiarze godzin i niskich zarobków (ND, 21.10.2011) i stwierdza, że dzisiejszy świat jest światem nowoczesnie pojmowanych zadań, krótkotrwałych zajęć (*Job*), a nie stałej pracy (*Arbeit*): *Wir leben in der Welt des Jobs* (ND, *Die Welt als Job-Center* 2.01.2010). Praca podlega więc różnym zagrożeniom. Wymienia się tu np. rozwój technologii informacyjnych odpowiedzialnych za zmianę tradycyjnych form pracy, globalizację, zmiany w gospodarce rynkowej, radykalne postulaty związków zawodowych pracodawców, manipulacje z tym związane. Niebezpieczny dla pracy może być też lęk dotyczący egzystencji, co ultralewicowy dyskurs dostrzega obecnie w społeczeństwie niemieckim w odróżnieniu od byłej NRD, kiedy praca była oczywistością, gdy każdemu gwarantowano stabilność zatrudnienia, bezpieczeństwo na rynku pracy, co wciąż budzi tzw. «*Ostalgie*»³⁶, a poświadczają to choćby poniższe cytaty:

[128] *Arbeit in der DDR war kein Entweder-Oder und kein heimliches Geschäft, sondern selbstverständlicher Bestandteil des Lebens.*

[Praca w NRD nie była alternatywą czy potajemnym interesem, była oczywistym elementem życia.] (ND, 2.05.2009).

[129] *Der Arbeiter-und-Bauern-Staat war angeblich die Heimstatt des werktätigen Volkes.*

[Państwo robotniczo-chłopskie było domem ludu pracującego.] (ND, 4.11.2014).

W dyskusie tym łączy się pracę z takimi wartościami jak wolność i samorealizacja, na jakie w byłej NRD nie było miejsca:

[130] *Der Einzelne braucht Entfaltungsfreiheit, die zugleich auf die Entfaltung der anderen gerichtet ist, wozu unabdingbar soziale Gerechtigkeit und Selbstverwirklichung durch Arbeit gehört. Daran krankt es heute.*

[Człowiek potrzebuje wolności rozwoju, która jest jednocześnie ukierunkowana na rozwój innych, a do tego konieczną jest sprawiedliwość społeczna i samorealizacja przez pracę. To dzisiaj szwankuje.] (ND, 4.11.2014).

Praca w dyskursie ultralewicowym wymaga też trudu i najczęściej jest stresującym elementem codzienności, może wprowadzać w stan złej kondycji

³⁶ Neologizm ten pochodzi od słowa *Nostalgie*, pol. *nostalgia*. Po odłączeniu pierwszej litery powstaje pojęcie oznaczające „tęsknotę za Wschodem”, czyli za czasami Niemieckiej Republiki Demokratycznej, usytuowanej we wschodniej części obecnych Niemiec (*Osten*, pol. *Wschód*).

psychicznej i fizycznej, czyli stan niezadowolenia, zniechęcenia, a nawet frustracji:

[131] *Auch wenn sich die meisten Menschen mit ihrer Arbeit stark identifizieren [...], tragen Stress und Überstunden nicht gerade zur Zufriedenheit am Arbeitsplatz bei. Stattdessen führen sie zu Frustration und Burn Out.*

[Nawet jeśli większość ludzi mocno się z pracą identyfikuje, stres i nadgodziny nie zapewniają zadowolenia z pracy. Zamiast tego doprowadzają do frustracji i wypalenia.] (ND, 5.12.2014)

* * *

Z powyższego przeglądu wynika, że w niemieckim dyskursie publicznym (w jego różnych odmianach ideologicznych) pojęcie *ARBEIT* jest rozumiane bardzo podobnie. We wszystkich typach dyskursu można wyróżnić **wspólne cechy przypisywane pojęciu *ARBEIT***, nadając im status podstawowych:

- (1) Praca dotyczy człowieka jako jednostki.
- (2) Jest postrzegana z punktu widzenia pracownika i pracodawcy.
- (3) Ogólnie mianem *pracy* określa się wiele przejawów działalności człowieka.
- (4) Praca jest wartością pozytywną i pożądaną.
- (5) Praca i jej formy podlegają transformacjom.
- (6) W efekcie pracy powstają wytwory społecznie użyteczne, warunkujące nieustanny rozwój społeczno-ekonomiczny i dobrobyt człowieka.
- (7) Praca przysługuje wszystkim bez wyjątku w każdym systemie politycznym i gospodarczym.
- (8) Wymaga doceniania.
- (9) Wymaga szacunku ze względu na różne zagrożenia (np. bezrobocie).
- (10) Wymaga wysiłku i pewnych ograniczeń, czasem wprowadza w stan zniechęcenia.
- (11) W postrzeganiu pracy przeważają aspekty społeczne, psychologiczne i egzystencjalne.

Jeśli chodzi o różnice wyraźnie zaznaczające się w badanych typach dyskursu, a tym samym cechy derywowane pojęcia *ARBEIT*, należy zaznaczyć, że w dyskursie kościelnym akcentuje się, że praca została człowiekowi zakazana przez Boga i jest służbą wobec niego i ludzi. Ma ona w życiu człowieka szczególne znaczenie, gdyż określa miejsce jednostki w hierarchii społecznej, gwarantując tym samym życiową harmonię; jest warunkiem założenia własnej rodziny, ponieważ zabezpiecza jej egzystencję. Praca daje radość oraz niezależność osobistą. Jednakże w pracy należy zachować pewien umiar, gdyż nerwowa gonitwa, presja społeczna i czasowa, a także przemęczenie

niszczy człowieka i jego rodzinę. Tym samym kościelny dyskurs (szczególnie ewangelicki) wyraźnie koresponduje z obrazem pracy w przysłowiach.

W dyskursie lewicowym i ultralewicowym praca jest absolutnym prawem każdego człowieka. Przedstawiciele tych dwóch dyskursów popierają koncepcję pracy jako czynnika rehabilitacji społecznej.

W dyskursie lewicowym widoczny jest pewien rodzaj tęsknoty za większym egalitaryzmem, ale też za pracą przynoszącą więcej satysfakcji. Przewija się tu także konieczność równoważenia pracy z życiem prywatnym człowieka, zdejmowanie pracy z piedestału wartości, co pokrywa się z obrazem pracy w niektórych przysłowiach.

W ujęciu feministek praca nie jest nikomu dana i często trzeba ją sobie wywalczyć. Ekspozowany jest fakt, że (miejsca) pracy nie wolno wykorzystywać do nieuczciwych i niemoralnych celów (dyskryminacja).

Wszystkie typy dyskursów ukazują różne rodzaje pracy, w tym pracę twórczą (artystyczną), naukową, administracyjną, biurokratyczną, polityczną, rządową, partyjną, organizacyjną, pracę na roli, pracę kościoła, policji, związków zawodowych, także pracę nad czymś, np. nad książką, filmem, pracą przy czymś, np. przy komputerze. To także *Sisyphusarbeit* – praca syzyfowa – pojawiająca się najczęściej w odniesieniu do postulatu podniesienia wynagrodzeń za pracę czy zrównania szans zawodowych kobiet i mężczyzn.

ARBEIT otrzymuje w dyskursach różne epitety, w tym wartościujące, jak np. *ehrlich* ‘uczciwa’, *sinnvoll* ‘sensowna’, *erfolgreich/effizient* ‘wydajna’, w których wyraża się protestancki etos pracy; epitety przedmiotowe, jak *täglich* ‘codzienna’, *gut* ‘dobra’, *hart* ‘ciężka’, *anspruchsvoll* ‘ambitna’, *interessant* ‘ciekawa’, *körperlich* ‘fizyczna’, *geistig* ‘umysłowa’, czasem epitet metaforyczny *schweißtreibend* ‘wyciskająca pot z czoła’. Dosyć często wymieniana jest *ARBEIT* w odniesieniu do społeczeństwa, łącząc ją z przymiotnikami *gemeinnützig/sozial* ‘służąca dobru powszechnemu (społeczna)’, *ehrenamtlich* ‘honorowa, społeczna’, *humanitär* ‘humanitarna’, *kariativ* ‘charytatywna’ czy *freiwillig* ‘dobrowolna’.

Na podstawie przeprowadzonej analizy danych systemowych, ankietowych i tekstowych można wskazać podstawowe cechy przypisywane pracy przez użytkowników współczesnego języka niemieckiego, podsumowując je następująco:

***ARBEIT* z punktu widzenia pracobiorcy**

Profil fizyczny: *ARBEIT* jest działalnością celową, nastawioną na wykonanie czegoś, wiążącą się z wysiłkiem, trudem. Mianem *Arbeit* określane są też konkretne wyniki takiego działania, czyli jego rezultat, wytwór.

Profil psychospołeczny: *ARBEIT* jako przeciwieństwo próżnowania, odróżniana od wypoczynku, jest ważna, gwarantuje bowiem zadowolenie,

satysfakcję, rozwój osobisty, spełnianie się. Wyznacza także prestiż społeczny. Powinna sprawiać przyjemność, lecz często jest elementem stresującym, odczuwana jako przymus lub wręcz jarzmo, zwłaszcza przez ludzi młodych.

Profil bytowy: *ARBEIT* jest utożsamiana z zarabianiem na utrzymanie, zapewnia bezpieczną przyszłość, a nawet bogactwo, dlatego też trzeba ją wykonywać mimo braku zapału/ochoty. Trud związany z pracą łągodzą dobre zarobki.

***ARBEIT* z punktu widzenia pracodawcy**

Profil psychospołeczny: Człowiek, który podejmuje pracę, powinien być do niej dobrze przygotowany, pracować efektywnie, wydajnie. W NRD postulowano np. nie tylko wykonanie planu, ale też przekraczanie wyznaczonych norm. Również dzisiaj pracobiorcom stawia się wysokie wymagania.

***ARBEIT* z punktu widzenia człowieka bezrobotnego**

Profil psychologiczno-społeczny: *ARBEIT* jest potrzebą życiową, działaniem pożądanym przez człowieka i niezwykle istotną wartością. Jest łączona z godnością. Bycie zatrudnionym (*mam pracę*) daje poczucie bezpieczeństwa i nadaje sens życiu. Dlatego znalezienie pracy jest często postrzegane jako szczęście.

Profil bytowy: *ARBEIT* można zawsze stracić, również bez własnej winy. Utrata pracy grozi biedą.

***ARBEIT* z punktu widzenia psychologa/terapeuty**

Profil psychologiczno-społeczny: *ARBEIT* daje poczucie zadowolenia, satysfakcji, bywa jednak także przyczyną stresu, czy wręcz frustracji. Nie może ona wypełniać całego życia (pracoholizm), gdyż jest to równie niebezpieczne, jak brak pracy. Praca jest postrzegana także jako forma rehabilitacji czy oddziaływań resocjalizacyjnych.

***ARBEIT* z punktu widzenia polityka**

Profil polityczno-społeczny: Prawo do pracy jest podstawowym prawem człowieka. Charakterystyczne jest tu wiązanie pracy ze sprawiedliwością społeczną (każdy ma prawo do pracy; równy dostęp do pracy kobiet i mężczyzn; sprawiedliwe opłacanie). W społeczeństwie NRD była to jedyna akceptowana forma życia. Jednocześnie praca była wtedy oczywistością. Gwarantowano stabilność zawodową. Dzisiaj brak pracy jest problemem wielu niemieckich obywateli, stąd też bezrobocie jest bardzo ważną kwestią społeczną.

* * *

Analiza zebranych danych pokazała, że we współczesnym języku niemieckim PRACA (*ARBEIT*) jest rozumiana głównie w kategoriach fizycznych jako *Tätigkeit* ‘działanie, czynność’, *Beschäftigung* ‘zatrudnienie’ *Erzeugnis*, *Produkt* ‘wytwór, produkt’ i te znaczenia tworzą jądro konceptu. Peryferie konceptu *ARBEIT* stanowić będzie praca jako *Wert* ‘wartość’. W ramach pola semantycznego pracy jako *Tätigkeit* wyróżnia się wiele typów pracy, w tym: pracę niewolniczą, społeczną, charytatywną, twórczą, naukową, administracyjną, rządową, partyjną, organizacyjną, zarobkową, na roli, pracę kościoła, policji, związków zawodowych. Każdy wysiłek z nią związany rozumiany jest jako jej nieodzowny element. W tym kontekście praca oznacza czynność świadomą i celową.

Semantyczne pole *Beschäftigung* można scharakteryzować poprzez następujące zjawiska: pracodawca, pracobiorca, wykonywanie zawodu, wymagania, kwalifikacje. Semantyczne pole *Erzeugnis*, *Produkt* zawiera efekty materialne i/lub wymierne, takie jak zapłata, dzieło – oraz niematerialne i/lub niewymierne, czyli życie, przetrwanie, spokój, zadowolenie. W ramach pola semantycznego *Wert* praca jest postrzegana jako konieczna i pożądana, łączona z obowiązkiem, służeniem i kształtowaniem osobowości.

Powyższe cechy pracy korespondują ze słowami Alberta Einsteina, który powiedział, że „nie przez piękne słowa, lecz pracą i własnym wysiłkiem kształtuje się osobowość człowieka”³⁷.

Bibliografia

- Badura Bernhardt, Litsch Martin, Vetter Christian, 1999/2003, *Fehlzeitenreport – psychische Belastungen am Arbeitsplatz*, Berlin-Heidelberg: Springer Verlag.
- Bamberg Eva, 1999, *Psychologische Belastung am Arbeitsplatz*, [w:] Badura Bernhardt, Litsch Martin, Vetter Christian (red.), 1999/2003, s. 45–57.
- Bartmiński Jerzy (red.), 2006, *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie równości i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka” 21, s. 47–67.
- Bierwisch Manfred, Meier C., Kocka Jürgen, 2003, *Die Rolle der Arbeit in verschiedenen Epochen und Kulturen*. Berlin: Akademie Verlag.
- Czochralski Jan, 1994, *Gramatyka funkcjonalna języka niemieckiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Dungs Susanne, Gerber Uwe, Schmidt Heinz, Zitt Renate (red.), 2006, *Ethik und Soziale Arbeit im 21. Jahrhundert*. Leipzig: Evangelisches Verlagshaus Leipzig.

³⁷ W wersji oryginalnej: „Persönlichkeiten werden nicht durch schöne Reden geformt, sondern durch Arbeit und eigene Leistung”.

- Engel Ulrich, 1988, *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Gałkowski Jerzy W., 1980, *Praca i człowiek. Próba filozoficznej analizy pracy*. Warszawa: Pax.
- Garhammer Manfred, 2004, *Auswirkungen neuer Arbeitsformen auf Stress und Lebensqualität*, [w:] Badura Bernhardt, Schellschmidt H., Vetter Christian (red.), *Fehlzeitenreport – psychische Belastungen am Arbeitsplatz*, Berlin-Heidelberg: Springer Verlag, s. 45–74.
- Greif Siegfried, Bamberg Eva, Semmer Norbert, 1991, *Psychiatrischer Stress am Arbeitsplatz*, Göttingen: Hogrefe.
- Herlyn Gerrit, Müske Johannes, Schönberger Klaus, Sutter Ove (red.), 2009, *Arbeit und Nicht-Arbeit: Entgrenzungen und Begrenzungen von Lebensbereichen und Praxen*. München-Mering: Rainer Hampp Verlag.
- Hilert Andreas, Koch Stefan, Hedlund Susanne, 2012, *Stressbewältigung am Arbeitsplatz. Ein stationäres berufsbezogenes Gruppenprogramm*, Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht.
- Kocka Jürgen, Offe Claus, Redslob Beate (red.), 2000, *Geschichte und Zukunft der Arbeit*, Frankfurt a.M.: Campus Verlag.
- Kruse Jan, 2002, *Geschichte der Arbeit und Arbeit als Geschichte*, Münster: Lit Verlag.
- Kruse Jan, 2006, *Kritische Theorie und Soziale Arbeit. Ein Plädoyer für eine erneute Analyse gesellschaftlicher Widersprüche aus der Perspektive der frühen Kritischen Theorie*, [w:] Dungs Susanne, Gerber Uwe, Schmidt Heinz, Zitt Renate (red.), *Ethik und Soziale Arbeit im 21. Jahrhundert*, Leipzig: Evangelisches Verlagshaus Leipzig.
- Kruse Jan, 2012, *Fundraising*, [w:] Thole Werner, Hüblich Davina, Ahmed Sabrina (Hg.): Taschenwörterbuch Soziale Arbeit. Bad Heilbrunn: Klinkhardt (UTB), s. 90.
- Rödder Andreas, Elz, Wolfgang (red.), 2008, *Alte Werte – neue Werte. Schlaglichter des Wertewandels*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tenfelde Klaus, 2008, *Arbeit – Arbeitsbewegungen – Wertewandel*, [w:] Rödder Andreas, *Alte Werte – neue Werte. Schlaglichter des Wertewandels*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 37–45.
- Thole Werner, Hüblich Davina, Ahmed Sabrina (red.), *Taschenwörterbuch Soziale Arbeit*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt (UTB).
- Trenkamp Oliver, *Arbeit in Stichpunkten*, 12.04.2014, www.fu-berlin.de [dostęp 1.01.2015.]
- Unger Hans-Peter, Kleinschmidt Carola, 2014, *Das hält keiner bis zur Rente durch! Damit Arbeit nicht krank macht: Erkenntnisse aus der Stress-Medizin*. München: Kösel Verlag.
- Weber Max, 1922/1993, *Die Protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus*, t. 2, *Kritiken und Antikritiken* herausgegeben von Johannes Winckelmann, München: GTB Siebenstern.
- Weingart Brigitte, *Arbeit – ein Wort mit langer Geschichte*, www.ethikprojekte.ch/texte/arbeit.htm, [dostęp 10.01.2015.]
- Woloniaj Mariusz, 2013, *Kultura pracy i organizacji w przysłowiaach polskich i niemieckich. Perspektywa psychologiczna*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- Wüstner Kerstin, (red.), 2009, *Sozioökonomische Arbeitsforschung. Das Individuum im Spannungsfeld der Arbeit und Nicht-Arbeit*. München-Mering: Rainer Hampp Verlag.

Słowniki

- Agri 1984 – Agricola Christiane, Agricola Erhard, *Wörter und Gegenwörter. Antonyme der deutschen Sprache*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- BeySWL 1984 – Beyer Horst, Beyer Annelies, *Sprichwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- BulWSA 1993 – Bulitta Erich und Hildegard, *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme*. Frankfurt a.Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Büchmann 2005 – Büchmann Georg 1822–1884 *Geflügelte Worte*, Köln: Komet.
- DudB 1985 – *Duden. Bedeutungswörterbuch*. Bd.10. Mannheim–Wien–Zürich: Dudenverlag.
- DudBW 2006 – *Duden. Deutsches Universalwörterbuch: Das umfassende Bedeutungs-wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag.
- DudE 1963 – *Duden, Etymologie*. Bd.7, Mannheim: Bibliographisches Institut.
- DudEWD 1993 – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, 1993, Berlin: Akademie Verlag.
- DudSuS 1986 – *Duden. Die sinn- und sachverwandten Wörter*, Bd. 8., Manheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag.
- DudSW 1988 – *Duden. Stilwörterbuch der deutschen Sprache*. Bd. 2. Mannheim–Wien–Zürich: Dudenverlag.
- DWDS online – *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* <http://www.dwds.de/>
Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen (eds. Albert Lloyd/ Otto Springer), 1988, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- GEWO 1981 – Böttcher Kurt, Berger Karl Heinz, Krolop Kurt, Zimmerman Christa, *Geflügelte Worte, Zitate, Sentenzen und Begriffe in ihrem geschichtlichen Zusammenhang*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Grimm1854 – *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, Bd. 1, Leipzig Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- GWDaF 2003 – *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Neubearbeitet. Berlin–München–Wien–Zürich–New York: Langenscheidt.
- KlugEW 1967 – Kluge Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 1967 Berlin: de Gruyter & Co.
- LloSprEW – Lloyd Albert/Springer Otto (eds.) *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*, 1988, Göttingen:Vandenhoeck &Ruprecht.
- MasPPO 2003 – Masłowska Danuta, Masłowski Włodzimierz, *Przysłowia polskie i obce od A do Z*, Warszawa: Świat Książki.
- PaulDW 1992 – *Deutsches Wörterbuch* (ed. Hermann Paul), 1992, Tübingen: Niemeyer.
- PONS – PONS Online Wörterbuch <http://de.pons.com>.
- PręSP 1995 – Prędota Stanisław, *Mały niemiecko-polski słownik przysłów*, Warszawa: PWW.
- Riedel Manfred, 1973, *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*. Bd. 1. (eds. Krings Hermann, Hans Michael Baumgartner, Christoph Wild), München–Kösel.
- SNT 1987 – *Słownik naukowo-techniczny niemiecko-polski, deutsch-polnisches wissenschaftlich-technisches Wörterbuch*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Tech-niczne.
- SYN 2010 – Duden. *Das Synonymwörterbuch. Ein Wörterbuch sinnverwandter Wörter*, Bd. 8. Mannheim–Zürich: Dudenverlag.

- SYN 1973 – *Synonymwörterbuch. Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache*, Görner Herbert, Kempke Günter, Leipzig:VEB Bibliographisches Institut.
- ŚwieSP 2001 – Świerczyński Dobrosława i Andrzej, *Słownik przysłów w ośmiu językach*, Warszawa: PWN.
- Wahrig 1996 – Wahrig, *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloh: Bertelsmann.
- WójZieSP 1997 – Wójcik Alina, Ziebart Horst, *Słownik przysłów. Niemiecko-polski, polsko-niemiecki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wander: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon* <http://www.zeno.org/Wander-1867/A/Arbeit>
- WSNP 1982 – *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. 2, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- WuW 1972 – *Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch*, herausgegeben von Erhard Agricola unter Mitwirkung von Herbert Görner und Ruth Küfner, überarbeitete und erweiterte Aufl., Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1972 [1. Aufl. 1963; 14. Aufl. Mannheim 1992].

ARBEIT ‘work’ in the modern German language

The study reconstructs the way the Germans understand the concept of *ARBEIT* ‘work’. The authoress analyzes systemic data and data collected from a survey, a corpus of the German language and texts published in nationwide high-circulation journals and newspapers representing different ideological perspectives. Based on her analysis, the authoress proposes a cognitive definition of *ARBEIT*, identifying the basic, physical dimension of the concept as an action, an act, an activity/occupation (*Tätigkeit*), employment (*Beschäftigung*), produce and product (*Erzeugnis, Produkt*) and the related effort, exertion, and toil (*Mühe, Anstrengung*). The description of the concept is also an attempt to show how the base image of work is profiled in German. Five points of view are presented: an employee’s, an employer’s, an unemployed person’s, a psychologist’s and a politician’s. It was found that the dominant profile is the psycho-social one and that the concept is founded on values such as not being idle, joy, satisfaction, personal development, self-fulfilment, social prestige, social justice, security, dignity, and a sense of life. An in-depth analysis of the material revealed that the contemporary understanding of work overlaps only partially with the traditional perspective of the German Protestant work ethos, in which work is understood as a vocation (*Berufung*), a duty and a vital need of every human being (*Lebensbedürfnis*) as well as a value which confers meaning to life, brings satisfaction and fulfilment and which should be diligently performed. This understanding of work is nowadays accompanied by a consumerist image: work has to be efficient, well-paid, and lucrative to be an important determinant of a modern employee’s prestige and prosperity (*Wohlstand*).

Konceptualizacja PRACY (*LAVORO*) w języku włoskim

Sylwia Skuza

Celem badań było przedstawienie pojęcia PRACA (*LAVORO*) w języku włoskim i we włoskim dyskursie publicznym. Podstawę analizy stanowiły najważniejsze włoskie słowniki, teksty prasowe i przysłowia oraz odpowiedzi na ankietę. Badania etymologiczne pozwalają w słowie *lavoro* odnaleźć znaczenie uciążliwości (łac. *labāre* ‘chwiać się pod ciężarem’), którego nie ma synonimiczna nazwa *opera* ‘efekt pracy twórczej’. Obraz PRACY wyłaniający się z przeprowadzonych w roku 2016 badań, jest ściśle związany z obecną sytuacją na włoskim rynku pracy i nierozzerwalnie łączy się z pojęciem BEZROBOCIE (*DISOCCUPAZIONE*), któremu nierzadko towarzyszy termin *lavoro precario* ‘praca na czas określony’, traktowana jako coś skandalicznego. Przebadany materiał wskazuje jednoznacznie, że współcześnie PRACA (*LAVORO*) jest rozumiana przede wszystkim w kategoriach fizycznych jako *attività* ‘działanie’ celowe, nastawione na określony efekt i pozostające w związku z *salario* ‘wyplata’, *paga* ‘pensja’, *soldi*, *danari* ‘pieniądze’. Temu wymiernemu, finansowemu efektowi jest jednocześnie przeciwstawiony – zakorzeniony w kulturze i tradycji – włoski styl życia (zamknięty we frazemat *dolce far niente*, *dolce vita*), w którym na pracę nie ma zbyt wiele miejsca.

1. Wprowadzenie

Postulaty metodologiczne przyjęte w ramach konwersatorium EUROJOS (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda, 2009) umożliwiają przedstawienie cech semantycznych włoskiego konceptu PRACA (*LAVORO*) w systemie języka na podstawie danych leksykograficznych, bogatej frazematyki, metaforyki i paremiologii oraz użycia słowa w różnogatunkowych tekstach, w tym tekstach wywołanych eksperymentalnie (metodą ankietową) i przeanalizowanego korpusu tekstów.

PRACA (*LAVORO*) jest we współczesnych Włoszech jednym z ważniejszych pojęć ze względu na europejski kryzys, który dotknął większość państw. Brak pracy wpłynął na poziom życia przeciętnego włoskiego obywatela,

a w efekcie pojęcie PRACY i BEZROBOCIA stało się kluczowym we włoskim dyskursie publicznym.

Łacińska dewiza powtarzana do dziś w oryginale *Ora et labora* [Módl się i pracuj], autorstwa św. Benedykta z Nursji (Umbria), który w 529 roku założył w Monte Cassino zakon benedyktynów, najstarszy zakon katolicki, była konkluzją założeń średniowiecznej myśli nie tylko zakonnej, ale także i tej świeckiej. Myśl ta przetrwała do dziś, o czym świadczy choćby publikacja włoskiego politologa i socjologa Massima Foladora *L'organizzazione perfetta. Una saggezza antica al servizio dell'impresa moderna* [Perfekcyjna organizacja. Stara mądrość w służbie nowoczesnej firmy], w której autor nazywa św. Benedykta *manager perfetto* 'perfekcyjnym managerem', wskazując na uniwersalizm myśli świętego, a obowiązek pracy, posłuszeństwa i modlitwy, charakterystyczny dla reguły zakonu, przypisuje dobremu i sprawnemu funkcjonowaniu współczesnej firmy (Folador 2006). Fakt, iż większość chrześcijańskich zakonów miało swoje początki na terenie Włoch, a reguły zakonne nierozdzielnie związane były z ideą wykonywania pracy ku chwale bożej, wpłynął także na język, początkowo łacinę, a następnie dialekty i język włoski, o czym szerzej w punkcie 3.2.

Nie bez znaczenia dla percepcji pojęcia *LAVORO* we Włoszech jest także fakt, że już od początków XX wieku¹, a szczególnie po II wojnie światowej i przez wiele kolejnych lat, były w tym kraju dość silne ruchy lewicowe.

[1] *Io credo nel popolo italiano. È un popolo generoso, laborioso, non chiede che lavoro, una casa e di poter curare la salute dei suoi cari. Non chiede quindi il paradiso in terra. Chiede quello che dovrebbe avere ogni popolo.*

[Wierzę we włoski naród. Naród szczodry, pracowity, który nie pragnie niczego innego prócz pracy, domu i możliwości ratowania zdrowia swoich bliskich. Nie pragnie więc raj na ziemi. Prosi tylko o to, co powinien posiadać każdy naród.]

– powiedział Alessandro Pertini² podczas składania życzeń noworocznych w 1981 roku. Socjalistyczny prezydent Włoch tamtego okresu wyraził w życzeniach najważniejsze pragnienia Włochów: pragnienie pracy, domu i dostępu do opieki zdrowotnej, tak więc podstawowych praw człowieka w każdym demokratycznym społeczeństwie.

Jednocześnie na drugim biegunie aksjologicznym wobec pojęcia *LAVORO* znajduje się styl życia Włochów, który z pojęciem pracy i światem pracy

¹ W tym miejscu warto wspomnieć sylwetkę Giuseppe Pellizza da Volpedo (1868–1907), którego obraz z 1901 roku *Il quarto stato* [Czwarta władza] początkowo nazywany *Il cammino dei lavoratori* [Marsz pracujących], namalowany pod wpływem dzieł Marksa i Engelsa, stał się najbardziej znanym symbolem postępowych zmian dotyczących warunków pracy robotników, nie tylko we Włoszech, ale i w całej Europie.

² Włoski prezydent w latach 1978–1985.

łączy niewiele. Związane z nim są specyficzne włoskie określenia znane na całym świecie i cytowane w oryginale, takie jak *dolce vita* czy *dolce far niente*, które stanowią oczywistą przeciwwagę dla pojęcia *LAVORO*.

Zaprezentowana niżej analiza pojęcia PRACY w języku włoskim opiera się na trzech typach danych: systemowych (S), ankietowych (A) oraz tekstowych (T)³. Dane systemowe pochodzą przede wszystkim z trzech słowników: wydanego w 1995 roku *Il dizionario della lingua italiana* Giacomo Devoto i Gian Carlo Oli (DDLI), *Vocabolario della Lingua Italiana* (VLI) pod redakcją Nicoli Zingarelli z 2007 roku, internetowego *Vocabolario degli Accademici della Crusca*⁴ (Crusca) oraz wydanego w 1997 roku słownika *Vocabolario Treccani* (VT), zawierającego 920 172 tysiące haseł na pięciu tysiącach stron. Wykorzystano również słowniki etymologiczne (DELI minore, DELI nuovo), frazeologiczne (DMD, WIW, IJW), paremiologiczne (DDP⁵, GLP), synonimów i antonimów (DSC), a także słowniki dwujęzyczne, włosko-polskie (PSWP, WSWP) i polsko-włoskie (PSPW).

Jeśli idzie o teksty, pod uwagę wzięto najpoczytniejszą prasę włoską, czyli gazety takie jak: *Corriere della sera* (CS), *la Repubblica* (R), *il Messaggero* (M), *La gazzetta del mezzogiorno* (GDM). Korzystano również z publikacji gazet wychodzących wyłącznie w sieci, jak w przypadku *Fatto quotidiano* (FQ), posiadającej oryginalną zakładkę, która zajmuje się zagadnieniami związanymi z rynkiem pracy i ekonomią.

³ Być może bardziej zasadne byłoby mówienie o czterech typach danych: systemowych, ankietowych, tekstowych (wybieranych) oraz korpusowych (losowanych), por. (Bartmiński, Chlebda 2008: 19). Dane korpusowe według J. B. są typem danych tekstowych [Red.].

⁴ Słownik ten nie tylko miał kluczowe znaczenie w procesie kształtowania się standardowego języka włoskiego, ale był także wzorcem dla pierwszych słowników językowych powstających w innych krajach Europy. Powstał dzięki inicjatywie stowarzyszenia lingwistycznego *Accademia della Crusca*, którego celem było dbanie o czystość rodzącego się języka włoskiego wspólnego dla wszystkich mieszkańców Półwyspu Apenińskiego. Pierwsze z pięciu wydań słownika miało miejsce w 1612 roku. Kolejne edycje to lata 1623, 1691, 1729–1738 (sześć tomów) oraz 1863–1923. W 1965 roku narodziła się idea zwana *Opera del Vocabolario*, która kontynuuje dzieło *Accademia della Crusca*.

⁵ W zbiorach przysłów włoskich widać wyraźnie nie tylko ze względu na ilość przysłów, ale także na ich systematyzację ze względu na jej liczne aspekty np.: wykonywany zawód, czas pracy, podejście do niej, jak istotnym elementem była praca. *Dizionario dei proverbi* jeden z największych włoskich słowników tematycznych pod głównym hasłem *LAVORO* dzieli ten dział na 10 podrozdziałów. W sumie hasło *lavoro* obejmuje około 1300 przysłów zgromadzonych w słowniku (Boggione, Massobrio 2007: 250–264).

2. Stan badań

W ostatnich latach powstała spora ilość wydań poświęconych problemowi pracy we Włoszech. Ze względu na sytuację na rynku pracy są to przede wszystkim badania ekonomiczne (La Rosa 2005; De Caleo, Brucchi 2015), socjologiczne (Pugliese 1993; Méda 1997; La Rosa 1999, 2004; Sanfilippo, Colucci 2010; Musso 2011) i wreszcie psychologiczne (Depolo, Sarchielli 1987; Rossi 1996; Vulcano 2005), ponieważ problemy z brakiem pracy i czasem pracy nie pozostają bez wpływu na kondycję psychiczną włoskiego społeczeństwa.

Z prac socjologicznych, warto wymienić książkę Enrico Pugliese (1993) *Sociologia bezrobocia*, w której autor dokonuje wnikliwej analizy socjologicznej tytułowego problemu bezrobocia i omawia przemożny (i negatywny) wpływ niestabilnego rynku pracy na włoskie społeczeństwo. Godna uwagi jest także praca Michele La Rosy (2005) *Ekonomia, praca, organizacja: nowe paradygmaty, nowe scenariusze*, poświęcona ekonomicznym aspektom rynku pracy i zmianom ekonomicznym i socjologicznym, na które muszą być otwarci zarówno pracodawcy, jak i pracownicy. Wcześniejsze pozycje tego samego autora: *Bezrobocie wśród młodych i wykluczenie społeczne* (1999) i *Wstęp do socjologii ekonomicznej* (2004), również dotyczyły pracy w aspekcie ekonomicznym i socjologicznym.

W kolejności należy wspomnieć o publikacjach z zakresu psychologii, które z jednej strony analizują psychosocjologiczne aspekty utraty pracy – i tak jest w przypadku publikacji Marco Depolo i Guido Sarchielli *Psychologia bezrobocia* (1987), z drugiej strony – motywują do aktywnego szukania nowego miejsca pracy – przykładem książki Cinzii Rossi *Outplacement: utrata pracy i ponowna orientacja ku karierze* (1996) czy Stefanii Vulcano *Wybrać i być wybrany* (2005).

Temat pracy przewija się w publikacjach historycznych związanych z emigracją (Bevilacqua, De Clementi 2000; Calanca 2005), o czym będzie mowa dalej. Osobne miejsce zajmują publikacje poświęcone pracy kobiet (Groppi 1996; Gottardi 2002; Valsangiacomo, Lorenzetti 2010), jako że z możliwością pracy nierozdzielnie łączą się ich próby podjęcia niezależnego życia. Przez długie wieki kobieta we Włoszech miała tylko strzec ogniska domowego i wychowywać dzieci, jej jakakolwiek praca zarobkowa poza domem była nie do pomyślenia (znalazło to odbicie w licznych włoskich paremiach, por. pkt. 4.2).

3. Dane systemowe

3.1. Definicja leksemu *lavoro* (praca)

Przeoglądając słowniki języka włoskiego, od XVII-wiecznych (wydania *Accademia della Crusca*) po te wydane w wieku XX i XXI wieku, możemy zaobserwować wzrost liczby znaczeń słowa *lavoro*. Rzeczownik *lavoro* pojawia się już w pierwszym wydaniu słownika *Accademii della Crusca* (1612 i w każdym z czterech kolejnych wydań 1623, 1729-, 1863–1923).

Definicja leksemu *lavoro* w pierwszym wydaniu jest krótka i rzeczowa *Lavoro* – ‘opera fatta, o che si fa’ [Praca – dzieło zakończone lub to, które się wykonuje]. Następnie słownik cytuje fragmenty dzieł włoskiej literatury, w których pojawia się wyraz *lavoro*. Przy haśle *lavoro* pojawia się także przysłowie *Lavoro fatto, danari aspetta* [Skończona praca oczekuje zapłaty].

Współczesny słownik języka włoskiego (DDLI) wskazuje na **8 znaczeń leksemu *lavoro***. Pierwsze znaczenie jest najogólniejsze, *lavoro* to ‘L’applicazione di una energia (umana, animale o meccanica) al conseguimento di un fine determinato’ (Skierowanie energii [ludzkiej, zwierzęcej, mechanicznej] w celu uzyskania oczekiwanego efektu). Sformułowane w taki sposób znaczenie leksemu *lavoro* sugeruje, że należy wyłączyć te ludzkie działania (wykonywane za pomocą zwierząt lub maszyn), które nie są świadome, nie przynoszą pożytku ani efektu. Drugie znaczenie leksemu odnosi się do *pracy* rozumianej jako ‘wykonywany zawód’, ‘profesja’. Trzecie znaczenie wiąże się z pracą rozumianą jako *opera* ‘dzieło’, *opera d’arte* ‘dzieło sztuki’, *elaborazione* ‘wykonanie’. Czwarte znaczenie wyrazu *lavoro* połączone jest z leksemami takimi jak *prodotto* ‘produkt’, *oggetto* ‘przedmiot’, *manufatto* ‘rękodzieło’ czy *risultato* ‘rezultat’, a więc nawiązuje ściśle do uzyskiwanego efektu końcowego. Piąte i szóste znaczenie nawiązują do używania leksemu *lavoro* w znaczeniu kolokwialnym – w tym przypadku praca rozumiana jest jako ‘trud’, ‘wysiłek’, ‘roboty do zrobienia’ czy nawet „przekręt”. Siódme znaczenie odnosi się do pracy rozumianej jako ‘działanie sił natury’, wód czy wiatrów, ósme – do działania człowieka na szerszą skalę i tu synonimicznie podany jest leksem *produzione* ‘produkcja’.

Liczne **kolokacje i wyrażenia frazeologiczne** ze słowem *lavoro* możemy podzielić przede wszystkim na te, które odnoszą się do ‘rodzaju wykonywanej pracy’, np. *lavoro intellettuale* ‘praca umysłowa’, *lavoro manuale* ‘praca fizyczna’, *lavoro a cottimo* ‘praca na akord’, *lavoro a domicilio* ‘praca chałupnicza’, *lavoro a giornata* ‘praca na dniówki’, *lavoro a ore* ‘praca na godziny’, *lavoro a orario pieno* ‘praca w pełnym wymiarze godzin’, *lavoro straordinario* ‘praca w godzinach nadliczbowych’, *lavoro notturno* ‘praca nocna’, *lavoro stagionale* ‘praca sezonowa’, *lavoro a squadre* ‘praca zespołowa’.

Kolejna grupa związana jest z użyciem wyrazu *praca* w odniesieniu do języka prawniczego, bądź urzędowego, określającego różne sytuacje zawodowe związane z jej wykonywaniem *lavori forzati* ‘ciężkie roboty więzienne’, *campo di lavoro* ‘obóz pracy’, *contratto di lavoro* ‘umowa o pracę’, *datore di lavoro* ‘pracodawca’, *giorno di lavoro* ‘dzień roboczy’, *diritto, legislazione del lavoro* ‘prawo pracy’, *medicina del lavoro* ‘medycyna pracy’, *infortunio sul lavoro* ‘wypadek przy pracy⁶’, *cercare lavoro* ‘szukać pracy’, *dare lavoro a qu* ‘zatrudnić kogoś’, ‘dać komuś pracę’, *perdere il lavoro* ‘stracić pracę’, *essere abile/inabile al lavoro* ‘być zdolnym/niezdolnym do pracy’. W tym polu semantycznym znajdują się także dość liczne przymiotniki na określenie ‘nielegalnej pracy’ *lavoro illegale, irregolare, clandestino, losco, sommerso* oraz najczęściej używane *lavoro nero* ‘praca na czarno’.

Sporo frazeologizmów odnosi się do samej czynności, rozpoczęcia, trwania czy zakończenia pracy: *andare al lavoro* ‘iść do pracy’, *essere al lavoro* ‘być w pracy’, *mettersi al lavoro* ‘zabrać się do pracy’; *lasciare un lavoro a metà* ‘przerwać (w połowie) rozpoczętą pracę’; *portare a termine il lavoro iniziato* ‘ukończyć rozpoczętą pracę’.

Zwrot *vivere del proprio lavoro* ‘utrzymywać się z własnej pracy’ jest jednym z najczęściej używanych w mówionym języku włoskim, a zawierającym wyraz *lavoro* (praca). *Fare un bel lavoro* z kolei (dosłownie ‘wykonać piękną pracę’) używane jest ironicznie w znaczeniu ‘narobić kłopotów’.

Leksem *lavoro* w swoich kolejnych znaczeniach może także oznaczać ‘dzieło’, rozumiane jako ‘wytwór rąk’ – pojawiające się w określeniach *lavoro artigianale* ‘wyrób rzemieślniczy’, czy *i lavori femminili* ‘robotki ręczne’ – a także w znaczeniu ‘utwór’, ‘dzieło’ w odniesieniu do artystycznych efektów pracy: *lavori letterari* ‘dzieła literackie’ czy *lavori di un pittore, uno scultore* ‘dzieła malarza, rzeźbiarza’. *Lavoro* pojawia się w wyrażeniach związanych z pracą na roli: *lavoro dei campi* ‘uprawa ziemi’, *bestie da lavoro* ‘zwierzęta do prac w polu’.

Kolejne znaczenie, w którym język włoski wykorzystuje rzeczownik *lavoro*: to ‘oddziaływanie’, ‘działanie (czynników naturalnych)’: *il lavoro delle acque* ‘erozja’, *il lavoro dei venti* ‘oddziaływanie wiatrów’.

Gros kolokacji związanych z wyrazem *lavoro* odnosi się do ‘prac/robót naprawczych i remontowych’, stąd też rzeczownik występuje w liczbie mnogiej *lavori pubblici* ‘roboty publiczne’, *lavori di bonifica* ‘prace/roboty melioracyjne’, *lavori in corso* ‘roboty drogowe’.

⁶ Z tym wyrażeniem bardzo silnie związane jest inne, niemające dokładnego ekwiwalentu w języku polskim. *Omicidio bianco* (dosłownie ‘białe zabójstwo’) jest we Włoszech synonimem ‘śmierci pracownika w miejscu pracy, będącej wynikiem zaniedbań pracodawcy’.

Frazeologizmy oparte na czasowniku *lavorare* związane są przede wszystkim ze sposobem wykonywania pracy, uwydatniając wkładany w nią wysiłek: związany z jej wykonywaniem (*lavorare di schiena* ‘pracować ciężko’, ‘harować jak wół’), a porównania odnoszą się nie tylko do zwierząt używanych do pracy przez człowieka (*lavorare come un cane* ‘pracować jak pies’, *lavorare come una bestia* ‘harować jak zwierzę’), ale pojawiają się nawiązania do dantejskiego piekła (*lavorare come un dannato* ‘harować jak potępieniec’) czy też pracy niewolniczej (*lavorare come un negro* ‘harować jak Murzyn’).

Wyrażenia: *lavorare di cervello* ‘pracować głową’, ‘pracować umysłowo’, *lavorare di cesello* ‘pracować w sposób dokładny i precyzyjny’, *lavorare per la cassetta* ‘pracować dla kasy’, ‘nie zwracając uwagi na jakość pracy, a wyłącznie na zarobek’, *lavorare per la gloria* ‘pracować dla idei’, ‘pracować za darmo’, ‘dla chwały’, *lavorare di fantasia* ‘fantazjować’, ‘snuć marzenia’, *lavorare un tanto la canna* ‘pracować od niechcenia’, wskazują zarówno na fizyczny (dokładność, precyzja, cel finansowy pracy), jak i abstrakcyjny (idea, lenistwo) aspekt wykonywanej *pracy*.

Dość liczna grupa frazeologizmów, w których występuje czasownik *lavorare* ‘pracować’, odnosi się do sytuacji społecznych, i tak: *lavorare ai fianchi* ‘nalegać na coś’, ‘robić dziurę w brzuchu’, *lavorare sott’acqua*, *lavorare sotto sotto* ‘spiskować’, ‘knuć intrygi’, ‘kopać pod kimś dołki’, *lavorarsi qu* ‘urobić sobie kogoś’. Inna grupa z kolei odnosi się wprawdzie do czynności konkretnych i wykonywanych za pomocą konkretnych części ciała, to jednak użycie czasownika *lavorare* nadaje im także swoistej abstrakcyjności: *lavorare di gomiti*, *lavorare di spalle* ‘rozpychać się łokciami’ (dosłownie ‘pracować łokciami’), *lavorare di mano* ‘kraść’ (dosłownie ‘pracować rękoma’), *lavorare di ganasce* ‘objadać się’, ‘opychać’ (dosłownie ‘pracować żuchwą’).

3.2. Etymologia słowa *lavoro*

Włoskie słowniki etymologiczne (DELI minore, DELI nuovo) podają, że rzeczownik *lavoro* pochodzi od łacińskiego *labōre*, od którego formowały się kolejne rzeczowniki *laboratiōne* i późnołaciński *laboratōre* – wszystkie hasłowo związane z pojęciem ciężkiej katorżniczej pracy. Słowniki etymologiczne zgodnie odwołują się do łacińskiego źródłosłowu czasownika *labāre* czyli ‘chwiać się’ (pod ciężarem). Czasownik ten ma swój źródłosłów w sanskrycie w leksemie *labh*⁷, który w pierwszym znaczeniu oznaczał ‘zdobyć’, ‘wziąć’, zaś w drugim ‘otrzymać coś w trudzie’ (DECLCI). Włoskie źródła etymologiczne (DELI minore, DELI nuovo) przy hasle *lavoro* zwracają zgodnie uwagę, że rzeczownik ten przez długi okres nie był jedynym

⁷ Pokrewnym leksemem będzie w sanskrycie *rabh*, który w pierwszym znaczeniu oznaczał ‘zdobyć coś na własność ogromnym wysiłkiem’.

w odniesieniu do pojęcia PRACA. Oprócz niego pojawiały się także rzeczowniki *fatica* (używany na terenie Włoch południowych), a także *travaglio* (używany w północnej części Włoch w regionach takich jak Piemont i Liguria). Obydwa rzeczowniki funkcjonowały w podobnym znaczeniu – ‘ciężkiej, katorżniczej pracy’.

Jak już wspomniano w paragrafie 3.1., leksem *lavoro* pojawia się w wydaniach słownika *Della Crusca* w znaczeniu ‘skończona praca, albo ta, którą się wykonuje’⁸. Jednak w tym przypadku *Crusca* jako źródłosłów wskazuje łaciński wyraz *opus*. I rzeczywiście, rzeczownik *opus*, w liczbie mnogiej *opera*, (dziś w języku włoskim *opera* ‘dzieło’, ‘praca’, a także *operaio* ‘robotnik’) oznaczał ‘czynność’, ‘pracownika pracującego w dzień’, ale także i ‘zakres pracy wykonany podczas dnia’ (DELI minore, DELI nuovo). Rzeczownik *opera*, ma również swoje odpowiedniki w sanskrycie, gdzie w antycznych świątyniach obowiązkowym aktem, główną czynnością przed modlitwą, było oczyszczenie przez wodę, stąd też włoski leksem *opera* zachował fragment indoeuropejskiego leksemu *ap* oznaczającego ‘akt oczyszczający’, ‘praca’ (DECLCI). Tropy etymologiczne wskazują wyraźnie na formowanie się w języku włoskim co najmniej dwóch konkurencyjnych rzeczowników określających *pracę*, przy czym *lavoro* stał się leksemem używanym we współczesnym włoskim języku powszechnie, natomiast *opera* funkcjonuje jako rzeczownik w odniesieniu do ‘dzieła’ albo ‘efektu pracy twórczej’, a jego konotacja nie zawiera nawiązań do wysiłku i trudu.

3.3. Synonimy i opposita

Słownik synonimów (DSC) podaje 24 **synonimy** do słowa *lavoro*, przy czym pierwsze siedem leksemów *occupazione, attività, impiego, professione, mestiere, arte, servizio* odnosi się do *pracy* jako ‘wykonywanej czynności związanej z zawodem’, z kolei leksem *facenda, compito, mansione, funzione, impegno, azione, prestazione* nawiązują do wykonywania ‘jakiejś czynności’, niekoniecznie objętej stałym jej wykonywaniem, czy opłatą za jej wykonanie. Grupa kolejnych ośmiu leksemów sklasyfikowanych jako synonimy słowa *lavoro*: *risultato* ‘rezultat’, *prodotto* ‘produkt’, *articolo* ‘artykuł’, *oggetto* ‘przedmiot’, *operazione* ‘operacja’, *elaborazione* ‘wykonanie’, *opera* ‘dzieło’, *manifattura* ‘rękodzieło’ nawiązują do efektu wykonanej pracy i są fizycznym odzwierciedleniem włożonego w nią wysiłku. Z kolei synonimy *fatica* ‘wysiłek’, *sforzo* ‘trud’ nawiązują konotacyjnie (pkt. 3.2) do etymologii leksemu *lavoro*.

Leksem *lavoro* może także zastępować takie wyrazy, jak *abbozzo, appunto, articolo, bozza, componimento, composizione, comunicazione, elaborato, libro,*

⁸ *Opera fatta, o che si fa. Lat. opus.*

manoscritto, opera, ricerca, pubblicazione, tesina, saggio, scritto, studio, testo – wszystkie dotyczące tekstu pisanego będącego efektem pracy umysłowej.

Antonimy rzeczownika *lavoro* to *ozio*⁹ ‘wypoczynek’, *oziosaggine* ‘lenistwo’, *riposo* ‘odpoczynek’, *inattività* ‘brak aktywności’, *inerzia* ‘bierność’. Kolejna grupa antonimów jest związana z wykonywaniem czynności, które są lubiane, które relaksują i z których czerpie się satysfakcję, a za wykonywanie których nie otrzymuje się zapłaty, z czym z kolei ściśle wiąże się rzeczownik *lavoro*: *hobby, passatempo* ‘rozrywka’. Za antonim rzeczownika *lavoro* jest także uznawany rzeczownik *sciopero* ‘strajk’. Kolejne antonimy to *disoccupazione* ‘bezrobocie’ oraz *pensione* ‘emerytura’, przy czym pierwszy antonim ma konotacje negatywne, a drugi pozytywne. Ostatnia grupa antonimów to *svago* ‘rozrywka’, *festa* ‘święto’, ‘ impreza’, *divertimento* ‘rozrywka’.

Antonimiczne w stosunku do leksemu *lavoro* wyrażenia *dolce far niente, dolce far nulla* ‘słodkie nicnierobienie’, ‘słodkie nieróbstwo’ – są cełnym opisem stylu życia (albo marzenia, aby takie właśnie życie wieść) wielu Włochów.

[1] *L'hip-hop, i pomeriggi immersa nel dolce far niente con l'amica del cuore.*
[Hip-hop, popołudnia spędzane na słodkim nieróbstwie z najlepszą przyjaciółką.]
(CS 21.04.2016).

Do tego włoskiego fenomenu nawiązuje także piosenka pod tytułem *Dolce fare niente* jednego z najbardziej znanych włoskich wykonawców Jovanottiego:

[2] *Dolce fare niente, dolce respirare*
Con il braccio fuori dal finestrino farsi trasportare
[Słodkie nicnierobienie, słodkie oddychanie
Pozwalając się nieść z łokciem wystawionym za okno samochodu].

Podobnym do *dolce far niente* antonimem *lavoro* jest także wyrażenie *dolce vita*¹⁰ ‘słodkie życie’, określające styl życia, w którym nie ma miejsca na pracę (a jeśli już, to ewentualnie na taką, która nie męczy), liczy się wyłącznie dobra zabawa oraz smaczne jedzenie i rozmaite używki.

[3] *L'ira per la presunta dolce vita dei giallorossi.*
[Wściekłość kibiców z powodu podejrzanego stylu życia piłkarzy rzymskich.]
(R, 20.04.2016).

⁹ Obecnie we Włoszech promowane jest wyrażenie *ozio creativo*, czyli ‘kreatywny wypoczynek’.

¹⁰ Wyrażenie *dolce vita* nabrało międzynarodowej popularności już w roku 1960 za sprawą włosko-francuskiego filmu w reżyserii Federico Felliniego pod tym samym tytułem.

3.4. Derywaty

Najczęściej używanym czasownikiem pochodzącym od wyrazu *lavoro* jest *lavorare* w znaczeniu ‘pracować’, ‘wykonywać pracę (zawód)’, ‘robić coś’ (np. *lavorare in ufficio* ‘pracować w biurze’). W drugim znaczeniu czasownik odnosi się do ‘funkcjonowania’, ‘działania’, zaś w trzecim przypadku oznacza ‘prosperować’, ‘mieć dużo pracy’, ‘mieć dużo klientów’ (np. *un avvocato che lavora molto* ‘adwokat mający wielu klientów’, ‘wiele pracy’). Od czasownika *lavorare* pochodzą kolejne dwa: *lavoricchiare* i *lavorucchiare* (rzad.), oznaczające ‘pracować niechętnie’, ‘bez zapału’, ‘nie przemęczać się pracą’. Pojawiają się one w wyrażeniach typu *lavoricchiare per non morire di fame* ‘pracować tylko tyle, aby nie umrzeć z głodu’, czy *è un impiegato che lavoricchia* ‘ten urzędnik nie przemęcza się pracą’.

Przymiotnik *lavorativo* używany jest najczęściej w zwrotach *giorno lavorativo* ‘dzień roboczy’ oraz *ore lavorative* ‘godziny pracy’, przymiotnik *lavorabile* natomiast określa ‘przedmiot nadający się do obróbki’, ‘obraźbny’.

Kolejne derywaty to rzeczownik *lavorante* oznaczający ‘pracownika’, ‘robotnika’; *lavorata* w odniesieniu do ‘pracy’ (zwykle ciągłej) oraz *lavoratorio* – ‘pracownia’, ‘atelier’. Rzeczownik *lavorio* z kolei posiada dwa wyraźnie odrębne znaczenia, w pierwszym dotyczy ‘intensywnej pracy’ (tak jak w zdaniu *c’è un gran lavoro nel ristorante di sera* ‘wieczorem w restauracji praca wre’), w drugim, przenośnym znaczeniu odnosi się do ‘intrygi’, ‘manewru’, ‘podstępnego działania’ (jak w określeniu *lavorio elettorale* ‘manewr wyborczy’).

Leksem *lavoratore* jako przymiotnik oznacza ‘pracujący’ i najczęściej pojawia się w określeniu *classe lavoratrice* ‘klasa pracująca’, natomiast jako rzeczownik w swoim pierwszym znaczeniu odnosi się do ‘pracownika’, ‘robotnika’ (jak np. *lavoratore manuale* ‘pracownik fizyczny’ czy *lavoratore agricolo* ‘robotnik rolny’), w drugim znaczeniu wyraz *lavoratore* używany jest w stosunku do ‘człowieka intensywnie pracującego’, ‘człowieka lubiącego pracę’, w znaczeniu potocznym to ‘pracuś’.

Lavorato – imiesłów czasownikowy od czasownika *lavorare* – używany jest w znaczeniu ‘zrobiony’, ‘wykonany’, np. *lavorato a mano* ‘ręcznie robiony’, w drugim znaczeniu ‘obrobiony’, ‘poddany obróbce’, np. *pietra lavorata* ‘kamień poddany obróbce’.

Lavorazione, *lavoratura* (rzad.) to w pierwszym znaczeniu ‘obróbka’, ‘przeróbka’ jak w określeniach typu *lavorazione del legno* ‘obróbka metalu’, w drugim ‘uprawa ziemi’ *lavorazione del terreno* i wreszcie w trzecim ‘produkcowanie’, ‘wykonywanie’, ‘praca’, np. *essere in lavorazione* ‘być w fazie produkcji’.

Rzeczownik *lavoro* uległ, co charakterystyczne dla języka włoskiego, deminutywizacji: *lavoretto*, *lavorino*, *lavorettino* ‘robótka, praca (szybka, łatwa, podejrzana)’, augmentatywom *lavorone*, a także pejoratywom *lavoraccio*. Derywaty o podobnym zabarwieniu mają także dwa inne rzeczowniki *lavoricchio* i *lavorucchio* (rzad.) ‘praca szybka, łatwa, bez znaczenia, ale także i bez wysiłku w nią wkładanego’.

4. Bazowe syndromy włoskiego pojęcia PRACA (*LAVORO*) w ankietach i tekstach

4.1. Ankiety i teksty prasowe

Dane eksperymentalne pochodzą z ankiet przeprowadzonych w 2016 roku wśród studentów Uniwersytetu Ca’Foscari w Wenecji. Odpowiedzi udzieliło 62 respondentów, w tym 38 kobiet i 24 mężczyzn. Ponad dziewięćdziesiąt procent uczestników ankiety miało mniej niż 26 lat (wiek typowego studenta), co pozwala na porównanie wyników badania z wynikami zespołu Jerzego Bartmińskiego (JWP 2006). Pytanie postawione studentom brzmiało *Che cosa significa per te il termine „lavoro“?* („Co znaczy dla Ciebie wyraz „praca“?”).

W sumie uzyskano 140 wyrażenia (*token*) – nazywających cechy charakteryzujące *LAVORO*, który to zespół wyrażenia dał się sprowadzić do 22 cech deskryptorowych (*type*). Na tej podstawie wyróżniono następujące aspekty rozumienia pojęcia PRACA: aspekt fizyczny (F), psychologiczny (P), psychospołeczny (A), społeczny (S), bytowy (B) i etyczny (E).

Najważniejsze cechy deskryptorowe pojęcia *LAVORO* (PRACA) to według ankietowanych:

- korzyść materialna, czyli zarabianie na utrzymanie (B) (f 42 = 67,7%)¹¹
- niepewność, tymczasowość (B) (f 36 = 58,1%)
- brak pracy, bezrobocie lub jego groźba (A) (f 34 = 54,9%)
- dom, rodzina, rodzice (A) (f 17 = 27,4%)
- zawód/profesja (B) (f 16 = 25,8%)
- biuro/miejsce pracy (B) (f 14 = 22,6%)
- wysiłek fizyczny, trud, zmęczenie (F) (f 14 = 22,6%)
- celowość (P) (f 14 = 22,6%)
- zadowolenie, satysfakcja, radość, spełnianie się, przyjemność (P) (f 12 = 19,4%)
- komfort psychiczny i bezpieczeństwo (P) (f 10 = 16%)
- rozwój osobisty (P) (f 8 = 13%)

¹¹ Litera f – oznacza liczbę respondentów wskazujących w ankiecie daną cechę; % – procent w ogólnej liczbie wskazań.

- zaangażowanie (A) (f 8 = 13%)
- zależność (A) (f 6 = 10%)
- kariera (B) (f 5 = 8%)
- pasja (P) (f 4 = 6,5%)
- jest ważna (E) (f 3 = 4,8%)
- nadaje sens życiu (P) (f 2 = 3%)
- wysiłek intelektualny (P) (f 2 = 3%)
- niezależność (A) (f 1 = 1,6%)
- rozwój (B) (f 1 = 1,6%)
- przyszłość (A) (f 1 = 1,6%)
- odpowiedzialność (A) (f 1 = 1,6%).

W strukturze aspektowej pojęcia *LAVORO* najwyższą frekwencję osiągnęły cechy bytowe i psychospołeczne. Na pierwszy plan wysuwa się bardzo wyraźnie kwestia bytowa związana z pieniędzmi, a także psychospołeczna ściśle powiązana z sytuacją na włoskim rynku pracy. W ankietach studenckich dał znać o sobie strach przed brakiem pracy albo pracą tymczasową, która bardzo źle wpływa na kondycję psychofizyczną pracowników.

W opinii młodych Włochów *PRACA (LAVORO)* powinna przede wszystkim dać zabezpieczenie materialne: pieniądze (*soldi, denaro*), pensję (*paga, stipendio, salario*), a żeby osiągnąć ten cel należy zdobyć konkretny zawód (*professione*), nawet jeśli jest to połączone z uciążliwym obowiązkiem, zmęczeniem i pozbawieniem niezależności. Dopiero w dalszej kolejności mówi się w ankietach o stronie psychologicznej, o tym, że praca daje satysfakcję, pozwala na samospełnienie i rozwój. Omówię szerzej pięć pierwszych cech deskryptorowych, czyli tych, na które we włoskich ankietach wskazywano najczęściej.

Korzyść materialna i zarabianie na utrzymanie

Pieniądze i pensja to dwie cechy najliczniej pojawiające się w odpowiedziach ankietowanych studentów. *Salario garantito*¹² (stała pensja) jest podstawą utrzymania, ale nierzadko nieosiągalnym marzeniem. Kolejne wyrażenia, które pojawiały się w ankietach to *salario base* (płaca podstawowa) i *salario dignitoso* (godna płaca), *ricco stipendio* (dobra pensja) – wyraźnie wskazujące na oczekiwania związane z pracą. Aspekt ekonomiczny, dominujący w ankietach, jest logicznym odzwierciedleniem idei, że praca

¹² *Salario garantito* to także tytuł piosenki neapolitańskiego zespołu 99Posse będącej swoistego rodzaju manifestem młodych, wykształconych Włochów z Południa, którzy nie mogą znaleźć pracy, ale jednocześnie nie chcą ciężko pracować (pracować na innych), w konsekwencji czego są utrzymywani przez rodziców.

powinna być opłacana, przy czym pieniądze są uważane za środek do osiągnięcia celów nie tylko materialnych, ale także psychologicznych, społecznych i psychospołecznych.

Bezrobocie/brak pracy

Bezrobocie wskazywano w ankietach w drugiej kolejności. Pesymistycznie brzmią wypowiedzi na temat braku pracy. Kilkuletni już kryzys na rynku pracy, który dotknął prawie całą Europę, powoduje, iż młode pokolenie jest świadome faktu, że znalezienie pracy będzie niezwykle trudne i że być może będzie skazane na bezrobocie lub na emigrację zarobkową. O bezrobociu, które szaleje we Włoszech i ma wymiar zatrważający, informuje dostępna respondentom prasa:

[4] *Il rapporto Censis 2015 ci dice che, pur con qualche zero virgola di dati positivi, la gente continua a combattere ogni giorno con la disoccupazione, con la irregolarità del lavoro e; che, come è noto in tutte le nostre famiglie, i giovani hanno raddoppiato in 6 anni il tasso di disoccupazione superando la soglia del 40% a livello nazionale (meglio non leggere il tasso nelle regioni del Mezzogiorno).*

[Raport Censis z 2015 roku mówi nam, że pomimo minimalnego wzrostu na plus, społeczeństwo walczy każdego dnia z bezrobociem, tymczasowością pracy, i że, jak jest to widoczne w każdej z naszych rodzin, młodzi podwoili, w przeciągu 6 lat, współczynnik bezrobocia, który przekroczył próg 40% na poziomie całego państwa (lepiej nie czytać wyników dotyczących regionów południowych).] (CS, 09.06.2016).

Włoskie teksty prasowe (CS, R, M) codziennie informują o problemach związanych z bezrobociem w każdym wymiarze jego znaczenia, zajmując się nie tylko włoskim problemem związanym z brakiem pracy, ale także analizując ogólnoswiatową sytuację. Przed brakiem pracy przestrzegają także włoskie przysłowia:

[5] *Chi non lavora non mangia* [Kto nie pracuje, ten nie je].

[6] *Un bel mangiare, un bel lavorare* [Dobre jedzenie, za wykonaną pracę].

Paremie te były popularne w XIX wieku, a także na początku XX wieku, kiedy z Włoch wyjeżdżały kolejne fale emigrantów (przede wszystkim z północnych Włoch: Piemontu¹³, Veneto, Friuli, po 1880 roku także z regionów południowych), poszukujących lepszej przyszłości w Ameryce Południowej i Północnej.

Bezrobocie we Włoszech ma także inną, ciemną stronę, bo jest ono przyczyną licznych samobójstw, których skala rośnie w sposób alarmujący z roku na rok:

¹³ Rodzina obecnego papieża Franciszka emigrowała do Argentyny z Piemontu w 1928 roku.

[7] *Il numero dei suicidi sarebbe doppio rispetto a 3 anni fa, con un escalation delle tragedie soprattutto nel Mezzogiorno (disoccupati) e nel Nord-Est, un aumento dei casi tra gli imprenditori, l'abbassamento dell'età media, la crescita dei tentati suicidi di quasi il 50% rispetto al stesso periodo 2014. Salgono così complessivamente a 560 i suicidi (e 320 i tentati suicidi) registrati in Italia per motivazioni economiche dall'inizio del 2012 a giugno del 2015.*

[Liczba samobójstw wzrosła podwójnie w stosunku do poprzednich 3 lat, notuje się eskalację tragedii szczególnie na południu (bezrobotni) i północnym-wschodzie kraju (przedsiębiorcy); obniżenie średniej wieku, wzrost usiłowań samobójstwa o 50% w stosunku do roku 2014. W ten sposób liczba zanotowanych we Włoszech samobójstw od początku 2012 roku do czerwca 2015 roku, których przyczyną były motywy ekonomiczne, wzrosła do 560 (i 320 usiłowań).] (FQ, 24.07.2015).

Od 2012 roku Istat (czyli odpowiednik polskiego GUS-u), nie prowadzi już statystyk samobójstw z powodu braku lub utraty pracy, jednak włoskie gazety sygnalizują narastanie problemu. Oto kilka tytułów prasowych z ostatnich 5 lat:

[8] *Dramma della disoccupazione: laureato e senza lavoro si suicida buttandosi dal treno.*

[Dramat bezrobocia: wykształcony, ale bez pracy zabija się, wyskakując z pociągu.] (studente.it, 05.10.2010).

[9] *Crisi, suicida un disoccupato al giorno.*

[Kryzys, każdego dnia samobójstwo popełnia jeden bezrobotny.] (GDM, 17.04.2012).

[10] *Meda, disoccupato si uccide in casa dei genitori.*

[Meda, bezrobotny zabija się w domu rodziców.] (CS, 07.07.2013).

[11] *Disoccupato suicida.*

[Bezrobotny samobójca.] (R, 11.02.2016).

Bezrobocie, brak pracy, pojawia się w ankietach 34 razy i niezliczoną ilość w tekstach prasowych.

Tymczasowość/umowy na czas określony

W 2007 ogromny sukces odniosła piosenka rapującego wykonawcy Fabri Fibra zatytułowana *In Italia*, w której do głosu doszły wszystkie współczesne problemy Włoch, w tym powszechna niepewność pracy i brak stabilizacji zawodowej:

[12] *In Italia, non trovi un lavoro fisso [...].*

[We Włoszech nie znajdziesz stałej pracy [...]].

Termin *precario* 'tymczasowy', 'czasowy', 'na czas określony' pojawia się bardzo licznie (36 razy) w odpowiedziach ankietowanych, bardzo często w parze z bezrobociem. Słowo to obecne jest w tytułach tekstów prasowych:

[13] *I precari? Non stanno diminuendo affatto: così il lavoro è sempre più instabile in Italia.*

[Pracownicy czasowi? Ich ilość wcale się nie zmniejsza: w ten sposób praca jest co raz mniej stabilna we Włoszech.] (E, 15.03.2016).

Wymieniony powyżej artykuł z gazety „L’Espresso” informuje, że w 2015 roku umowy o pracę na czas określony osiągnęły we Włoszech rekordowy poziom¹⁴.

Włoski socjolog Luciano Gallino (2008, 2014), który problem pracy czasowej analizuje od prawie 10 lat, nadał swojej najnowszej książce wymowny tytuł *Zawieszona życia. Skandal pracy czasowej*¹⁵. Autor twierdzi, że umowy o pracę na czas określony wpływają negatywnie na kondycję psychofizyczną Włochów i rujnują życie całych rodzin. Temat stał się także przedmiotem ironicznych ilustracji (zob. www.ilgiornale.it).

Dom/rodzina/rodzice

Na czwartym miejscu (17 wskazań) respondenci plasowali *casa* [dom], *família* [rodzina], *genitori* [rodzice]. Odniesienie do domu i rodziny (Angelini 2000; Faben 2002), jako tej, która w razie braku pracy zapewni młodemu utrzymanie (Contiero 2011: 177), pokrywa się także z tym, co przedstawiają artykuły prasowe:

[14] *Il mantenimento del figlio maggiorenne: diritti e doveri.*

[Utrzymanie dorosłego dziecka: prawa i obowiązki.] (padri.it, 19.02.2011).

[15] *Mantenimento figli: padre anche povero deve aiutare sempre. Una sentenza.*

[Utrzymanie dzieci: ojciec, nawet biedny, musi zawsze pomagać. Wyrok sądu.] (Blitz Quotidiano, 28.01.2013).

Rodzina we Włoszech wciąż stawiana jest na pierwszym miejscu jako oparcie i pomoc w trudnych sytuacjach życiowych.

Zawód/profesja

Pojęcie *LAVORO* kojarzy się nieodłącznie z wyborem zawodu. Wagi wyboru zawodu są świadomi włoscy respondenci (16 wskazań). Włoscy psycholodzy jako jeden z trzech głównych powodów takiego, a nie innego wyboru zawodu wskazują: 1) pobudki ekonomiczne; 2) chęć przynależności do danej grupy, oraz 3) potrzebę samorealizacji (Ranieri 2002: 69). Aspekt ekonomiczny, bytowy jest stawiany na pierwszym miejscu, zaś psychologiczny, związany z potrzebą samorealizacji, dopiero na kolejnym miejscu. Praca,

¹⁴ <http://espresso.repubblica.it/inchieste/2016/03/15/news/i-precari-non-stanno-diminuendo-lavoro-sempre-piu-instabile-in-italia-1.253990>.

¹⁵ Luciano Gallino, *Vite rinviate. Lo scandalo del lavoro precario*, Laterza, Bari 2014.

w znaczeniu ‘zawód’, ‘profesja’ bardzo często rozumiana jest także jako ‘wykształcenie’. Warto wspomnieć w tym miejscu o zjawisku określanym we Włoszech jako *fuga di cervelli* (dosł. ‘ucieczka mózgów’), związanym z masowym wyjazdem za granicę młodych, wykształconych ludzi, niemających we własnym kraju żadnych perspektyw pracy i wspierających swoim potencjałem gospodarki krajów, które dały im szansę na rozwój. Jest to zjawisko masowe, któremu starają się przeciwdziałać kolejne rządy.

[16] *La norma del 2010 prevedeva sconti fiscali per i ricercatori che erano andati all'estero almeno per due anni [...] L'intervento del governo per farle diventare permanenti contro la fuga dei cervelli.*

[Ustawa z 2010 roku przewidywała ulgi podatkowe dla naukowców, którzy wyjechali za granicę co najmniej dwa lata wcześniej [...]. Działanie rządu ukierunkowane jest na utrzymanie tej ustawy, aby na stałe przeciwdziałać ucieczce mózgów.] (CS, 03.06.2016).

4.2. Przysłowia

W zbiorach przysłów włoskich widać, jak istotnym elementem była praca. W *Dizionario dei proverbi* (Boggione, Massobrio 2007: 250–264), jednym z największych włoskich słowników tematycznych liczących 30.000 przysłów, hasło *lavoro* obejmuje około 1500 przysłów. Jeden z licznych działów słownika, zatytułowany właśnie *Lavoro* dzieli się na poddziały dotyczące:

a) nieuchronności pracy:

[17] *A chi non ha da fare, Gesù gliene manda* [Temu, co nie ma nic do roboty, Jezus ześle].

[18] *Più ne fai e più hai da fare* [Im więcej pracujesz, tym więcej masz do zrobienia].

[19] *L'uomo nasce al lavoro come l'uccello al volo* [Człowiek rodzi się, by pracować, tak, jak ptak rodzi się, by latać].

b) aspektów ekonomicznych pracy; w tej bardzo licznej grupie przysłów bardzo wyraźne jest powiązanie wykonanej pracy z pieniędzmi otrzymanymi za jej wykonanie. Widoczne jest także pragmatyczne podejście do pracy: tak naprawdę to tylko pieniądze są tym, co nas do niej zachęca:

[20] *A ufo non canta il cieco* [Za darmo nawet ślepiec nie zaśpiewa].

[21] *Lavoro fatto, denari aspetta* [Praca wykonana oczekuje zapłaty].

[22] *Chi non lavora non mangia* [Bez pracy nie ma kołaczy; dosł. Kto nie pracuje, ten nie je].

[23] *Chi semina, raccoglie* [Kto sieje, ten zbiera].

[24] *I soldi fanno correre persino gli asini* [Pieniądze sprawiają, że nawet osły biegają].

[25] *Nessuno lavora per niente* [Nikt nie pracuje za darmo].

c) pracowitości i jej przeciwieństwa – lenistwa (pozytywnie oceniana jest osoba, która pracy się nie boi):

[26] *L'uomo laborioso viene approvato da Dio* [Pracowity człowiek raduje boże oczy].

[27] *Chi nulla fa, nulla è, nulla sarà* [Kto nic nie robi, ten jest nikim i nikim pozostanie].

[28] *Volpe che dorme vive sempre di magra* [Lis, który śpi, zawsze będzie chudy].

d) konieczności odżywiania się oraz potrzeby odpoczynku po pracy, przestrogi przed nadmiernym wysiłkiem:

[29] *Chi non mangia, non lavora* [Kto nie je, ten nie pracuje].

[30] *Il riposo è mezza spesa* [Odpoczynek jest połowicznym wydatkiem].

[31] *Il troppo tirare spezza l'arco* [Zbytnie wygięcie złamie łuk].

e) czasu pracy:

[32] *Il lavoro dura quanto il sole* [Praca trwa tyle, ile świeci słońce].

[33] *Chi vuol essere tranquillo d'inverno, lavori d'estate* [Ten, kto chce być spokojnym zimą, niech pracuje latem].

f) pracy w dni świąteczne:

[34] *Il lavoro della domenica non arricchisce* [Praca w niedzielę nie wzbogaci].

[35] *Lavorare di festa non porta fortuna* [Praca w dni świąteczne nie przyniesie szczęścia].

Praca tradycyjnie była też powiązana z odniesieniami do Boga zgodnie ze wspomnianą we wstępie benedyktyńską regułą *Ora et labora*:

[36] *Chi lavora, Dio gli donna*. [Kto pracuje, temu Bóg daje].

[37] *Dio lascia fare, ma non sopraffare* [Bóg pozwala pracować, ale nie pozwala się przepracowywać].

g) zawodu, umiejętności wykonywanego rzemiosła; w pierwszym rzędzie podkreśla się wagę dobrego poznania wykonywanego zawodu:

[38] *Un buon mestiere vale due patrimoni* [Dobry zawód wart jest dwóch spadków].

[39] *Chi ha l'arte, ha ufficio e beneficie* [Kto ma fach, ten ma miejsce pracy i dobrobyt].

[40] *Chi ha un mestiere è un signore* [Ten, kto ma zawód, ten jest panem].

Kolejna grupa przysłów w słowniku wskazuje na doświadczenie, które ma być istotą dobrego wykonywania zawodu:

[41] *Mestieraccio, danaracci* [Źle wykonywany zawód, małe pieniądze].

[42] *Tutti i mestieri danno il pane* [Każdy zawód da chleb].

Dalsze podrozdziały klasyfikują i opisują różne zawody poczynawszy od artystycznych, a skończywszy na rzemieślniczych i rolniczych:

[43] *I pittori lavorano un'ora al dì* [Malarze pracują godzinę dziennie].

[44] *Nessun fornaio è morto di caldo* [Żaden piekarz nie umarł z powodu gorąca].

[45] *Al villano, la zappa in mano* [Rolnikowi motyka w dłoń].

Gros przysłów łączy pracę z wysiłkiem fizycznym, potwierdzonym przez etymologię leksemu *lavoro*:

[46] *Chi vuole pane porti letame* [dosł.: Kto chce chleba, niech nawet wozi gnój].

[47] *Chi pianta le fave senza concime le raccoglie senza bacello* [Kto chce otrzymać owoce z pracy bez wysiłku, ten nie osiągnie oczekiwanych rezultatów].

[48] *Il lavoro è duro e la terra è bassa* [Praca jest ciężka, a ziemia leży nisko].

Warto zauważyć, że paremie włoskie poświęcają sporo uwagi pracy kobiet. Dobra kobieta spełniała się w obrębie domu: wychowywała dzieci i wykonywała wszelkie prace domowe¹⁶. Pierwszym i głównym przesłaniem włoskich przysłów było powstrzymanie kobiety przed podejmowaniem pracy zarobkowej poza domem (Skuza 2012: 93–97):

[49] *All'uomo il lavoro esterno, e alla donna quello di casa* [Mężczyźnie praca poza domem, a kobiecie w jej obrębie].

[50] *La donna in casa e l'uomo alla bottega* [Kobieta w domu, mężczyzna w warsztacie].

[51] *La donna che lavora nella casa vale tant'oro quanto pesa* [Kobieta, która pracuje w domu, warta jest tyle złota, ile waży].

¹⁶ Dodatkowo język włoski utrwalił wyrażenie *lavori femminili* (dosł. prace, robótki kobiece), które w języku polskim ma neutralny ekwiwalent *robótki ręczne*.

Jednocześnie paremie premiowały pracowitość jako tę najbardziej pożądaną cechę kobiety (Skuza 2012: 72–75):

[52] *La mano laboriosa fa sempre qualche cosa* [Pracowite ręce zawsze mają coś do roboty].

[53] *Donna che non sa fare, non sa nemmeno come andare* [Kobieta, która nie potrafi pracować, nie wie nawet jak chodzić].

[54] *Chi sposa un'ape, non manca mai di cera e miele* [Nie zabraknie wosku i miodu temu, kto poślubi pszczolę].

Analizowany w *Dizionario dei proverbi* ostatni podrozdział (Boggione, Massobrio 2007: 263–264), poświęcony hasłu *LAVORO*, zatytułowany *Prostitute, mezzane, ruffiani* [Prostytutki, ladacznice, stręczyciele] klasyfikuje prostytutkę jako rodzaj pracy kobiecej:

[55] *Meglio far la puttana e non il ladro* [Lepiej pracować jako ulicznica, niż być złodziejem].

[56] *Guadagna più mia moglie col culo che io coll'aratro e col mulo* [Moja żona zarobi więcej tyłkiem, niż ja pługiem i mułem].

Należy stwierdzić, że udokumentowane w badanych zbiorach przysłowia zawierające leksem *lavoro*, są nośnikami konkretnego obrazu pracy zapisanego w kolektywnej pamięci Włochów. Są one praktycznymi wskazówkami, czasem nakazami lub zaleceniami moralnymi, mają intencję dydaktyczną, wskazują, jaka jest lub być powinna praca. Zauważalny jest podział na wykonywane zawody, a także nacisk na to, jak się ten zawód wykonuje. Od dobrze wykonanej pracy – wedle przysłów – zależy byt człowieka. Aspekt fizyczny pracy, związany z nią trud i wysiłek nie dominują we włoskich przysłowiach, przewagę ma funkcjonalne postrzeganie pracy, na pierwszy plan wysuwa się jej aspekt ekonomiczny, to, że życie i przeżycie jest nieuchronnie z pracą związane. Jednak motywacje do pracy są nie tylko finansowe, ale także psychologiczne, powiązane z satysfakcją, jaką wykonywana praca daje.

5. Podsumowanie

Włoski leksem *lavoro* jest wieloznaczny, jednak analiza zebranych danych wskazuje, że współcześnie *PRACA* (*LAVORO*) jest rozumiana przede wszystkim w kategoriach fizycznych jako *attività* 'działanie', 'czynność'. Nierozzerwalnie z leksemem *lavoro* łączą się też leksemy *salario* 'wynagrodzenie' i *soldi* 'pieniądze', które eksponują aspekt bytowy pracy. Jest to zwłaszcza widoczne w tekstach prasowych, przysłowiach oraz w odpowiedziach na ankietę. Jak podkreślali respondenci, praca zapewnia przede wszystkim efekty

materialne, liczy się zapłata za nią, ale równie istotne są efekty niematerialne, niewymierne, czyli spokojne, ustabilizowane życie, zapewniona przyszłość, zadowolenie.

We włoskiej kulturze i tradycji nie ma miejsca na etos pracy, co więcej – we włoskim stylu życia, przez dziesięciolecia, popularne były i są antonimy pracy, takie jak *dolce far niente* czy *dolce vita*. Praca jest przez Włochów postrzegana jako konieczna i pożądana, ze względów życiowych. Jednak sytuacja na rynku pracy spowodowała, że w ostatnich latach pole semantyczne PRACA zostało zdominowane przez jej antonim – *disoccupazione* ‘bezrobocie’ i wszechobecny (prasa, teksty źródłowe, ankiety) przymiotnik *precario* ‘czasowy’, ‘na czas określony’.

Bibliografia

- Angelini Giuseppe, 2000, *La famiglia italiana: vecchi e nuovi percorsi*, Roma: San Paolo.
- Bevilacqua Piero, De Clementi Andreina, 2000, *Storia dell'emigrazione italiana*, Roma: Donzelli editore.
- Calanca Daniela, 2005, *Storia della famiglia italiana: ruoli e passioni nel XX secolo*, Pesaro: Metauro.
- Contiero Gabriella, 2011, *Il mantenimento dei figli maggiorenni nella separazione e nel divorzio*, Milano: Giuffrè Editore.
- De Caleo Pepi, Brucchi Luchino, 2015, *Manuale di economia del lavoro*, Milano: Il Mulino.
- Depolo Marco, Sarchielli Guido, 1987, *Psicologia della disoccupazione*, Milano: Il Mulino.
- Faben Roberto, 2002, *Radici e libertà. Mutamenti generazionali nella famiglia italiana*. Bologna: Franco Angeli.
- Folador Massimo, 2006, *La regola di San Benedetto. Una saggezza antica al servizio dell'impresa moderna*, Milano: Guerrini e Associati.
- Gallino Luciano, 2008, *Il lavoro non è una merce*, Bari: Laterza.
- Gallino Luciano, 2014, *Vite rinviate. Lo scandalo del lavoro precario*, Bari: Laterza.
- Gottardi Donata, 2002, *Lavoro delle donne e azioni positive: l'esperienza giuridica italiana*, Bari: Cacucci.
- Groppi Angela, 1996, *Il lavoro delle donne*, Bari: Laterza.
- La Rosa Michele, 1999, *Il lavoro nella sociologia*, Roma: Carocci.
- La Rosa Michele, 2004, *Introduzione alla sociologia economica*, Milano: Franco Angeli.
- La Rosa Michele, 2005, *Economia, lavoro, organizzazione: nuovi paradigmi, nuovi scenari*, Bologna: Franco Angeli.
- Méda Dominique, 1997, *Società senza lavoro*, Milano: Feltrinelli.
- Musso Stefano, 2011, *Storia del lavoro in Italia dall'Unità a oggi*, Venezia: Marsilio.
- Pugliese Enrico, 1993, *Sociologia della disoccupazione*, Bologna: Il Mulino.
- Ranieri Fiorenzo, 2002, *Psicologia*, Milano: Alpha.
- Rossi Cinzia, 1996, *Outplacement: perdita del lavoro e riorientamento della carriera*, Milano: Franco Angeli.
- Sanfilippo Matteo, Colucci Michele, 2010, *Guida allo studio dell'emigrazione italiana*, Viterbo: Edizioni Sette Città.
- Skuza Sylwia, 2010, *Stereotypowy obraz kobiety w paremiach oraz frazeologii polskiej i włoskiej*, Poznań: Matuscula.

- Vulcano Stefania, 2005, *Scegliersi, scegliere, essere scelti. Strumenti per orientarsi ed orientare, con test ad esercizi di aiuto analisi e sviluppo*, Milano: Franco Angeli.
- Valsangiacomo Nelly, Lorenzetti Luigi, 2010, *Donne e lavoro. Prospettive per una storia delle montagne europee XVIII–XX sec.*, Milano: Franco Angeli.

Źródła

- Boggione Valter, Massobrio Lorenzo, 2007, *Dizionario dei proverbi*, UTET: Torino.
- Cieśla Hanna, Jamrozik Elżbieta, 2001, *Grande dizionario italiano-polacco*, v. I–V, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Cortelazzo Michele, Marcato Gianna, 1998, *I dialetti italiani: dizionario etimologico*, Torino: UTET.
- Casadei Federica, 1996, *Metafore ed espressioni idiomatiche*, Roma: Bulzoni.
- DDLI – Devoto Giacomo, Oli Giuseppe, 1995, *Il dizionario della lingua italiana*, Firenze: Le Monnier.
- DELI minore – Cortelazzo Michele, Zolli Paolo, 2011, *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna: Zanichelli.
- DELI nuovo – Cortelazzo Michele, Zolli Paolo, 1999, *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna: Zanichelli.
- DECLCI – Rendich Franco, 2010, *Dizionario etimologico comparato delle lingue classiche indoeuropee. Indoeuropeo-Sanscrito-Greco-Latino*, Roma: Rendich.
- Donato Elena, Palitta Giovanni, 1998, *Il grande libro dei proverbi*, Roma: Newton&Compton.
- DSC – De Mauro Tulio, 2003, *Il dizionario dei sinonimi e contrari compatto*, Torino: Paravia.
- Giocondi Michele, Marovelli Piero, 1994, *Dizionario dei sinonimi e dei contrari*, Editoriale Paradigma: Firenze.
- Meisels Witold, 1986, *Podręczny słownik włosko-polski*, v. I–II, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Meisels Witold, 1996, *Podręczny słownik polsko-włoski*, v. I–II, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Plezia Marian, 1998, *Słownik łacińsko-polski*, v. I–V, Warszawa: PWN.
- Podracka Maria (red.), 2004, *Uniwersalny słownik włosko-polski*, Warszawa: Rea.
- Polański Kazimierz (red.), 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Salwa Piotr, Szleszyńska Magdalena, 1993, *Wybór idiomów włoskich*, Warszawa: WIW.
- Strada Annalisa, 2001, *Il grande libro dei proverbi*, Asti: GLP.
- Tommaseo Niccolò, 1830, *Nuovo dizionario de' sinonimi della lingua italiana*, Firenze: Pezzati.
- Zingarelli Nicola, 2007, *Vocabolario della Lingua Italiana*, Bologna: Zanichelli.
- Turrini Giovanna, Alberti Claudia, et al., 1995, *Capire l'Antifona. Dizionario dei modi di dire*, Bologna: Zanichelli.
- Zardo Manuela, 2002, *Idiomy języka włoskiego*, Warszawa: IJW.

The conceptualization of *LAVORO* ‘work’ in the Italian language

The aim of the study was to present the concept of *LAVORO* ‘work’ in the Italian language and the Italian public discourse. The analysis was based on data from major Italian dictionaries, press articles, proverbs and responses to a survey. An etymological analysis shows that the word *lavoro* carries the meaning of being a nuisance (Latin *labāre* ‘wobble under the weight of something’), which is not found in the synonymous word *opera* ‘an opus, an effect of creative work’. The picture of work which emerges from the survey conducted in 2016, is closely associated with the current situation on the Italian labour market and inseparably related to the concept of *DISOCCUPAZIONE* ‘unemployment’ which is often accompanied by the term *lavoro precario* ‘precarious work’, which is commented upon as being scandalous. The investigated material clearly shows that in contemporary times, *LAVORO* is understood primarily in physical terms as *attività* ‘an activity’ which is purposeful, focused on a particular effect, and connected with *salario* ‘wage/salary’, *paga* ‘pay’, and *soldi, danari* ‘money’. This measurable, financial effect is at the same time contrasted with the Italian lifestyle rooted in the culture and tradition of the country (perpetuated in the phrasemes *dolce far niente* ‘sweet idleness’ and *dolce vita*), in which there is not much space for work.

TRABAJO (PRACA) w języku hiszpańskim

Martyna Sońta

TRABAJO (PRACA) zmieniała swój obraz w języku hiszpańskim w zależności od kontekstu historyczno-kulturowego oraz warunków społecznych i ekonomicznych. Dawniej praca była dla Hiszpanów czymś negatywnym, na co wskazują etymologia słowa *trabajo* (od łacińskiego *tripaliare* ‘tortuować’) oraz dawne źródła literackie. W hiszpańskich przysłowiach *trabajo* ukazuje się jako obowiązek człowieka oraz trud, ale wynagradzany. Kiedyś praca była głównie karą i była łączona z cierpieniem, obecnie jest odnoszona między innymi do stanowiska, do czynności wymagającej pewnego nakładu sił oraz do dzieła. Choć wiąże się z wysiłkiem, jest istotną wartością, szczególnie dla ludzi młodych, którzy mówią o pracy nie tylko w kontekście wynagrodzenia, ale i satysfakcji, zadowolenia oraz kontaktów społecznych.

Analiza pojęcia *TRABAJO* opiera się na trzech typach danych: systemowych, ankietowych i tekstowych, zgodnie z metodologią lubelskiej szkoły etnolingwistycznej. Na podstawie słowników omówiono etymologię oraz znaczenia leksemu *trabajo*, jego synonimy, antonimy, kolokacje, frazeologizmy oraz przysłowia, które dotyczą pracy. Przedstawiono wyniki badań ankietowych (przeprowadzonych wśród studentów hiszpańskich w roku 2016) oraz rezultaty analizy kontekstów użycia słowa *trabajo* w hiszpańskich dziennikach i czasopismach, zgromadzonych w korpusie języka hiszpańskiego. Na podstawie wskazanych danych językowych przygotowano syntetyczną definicję kognitywną z podziałem na aspekty (psychiczny, psychospołeczny, fizyczny, bytowy, lokatywny i społeczny) oraz wyróżniono trzy profile pojęcia PRACA: profil pracy tradycyjnej, profil pracy nowoczesnej oraz profil pracy jako instytucji.

1. Wprowadzenie

Postrzeganie pracy przez Hiszpanów zmieniało się wraz z zachodzącymi na Półwyspie Iberyjskim przemianami historyczno-kulturowymi. Do XIX wieku teksty literackie przedstawiały negatywną wizję pracy. W średnio-wiecznej kulturze hiszpańskiej praca była przykrą koniecznością, a nawet

karą. W czasie Rekonkwisty¹ przeciwko religii muzułmańskiej w Hiszpanii rozwijała się kultura rycerska, w której praca oznaczała utratę honoru. Rycerze, czyli *caballeros* nie musieli pracować dzięki łupom, które zdobywali. W XIII- i XIV-wiecznej literaturze hiszpańskiej funkcjonuje negatywny obraz pracy jako kary boskiej. W kolejnych wiekach, od renesansu aż do romantyzmu, hiszpańskie pojmowanie pracy nie zmienia się. Dopiero w połowie XIX wieku transformacje ustrojowe i ekonomiczne spowodowały zmianę poglądów na pracę, którą zaczęto postrzegać jako warunek konieczny rozwoju ekonomicznego (Raluy Alonso 2011). Obecnie pracę traktuje się jako zjawisko naturalne, a nie konieczność i hańbę. Dzięki globalizacji współczesna hiszpańska koncepcja pracy upodobniła się do europejskiej, jednak Hiszpanie zachowują poniekąd koncepcję własną.

Bezrobocie w Hiszpanii jest bardzo wysokie, dla wielu młodych ludzi praca, zwłaszcza taka, która odpowiadałaby ich oczekiwaniom finansowym i ambicjom, jest nieosiągalna.

2. Stan badań

Bibliografia na temat hiszpańskiej pracy ogranicza się do tekstów publicystycznych, w których opisywana jest współczesna kryzysowa sytuacja na rynku pracy.

Hiszpański model pracy został opisany przez Mariano José Larra w artykule *Vuelva usted mañana* (dosł.: *Niech pan przyjdzie ponownie jutro*) z roku 1833. Była to satyra na urzędy publiczne i pracę urzędników.

Na internetowym portalu *Mundo Spanish* zostały niedawno opisane różnice w traktowaniu pracy przez Hiszpanów i Niemców. Jako kryteria porównania przyjęto między innymi: relacje w miejscu pracy, autonomię pracownika, odpowiedzialność oraz model pracy w grupie. Hiszpanie pracujący w Niemczech twierdzili, że niemieccy pracownicy są lepiej przygotowani do pracy zespołowej i w dużym stopniu niezależni od szefa oraz bardziej odpowiedzialni. Niemcy lepiej potrafią zorganizować sobie pracę, są dokładniejsi i bardziej skoncentrowani na swoich zadaniach, a także w większym stopniu świadomi odpowiedzialności za błędy. Hiszpanie niechętnie przyznają się do błędów, co wynika z lęku przed utratą pracy (Pérez de Herrasti 2013).

Pisarka Espido Freire w swojej książce *Mileuristas* (2006) opisuje młode pokolenie Hiszpanów (zwane *mileuristas*), których zarobki nie przekraczają tysiąca euro². Dla młodych ludzi z pracą wiąże się motywacja, ambicja, satysfakcja i wykształcenie. Podkreśla się też duże znaczenie atmosfery w pracy

¹ *Rekonkwista* (hiszp., port. *reconquista* ‘ponowne zdobycie’) – walka chrześcijan o wyparcie Maurów z Półwyspu Iberyjskiego, trwająca od VIII do XV wieku.

² Nazwa *mileuristas* pochodzi od połączenia wyrazów *mil* ‘tysiąc’ i *euros* ‘euro’.

i relacji międzyludzkich (TEINT). Hiszpański dzień pracy rozpoczyna się od mocnej kawy, przerywany jest na czas *siesty*, podczas której Hiszpanie jedzą obiad i prowadzą krótkie spotkania towarzyskie. Po południu wracają do pracy, gdzie spędzają czas często aż do wieczora. Jako inne cechy hiszpańskiego modelu pracy wymienia się długi dzień pracy oraz przywiązanie do hierarchii, co jest związane z historią polityczną kraju, z autorytaryzmem dominującym w powojennej Hiszpanii.

Na uwagę zasługuje zorientowany językoznawczo artykuł wspomnianego we wstępie katalońskiego autora Ángela Raluy Alonso (2011), który zanalizował hiszpańskie leksemy *trabajo* ‘praca’, *trabajar* ‘pracować’, porównując je z leksemami *work* i *job* w amerykańskiej wersji języka angielskiego.

Językowemu obrazowi TRABAJO zostały poświęcone także teksty publikowane w tomach *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* (WwJOS-2, WwJOS-3). Podjęto w nich analizy danych słownikowych (Sońta 2014a) i rekonstrukcję obrazu hiszpańskich *mileuristas* (Sońta 2014b).

3. Podstawa materiałowa

W opracowaniu hiszpańskiego konceptu PRACY (TRABAJO) korzystam z trzech typów danych: słownikowych, ankietowych i tekstowych (korpussowych). Na ich podstawie spróbuję zrekonstruować obraz hiszpańskiej PRACY, ustalić jej definicję kognitywną oraz warianty znaczeniowe (profile). Dane systemowe pochodzą z ponad trzydziestu słowników hiszpańskich, takich jak: VOX, Gredos, Santillana czy Espasa Calpe³. Przeanalizowano podane w słownikach definicje leksemu *trabajo*, jego etymologię, derywaty, synonimy i antonimy, kolokacje oraz frazeologizmy. Dane tekstowe zostały losowo wybrane z korpusu języka hiszpańskiego online CREA⁴, który gromadzi konteksty dokumentujące występowanie różnych słów w źródłach literackich oraz publicystycznych. Dane eksperymentalne pochodzą z ankiety przeprowadzonej w maju i czerwcu 2016 roku wśród studentów madryckiej uczelni Universidad Complutense. (Omówienie zob. pkt 5.).

³ Są to słowniki jednojęzyczne języka hiszpańskiego, ściślej kastylijskiego, *castellano*, słowniki etymologiczne, słowniki synonimów i antonimów oraz frazeologizmów.

⁴ Korpus Królewskiej Akademii Hiszpańskiej (Real Academia Española).

4. Dane systemowe

4.1. Etymologia i rozwój znaczenia słowa *trabajo*

Czasownik *trabajar*⁵ (pracować) pochodzi od łacińskiego *tripaliare* ‘torturować’ (CLA, GLAR). Rzeczownik *trabajo* z kolei ma źródło w nazwie narzędzia tortur *tripalium*⁶ (*tres* i *palos*, czyli trzy pale). W XIII wieku *trabajar* występowało w znaczeniu ‘cierpieć, wysilać się’ (ETIM). W tekstach średniowiecznych rzeczownik *trabajo* (spotykane wówczas formy rzeczownika to: *trabaio*, *traballo*, *trauaio*, *trauajo*, *trabajo*) oznaczał aktywność związaną z pracą, wysiłek, zmęczenie, konflikt, nieprzyjemność, nieszczęście, trudność, coś złego, krzywdę oraz cierpienie. Derywat *trabajoso* (*trabaioso*, *trabaiosso*) odnosił się do czegoś negatywnego, co przysparza dużo pracy. *Trabajador* (*trabaiador*) to ‘ktoś zajęty czymś’. Wymienione konteksty można odnaleźć w XIII-wiecznych tekstach króla Alfonsa X: *Libros de saber de astronomía* (1863), *El especulo, ó espejo de todos los derechos* (1836), *Grande o General Estoria* (1930), *Libro de los judizios de las estrellas* (1954), *Primera crónica general* (1906), czy *Libro setenario* (1945), jak również w *Libro de buen amor* autorstwa XIV-wiecznego pisarza Juana Ruiza, *Arcipreste de Hita* (1901) (TDM). Średniowieczne znaczenie *trabajo* jako cierpienia i bólu rozszerzało się o kontekst związany z aktywnością i wysiłkiem. W tym znaczeniu (zwłaszcza z zaimkiem zwrotnym *se*) odnajdziemy go w tekstach poety Gonzalo de Berceo (przełom XII i XIII wieku). W *Glosario de El Escorial* z wieku XV tłumaczy się *trabajar* jako ‘laborare’, czyli pracować fizycznie. U Cervantesa odnajdujemy ciekawe określenie *trabajadora*⁷ w znaczeniu ‘ prostytutka’, kobieta pracująca na własny rachunek. Z kolei w utworze *La hija de Celestina* Alonso Salas Barbadillo (1612) *trabajadora* została opisana jest w następujący sposób:

[1] *poniéndolas a oficio y naciéndolas trabajadoras, que no solamente comían de la labor de sus manos, sino de todo su cuerpo.* [stawiając je na stanowisku i doprowadzając do narodzin *trabajadoras*, które jadły nie tylko z pracy swoich rąk, ale z pracy całego ciała.] (LINS).

Znaczenie pracy jako działanie na jakimś stanowisku pojawia się w XVIII-wiecznym wydaniu słownika *Real Academia Española*. Dodatkowo w tym

⁵ Dawna forma czasownika to *trebajar*, później nastąpił proces asymilacji samogłosek i zmiany ‘e’ na ‘a’. W regionie Alto Aragón (Wysoka Aragonia) używa się dawnej formy *trebajar* (ETIM).

⁶ Narzędzie skonstruowane było z trzech drewnianych, skrzyżowanych pali, do których przywiązywano skazańca.

⁷ Dzisiaj rzeczownik oznaczający pracownicę albo przymiotnik rodzaju żeńskiego pracowita.

wydaniu spotykamy nowe znaczenie *trabajo* jako pisma, dyskursu na jakiś temat (Raluy Alonso 2011).

4.2. Przegląd znaczeń leksemu *trabajo*, synonimy i opposita

W słownikach podawanych jest pięć znaczeń leksemu *trabajo*. Trzy pierwsze znaczenia są dominujące względem pozostałych, co uwidacznia się również w danych korpusowych oraz ankietowych. W pierwszym znaczeniu rzeczownik rodzaju męskiego *trabajo* definiowany jest jako ‘zajęcie człowieka’, najczęściej wynagradzane. Słowniki określają *pracę* też jako ‘stanowisko’ oraz ‘zawód’: *Encontró un trabajo relacionado con sus estudios* [Znalazł pracę związaną ze swoimi studiami] (CLA, DMOL, ELE, EXT, ESP, RAES, DEA), ‘zajęcie, za które otrzymuje się pewną ilość pieniędzy’ (CLA, SANT, RAES, DEA), ‘zajęcie wykonywane systematycznie’ (PLA, EXT, LAR, ESP, SAL, GLAR, DEC). *Trabajo* to również ‘miejsce, w którym realizuje się pewne czynności’: *Voy al trabajo en autobús* [Jadę do pracy autobusem] (CLA), piastuje się stanowisko albo wykonuje zawód (ELE, SANT, EXT, ESP, RAES, DEA, DEC).

Synonimami leksemu *trabajo* w tym znaczeniu są: *empleo* ‘zatrudnienie’, *ocupación* ‘zajęcie’, *oficio, plaza, puesto* ‘stanowisko’ oraz *profesión* ‘zawód’ (RAES). Drugie znaczenie odnosi się do czynności wykonywanej przez człowieka (również zwierzęta i przedmioty), wymagającej pewnego nakładu energii, aktywności fizycznej albo umysłowej (ELE, IDE, AVA, LAR, SAL) oraz wysiłku: *Me costó mucho trabajo encontrar tu casa* [Kosztowało mnie wiele pracy odnalezienie twojego domu] (CLA). *Costar trabajo* oznacza ‘kosztować kogoś pracę’, czyli ‘wymagać wysiłku’, nawet ‘sprawiać trudność’ (SAL). Jednym z derywatów leksemu *trabajo* jest *trabajador*, czyli ‘pracownik’, którego synonimami w kontekście pracy jako wysiłku fizycznego są: *obrero* ‘robotnik’ oraz *mano de obra* ‘ręce pracy’ (DEUF). *Trabajo* to ‘wysiłek wykonywany w jakimś celu’ (ESP), ‘aktywność wymagająca wysiłku fizycznego lub umysłowego’ (GLAR). *Trabajo* może oznaczać ‘produkcję’, a ściślej ‘aktywność człowieka w procesie produkcji służącą tworzeniu bogactwa celem zaspokojenia potrzeb człowieka’ (SANT, IDE, GLAR), ‘wytwarzanie czegoś istotnego’, np. dla nauki, literatury czy sztuki (EXT), ‘naukę, ćwiczenie, przygotowywanie’: *Ese paso de baile necesita mucho trabajo* [Ten krok taneczny wymaga dużo pracy] (EXT). Ponadto *trabajo* odnosi się do uprawy ziemi (EXT). Pracuje nie tylko człowiek, ale i maszyny, narzędzia lub zwierzęta (SANT, IDE, SAL, DLE, SOP). W końcu pracować mogą materiały. *Trabajo de madera* ‘praca drewna’ oznacza deformację drewna, np. pod wpływem wilgoci (LAR).

Synonimami **trabajo** w tej grupie znaczeń są: *tarea, faena* ‘zajęcie’ (RAES), *labor* ‘praca’, *producción* ‘produkcja’, *esfuerzo* ‘wysiłek’ (DEA).

Celowość czynności definiowanych jako *trabajo* potwierdzają synonimy *misión* i *quehacer*⁸, czyli ‘misja’ i ‘coś do zrobienia’ (DSIN).

Kolejne znaczenie *trabajo* to ‘trudność, cierpienie i ból’, zwłaszcza, jeśli rzeczownik występuje w liczbie mnogiej (*trabajos*): *Pasó muchos trabajos en su vida* (Przeszedł wiele [pracy] w swoim życiu). W tym znaczeniu synonimem *trabajo* jest *apuro*, czyli ‘kłopot, problem, trudność’ (PLA, RAES, GLAR, SOP, DMOL): *Después del accidente, se movía con mucho trabajo* [Po wypadku poruszał się z dużą trudnością [pracą]] (RAES, DEC). *Trabajo* może oznaczać ‘nieszczęśliwe wydarzenie’ (SOP), ‘cierpienie i ból’: *!Cuánto trabajo hemos pasado en esta guerra!* [Ile [pracy] przeszliśmy w czasie wojny!] (PLA, LAR, DEL, RAES, GLAR, SOP, DEC). Dla tej grupy znaczeń synonimy *trabajo* to *estrechez, miseria, dificultad, penalidad i molestia*, czyli ‘nędza, bieda, kara i uciążliwość’ (DEA, DSIN), a nawet tragedia (DSINE).

Znaczenie kolejne związane jest z rezultatem jakiejś aktywności, w tym intelektualnej lub artystycznej, oznacza ‘dzieło, utwór’ (DEA). W tym sensie synonimem *trabajo* są wyrazy *obra*, czyli ‘dzieło’ oraz *creación* ‘twórczość’, ‘tworzenie’ (SANT, AVA, SAL): *Exposición de trabajos* [wystawa prac] (IDE), ‘rezultat pracowania, produkt wytworzony w wyniku pracy fizycznej lub umysłowej’ (PLA, GLAR), ‘efekt pracy, rzecz wykonana podczas pracy’ (LAR, DLE, RAES, DEA, DEC, DMOL). Zwykle na ostatnim miejscu w słownikach leksem *trabajo* definiowany jest jako ‘wielkość fizyczna’, czyli *magnitud física* (SANT, IDE, PLA, LAR, SAL, DLE, RAES, GLAR, SOP, DEA, DEC).

Wyrazy o znaczeniu przeciwnym do *trabajo* wiązane są z poszczególnymi znaczeniami leksemu *trabajo*. **Antonimem** *trabajo* w znaczeniu wykonywania czynności jest *holgura*, czyli ‘luz’ (DEA), również *pasividad, holgazanería*, czyli ‘pasywność’ i ‘lenistwo’ (DASIN, DSINE), w znaczeniu utrudnienia – antonimem jest *facilidad*, czyli ‘łatwość’, w znaczeniu czynności wymagającej wysiłku *descanso, ocio, reposo*, czyli ‘odpoczynek’ (DSIN). Słowniki nie podają natomiast antonimów dla znaczenia pracy jako stanowiska, zawodu. W opozycji do *trabajo* pojawia się także *paro* ‘bezrobocie’: *Está buscando trabajo porque lleva cinco meses en paro* [Szuka pracy, bo od pięciu miesięcy jest na bezrobociu] (ELE).

4.3. Kolokacje i związki frazeologiczne

Najliczniejsza grupa kolokacji odnosi się do znaczenia pracy jako stanowiska, jak również zjawiska ujętego w instytucjonalne ramy funkcjonowania państwa. *Bolsa de trabajo* oznacza ‘zbiór ofert pracy’ (SANT, SAL, DEC), *mercado de trabajo* to ‘rynek pracy’ (SANT, SAL), *reglamentación de trabajo*

⁸ Dośl. rzeczownik *quehacer* od *que* ‘co’ i *hacer* ‘robić’.

to 'zbiór norm prawnych w zakresie pracy' (SANT), a *contrato de trabajo* to 'umowa o pracę' (LAR, GLAR). *Dar trabajo a alguien* oznacza 'dać komuś pracę', 'zatrudnić go na jakimś stanowisku, zwykle wynagradzanym' (DEA, DMOL). Ponadto w słownikach podawane są jako przykłady: *accidente de trabajo*, czyli 'wypadek przy pracy' (DEC, DMOL), *derecho del trabajo* 'prawo pracy' (DEC), *día del trabajo* 'dzień pracy' (DEC, DMOL), *trabajo social* 'praca społeczna' (LAR, GLAR) oraz *Ministerio de Trabajo*, czyli 'Ministerstwo Pracy' (DMOL).

Dopełnienie *de trabajo*, łączące się z rzeczownikami, wskazuje na coś, co jest używane do pracy lub w trakcie pracy, np. *ropa de trabajo*, czyli 'ubranie robocze' (PLA), również *mesa de trabajo* 'stół' w znaczeniu 'miejsca i stanowiska, w którym wykonuje się pracę', czy *animal de trabajo* 'zwierzę do pracy' (DEA, DMOL). Na pracę w znaczeniu 'wykonywanej czynności' wskazują kolokacje takie, jak: *trabajo corporal, físico, intelectual, manual*, czyli 'praca fizyczna, intelektualna, ręczna' (DMOL).

Kolejna grupa kolokacji odnosi się do znaczenia *trabajo* jako 'wysiłku'. *Costar trabajo* 'kosztować kogoś pracę' oznacza, że coś jest trudne do wykonania (SANT, DEA) albo wręcz nieprzyjemne (DMOL < DLOC, DFRA). *Tomarse el trabajo*, czyli 'brać na siebie pracę', to wykonać czynność, zadanie, które jest trudne, nieprzyjemne, zwłaszcza, kiedy chce się kogoś odciążyć (SANT, DEC, DFRA, DCOL). *Trabajo te/le mando*, czyli 'daję, zlecam tobie/jemu pracę' mówi się, by dać do zrozumienia, że coś, co chce się osiągnąć, jest trudne do wykonania (DEC, DCOL). *Recorrer, pasar* lub *tener trabajos* oznacza sytuację trudności albo bycie w potrzebie (DEA). *Con trabajo* mówi się o tym, co sprawia dużo trudności i wymaga wysiłku (DEA, DLOC). *Dar trabajo (algo)* 'coś daje pracę' znaczy, że coś jest trudniejsze i wymaga więcej wysiłku, niż by się mogło wydawać (DEA, DMOL, DFRA). *Trabajos forzados/forzosos* oznacza prace fizyczne, które realizuje więzień jako część zasądzonej mu kary (CLA, SANT, PLA, EXT, ESP, SAL, SOP, DEC, DMOL). *Trabajo de chinos* oznacza pracę, którą należy wykonać ze szczególną starannością albo z dużym wysiłkiem: *Limpiar los azulejos es un trabajo de chinos* [Wyczyszczenie płytek to praca chińczyków] (SANT, SAL, DLOC, DCOL). *Trabajo sucio*, czyli 'brudna praca [robotal]' to taka aktywność, która jest etycznie niedopuszczalna (DEA). *Trabajo de zapa*⁹, odpowiednik polskiej *kreciej roboty*, oznacza coś, co robi się po kryjomu, by osiągnąć swój cel (DEC, DMOL). *Trabajo de hormigas*, czyli *mrówcza praca* to zadanie trudne i wymagające szczególności (DLOC). Mając na myśli pracę trudną i ciężką, można powiedzieć: *trabajar como un animal* [pracować

⁹ *Zapa* oznacza rodzaj kilofu, saperki.

jak zwierzę], *trabajar como una bestia* [pracować jak bestia], *trabajar como un burro* [pracować jak osioł] oraz *trabajar como una mula* [pracować jak muł]. Seria związków wyrazowych wskazuje na to, że praca jest wysiłkiem i powoduje zmęczenie: *trabajar hasta el cansancio*, *trabajar hasta el agotamiento*, *trabajar hasta reventar*¹⁰, *reventarse trabajando* oznaczają zmęczenie, ciężką pracę, dosłownie ‘pracować aż do zmęczenia’ (DTEM). *Trabajo de negros*, czyli ‘praca czarnych’ to praca ciężka, niewolnicza (DTEM).

Istnieją również frazeologizmy oznaczające pracę bezsensowną, bezcelową, co sugeruje, że praca powinna mieć jakiś cel: *trabajar para el inglés* ‘pracować dla Anglika’, *trabajar para el nuncio* ‘pracować dla nuncjusza’, *trabajar para el obispo* ‘pracować dla biskupa’ (DTEM). *Trabajo de Sisifo* to polska *syzyfowa praca* (DTEM).

W ostatnim czasie popularność zdobyły określenia: *trabajo precario*, czyli ‘praca marna’, *trabajo eventual* ‘praca ewentualna’, *teletrabajo* ‘telepraca’ oraz *trabajo temporal*, czyli ‘praca czasowa’. Ukazują one cechy pracy „nieprawdziwej”, której brakuje pożądaney cechy stałości.

5. TRABAJO w badaniach ankietowych

Ankiety przeprowadziłam w roku 2016. Respondentami byli słuchacze wydziałów humanistycznych (filologiczny, największa liczba ankietowanych) oraz nauk ścisłych (wydział chemiczny i geologia). Ankietowani mieli od 18 do 36 lat (około 80% stanowiły osoby w wieku od 18 do 23). Starsi studenci stanowili znacznie mniejszy procent wszystkich ankietowanych (około 20%). W badaniu wzięło udział pięćdziesiąt osiem kobiet (51,8% wszystkich ankietowanych) i pięćdziesięciu czterech mężczyzn (48,2% ankietowanych). Respondenci odpowiedzieli na pytanie: *Cuál es, en tu opinión, la esencia del trabajo verdadero?* (Na czym polega, twoim zdaniem, istota „prawdziwej” pracy?). Z zebranego materiału ankietowego na podstawie wyodrębnionych 276 cytatów (*token*) określono 43 deskryptory (*types*).

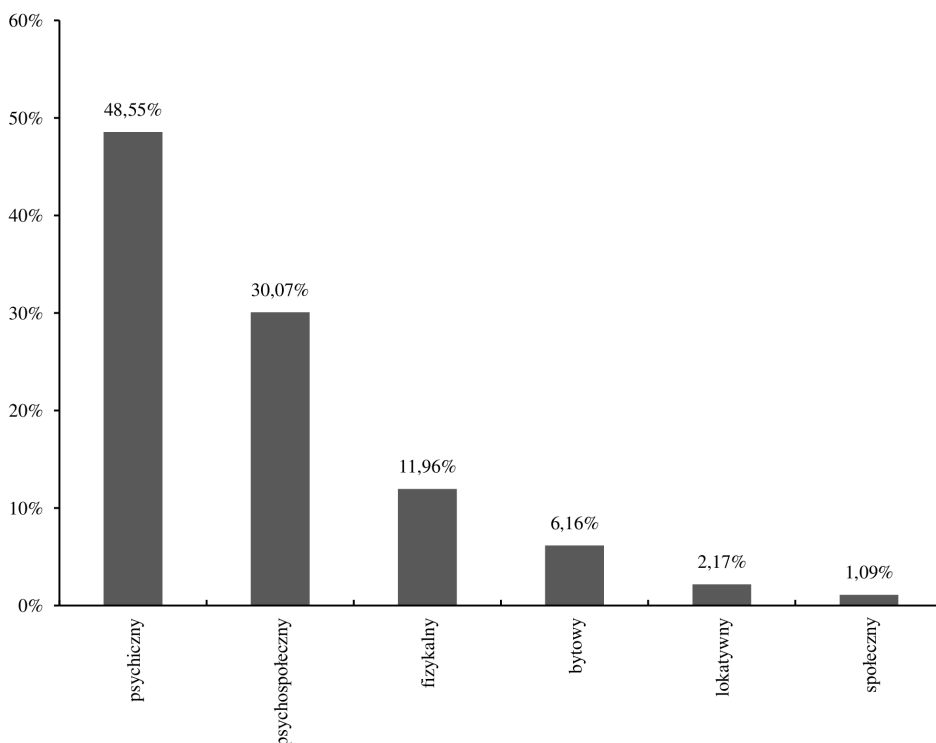
W przeprowadzonych wśród rodowitych użytkowników języka hiszpańskiego ankietach największa liczba respondentów określała „prawdziwą” pracę jako wysiłek (31, czyli 11% wszystkich cytatów), zarówno fizyczny, jak i mentalny. Następnie opisywano „prawdziwą” pracę jako coś, co się lubi (26 cytatów, 9%), co daje satysfakcję i umożliwia samorealizację (20 cytatów, 7%), umożliwia naukę, rozwój osobisty i zawodowy (17 cytatów, 6%), jest powołaniem (również 17 cytatów), jest wynagradzana finansowo (16 cytatów, 5%), człowiek się nią cieszy (14 cytatów) tworzy otoczenie, które ze sobą współpracuje (12 cytatów), jest wybierana samodzielnie, a nie wynika z przymusu (11

¹⁰ Czasownik *reventar* znaczy ‘pękać’, ‘roztrzaskiwać się’.

cytatów), zakłada motywację (11 cytatów) i sprawia, że człowiek jest szczęśliwy (10 cytatów). Jedenastu deskryptorom przyporządkowano dziesięć lub więcej cytatów, piętnastu deskryptorom przyporządkowano tylko jeden cytat.

W danych ankietowych największa liczba cytatów świadczy o pozytywnym wartościowaniu pracy. Studenci są zdania, że „prawdziwą” pracę się lubi: *te gusta* [lubisz ją]. Praca to satysfakcja i samorealizacja: *te realizas como persona* [realizujesz się jako osoba], *cuando lo has terminado te sientes realmente satisfecho* [jak ją skończysz, czujesz się naprawdę usatysfakcjonowany]; *te hace feliz* – praca sprawia, że jesteś szczęśliwy.

„Prawdziwa” praca kojarzy się z innymi pozytywnymi zjawiskami, takimi jak rozwój osobisty i zawodowy: *augmentar nuestros conocimientos* [zwiększanie naszej wiedzy], jest powołaniem (*vocación*), człowiek ją wykonujący cieszy się nią (*disfrutarlo*). „Prawdziwa” praca opiera się na motywacji (*la motivación*) i wiąże się z chęcią jej wykonywania. Respondenci pisząc o „prawdziwej” pracy, podkreślają, że czują się w niej zintegrowani ze swoim otoczeniem (*sintiéndote integrada en tu entorno*).

Wykres 1. Cechy hiszpańskiej PRACY (TRABAJO) w ujęciu aspektowym

6. TRABAJO w świetle danych tekstowych

6.1. Przysłowia

Hiszpańskie przysłowia opisujące pracę można podzielić na cztery duże grupy tematyczne: uniwersalizm pracy, zalety pracy, rekompensata za wykonaną pracę oraz zagrożenia związane z pracą (Raluy Alonso 2011). W tych dużych grupach można wskazać nieco węższe grupy tematyczne, które uwydatniają pewne cechy definicyjne pojęcia *TRABAJO*.

W największej grupie analizowanych przysłów znajdują się te, które wskazują na pracę jako zajęcie *wynagradzane*:

[2] *A quien trabaja, no le falta su paga* [Temu, kto pracuje, nie braknie zapłaty].

[3] *Bien cena, quien bien trabaja* [Dobrze wieczerza ten, kto dobrze pracuje].

[4] *Si quieres plata, trabaja* [Jeśli chcesz pieniędzy, pracuj].

[5] *Para ganar, forzoso es trabajar* [Żeby zarabiać, trzeba się ciężko napracować].

W kilku przysłowiach przeciwstawia się pracowitą starość i rozrywkową młodość. Praca jawi się w nich jako konieczność zarabiania na starość:

[6] *A juventud ociosa, vejez trabajosa* [Młodość beztroska, starość pracowita].

[7] *El que de joven no trabaja, de viejo duerme en la paja* [Kto za młodu nie pracuje, na starość śpi na słomie].

Kolejna pod względem liczebności grupa przysłów określa pracę jako wysiłek i trud, przeciwstawia pracę i odpoczynek:

[8] *Trabajar es torturar* [Praca to tortura].

[9] *Años y trabajo ponen el pelo blanco* [Lata i praca sprawiają, że włosy stają się siwe].

[10] *El que trabaja honrado, se vuelve jorobado* [Kto uczciwie pracuje, staje się garbaty].

[11] *El propósito de trabajar, es llegar a descansar* [Celem pracy jest dotrwanie do odpoczynku].

[12] *Quien huye del trabajo huye del descanso* [Kto ucieka od pracy, ucieka od odpoczynku].

[13] *Quehacer trabajoso quita alegría y reposo* [Męczący obowiązek odbiera radość i odpoczynek].

Praca jako obowiązek towarzyszy człowiekowi aż do śmierci:

[14] *Trabajar, solo con la muerte puede acabar* [Pracować można przestać jedynie wtedy, gdy się umiera].

Praca to czynność fizyczna:

[15] *El brazo a trabajar, la cabeza a gobernar* [Ręka do pracy, a głowa do rządzenia].

Dzięki pracy można liczyć na nagrodę, ale niekoniecznie finansową, praca daje satysfakcję i korzyści, ale bez pracy nic nie ma za darmo:

[16] *Lo que más trabajo cuesta, más dulce se muestra* [Co kosztuje więcej pracy, okazuje się słodsze].

[17] *Mejor se guarda lo que con trabajo se gana* [Lepiej dba się o to, co osiągnęło się pracą].

[18] *Premio del trabajo justo, son honra, provecho y gusto* [Nagrodą za sprawiedliwą pracę są honor, korzyść i zadowolenie].

W przysłowiach praca jawi się jako podstawowy obowiązek człowieka:

[19] *Como el comer es diario, trabajar diariamente es necesario* [Tak jak je się codziennie, trzeba codziennie pracować].

[20] *El día para el trabajo; la noche para el descanso* [Dzień jest do pracy, a noc do odpoczynku].

Wskazuje się na konieczność pracy rano:

[21] *El buen cirujano opera temprano* [Dobry chirurg operuje rano].

[22] *El que de mañana se levanta en su trabajo adelanta* [Kto wstaje rano, ten czyni postępy w pracy].

Praca jest zjawiskiem zdecydowanie pozytywnym. „Prawdziwa” praca, dająca korzyści i satysfakcję, nie powinna być traktowana jako konieczność; musi być wykonywana solidnie:

[23] *El que por necesidad trabaja, poco tiene y poco gana* [Kto pracuje pod przymusem, mało ma i mało zarabia].

[24] *Hace más el que quiere que el que puede* [Robi więcej ten, kto chce niż ten, kto może].

[25] *A quien trabaja, el día nunca le parece largo* [Komuś, kto pracuje, dzień nigdy nie wydaje się długi].

W języku hiszpańskim spotykamy przysłowia wiążące się z dawną hierarchią społeczną, podziałem klasowym:

[26] *Criada trabajadora, hace perezosa a su señora* [Pracowita służąca czyni leniwą swą panią].

[27] *El trabajo mata al asno, pero no mata al amo* [Praca zabija osła, ale nie jego pana].

Ponadto praca ma istotną wartość:

[28] *Manos que trabajan, no son manos, sino alhajas* [Ręce, które pracują, to nie ręce, tylko klejnoty].

[29] *Por el trabajo llegan arriba los que están abajo* [Dzięki pracy wysoko docierają ci, którzy są nisko].

6.2. Bazowe syndromy hiszpańskiej PRACY w tekstach publicystycznych wybranych z korpusu języka hiszpańskiego

Konteksty grupowane są w korpusie tematycznie według następujących działów: medycyna, sport, językoznawstwo, literatura, psychologia, religia, filozofia, archeologia, fizyka, gastronomia, rękodzieło i inne. Wybrano około dwieście cytatów pochodzących z czterdziestu dziewięciu dzienników oraz czasopism hiszpańskich, zarówno o zasięgu krajowym („El País”, „ABC”), jak też regionalnym i lokalnym („La Voz de Galicia”, „Diario de Navarra”). Wśród czasopism znajdują się publikacje o tematyce ogólnej oraz specjalistycznej w formie tekstów popularnonaukowych.

Punktem wyjścia do wskazania bazowych syndromów pojęcia TRABAJO są trzy znaczenia leksemu *trabajo*: ‘stanowisko/zawód’, ‘czynność/wysiłek’ oraz ‘dzieło/wytwór’. Pozostałe znaczenia nie pojawiają się w danych korpusowych.

PRACA (TRABAJO) to czynność wykonywana przez człowieka w jakimś celu

Najliczniejsza grupa cytatów (53 cytaty) wybranych z korpusu języka hiszpańskiego wskazuje na pracę jako czynność wykonywaną przez człowieka. W tej grupie cytatów nie zawsze ujawnia się wartościowanie pracy. Praca to coś, co się wykonuje, to działanie jednostki lub grupy:

[30] *Porque las lenguas cambian, pero ninguna lo hace más que el inglés, e incluso un léxico tan omnicomprendivo como el OED es ya, recién salido de la mano de los impresores, una visión del pasado. El trabajo no tendrá nunca fin.*

[Dlatego, że języki zmieniają się, ale żaden tak bardzo, jak angielski, i nawet leksykon tak powszechny jak OED jest już wizją z przeszłości, choć dopiero co wyszedł z rąk drukarzy. Praca nigdy nie będzie miała końca.] (PAIS02/04/1989).

[31] *Durante ocho años de trabajo de campo se recorrió la costa desde la Hondarribia (Guipúzcoa) hasta Rosas (Girona) y, en otros tres años, Teixeira realizó en su taller de Madrid el atlas iluminado.*

[W czasie ośmiu lat pracy w terenie przemierzono wybrzeże od Hondarribia (Guipúzcoa) do Rosas (Girona) i, w kolejne trzy lata, Teixeira przygotował w swoim warsztacie w Madrycie ilustrowany atlas.] (PAIS30/10/2002).

[32] *Desde entonces combina el trabajo intelectual – escribe, da conferencias, planea un libro sobre la situación de los bosnios en España . . .*

[Od tamtej pory łączy pracę umysłową – pisze, występuje na konferencjach, planuje książkę na temat sytuacji Bośniaków w Hiszpanii . . .] (VANG02/10/1995).

Praca to aktywność, która może być narzucana przez kogoś:

[33] *Eso es: si llevas con un uniforme de militar o policía, tu trabajo consiste en cumplir lo que te manden los que llevan una estrella en el hombro, que a su vez obedecen las órdenes de los que llevan dos, que obedecen a los de tres.*

[To jest tak: jeśli nosisz mundur wojskowy, twoja praca polega na wykonywaniu tego, co każą ci, którzy noszą na ramieniu jedną gwiazdę, którzy jednocześnie są posłuszni rozkazom tych, którzy noszą dwie, którzy są posłuszni tym z trzema.] (PAIS01/04/2004).

W niektórych wypowiedziach mowa o tym, że jest to czynność sprawiająca trudność, ale jednocześnie przynosząca wymierny efekt, wynik, owoc, korzyść:

[34] *„La economía española y la II guerra mundial” es fruto de largos años de trabajo destinado a preparar una tesis doctoral en el Instituto Europeo de Florencia.*

[„Ekonomia hiszpańska i II wojna światowa” jest owocem długich lat pracy poświęconej przygotowaniu rozprawy doktorskiej w Instytucie Europejskim we Florencji.] (ABC12/04/1996).

Praca ma cel:

[35] *El objetivo de este trabajo es describir nuestra experiencia de tres años y la medición del grado de satisfacción de los pacientes.*

[Celem tej pracy jest opis naszego trzyletniego doświadczenia oraz zmierzenie stopnia zadowolenia pacjentów.] (RMEDn52,03/2003).

Praca to użyteczność społeczna:

[36] *Sabes que detrás de cada papel que gestionas están las personas que más lo necesitan. Esto hace que la responsabilidad sea mayor que en mi puesto anterior [. . .], no puedes dejar nada para el día siguiente porque detrás hay personas que necesitan de tu trabajo.*

[Wiesz, że za każdym dokumentem, który rozpatrujesz, są osoby, które bardziej tego potrzebują. To sprawia, że odpowiedzialność będzie większa, niż na moim poprzednim stanowisku [. . .], nie możesz nic odłożyć na kolejny dzień, bo za tym wszystkim są osoby, które potrzebują twojej pracy.] (ACCn514,04/2001).

Podmiotem pracy, jak już zauważyliśmy na podstawie danych systemowych, mogą być przedmioty nieożywione:

[37] *En el modelo cliente/servidor una máquina pide cosas a otra, que es la que hace el trabajo, pero en el modelo distribuido cada ordenador de una red interconectada tiene capacidad de procesamiento autónomo, aunque suele haber uno que coordina el proceso.*

[W modelu klient/usługodawca jedna maszyna prosi o różne rzeczy drugą, która wykonuje pracę, ale w modelu rozproszonym każdy komputer połączonej sieci ma zdolność autonomicznego przetwarzania, chociaż zwykle bywa jeden, który koordynuje proces.] (PAIS27/06/2002).

[38] *El trabajo abdominal correctamente realizado es uno de los tratamientos que imponen los especialistas ante determinadas dolencias de espalda, junto con la realización de ejercicios de movilidad y elasticidad.*

[Praca brzucha poprawnie wykonana jest jednym z zabiegów, które zlecają specjaliści na określone bóle pleców, wraz z wykonywaniem ćwiczeń ruchowych i rozciągających.] (RINTMEDn§1noviembre2000).

W pracy wykorzystywane są narzędzia i różne urządzenia:

[39] *Incluso se han visto desbordadas las posibilidades de la Dirección de la Emergencia en cuanto a disponibilidad de infraestructuras, equipamiento y lugar de trabajo.*

[Widać było nawet, że przekracza możliwości Dyrekcji Pogotowia względem dysponowania infrastrukturą, wyposażeniem i miejscem pracy.] (MEAn§1,06/2003).

Z tym znaczeniem wiąże się przede wszystkim praca jako konkretny zawód (11 cytatów w korpusie):

[40] *Además de sus valores humanos, su trabajo como actor, su voz, le convertían en nuestro Laurence Olivier.*

[Oprócz jego walorów jako człowieka, jego pracy jako aktora, jego głosu, przekształcali go w naszego Laurence'a Oliviera.] (VAN10/03/1994).

PRACA (TRABAJO) to stanowisko regulowane normami prawnymi, wynagradzane

Według danych korpusowych na drugim miejscu (ponad 50 cytatów) sytuje się *TRABAJO* (PRACA) w znaczeniu stanowiska, zajęcia człowieka regulowanego normami prawnymi:

[41] *La película The Plot of Disclosure presenta a Michael Douglas víctima del acoso sexual al que le somete una despiadada Demi Moore, quien a su vez le derrota al competir por un puesto de trabajo mejor.*

[Film *The Plot of Disclosure* przedstawia Michaela Douglasa jako ofiarę przemocy seksualnej, do której nakłania go bezwzględna Demi Moore, która jednocześnie pokonuje go w wyścigu o lepsze stanowisko pracy.] (MUN15/01/1995).

[42] *La normativa actual sobre salud y seguridad en el trabajo no tiene suficientemente en cuenta la perspectiva de género.*

[Aktualne normy dotyczące zdrowia i bezpieczeństwa w pracy nie mają wystarczająco na uwadze aspektu płci.] (NAV11/01/2001).

W korpusie – podobnie jak i w ankietach – odnajdujemy przykłady związane z poszukiwaniem pracy, stałością pracy. Praca musi być z wolnego wyboru (*debe ser de libre elección*). Praca jest wynagradzana finansowo:

[43] *jóvenes de ambos sexos, que realizan sus prácticas „por amor al arte”, sin recibir compensaciones económicas por su trabajo, realizado a lo largo de los años.*

[młodzi obojga płci, którzy realizują swoje praktyki „dla sztuki”, bez otrzymywania rekompensaty ekonomicznej za swoją pracę wykonywaną przez lata.] (PAIS02/11/1980).

Praca jest prawem człowieka oraz gwarantem wolności:

[44] *todos los derechos y libertades fundamentales, formas de participación ciudadana, principios sociales básicos como el derecho a la vivienda, al medio ambiente, el derecho al trabajo, etcétera.*

[wszystkie fundamentalne prawa i wolności, formy uczestnictwa obywatelskiego, podstawowe zasady społeczne, takie jak prawo: do mieszkania, do środowiska, prawo do pracy itd.] (PAIS01/04/2004).

PRACA (TRABAJO) to miejsce, ludzie i otoczenie społeczne

Praca to miejsce, w którym się pracuje (na tę cechę wskazuje 9 cytatów w korpusie), jak również zorganizowana, zinstytucjonalizowana grupa ludzi, którzy wykonują pracę (9 cytatów w korpusie):

[45] *A cambio de trabajar en la reparación de calles o caminos, etcétera, y de esa cantidad han de pagarse el transporte al lugar de trabajo y la comida que eventualmente consuman.*

[W zamian za pracę przy naprawie ulic, dróg itd., i za tę ilość powinno się opłacać transport do miejsca pracy i jedzenie, które ewentualnie skonsumują.] (PAIS16/09/1977).

[46] *El año pasado, este grupo de trabajo de la ONU trató 120 casos nuevos, entre ellos cuatro referidos a España.*

[W zeszłym roku ta grupa pracy z ONZ rozpatrzyła 120 nowych przypadków, w tym cztery dotyczące Hiszpanii.] (PAIS20/06/2003).

Te dwa elementy obecne w korpusie nie występują w danych ankietowych, w których jednak pojawia się kontekst otoczenia społecznego. Ponadto praca to środowisko i ludzie (7 cytatów w korpusie):

[47] *tus compañeros de trabajo* [twoi przyjaciele z pracy] (VANG16/11/1995).

W korpusie pojawia się sformułowanie:

[48] *las jornadas dedicadas a esta tradicional manifestación donde se conjugan armónicamente elementos de fuerza e inteligencia y de espíritu de trabajo.*

[dni poświęcone tej tradycyjnej manifestacji, gdzie współgrają harmonijnie elementy siły i inteligencji oraz ducha pracy.] (VANG02/09/1995).

W 4 kontekstach korpusowych jest mowa o włączeniu kobiet do świata pracy czy relacjach między życiem rodzinnym a pracą:

[49] *Las transformaciones económicas influyen en cosas básicas como, por ejemplo, el trabajo de la mujer, que es algo que produce cambios sociales evidentes.*

[Transformacje ekonomiczne wpływają na podstawowe rzeczy, takie jak na przykład praca kobiety, która jest czymś, co powoduje ewidentne zmiany społeczne.] (VANG31/08/1994).

PRACA (TRABAJO) sprawia radość, przynosi szczęście i daje satysfakcję

Praca to aktywność dająca szczęście życiowe (4 cytaty):

[50] *Nada como el trabajo para infundir amor a la vida.*

[Nic tak jak praca nie pobudza miłości do życia.] (MUN22/11/1994).

Praca może być ucieczką:

[51] *A lo largo de mi vida, el trabajo ha sido el refugio ante los problemas de la vida, los de carácter familiar y los que han afectado al país.*

[W trakcie mojego życia praca była ucieczką od problemów życiowych, tych o charakterze rodzinnym i tych, które dotknęły mój kraj.] (ABC15/06/1989).

PRACA (TRABAJO) to wytwór i dzieło człowieka

W korpusie odnajdziemy liczne przykłady odnoszące się do pracy jako wytworu, dzieła, opracowania, najczęściej literackiego czy naukowego. Praca, np. w postaci książki, projektu, jest efektem wysiłku:

[52] *Estos cuadros, extraídos del trabajo hecho por un grupo de mujeres especializadas en temas de la juventud y que fueron publicados en la obra „Diagnosís sobre el amor y el sexo”.*

[Te ilustracje, wyciągnięte z pracy przygotowanej przez grupę kobiet specjalizujących się w temacie młodości, i które były publikowane w utworze „Diagnoza miłości i seksu”.] (ABC20/11/1983).

PRACA (TRABAJO) to wysiłek

Pracy definiowanej w źródłach leksykograficznych jako wysiłek w korpusie odpowiadają jedynie 3 cytaty, przykładowo:

[53] *Me ha costado trabajo reconocer.*

[Rozpoznanie kosztowało mnie pracę.] (PAIS24/08/2002).

[54] *Me cuesta tener que explicarlo y espero que quien defienda esa posición lo haga, porque a mí me cuesta trabajo entenderlo.*

[Kosztuje mnie konieczność wyjaśnienia tego i mam nadzieję, że kto będzie bronił tej pozycji, zrobi to, bo mnie kosztuje, żeby to zrozumieć.] (CAM16n§995, 17/12/1990).

[55] *Da mucho trabajo para combatirlo.*

[Dużo wysiłku trzeba, żeby to pokonać.] (VIG22/11/2002).

Wykonanie pracy to codzienny wysiłek:

[56] *Pero „Operación triunfo” no ha sido ciertamente un concurso de habilidades musicales en sentido clásico, como ya ha habido otros en nuestras pantallas [...] sino que ha introducido otros ingredientes: mostrar el esfuerzo diario, la cotidianidad del trabajo y lo que cuesta alcanzar un sueño.*

[Ale „Operacja triumf” nie była jedynie konkursem zdolności muzycznych w klasycznym rozumieniu, tak jak widzieliśmy już wcześniej na naszych ekranach [...], wprowadzono inne elementy: ukazanie codziennego wysiłku, codzienności pracy i ile kosztuje osiągnięcie snu.] (CCTS01-03/2004n§58).

7. Syntetyczna definicja kognitywna

Na podstawie omówionych wyżej trzech typów danych: systemowych, ankietowych i tekstowych, wyodrębniono cechy definicyjne pojęcia *TRABAJO* w języku hiszpańskim. Po ich pogrupowaniu według aspektów możemy zaproponować następującą definicję kognitywną.

PRACA (*TRABAJO*) w języku hiszpańskim

Wymiar nadrzędny:

- (1) to stanowisko
- (2) zawód
- (3) jest regulowana normami prawnymi
- (4) jest zbiorem czynności wykonywanych przez człowieka
- (5) oraz przedmioty nieożywione
- (6) jest obowiązkiem człowieka
- (7) jest wytworem i dziełem

Wymiar psychiczny:

- (8) zapewnia szczęście
- (9) sprawia trudność
- (10) nie nudzi

- (11) lubi się ją
- (12) daje satysfakcję i umożliwia samorealizację
- (13) jest powołaniem
- (14) człowiek się nią cieszy
- (15) nie wynika z przymusu
- (16) jest motywująca
- (17) chce się ją wykonywać
- (18) wykonuje się ją z pasją
- (19) i poświęceniem

Wymiar bytowy:

- (20) jest wynagradzana
- (21) przynosi efekt
- (22) szuka się jej
- (23) jest stała
- (24) ma ograniczone godziny
- (25) ma cel

Wymiar społeczny:

- (26) to środowisko i ludzie
- (27) oraz zinstytucjonalizowana grupa ludzi
- (28) wykonują ją również kobiety
- (29) jest narzucana przez kogoś

Wymiar psychospołeczny:

- (30) jest gwarantem godności człowieka
- (31) jest użyteczna dla społeczeństwa
- (32) gwarantuje rozwój osobisty i zawodowy
- (33) jest zobowiązaniem
- (34) wiąże się z odpowiedzialnością

Wymiar lokatywny:

- (35) to miejsce, gdzie wykonuje się pewne czynności

Wymiar fizyczny:

- (36) wymaga wysiłku, powoduje zmęczenie
- (37) wykorzystuje się w niej narzędzia.

8. Rekonstrukcja profili pojęcia *TRABAJO* w języku hiszpańskim

Na podstawie danych systemowych, korpusowych oraz ankietowych można wyodrębnić trzy profile hiszpańskiego pojęcia *TRABAJO*: profil pracy tradycyjnej, profil pracy nowoczesnej oraz profil pracy jako instytucji. Niektóre cechy definicyjne pojawiają się we wszystkich trzech wariantach, są jednak i takie, które są charakterystyczne dla poszczególnych profili.

Profil pracy tradycyjnej związany jest z etymologią wyrazu *trabajo* i ujawnia się głównie w przysłowiach oraz we frazeologizmach. Praca jest traktowana głównie jako wysiłek fizyczny, konkretna czynność. W pracy tradycyjnej podkreśla się przymus pracy, bez której nie można przeżyć. Za pracę otrzymuje się wynagrodzenie. Ponadto praca wymaga wysiłku i wiąże się z utrudnieniami. Od profilu pracy nowoczesnej, w którym również występuje element wysiłku, odróżnia ją cel tego wysiłku: w pracy tradycyjnej celem było przetrwanie biologiczne i spełnienie obowiązku. Niezależnie od osiągniętej satysfakcji, trzeba ją wykonywać dobrze. Nie mówi się o współpracy, praca ma charakter indywidualny.

Profil pracy nowoczesnej jest tworzony z punktu widzenia współczesnego pracownika, szczególnie młodego, nastawionego na rozwój zawodowy i karierę. W tym wariantcie praca kojarzy się ze stanowiskiem, z wysiłkiem, który daje satysfakcję; motywuje do działania. Lubi się ją i chce się ją wykonywać, jest pasją. Jest nacechowana emocjonalnie, bo skoncentrowana na wykonującym pracę podmiocie, którego celem jest rozwój osobisty i zawodowy. Nie wynika z przymusu, nie jest obowiązkiem, lecz prawem człowieka. Ważne jest otoczenie, w którym się przebywa, bo praca to nie tylko miejsce, ale i ludzie.

Profil pracy jako instytucji ujawnia się w przykładach kolokacji podawanych w słownikach i dominuje w danych korpusowych. W ramach tego profilu praca jawi się jako stanowisko ujęte w normy prawne, jest wynagradzana. Dotyczy grupy osób ukonstytuowanej na mocy prawa. To konkretny zawód, do wykonywania którego niezbędne są odpowiednie kwalifikacje.

* * *

Praca dla Hiszpanów jest wartością – nie tylko gwarantem utrzymania, ale życiową aktywnością, która daje satysfakcję i umożliwia rozwój osobisty i zawodowy. Wiąże się z wysiłkiem; jest celowa, przynosi bogactwo i środki do życia, zapewnia rozwój, satysfakcję i szczęście. W ostatnich latach obserwujemy zmianę ważności składników definicyjnych pojęcia *TRABAJO*,

w szczególności zanikanie elementów związanych z trudem, karą i cierpieniem. W coraz wyższym stopniu współczesna praca regulowana jest prawem i stanowi element organizacji państwowej.

Bibliografia

- Pérez de Herrasti Natalia, 2013, *Cultura laboral alemana y española: siete aspectos a tener en cuenta*, [w:] *Mundo Spanish*. <http://mundospanish.com/noticias/cultura-laboral-alemana-y-espanola-siete-aspectos-a-tener-en-cuenta/> (15.07.2016).
- Raluy Alonso Ángel, 2011, *Las palabras trabajar y trabajo en español peninsular e inglés americano: dos visiones cultural, etimológica y semánticamente diferentes*, <http://www.refranerocastellano.com/refran7.htm> (25.07.2016).
- Real Academia Española – Corpus de Referencia del Español Actual (CREA)*, <http://corpus.rae.es/creanet.html> (25.07.2016).
- Sońta Martyna, 2014a, *Językowy obraz pracy w słownikowych definicjach hiszpańskiego leksemu trabajo*, [w:] *WwJOS-3*, s. 139–149.
- Sońta Martyna, 2014b, *Mówienie o pracy w języku hiszpańskich mileuristas*, [w:] *WwJOS-2*, s. 103–116.
- TEINT – *En el trabajo, cada país tiene una cultura distinta*, [w:] *teinteresa.es* http://www.teinteresa.es/dinero/trabajo-pais-cultura-distinta_0.890911978.html (20.07.2016).
- WwJOS-2 – Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2014.
- WwJOS-3 – Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2014.
- Refranero Castellano*, <http://www.refranerocastellano.com/refran7.htm> (15.07.2016).

Wykaz skrótów źródeł

- ABC – „ABC”.
- ACC – „Accesible. Revista de información sobre discapacidad”.
- CCTS – „Telos. Cuadernos de Comunicación, Tecnología y Sociedad”.
- AVA – *Diccionario avanzado de la lengua española*, Barcelona: VOX, 2001.
- CLA – *Diccionario de uso del español actual CLAVE. Ed. Séptima del 2004*, Madrid: Dictionarios SM.
- DCOL – Martin Sanchez Manuel, *Diccionario del español coloquial (Dichos, modismos y locuciones populares)*, Madrid: Tellus, 1997.
- DEA – *Gran diccionario de uso del español actual*, Madrid: Sociedad española de librería S.A, 2011.
- DEC – *Diccionario esencial de la lengua española*, Madrid: Espasa Calpe S.A., Real Academia Española, 2006.
- DASIN – *Diccionario avanzado de sinónimos y antónimos de la lengua española*, Barcelona: VOX, 1997.
- DEUF – Lechado García, José Manuel, *Diccionario de eufemismos y de expresiones eufemísticas del español actual*, Madrid: Editorial Verbum, 2000.

- DFRA – *Diccionario fraseológico documentado del español actual, Locuciones y modismos españoles, dirigido por Manuel Seco*, Madrid: Aguilar lexicografía, 2004.
- DLE – *Diccionario de la lengua*, Barcelona: Alianza Editorial Madrid, 1994.
- DLOC – Martínez López, Juan Antonio, Annette Myre Jorgensen, *Diccionario de expresiones y locuciones del español*, Madrid: Ediciones de la Torre, 2009.
- DMOL – Moliner María, 1967, *Diccionario de uso del español*, Madrid, Editorial Gredos S.A.
- DSIN – *Diccionario de sinónimos y antónimos de la lengua española*, Manual básico, Barcelona: Veron editores, 1994.
- DSINE – *Diccionario de sinónimos y antónimos ESPASA*, Madrid: Espasa Calpe, 1993.
- DTEM – Rodríguez-Vida Susana, *Diccionario temático de frases hechas*, Barcelona, Editorial Otaedro, 2011.
- ELE – *Diccionario de español para extranjeros para la enseñanza de la lengua española*, Universidad de Alcalá, VOX: Alcalá de Henares, 2010.
- ESP – *Diccionario Espasa de la lengua española*, Madrid: Espasa Calpe, Primaria, 1998.
- ETIM – Corominas Joan, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Tercera edición*, Madrid: Editorial Gredos, 2011.
- EXT – *Diccionario de español para extranjeros*, Madrid: Diccionarios SM.
- GLAR – *General diccionario de la lengua española*, Barcelona: Larousse Editorial, 2011.
- IDE – *Diccionario ideológico de la lengua española*, Barcelona: VOX, 1998.
- LAR – *Diccionario general de la lengua española*, Larousse, 1997.
- LINS – Celdrán Gomariz Pancraccio, *El gran libro de los insultos, Tesoro crítico, etimológico e histórico de los insultos españoles*, Madrid: La esfera de los libros, 2008.
- MEA – „Murcia enclave ambiental”.
- MUN – „El mundo”.
- NAV – „Diario de Navarra”.
- PAIS – „El País”.
- PLA – *Diccionario planeta de la lengua española*, usual, Barcelona: Editorial Planeta, 1982.
- RAES – *Diccionario del estudiante*, Real Academia Española, Santillana Ediciones Generales, S.L., 2005.
- RINTMED – *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y del Deporte*.
- SAL – *Diccionario Salamanca de la lengua española*, Madrid: Santillana, 1996.
- SANT – *Diccionario Salamanca de la lengua española*, Santillana, Universidad de Salamanca, Madrid (SANT), 2006.
- SOP – *Gran Sopena Lengua Española*, Barcelona: Editorial Ramón Sopena, S.A., 1994.
- TDM – *Tentative Dictionary of Medieval Spanish*, Second edition compiled by Lloyd A. Kasten and Florian J. Cody, New York, 2001.

TRABAJO ‘work’ in the Spanish language

The picture of *TRABAJO* ‘work’, in Spanish has been changing over time depending on the cultural–historical context and the social and economic conditions. In olden days, the Spaniards saw work as something negative, as indicated by the etymology of the word *trabajo* (from the Latin *tripaliare* ‘torture’) and old literary sources. In Spanish proverbs, *trabajo* is characterized as a duty and toil, which, however, is rewarded. In the

past, work was mostly treated as a form of punishment which caused suffering; nowadays the meaning of the word refers, among others, to a job, an activity that requires some effort, and to the product of work ('a work'). Although it is associated with effort, work is an important value, especially for young people, who speak about it not only in terms of salary but also satisfaction and social contacts.

In accordance with the methodology of the Lublin school of ethnolinguistics, the analysis of the concept *TRABAJO* was based on three types of data: systemic, survey and textual. Dictionaries offered the basis for the discussion of the etymology and the meaning of the lexeme *trabajo*, its synonyms and antonyms, and the collocations, idioms and proverbs related to work. The authoress presented the results of surveys (conducted among students of Spanish universities in 2016), and the results of the analysis of the contexts of use of the word *trabajo* in Spanish newspapers and magazines collected in the Corpus of the Spanish Language. Based on the linguistic data obtained from the above-mentioned sources, a synthetic cognitive definition of the concept was prepared. The definition is divided into aspects (psychological, psychosocial, physical, existential, locative and social) and identifies three profiles of the concept of WORK: the profile of traditional work, the profile of modern work and the profile of work as an institution.

Noty o autorach

MARINA BALAŽEV, diplomirala je hrvatski jezik i književnost i komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu a na istom je 2014. godine upisala poslijediplomski studij Kroatistike. Tematika doktorskog rada je iz područja kognitivne lingvistike. Osim jezikoslovljem bavi se i transakcijskom analizom kao TA praktičar. Objavljeni radovi: *Koncept vremena u kalendarsko dnevničkim publikacijama*, u: Nova riječ – časopis za književnost i umjetnost, ZKVH (Subotica 2014); *O prozodiji staroškavskog bereškog govora* u: Rasprave časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (Zagreb 2013); *Opis bereškog govora* u Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 17., HAZU (Zagreb 2011); *O prozodiji staroškavskog monoštoračkog govora* u: Godišnjak za znanstvena istraživanja 3: 157–163, Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata, Subotica Top of Form (2011); e-mail: marina007@gmail.com

JERZY BARTMIŃSKI, prof. dr hab.; ur. 1939, emerytowany profesor zwyczajny UMCS, członek czynny Polskiej Akademii Umiejętności. W latach 1992–2009 r. – kierownik Zakładu Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego Instytutu Filologii Polskiej UMCS; 2008–2015 r. – kurator Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne UMCS”; przewodniczący Komisji Etnolingwistycznej przy MKS i podobnej komisji w Komitecie Językoznawstwa PAN. Zainteresowania badawcze: etnolingwistyka, aksjologia, tekstologia i genologia, folklorystyka. Autor książek: *O języku folkloru* (1973), *Nazwiska obce w języku polskim* (współaut.: I. Bartmińska, 1978), *Folklor, język, poetyka* (1990), *Jazykovej obraz mira: očerki po ètnolingvistike* (2005), *Językowe podstawy obrazu świata* (2006, 5. wyd. 2012), *Stereotypy mieszkają w języku* (2007, 2. wyd. 2009), *Aspects of Cognitive Linguistics* (2009, paperback 2012), *Tekstologia* (współaut.: S. Niebrzegowska-Bartmińska, 2009), *Jezik – slika – svet* (Beograd 2011), *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze* (2014), *Jazyk v kontextu kultury* (Praha 2016). Autor koncepcji i redaktor *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1996, 1999, 2012). Założyciel i redaktor „Etnolingwistyki” (t. 1–28, 1988–2016); redaktor prac zbiorowych, m.in. tomu *Współczesny język polski* (1993, 2. wyd. 2001, dodruki), *Pojęcie derywacji w lingwistyce* (1981), *Konotacja* (1988), *Językowy obraz świata* (1990, wyd. kolejne: 1999, 2004), *Język w kręgu wartości* (2003), *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, t. IV *Lubelskie*, cz. 1–6 (2011), *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1 (2012, z M. Abramowiczem, I. Bielińską-Gardziel), t. 2, *Problemy profilowania i eksplikowania pojęć* (2014, z I. Bielińską-Gardziel, S. Niebrzegowską-Bartmińską), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1. *DOM* (z I. Bielińską-Gardziel, B. Żywicką) i innych.

Adres służbowy: Instytut Filologii Polskiej UMCS, Polska, 20–031 Lublin, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4A; e-mail: jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl

MAŁGORZATA BRZOWSKA (publikacje także jako: Małgorzata Mazurkiewicz, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzowska), dr, Instytut Filologii Polskiej UMCS w Lublinie, Zakład Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego. Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, kognitywistyka, aksjologia. Autorka książek: *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne* (Lublin 2009) i *Kłopotliwa miłość. Patriotyzm w polskich dyskursach publicystycznych* (Lublin 2014) oraz artykułów naukowych o etymologii, pracy, patriotyzmie, aksjologii, a także artykułów hasłowych do *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (ludowe nazwy kamieni) (Lublin 1996, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska) i do tomu *Język – wartości – polityka* (Lublin 2006, red. J. Bartmiński).

Adres do korespondencji: ul. Zana 13 m. 33, 20–601 Lublin; e-mail: malgorzata.brzowska@poczta.umcs.lublin.pl

KATARÍNA DUDOVÁ, dr, Uniwersytet Konstantyna Filozofa w Nitrze (Wydział filozoficzny, Katedra Języka Słowackiego). Zajmuje się głównie tematem modalności zdania i tekstu oraz językoznawstwem kognitywnym. Przedmiotem jej zainteresowań badawczych jest także język religijny i frazeologia. Autorka monografii *Kognitívna schéma prameň – cesta – cieľ v jazyku dramatického textu* (2013) i *Od modálnosti vety k modálnosti textu* (2014).

Adres służbowy: Katedra slovenskeho jazyka, Stefanikova 67, 949 74 Nitra, Słowacja; e-mail: katkapek@gmail.com

MARINA A. EREMINA / МАРИНА А. ЕРЕМИНА, Уральский государственный университет путей сообщения, кафедра иностранных языков и межкультурных коммуникаций, Екатеринбург, доцент. Научные интересы: этнолингвистика, лингвокультурология, лингвопрагматика, лингводидактика. Публикации: *Лексико-семантическое поле «Отношение человека к труду» в русских народных говорах: этнолингвистический аспект*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук (Екатеринбург 2003); *К реконструкции традиционных представлений о труде по данным языка (на материале лексико-семантического поля «Отношение человека к труду» в русских народных говорах)*, „Etnolingwistyka” 18, 2006, s. 221–235; *К изучению концепта труда в русском языке*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, Lublin 2014, s. 65–93; *Лень и трудолюбие в зеркале русской языковой традиции. Монография*. (Нижевартовск, Изд-во Нижеварт. гос. ун-та, 2014); *Проблема корреляции языковых концептов лени и трудолюбия* [в:] *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: Материалы III Международной научной конференции*, Екатеринбург 2015, с. 115–119.

Адрес: г. Екатеринбург, ул. Кировградская, д. 22, кв. 10; E-mail: marina_makridina@mail.ru

LADISLAV JANOVEC, PhD., Ph. D., Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, katedra českého jazyka – odborný asistent. Specializuje se na současný český jazyk, především na otázky kognitivní lingvistiky a lingvistiky diskurzu, dále se podílí na česko-běloruských komparativních výzkumech. Z publikační činnosti: *Uzuálnost a okazionalost v internetové komunikaci*, [w:] *Specyfika leksyki i słowotwórstwa języków słowiańskich na przełomie XX i XXI wieku*, 1, Warszawa 2012, s. 65–81; *Jazykové univerzálie a gramatická kategorie čísla v jazykové a komunikační výchově*. „Didaktické studie”, 2012, 4 (2): 27–36; *O některých jazykových zvláštnostech internetových diskusí*, „Slavia”, 2013, 82 (1–2): 137–148; *Porozumění komunikačním funkcím výpovědi a jejich identifikace žáky*

mladšího školního věku, „Didaktické studie”, 2014, 6 (1): 52–65. *Změna jazykového obrazu přirozeného světa (mediálně modifikovaný obraz světa)*, „Didaktické studie”, 2014, 6 (2): 75–92; *Paragrafické prostředky komunikace v encyklopedickém textu* (współaut. Jelena Pastuchovič), „Studia Slavica”, –. 2014, 18(2): 197–207; *Komunikační funkce expresivní v komunikaci na Facebooku*, [in:] *Registre jazyka a jazykovedy* (II), (Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2014), s. 191–197.

E-mail: ladis.janovec@seznam.cz

JOLANTA KNIEJA (publikacje także jako: Jolanta Krieger, Jolanta Krieger-Knieja), dr, starszy wykładowca w Zakładzie Lingwistyki Stosowanej w Instytucie Germanistyki i Lingwistyki Stosowanej UMCS w Lublinie (specjalizacja językoznawstwo germańskie). Autorka monografii *Paraverbale Ausdrücke als Gestaltungsmittel der Textsorte Comic am Beispiel der Comic-Reihe Asterix* (Lublin 2003), 24 artykułów naukowych wydanych w kraju i za granicą; redaktor 4 tomów tematycznych: *Komunikacja językowa w społeczeństwie informacyjnym – nowe wyzwania dla dydaktyki języków obcych* (Lublin 2006, współred.: U. Paprocka-Piotrowska); *Achten und Ehren ... machen wir uns darauf einen Text. Außerordentliche erweiterte Lehrstuhlsitzung zum 80. Geburtstag von Prof. Dr. phil. habil. Wolfgang Heinemann* (Leipzig-Lublin 2006); *Literaturoznawstwo, językoznawstwo i kulturoznawstwo jako płaszczyzny przekazu we współczesnej glottodydaktyce* (Lublin 2010, współred.: T. Zygmunt, Ł. Brzana); *Nauczanie języka obcego a specyficzne potrzeby uczących się. O kompetencjach, motywowaniu i strategiach* (Lublin 2011, współred. S. Piotrowski). Redaktor naczelna czasopisma naukowego „Lublin Studies in Modern Languages and Literature”; ekspert w komisji egzaminacyjnej i kwalifikacyjnej MEN dla nauczycieli ubiegających się o awans zawodowy. Zainteresowania naukowe dotyczą komparatystyki interkulturowej, komunikacji językowej, lingwistyki tekstu (w tym tekstu komiksowego), opisu wzorców różnych gatunków tekstowych, implikacji glottodydaktycznych w badaniach nad komunikacją niewerbalną, etnolingwistyki.

Adres do korespondencji: Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4A, 20–031 Lublin, Polska; e-mail: jolanta.knieja@poczta.umcs.lublin.pl

NATÁLIA KORINA, prof. dr hab., profesor filologii słowiańskiej, Katedra Rusycystyki, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Konstantyna Filozofa, Nitra, Słowacja. Zainteresowania naukowe: lingwistyka kognitywna, etnolingwistyka, slawistyka, językoznawstwo porównawcze. Publikacje: monografie naukowe: *Ареальные взаимосвязи славянских языков центральной зоны* (2002), *Значение изоглосс разных языковых уровней для славянской ареальной лингвистики* (2003), *Всходы триадности* (współaut., 2002), *Проблемы когнитивной лингвистики* (współaut., 2011), *Человек – язык – дискурс* (współaut., 2013), *Языковая картина мира и когнитивные приоритеты языка* (współaut., 2014), ponad 200 artykułów i innych publikacji.

Adres do korespondencji: Zvolenska 7, 949 11 Nitra, Słowacja; e-mail: natkis2007@yandex.ru

KAZIMIERZ KORUS, emerytowany profesor zwyczajny UJ, członek korespondent Polskiej Akademii Umiejętności. Hellenista. Specjalizuje się w historii literatury greckiej (historia greckiego mimu w gatunkach literackich, proza poklasyczna), teorii literatury antycznej (satyra menippejska, dialogi Lukiana z Samosat), teoria wychowania greckiego (rekonstrukcja systemu wychowania Plutarcha z Cheronei, źródła greckie septem artes liberales).

E-mail: kkorus@poczta.onet.pl

ALLA KOZHINOWA / АЛЛА КОЖИНОВА, dr hab., profesor; Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku, Wydział Filologiczny, profesor Katedry Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego. Zainteresowania: etnolingwistyka, komparatystyka, translatoologia. Główne publikacje: monografie: *Славянские библейские переводы в лексическом и грамматическом аспектах* (Минск: Право и экономика, 2009) – 268 с.; *Лингвокультурный анализ языковых картин мира: динамика и сопоставление: монография*. (Ижевск: Удмуртский госуниверситет, 2011) 366 с. (совместно с А. Х. Мерзляковой, Е. Н. Руденко и др.); podręczniki: *Польский язык. 8-е издание, переработанное и дополненное* (Минск: Тетрасистемс, 2011. – 368 с. (совместно с А. К. Киклевичем); *Польский для среднего уровня*. Вып. 1–40. (Харьков: ЕШКО-Украина, 2015); artykuły: *Когнитивная лингвистика и этимология*, [w:] *Die slavischen Sprachen im Licht der kognitiven Linguistik / Славянские языки в когнитивном аспекте*. (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), s. 179–196; *Struktura zdania pojedynczego w tekście religijno-polemicznym mużłtanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. XII, red. J. Rieger. – (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010), s. 45–65; *Концепт ТРУД в белорусском языке по данным лексикографии*, „Etnolingwistyka” 25 (2013), s. 201–218.

Домашний адрес: 220030 Беларусь, Минск, ул. Ульяновская 4, кв. 7, тел. +375296386417; e-mail kozhinster@gmail.com

SVITLANA MARTINEK / СВІТЛАНА МАРТИНЕК, doc., doktor w Katedrze Językoznawstwa Ogólnego Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. Iwana Franki. Zainteresowania naukowe dotyczą głównie lingwistyki kognitywnej, psycholingwistyki, etnolingwistyki. Publikacje: *Структура когнітивної категорії крізь призму асоціативного експерименту (на матеріалі слов'янських мов)* „Проблеми слов'янознавства”, (Львів, 2012), Вып. 61, с. 76–85; *Емпіричні й експериментальні методи у сучасній когнітивній лінгвістиці* „Вісник Львівського університету. Серія філологічна”, Вып. 52, (Львів: Вид-во ЛНУ, 2011), с. 25–32; *Everyday Experience in Word Meaning: How it is Revealed Via an Associative Experiment. In Studies in Language and Cognition*, J. Zlatev, M. Andrén, M. Johansson Falck, C. Lundmark, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009), p. 142–159; *Опозycja swój/obcy w świadomości współczesnych rodzimych użytkowników języka i kultury ukraińskiej*, „Etnolingwistyka” 20, 2008, s. 281–296; *A Verb's Aktionsart through the Prism of an Associative Experiment*. [In:] *Du fait grammatical au fait cognitif. From gram to mind: grammar as cognition*, vol. 2, (Eds. Jean-Rémi Lapaire, Guillaume Desagulier, Jean-Baptiste Guignard. PUB-Presses Universitaires de Bordeaux, 2008), p. 83–101; *Український асоціативний словник*. В 2 т., (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007); *'RIGHT' and 'LEFT', or Binary Opposition as a Cognitive Mechanism*, [in:] *Further Insights into Semantics and Lexicography*. Magnusson, Ulf, Henryk Kardela and Adam Gładz (eds.), Lublin 2007, p. 191–205; *Pomarańcze i rewolucja czyli zmiany w kategoryzacji barw podstawowych*, „Etnolingwistyka” 18, 2006, s. 295–310; *The role of the associative experiment in the profiling of concepts*, [in:] *Imagery in Language. Festschrift in Honour of Professor Ronald W. Langacker* (eds. B. Lewandowska-Tomaszczyk and A. Kwiatkowska), (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004), p. 489–498; *The role of an associative experiment in revealing of conceptual structures*, [in:] *Cognitive Linguistics Today*. Series: Łódź Studies in Language (eds. Barbara Lewandowska-Tomaszczyk and Patrick James Melia), (Frankfurt/Main: Peter Lang, 2002), p. 97–108.

Adres do korespondencji: Lwów 79000, ul. Uniwersytecka 1/343; e-mail: s.v.martinek@gmail.com

STANISŁAWA NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, dr hab., prof. nadzw., Instytut Filologii Polskiej UMCS w Lublinie. Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka i folklorystyka, współczesna polszczyzna, tekstologia, genologia, aksjologia lingwistyczna. Autorka ponad 250 publikacji naukowych, w tym książek: *Polski sennik ludowy* (1996); *To jest moja druga ojczyzna. Polscy emigranci z Północnej Francji o sobie* (1999); *Przestrach od przestרחu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych* (2000); *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* (2007); *Tekstologia* (współaut.: J. Bartmiński, 2009); *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych* (współaut.: J. Bartmiński, O. Kielak, 2015); współredaktor tomów zbiorowych: *W zwierciadle języka i kultury* (z J. Adamowskim, 1999); *Punkt widzenia w tekście i w dyskursie* (2004) i *Punkt widzenia w języku i w kulturze* (2004, z J. Bartmińskim, R. Nyczem); *Bibliografia adnotowana lubelskiego zespołu etnolingwistycznego* (z B. Maksymiuk-Pacek, 2008, 2009); *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki* (2008) i *Stereotypy w języku i w kulturze* (2009), *Wieczór Trzech Króli* (2009) – z S. Wasiutą; *Plotka i kłamstwo w języku i kulturze* (2010) i *Ciało i duch w języku i w kulturze* (2012) – z M. Baran-Łaszkiwicz i S. Wasiutą; *Wartości Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjosfery* (2014, z J. Bartmińskim i I. Bielińską-Gardziel); *Wartości Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć* (2014, z I. Bielińską-Gardziel i J. Szadurą), *Historia mówiona w kontekście nauk humanistycznych i społecznych* (2014, z J. Szadurą, M. Szumiło, przy udziale J. Kłapcia); Jerzy Bartmiński, *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze* (2014, z M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiutą); *Bibliografia dorobku naukowego pracowników Instytutu Filologii Polskiej UMCS (do roku 2013)* (2014, z B. Maksymiuk-Pacek); *Działania na tekście w edukacji szkolnej i uniwersyteckiej* (2015) i *Działania na tekście: przekład – redagowanie – ilustrowanie* (2015, z M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekotem).

Adres służbowy: Instytut Filologii Polskiej UMCS, Polska, 20–031 Lublin, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4A; e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@poczta.umcs.lublin.pl

KRISTINA RUTKOVSKA, doc., Centrum Polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego. Zainteresowania naukowe dotyczą etnolingwistyki, dialektologii i historii języka. Napisała doktorat z zakresu etnolingwistyki porównawczej pod kierunkiem N. I. Tolstoja i E. Smułkowej. Od ponad dwudziestu lat bada język polski na Litwie, jest autorką ponad 50 artykułów i kilku książek współautorskich poświęconych różnym zagadnieniom: problemom tożsamości na pograniczu, wielokulturowości w języku, interferencjom litewskim i wschodniosłowiańskim na polszczyznę, lituanizmom leksykalnym. Opracowała mapę dotyczącą zasięgu występowania gwar polskich na Litwie dla *Atlasu gwar litewskich* oraz artykuł poświęcony typologii pograniczy językowych na Litwie (Kristina Rutkovska, 2014, Lenkų kalbos paplitimo ribos ir jos vartojimo ypatumai Lietuvos Respublikoje XXI amžiuje. -XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas, Vilnius, 216–228). Badala działalność Jana Karłowicza na Litwie (Kristina Rutkovska, 2013, *Jano Karlovičiaus ir Mečislovo Davainio-Silvestraičio bendradarbiavimas: metodologijos raida, etnolingvistikos apraiškos*. „Archivum Lithuanicum”, t. 15, 221–248). Razem z V. Vasiliauskienė przygotowała wydanie krytyczne dwujęzycznej postylli katolickiej K. Szyrwidą „Punkty kazań” (*Konstantinas Sirvydas. Punktai sakymyno Adventoiki Gavėnios*, 2015, Vilnius: LKI, 824 s.; *Konstantinas Sirvydas. Punktai sakymyno Gavėniai*, 2015, Vilnius: LKI, 556 s.). E-mail: kristina.rutkovska@gmail.com

SYLWIA SKUZA, dr hab., Katedra Italianistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Autorka książek: *Stereotypowy obraz kobiety w paremiach oraz frazeologii polskiej i włoskiej*, Instytut Naukowo-Wydawniczy Maiuscula, Poznań 2012; *ROSSO, GIALLO, BLU. Un'analisi etnolinguistica sui colori primari in italiano e in polacco in prospettiva sincronica e diacronica* (Toruń 2014). W obrębie zainteresowań naukowych znajdują się:

semantyka, językoznawstwo kontrastywne i etnolingwistyka, paremiologia i paremiografia włoska i polska.

Adres do korespondencji: ul. Dywizjonu 303 139 m. 53, 01–470 Warszawa; e-mail: sylwiaskuza@wp.pl

MARIUS SMETONA, dr nauk filologicznych (w 2015 roku obronił doktorat *Eufemizmy w języku litewskim. Wyrażenie i motywacja*), obecnie lektor w Centrum Filologii Cyfrowej na Uniwersytecie Wileńskim. Opublikował 9 artykułów naukowych na tematy etnolingwistyczne w recenzowanych pismach naukowych oraz popularnonaukowych: Gimdymo eufemizmai lietuvių kalboje. *Šiuolaikinės stilistikos kryptys ir problemos*. 2013; Eufemistiniai gyvatės pavadinimai. *Baltistica XLVIII (2)*. 2013; Eufemistiniai gyvatės pavadinimai pagal gyvenamąją vietą ir elgesį. *Lietuvių kalba*. 2014, nr 8; Europos samprata lietuvių sąmonė je. *Parlamento studijos. Mokslo darbai*, 2016, nr 20; Eufemistiniai vilko pavadinimai. *Tautodailės metraštis*. nr 26. (20–25 p.) 2014 i in.

E-mail: marius.smetona@gmail.com

IRENA SMETONIENĖ, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, członek Senatu Uniwersytetu Wileńskiego. W latach 2002–2012 kierowała działalnością Państwowej Komisji Języka Litewskiego. Zainteresowania naukowe dotyczą: retoryki, stylistyki, teorii i praktyki normy językowej, polityki językowej, etnolingwistyki. Opublikowała ponad 20 artykułów poświęconych tym zagadnieniom w pismach naukowych. Najważniejsze z nich to: *Reklamos tekstų stilistinė skyryba*, Lietuvių kalba, 2013, nr 7; *Buitinio stiliaus invazija į kitus funkcinius stilius*, Šiuolaikinės stilistikos kryptys ir problemos, 2013; *Intertekstualumo formos reklamoje*, Kalbos kultūra, 2013, nr 86; *Metaforų suvokimas ir interpretavimas šiuolaikinėje mokykloje*, Martynui Mažvydui atminti: raštijos raida ir XXI amžiaus iššūkiai, 2014; *Politinė eufemizacija publicistinių straipsnių antraštėse (kartu su D. Daučiūnaitė)*, Kalbotyra, 2014, nr 66; *Sinekdochos teoriniai niuansai ir praktiniai jos aspektai reklamoje. Žmogus ir žodis*, Didaktinė lingvistika, 2015, t. 17, nr 1; *Lietuviška garbės samprata. Parlamento studijos*, Mokslo darbai, 2015, nr 18; *Is Honor Still Important for Lithuanians?*, Lituanus, 2016, nr 62: 1, Chicago. W 2009 roku wydała monografię *Reklama... Reklama? Reklama!*

E-mail: irena.smetoniene@ff.vu.lt

MARTYNA SOŃTA, mgr, Instytut Filologii Romańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe to zagadnienia lingwistyki kulturowej i językowego obrazu świata, logopedia, neurologiczne podstawy języka, dydaktyka języków obcych. Publikacje: *Mówienie o pracy w języku hiszpańskich mileuristas*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014, s. 103–116; *Językowy obraz PRACY w słownikowych definicjach hiszpańskiego leksemu trabajo*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014, s. 139–149; „La comparación de los conceptos de TRABAJO y PRACA en dos cartas fundamentales: el Fuero del Trabajo y la Constitución de la República Popular de Polonia”, „Estudios Hispánicos”, 23, 2015, s. 195–207.

E-mail: martyna.sonta@gmail.com

MARIJA STEFANOVIĆ / МАРИЯ СТЕФАНОВИЧ, доктор филологических наук, экстраординарный профессор (doktor filoloških nauka, vanredni profesor), Университет в Нови-Саде (Univerzitet u Novom Sadu), Сербия, Филозофский факультет (Filozofski fakultet), Отделение славистики (Odsek za slavistiku); Научные интересы: когнитивная

семантика, вербалне асоцијације, етнолингвистика, морфологија савременог руског језика. Монографије: *Језичка слика породице у руском и српском језику* (Нови Сад 2012); *Категорија аниматности у српском и руском језику*, (Нови Сад 2008); Словари: *Асоцијативни речник српског језика*, П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић, (Београд 2005); *Обратни асоцијативни речник српског језика (II део; од реакције ка стимулусу)*, Р. Драгићевић, П. Пипер, М. Стефановић, (Београд 2011).

Адрес: Filozofski fakultet, Odsek za slavistiku, Dr Zorana Đinđića 2, 21000 Novi Sad; e-mail: mstefanovic@ff.uns.ac.rs

MARIYANA VITANOVA / Маријана Витанова, доц. д-р, Институт бугарског језика „Проф. Л. Андрейчин“, БАН, Оддел етнолингвистике; специјалист по бугарском језикознанију. В 1981 г. окончила Филолошки факултет Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“. В 1986 г. заштитила в Институте бугарског језика „Проф. Л. Андрейчин“ кандидатску дисертацију *Говорът на с. Еникъой (Кръстополе), Ксантійско*. С 1986 г. работает в Институте бугарског језика „Проф. Л. Андрейчин“. Разработуваат проблеми етнолингвистике, диалектологије, лингвогеографије, лексикологије. Избранне труды: *Човек и свят. Лингвокултурологични проучувања*, Софија, 2012 г.; *Здравето и болестта в диалектите и фразеологијата*, „Дзяло“, г. III, 2015, бр. 5; *Концепт труд в бугарској језиковој картици мира*, [в:] *Славјански мир в третъем тысячелетии. Славјански народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе.*, Москва 2010, с. 398–418; *Портретът на бугарина в устойчивите сравнения*, „Бугарски језик“, 2011, кн. 4, с. 36–45; *Светът на птиците в бугарската језикова картици на света*, [в:] *Слово и словесност. Сборник в чест на доц.д-р Јулија Балтова*, Софија, 2010, с. 60–67; *Човекът и светът на животните в бугарските устойчиви сравнения*, „Бугарски језик“, 2009, кн. 2, 33–45; *Бугарски диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентологија. Лексика*. „Труд“. Софија, 2001) (авт. колектив) и др.

Адрес: бул. Шипченски проход 52, бл. 17, ет. 6, каб. 620, Софија 1113; e-mail: mavit@abv.bg

ZUZANA WILDOVÁ, mgr., Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, katedra českého jazyka – doktorandka. Specializuje se na kognitivní lingvistiku a na možnosti začlenění kognitivní lingvistiky do výuky mateřského jazyka.

E-mail: zuzana.wildova@gmail.com

